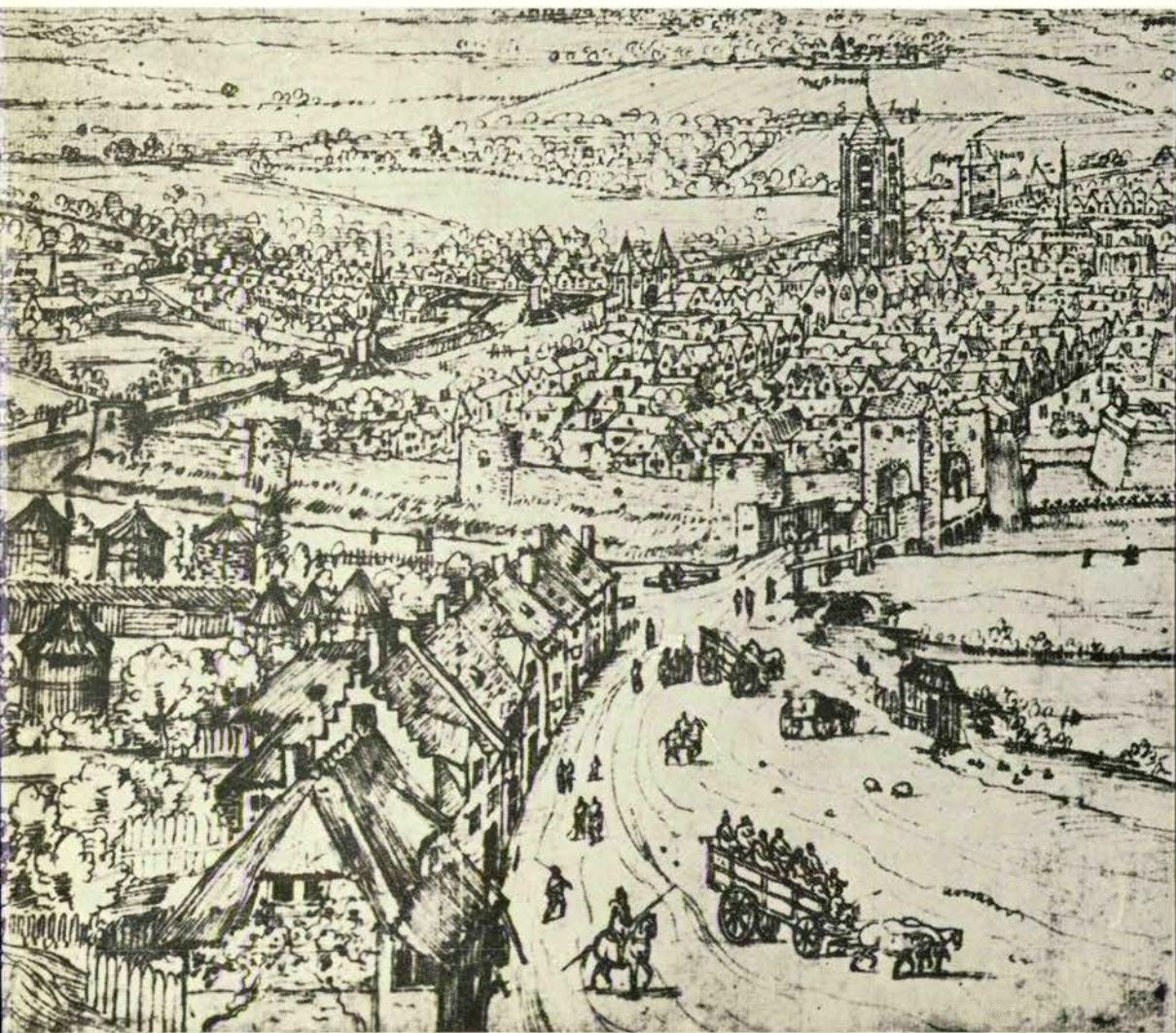

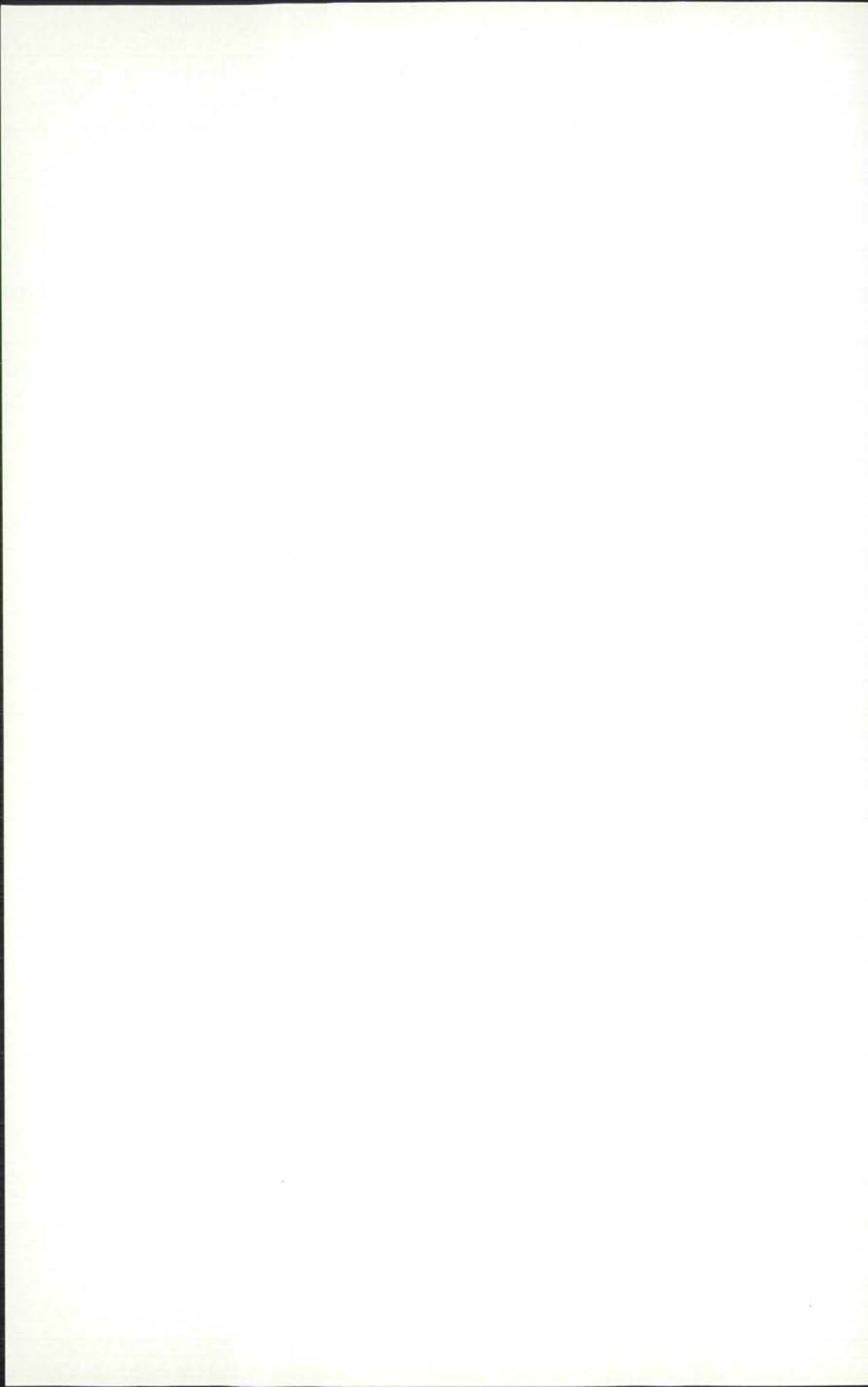
jaarboek oud utrecht 1974

uitgave: vereniging oud utrecht

JAARBOEK OUD-UTRECHT 1974

jaarboek oud utrecht 1974

vereniging
tot beoefening en tot verspreiding
van de
kennis der geschiedenis
van stad en provincie Utrecht

onder redactie van: E. L. S. Offringa-Boom
W. Uittenbogaard
J. E. A. L. Struick

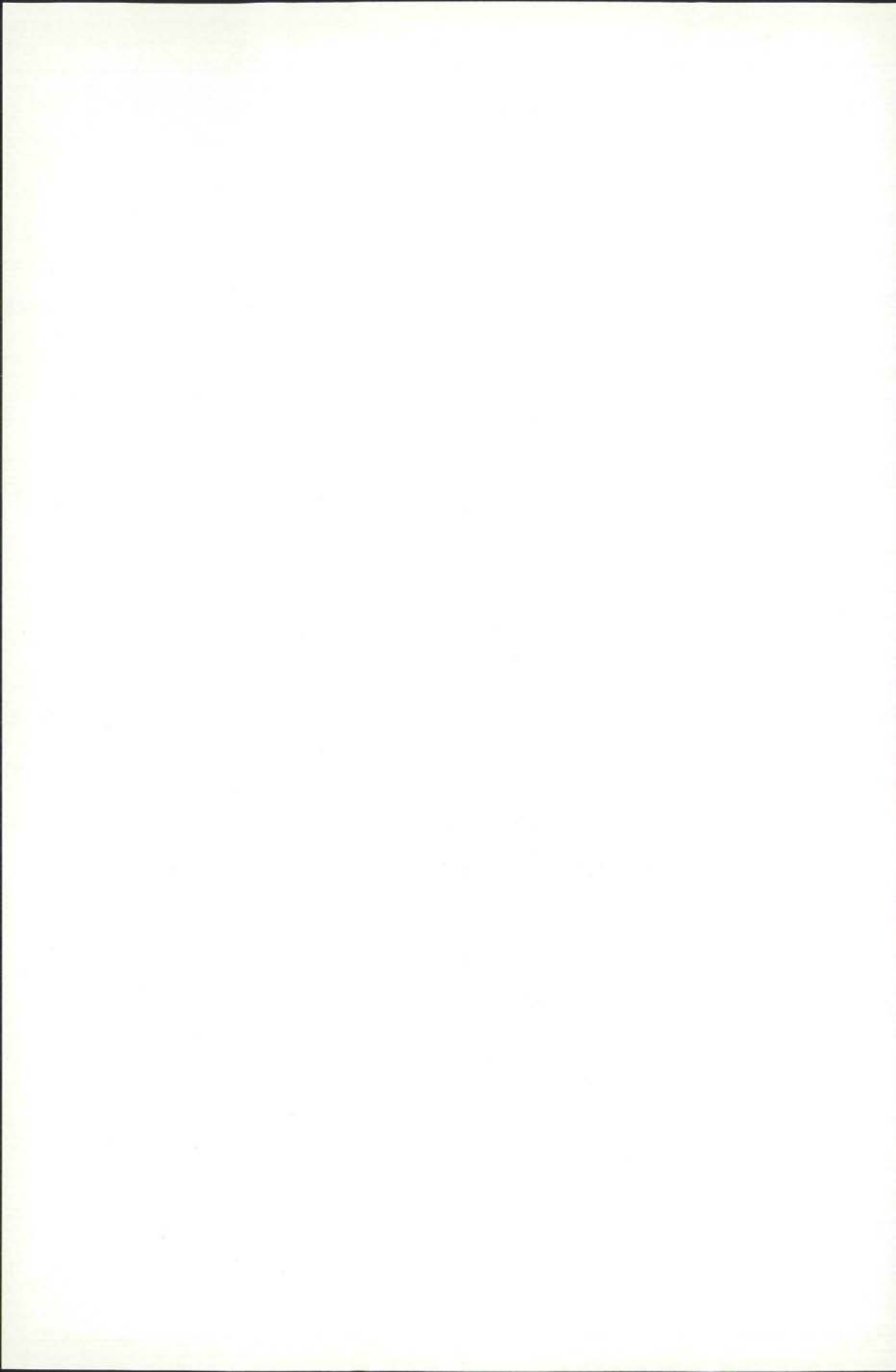
uitgave:

De Vereniging Oud-Utrecht 1974

Inhoud

<i>Dr. J. A. G. v. d. Veer,</i>	De geschiedenis van het Utrechts Stedelijk Gymnasium 1474 - 1974 . . .	7
<i>Drs. J. Heniger,</i>	De Roos onder de Linden . . .	64
<i>A. Graafhuis,</i>	Het „schrickelyck tempeest” van 1674	96
<i>Drs. Jos. J. B. M. M. Sterk,</i>	Johannes de Witt Stevenszoon . . .	108
<i>Dr. J. Hovy,</i>	Het Glashuis aan de Westsingel te Amersfoort	163
<i>R. A. Hoogland,</i>	De Cellebroeders	180
<i>Th. Haakma Wagenaar,</i>	In memoriam dr. E. J. Haslinghuis .	193
<i>G. Brinkhuis,</i>	Het Utrechtse zilversmedengeslacht Van Vianen	198
<i>Prof. dr. F. W. N. Hugenholtz,</i>	S. Muller Fzn. als historicus . . .	215
	Kroniek 1973	225
	Jaarverslag 1973	242
	Naamlijst der leden	245

De geschiedenis van het Utrechts Stedelijk Gymnasium 1474 - 1974

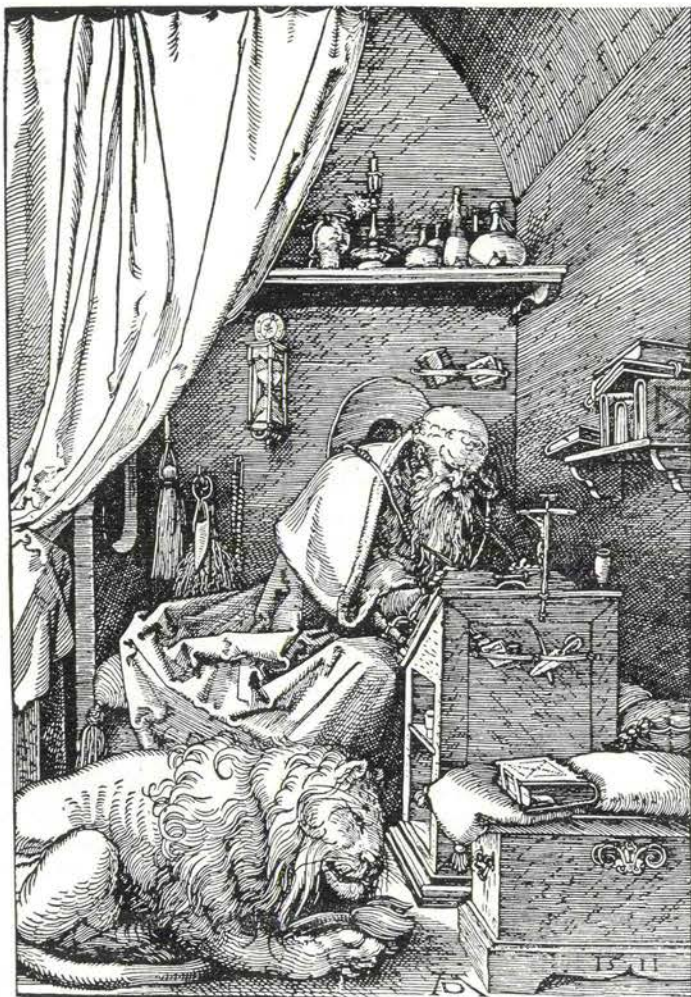
J. A. G. v. d. Veer

Het jaar 1876 is belangrijk in de geschiedenis van het gymnasium. Immers toen kwam de wet op het hoger onderwijs tot stand waarbij de positie van het gymnasium als enige vooropleiding voor de universitaire studie geregeld werd. Dit geschiedde op de basis van het zg. tweede humanisme. Wil men de betekenis hiervan goed begrijpen, dan dient men het oude humanisme in zijn beschouwing te betrekken. Daarbij komen wij dicht in de buurt van de stichtingsdatum van de Utrechtse Hieronymusschool, waaruit het Stedelijk Gymnasium is voortgekomen. De Hieronymusschool is weliswaar opgericht vóór de entree van het humanisme in ons land, maar kwam na enige tijd onder de invloed van deze cultuurstroming.

TIJDVAK 1474-1636

De Broeders des Gemenen Levens

Over de rol van de Broeders des Gemenen Levens bij de stichting van de Hieronymusschool heeft nogal wat misverstand bestaan. Men heeft nl. wel gemeend dat deze uit onvrede met het verstarde onderwijs op de vier parochie- en vijf kapittelscholen in Utrecht een eigen school met nieuwe methoden gesticht hebben. In hoeverre is dit juist? Het huis in de Regenboog (Kromme Nieuwe Gracht) dat drie broeders op 4 december 1474 als erfenis betrokken, diende allereerst als fraterhuis van hun gemeenschap, waar men zich in navolging van Geert Grote, de stichter der zg. Moderne Devotie, toelegde op devotie en askese en in het algemeen op het doen herleven en verdiepen van de oudchristelijke deugden. Zielzorg kwam in de eerste plaats. Omdat zij echter een „Nachwuchs” wilden kweken, namen zij jongens in hun huis op die een zekere opleiding kregen in lezen, schrijven, zingen en Latijn. Daartoe richtten zij een school op, die zij wèl beheerden, maar waar zij doorgaans, zeker in de aanvang, niet zelf les gaven. Het zal wel enige tijd geduurd hebben voordat men de nodige leraren en leerlingen, en niet te vergeten de toestemming van het Domkapittel, bij elkaar had. We zullen dus 4 december 1474 als stichtingsdatum zo moeten interpreteren, dat de Broe-

Hiëronymus (geb. 347 in Dalmatië - overl. 419 of 420 in zijn kloosters te Bethlehem). Hiëronymus was de geleerdste theoloog van zijn tijd en met Augustinus de grootste kerkvader van het Westen. Hij studeerde in Rome bij de grammaticus Donatus. Hij bezat een grote kennis van Grieks en Hebreeuws. De door Hiëronymus herziene bijbel in het Latijn heet de „editio vulgata“, de algemeen verbreide uitgave. Zijn feestdag valt op 30 september.

Houtgravure door Albrecht Dürer, 1511.

ders toen in het bezit kwamen van de materiële basis voor hun school. Het eigenlijke onderwijs is later begonnen, vermoedelijk in 1478.¹⁾

1) Paulsen I, pag. 164 e.v.

C. D. J. Brandt, *De Hieronymusschool en het Utrechtse cultuurleven*, Jaarboekje van „Oud-Utrecht“ 1940, pag. 35, 36.

Post, pag. 55 e.v.

C. D. Busken Huët, *Het land van Rembrand* (ed. Tjeenk Willink 1941, pag. 131-133) legt veel nadruk op het anti-intellectualisme van de Broederschap.

De patroon van de school

Een stichting is pas volledig indien er (iets van) een mythe of sage aan verbonden is. Deze speelt bij de Hieronymusschool haar rol in de naamgeving. De drie broeders konden het n.l. niet eens worden in de keuze van de beschermheilige: de een prefereerde Willebrordus, Utrechts eerste bisschop, de tweede Gregorius, de derde Hieronymus, beiden schutspatrons van de Broeders. Tenslotte besloten zij het lot te laten beslissen nadat zij God gebeden hadden zijn wil via deze loting kenbaar te maken. Daartoe schreven zij de namen van de drie heiligen op drie papiertjes, op elk papiertje één heilige, wierpen deze in een „hol” vat en lieten na het gebed een van de broeders een papiertje trekken. Dit bevatte de naam van Hieronymus naar wie sindsdien de school vernoemd is. Achteraf mogen wij dankbaar zijn met deze uitslag: Hieronymus even geleerd in de klassieke letteren als bedreven in bijbelverklaring en theologie is een waardiger patroon dan zijn beide „concurrenten”.

Het programma van de beginnende Hieronymusschool zal geen grote verschillen met dat van de reeds bestaande scholen vertoond hebben; wat wel anders was, was de sfeer waarin geleefd en gewerkt werd. Een werkelijke vernieuwing van het onderwijs kwam tot stand met de komst van het humanisme in het eerste kwart van de 16de eeuw. Zozeer werd de tijdgeest daardoor beheerst dat ook de Broeders, ondanks hun anti-intellectualisme, zich daaraan niet konden onttrekken.

Humanisme

Het humanisme is ontstaan in Italië in het Quattrocento ^{1a}). In deze geestelijke stroming staat de mens - in tegenstelling tot de middeleeuwse opvatting - centraal: deze ontdekt het eigen ik en wil hieraan in de meest persoonlijke en genuanceerde vorm uiting geven. De hoogste vorm van mens-zijn ziet het humanisme in de antieke mens, die zijn expressie gevonden had in literatuur en kunst. Door *imitatio* ^{2a}) is dit hoge niveau te bereiken en wel speciaal door actieve en passieve beheersing van het Latijn in zijn meest volmaakte vorm: het klassieke Latijn, vooral van Cicero. Omdat de *imitatio* ^{2a}) het meest tot uiting kan komen in de *eloquentia* ^{3a}) en de poëzie (de metrische vorm van de *eloquentia* ^{3a}) zijn de redevoering, de brief en het carmen de hoogst genoteerde stijlmiddelen van de humanist. Basis van deze geesteswerkzaamheid vormt de bestudering van de Latijnse *grammatica* in verband met klassieke teksten. Want slechts door directe omgang met deze hoge voortbrengselen van de menselijke geest ontstaat werkelijke geestelijke vorming en is men in staat in de *imitatio* ^{2a}) de meest persoonlijke stijl en daarmee tegelijk de hoogste ethiek te bereiken. *Grammatica*, stijl, ethiek vormen de trits van het oude humanisme.

1a) De 15e eeuw

2a) Nabootsing

3a) De welsprekendheid

Het humanisme meende dat de *barbariës* ^{4a)} ontstaan door het verval van het christendom kon worden bestreden door beoefening van de *bonae litterae*.^{5a)} Vooral de humanisten ten noorden van de Alpen wilden daarom de jeugd hierin onderwijzen. Onderwijs, waarin ook het lekenelement een plaats had, werd een essentieel kenmerk van het (noordelijke) humanisme en heeft ten eerste bijgedragen tot de verbreiding van de humanistische ideeën. Erasmus heeft op dit gebied een belangrijke bijdrage geleverd, vooral in zijn geschriften *De pueris statim ac liberaliter instituendis* ^{6a)} en *De docendi ratione*.^{7a)} Deze zijn de grondslag geworden van het humanistische onderwijs. Hierin ontwikkelt hij een methodiek die op menig punt verrassend modern aandoet. Het kind moet als kind beschouwd worden en niet als een kleine volwassene. Het onderwijs dient zich aan te sluiten bij de capaciteiten en belangstelling van het kind. Derhalve behoort het aanvangsonderwijs in het Latijn in conversatievorm gegeven worden over onderwerpen uit de directe levenssfeer van het kind. Slechts zo kan men komen tot een kennis van in het Latijn in conversatievorm gegeven te worden over onderwerpen uit de moet een beroep doen op de gezonde eerbij van de leerling en geen dwang uitoefenen door lichamelijke straf.

De opkomst van de Hieronymusschool

Dat de Hieronymusschool spoedig na haar oprichting opgang gemaakt heeft, blijkt uit de aankoop van aangrenzende huizen, die reeds vóór de eeuwwisseling begon. Hieronder bevond zich de Domus Pauperum, een tehuis voor behoeftige leerlingen. Een ander tehuis, het Collegium Willebrordi, werd elders in de stad gevestigd.

Waarom de Hieronymusschool deze snelle opkomst beleefde, is niet geheel te achterhalen. Opvallend is dat deze reeds begon vóór de stormachtige entree van het humanisme in ons land in het eerste kwart van de zestiende eeuw. Misschien stak de nieuwe sfeer sterk af tegen de achterlijkheid van de reeds bestaande negen scholen. Een andere gunstige factor was de belangstelling van de overheid: stedelijke deurwaarders werden ingeschakeld bij het innen van de schoolgelden; stedelijke „visitatoren” controleerden bij wijze van commissie van toezicht school en scholieren en brachten verslag uit aan de stadsregering. Verder ontving de Hieronymusschool het privilege van het geven van Latijns onderricht aan twaalfjarigen en ouder, de overige scholen mochten alleen maar aan jongeren een soort elementair onderwijs in dit vak geven. Zo werd de Hieronymusschool een school van hoger niveau: de Latijnse of Groote School, die ook bezocht werd door leerlingen die geen geestelijk ambt begeerden.²⁾

Uit het bovenstaande blijkt dat de Hieronymusschool in de 16de eeuw

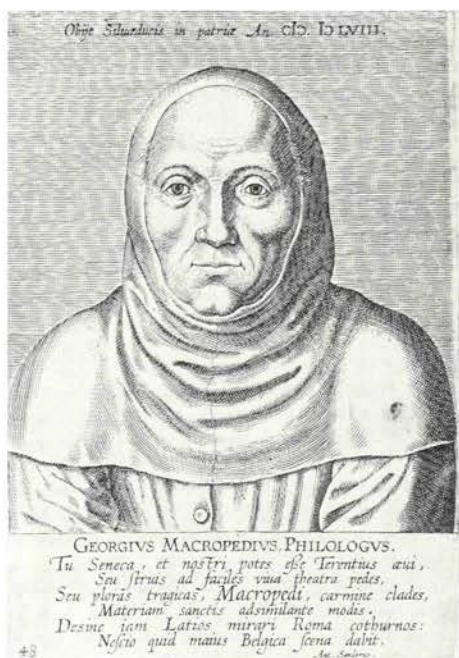
2) Post, pag. 56.

4a) De onbeschaafdheid

5a) De klassieke literatuur

6a) Over de noodzaak vroegtijdig en ruim opgezet onderwijs te geven.

7a) Over het systeem van het lesgeven

G. Macropedius (1486-1558), rector van de Hieronymusschool.
 Kopergravure, anoniem, c. 1550. (Gemeentelijk Archief)

Titelblad van „Alle komische vertellingen van Georgius Macrope-
 dius” Utrecht, 1552. Houtsneede van Herman van Borculo.
 (Gemeentelijk Archief)

een belangrijke plaats innam in het stedelijk leven van Utrecht. Of de school reeds vóór 4 augustus 1536 (waarop voor het eerst melding gemaakt wordt van de „visitatoren”) stadsschool was, is onzeker. Men vraagt zich nl. dan af, wat de betekenis is van het besluit van de vroedschap van 23 september 1578 „dat men die schole van Sint Hieronimus tot behoef van de stad sall anslaan” (= in beslag nemen, overnemen).³⁾ Vermoedelijk moet men dit zo interpreteren dat de stad controle uitoefende lang vóór 1578, maar toen pas het eigendom overnam.

Macropedius

De beginperiode van de Hieronymusschool blijft vaag en laat te gissen over. Dit wordt anders tijdens Georgius Macropedius (Joris van Lanckveldt), rector van 1530 tot 1556.⁴⁾ Dat het onderwijs tijdens zijn bewind humanistisch georiënteerd was, blijkt uit de aard van zijn geschriften. Daaronder zijn allereerst te noemen een aantal leerboeken voor de verwerving van het

3) Zie *Des Raads Dagelijksch Boek* in dato (Wynne-Miedema, pag. XCIII).

4) Engelberts, pag. 17.

schriftelijk en mondeling beheersen van het Latijn. Behalve door degelijk grammatisch onderwijs geschiedde dit via de typisch humanistische stijlvormen als het gedicht, de redevoering en de brief. Ook heeft Marcopedius geijverd voor de invoering van het Grieks, met weinig resultaat, ook al omdat het Grieks zich in het humanisme heeft moeten vergenoegen met een tweede plaats na het Latijn. Zijn grote bekendheid heeft hij te danken aan het componeren van zg. cantilenen (jaarlijks plachten de leerlingen een lied gecomponeerd door de rector ten gehore te brengen) en nog meer aan zijn dertien fabulae, toneelstukken van moralistische of kluchtige aard, eveneens opgevoerd door leerlingen. Daaronder is de Hecastus, een versie van Elckerlyk, de bekendste.

Het is de vraag in hoeverre Macropedius als volbloed humanist te beschouwen is. Hij was lid van de Broederschap, geheel „geseculariseerd” kan hij dus niet geweest zijn. Op klassiek terrein valt van hem slechts één (overigens typisch humanistische) activiteit te vermelden: een vertaling van het eerste boek van de Ilias in Latijnse hexameters, maar uitgaven van klassieke schrijvers of commentaren erop zijn van hem niet bekend. Weliswaar vindt men in zijn fabulae passages die teruggaan op Plautus of Terentius, maar geen van de fabulae is geïnspireerd op klassieke motieven. In een enkel stuk corrigeert Macropedius wangedrag door lichamelijke tuchtiging, zulks in strijd met de humanistische principes.

Op grond van het bovenstaande is Macropedius evenals zijn collega's, rectoren van Broederhuizen, te beschouwen als een humanist in dienst der Moderne devotie ⁵⁾ of misschien eerder als een lid van de Broederschap, die door de *passio docendi* ^{8a)} van het humanisme tot het onderwijs bekeerd was. Er zouden meer van deze overgangfiguren in de Broederschap aan te wijzen zijn. Daarmee pasten zij in hun tijd die gekenmerkt werd door diepgaande verandering op geestelijk gebied. Daaraan is het dan ook te danken dat de Hieronymusschool tijdens het rectoraat van Macropedius in de smaak viel bij de Utrechtse burgerij en een grote bloei kende.

Omdat in de 16de eeuw de betekenis en het leerlingenaantal van een school in hoge mate afhing van de wetenschappelijke aanleg en didactisch/pedagogische talenten van de rector, is het mogelijk dat er na het glanzende rectoraat van Macropedius een terugval plaats had. Misschien moeten we daarin de reden zoeken waarom de Broeders op 23 januari 1565 hun school verhuurden aan drie niet tot hun gemeenschap behorende docenten. Deze publiceerden enkele maanden later, vermoedelijk om het verloren terrein terug te winnen, een institutio.⁶⁾ Dit schoolprogramma - het oudste dat wij kennen - is op volkomen humanistische basis geschoeid. Aan stijloefening is de grootste plaats ingeruimd, op de voet gevolgd door de dichtkunst. In het tweede jaar begon men met excerpten uit Cicero en Terentius te lezen; vanaf het vierde leerjaar Latijnse schrijvers, vanaf het vijfde Griekse: Lucianus, Plutarchus, Isokrates. Deze moesten de leerlingen bij wijze van huiswerk in het Latijn vertalen: het humanisme heeft nooit kunnen nalaten het Grieks

5) G. Kalf, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, II (1907), pag. 528.

6) Ekker I, bijlage V, pag. 57, 58.

8a) Hartstocht voor het lesgeven

sub specie Latinitatis^{9a)} te beschouwen. In het zevende leerjaar kwam Homerus aan de orde, die men dan klaarblijkelijk om zichzelfswil las. Maar de Politica van Aristoteles en de Oeconomicus van Xenophon werden behandeld „opdat de leerlingen meer voorbereid zouden zijn op de ernstigere en hogere disciplines”. In de hoogste klas wordt daarvan reeds een voorproefje genomen: hier worden de beginselen van de mathesis en physica onderwezen en kon de leerling facultatief een begin maken met Hebreeuws, rechten en medicijnen. Of de lectuur van Plato op zon- en feestdagen de verplichte kerkgang van leerlingen onder leiding van de rector verving, is niet duidelijk.

Dit programma heeft weinig kans gehad zich te realiseren. In de zeventiger jaren van de 16de eeuw hebben „de religieusen van het convent van St. Hieronymus hunne religie verlaten, en hunne goederen gecedeerd” aan Gedeputeerden van den Aartsbisschop van Utrecht om ingevolge van de besluiten van het concilie van Trente in 1559 een seminarie te stichten.⁷⁾ Hierdoor ontstond er een strijd tussen genoemde Gedeputeerden en het Domkapittel, dat het recht van onderwijsgeven, indertijd als persoonlijk privilege aan de Broederschap gegeven, nu weer opeiste. Dit geharrewar leidde tot zulk een achteruitgang van de school „tot achterdeel van de gemeente deser stadt”, dat de vroedschap besloot de school aan zich te trekken.⁸⁾ Dit geschiedde, zoals we reeds boven zagen, in 1578. Dit jaar is van groot belang: sindsdien was de Hieronymusschool stadsschool en is op den duur overgegaan in het Stedelijk Gymnasium.

Hieronymusschool en Hervorming

Onder de eerste „stedelijke” rector, Reinerus Sarcerius, bloeide de school weer op. Uit het bedrag der schoolgelden, sinds de overname door de overheid vastgesteld en geadministreerd, kunnen we opmaken dat het aantal leerlingen van 165 in 1579 klom tot 293 in 1584.

Maar sinds het verbod van uitoefening van de katholieke eredienst in 1580 wilde de vroedschap ook op ander gebied een hardere lijn volgen en besloot op 7 februari 1586 alle kapittelscholen op te heffen en de Hieronymusschool in calvinistische geest te hervormen. Rector Sarcerius en vier preceptoren werden afgedankt. Als rector werd benoemd Johannes Arcerius, rector in Franeker, op verdenking van ketterij gevlucht uit Friesland. Uit de scherpe daling van de schoolgelden in de jaren 1586-1589 kunnen we concluderen dat zijn optreden geen succes was. Misschien was de Hervorming nog niet ver doorgedrongen, misschien ook had hij als noordeling geen tact om met Utrechters om te gaan. Hoe dan ook, de vroedschap herbenoemde in 1589 Sarcerius, die intussen het rectoraat in Weesp had bekleed. Uit het feit dat hij volgens zijn instructie uit 1589 op zondag les zal geven in de uitleg van de

7) J. J. Dodt van Flensburg, Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis VII, 391 (Ekker I, bijlage IV, pag. 56).

Wynne-Miedema, pag. LXIII.

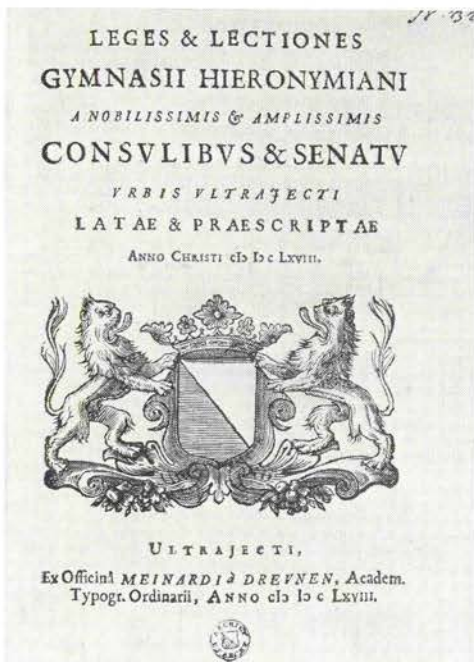
8) Zie *Des Raads Dagelijksch Boek* in dato (Wynne-Miedema, pag. XCIII).

9a) Onder het licht van de Latijnse cultuur

Titelblad van de „Redevoeringen van Antonius Aemilius, waarvan de meeste handelen over het politiek betoog. Waarbij gevoegd enige gedichtjes van zijn hand in beide talen”. (Grieks en Latijn, red.) Gedrukt door Gijsbertus van Zyll en Theodorus van Ackersdijk. Utrecht 1651. (Gemeentelijk Archief)

Titelblad van de „Wetten” en „Lessen” van het Hiëronymus Gymnasium, uitgevaardigd door het Stadsbestuur van Utrecht in het jaar 1668. Gedrukt door de Universiteitsdrukker Meinard van Dreunen te Utrecht. (Gemeentelijk Archief)

Evangelien en de Brieven van Paulus, blijkt dat hij inmiddels hervormd was geworden. Bij zijn afscheid in 1597 telde de school 275 leerlingen. In 1595 waren er weliswaar 361 leerlingen, maar een verhoging van het schoolgeld van f 3,— op f 5,— had een daling teweeggebracht. In 1629, toen het schoolgeld weer f 3,— bedroeg, werd het hoogtepunt bereikt: 416 leerlingen, waaronder echter knaapjes van zeven en acht jaar.

Toen op de Synode van Dordrecht van 1618 en 1619 de Gereformeerde (= Hervormde) Kerk de bevoorrechte kerk der Republiek werd, vond dit zijn bekrachtiging in de eis dat rechtzinnigheid voortaan voorwaarde zou zijn voor benoeming bij het onderwijs. Aan rectoren en preceptoren werd een desbetreffend formulier ter ondertekening voorgelegd. Toen rector B. Swaerdecroon, die tot een remonstrantse familie behoorde, dit weigerde, werd zijn contract in 1619 niet verlengd.

Interessant is de instructie die deze rector bij de aanvaarding van zijn functie in 1607 van de Utrechtse vroedschap ontving.⁹⁾ De rector is belast met

9) Ekker I, bijlage I, pag. 101, 102.

„de generale opsicht”, hij woont lessen bij van de meesters en deelt vermaningen uit: hij geeft vier lessen per dag; hij zorgt er tezamen met de leraren voor dat de leerlingen „neffens in die scientien . . . ook in de kennisse en de vrese Godts bequamenlijk onderwesen worden”. De zon- en feestdagen worden besteed aan kerkgang en onderricht in „de fundamenten der Christelijke Religie”. De rector zal in zijn klas (d.i. de hoogste) lesgeven in rhetorica, logica en physica. De strafbevoegdheid ligt bij de rector, die daartoe dagelijks in de klassen de notae (slechte aantekeningen) ophaalt. „Indijen den Rector vermerckt, dat onder de meesters eenigen twist oft oneenighheyt, dat Godt verhoede, begonden te ontstaen, sall arbeyden 't selve terstont met alle goede middelen neder te leggen”. De leraren zijn gehoorzaamheid aan de rector verschuldigd „moeten op tijd komen, geen „nieuwichheyten” buiten de rector om invoeren, mogen geen privaattlessen geven. De scholarchen fungeren als beroepsinstantie, wonen tweemaal per jaar de examens en promotiën bij en geven daarover hun oordeel.

Belangwekkend is deze instructie omdat we inzicht krijgen in wat er op een school begin 17de eeuw omging. Jammer dat aan de instructie niet een meer gedetailleerd leerplan in de vorm van een seriës lectionum is toegevoegd. Dit is wel het geval met de Hollandse Schoolorde van 1625.

De Hollandse Schoolorde ¹⁰⁾

Op de Dordtse Synode was besloten de Staten-Generaal te verzoeken meer eenheid in het Latijnse schoolwezen te brengen. De kerk had immers behoefte aan goed opgeleide predikanten. Basis voor een gedegen theologische opleiding vormde de Latijnse grammatica, maar de hoogleraren van de in 1575 opgerichte Leidse universiteit hadden moeten constateren dat het onderwijs daarin aan menige Latijnse school onvoldoende was. In 1623 gaven de Staten van Holland en West-Friesland aan de curatoren van de Leidse universiteit opdracht een schoolorde te ontwerpen. Deze kwam in 1625 tot stand. In deze schoolorde wordt humanistische scholing gecombineerd met calvinistische opvoeding. De ethiek, die in het oude humanisme als hoofddoel van de opvoeding fungeerde, verschijnt in de orde als „*pietas*” ^{10a)}, die de „*prora ac puppis omnium studiorum*” ^{11a)} moet zijn. Oefening in het stellen en spreken van Latijn is het eigenlijke kernvak. Dat dit niet mag leiden tot een leercursus praktisch Latijn en het lezen van de schrijvers niet daaraan ondergeschikt is, blijkt uit de nadruk die gelegd wordt op de lectuur van de *optimi auctores* ^{12a)} en de motivering van het onderwijs in het Grieks: zonder kennis van deze taal, die de bron is van alle wetenschap, kan men geen Latijn leren. Overigens begint dit onderwijs pas in het derde leerjaar, de lectuur van het Nieuwe Testament bekleedt daarin een grote plaats. Er wordt niet expliciet les gegeven in het Nederlands. Hoogstens kwam de spel-

10) Van Duyvendijk, pag. 163-170.
Fortgens, pag. 53-61.

10a) Vroomheid

11a) Boeg en steven van alle studies

12a) De beste schrijvers

ling nu en dan aan de orde bij de lessen in het schoonschrijven, die door de „schrijfmeester” werden gegeven. Afgezien van het godsdienstonderwijs werd er alleen in het zesde leerjaar (de hoogste klas) les gegeven in vakken die niet dienstbaar waren aan het onderwijs in de klassieken: filosofie en wiskunde. Zondags moesten de leerlingen tweemaal de kerkdienst bijwonen en daarna ten overstaan van rector en preceptoren opzeggen wat zij zich van de preek herinnerden.

De Hollandse Schoolorde is niet in alle opzichten origineel: opvoeding tot christelijke deugden, gezamenlijke kerkgang, filosofische propedeuse stonden reeds in de Utrechtse instructie van 1607.

Hoewel de Hollandse Schoolorde formeel slechts gold voor Holland en West-Friesland, heeft ze unificerende invloed gehad in andere gewesten, zodat ze zelfs als een nationale wettelijke regeling te beschouwen is die tot 1815 van kracht is geweest.

Onder de instructies en reglementen uit andere gewesten die op de Hollandse Schoolorde geënt zijn, behoren de leges en seriës lectionum ^{13a)} van het gymnasium Hieronymianum te Utrecht van 1668, in het Latijn gesteld in tegenstelling tot de instructie van 1607. Misschien is lex XIV ^{14a)} hierin origineel Utrechts: de rector heeft ervoor te zorgen dat de leerlingen op de openbare weg bij het naar school en naar huis gaan geen vechtpartijen houden en daarom niet met sabels en sporen op school verschijnen.

De Latijnse grammatica van Vossius ¹¹⁾

De verbetering van het onderwijs aan de Latijnse School is o.m. te danken aan de verschijning van de Latijnse grammatica van de Leidse hoogleraar G. J. Vossius. Deze, in het Latijn gesteld, is twee eeuwen in gebruik geweest (laatste druk 1827). Mede dank zij de Hollandse Schoolorde werd de Latijnse School in de 17de en 18de eeuw een *seminarium ecclesiae et reipublicae*, een vooropleiding voor de academische studie in de theologie en de rechten. Het behalen van een graad daarin opende de mogelijkheid tot het bekleden van een ambt in kerk of staat. De colleges werden in het Latijn gegeven, omdat het de taal van de geleerde wereld was, die daarmee niet alleen het middel tot internationale gedachtenwisseling in stand hield, maar tevens het reeds uit het humanisme stammende waardigheidsteken van de geleerde die zich scherp onderscheidde van het *profanum vulgus*. ^{15a)} Het kennen van Latijn verschaftte prestige, en omgekeerd ontleende het Latijn een enorm prestige aan de functies die het verrichtte.

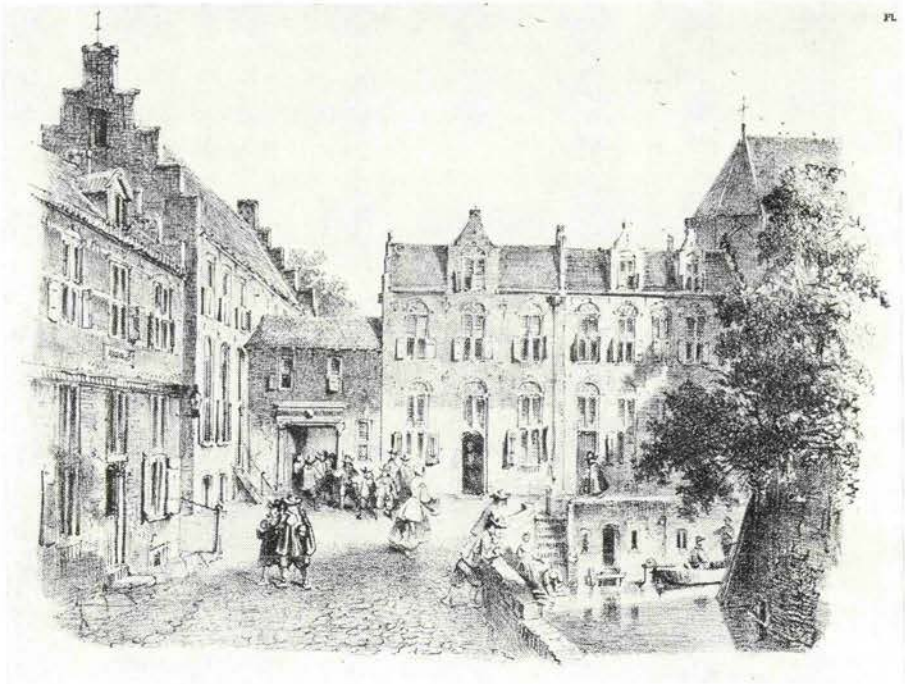
Dat het Latijn zijn allesoverheersende rol ook heeft kunnen spelen in het pre-universitaire Nederlandse onderwijs van de 17de en 18de eeuw, is te danken aan de aanhoudende zorg van de overheid voor het instituut, dat heel toepasselijk Latijnse school heette en weinig ruimte bood voor de uit het humanisme stammende benaming „gymnasium”, dat een schooltype

11) Fortgens, pag. 62-66.

13a) Reglementen en roosters

14a) Regel 14

15a) Het gewone domme volk

Gezicht op de ingang der Hieronymusschool aan de Kromme Nieuwegracht c. 1680. Litho door J. van Liefland, 1857.

(Gemeentelijk Archief)

aanduidde gebaseerd op een programma met beide oude talen. De overheid bemoeide zich niet rechtstreeks met dit onderwijs, maar schiep een bestuursorgaan bestaande uit scholarchen of curatoren. Hun bevoegdheden, waarmee we reeds kennis maakten in de instructie aan de rector van de Hieronymusschool uit 1607, waren groot en werden steeds groter in overeenstemming met de rol die de regenten in de 17de en 18de eeuw in de Republiek gespeeld hebben. Vooral in de Prijsuitdeling culmineerde de status van het curatorium.

TIJDVAK 1636-1815

Hieronymusschool en Universiteit

De pogingen om in Utrecht te komen tot oprichting van een universiteit hebben gevolgen gehad voor de Hieronymusschool. Uit het feit dat er in 1606 een docent benoemd werd voor de theologie en rector Swaerdecroon belast werd met het onderwijs in rhetorica, logica en physica, zou men kunnen afleiden dat de scholarchen dit bedoelden als inleiding op de stichting van een „illustere school” of misschien zelfs universiteit. Reeds in 1594 hadden

de Staten van Utrecht een seminarium Paullinum gesticht¹²⁾, dat bedoeld was als opleidingsoord van hervormde predikanten, maar nooit meer geworden is dan een internaat voor aanstaande predikanten gedurende de tijd dat zij leerling waren van de Hieronymusschool.¹³⁾ Zij verbleven daar op staatskosten in tegenstelling tot de pupillen in de Domus Pauperum en het Collegium Willebrordi die soms door bedelen het tekort aan particuliere bijdragen trachtten te compenseren.

In 1632 besloot de vroedschap, na ettelijke malen bij de Staten gepleit te hebben voor de stichting van een universiteit, tot oprichting van een „illustere school”, deels als voorbereiding voor een universitaire studie, deels als „volksuniversiteit” ter ontwikkeling van de burgerij. Er zou les of college gegeven worden door vier docenten in filosofie, theologie, rechten en letteren. Direct na de start in 1634 was het succes zo groot dat de school op verzoek van de eerste burgemeester Van den Hooek van de Staten het ius promovendi verkreeg en daarmee tot akademie of universiteit geworden was.¹⁴⁾ Hoewel er aanvankelijk nog een band bestond tussen de universiteit en de Hieronymusschool vanwege de „personele unie” van Aemilius, die tegelijk rector van de school was en hoogleraar in de geschiedenis, was de Hieronymusschool nu niet meer de hoogste vorm van onderwijs in Utrecht, maar een instituut van voorbereidend hoger onderwijs.

De Hieronymusschool in de 17de en 18de eeuw

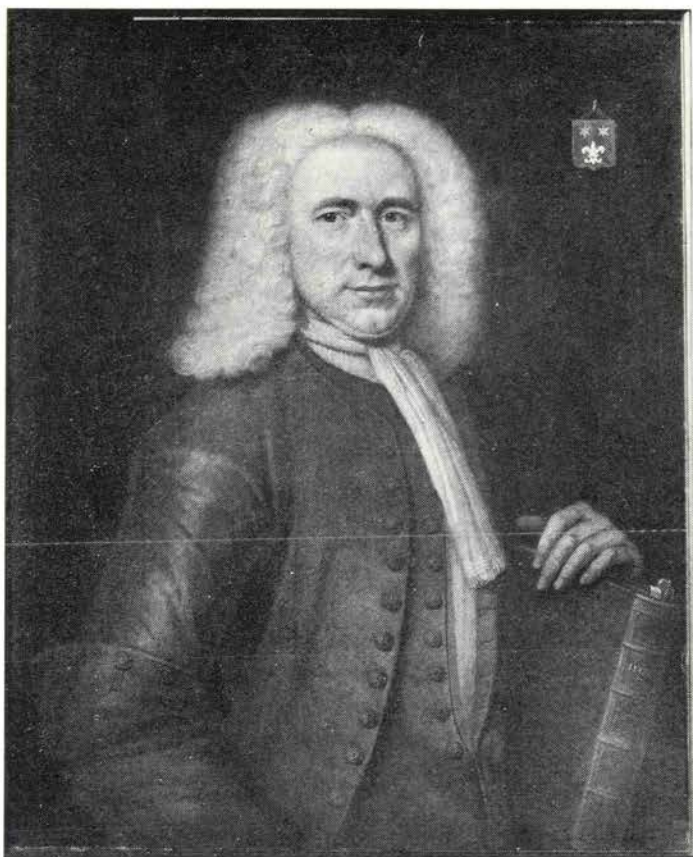
Ekker deelt in de inleiding van zijn tweede deel van „De Hieronymusschool te Utrecht” (1636-1849) mee, dat na de stichting van de universiteit de Hieronymusschool „in de eerste vijftig jaren nog wel haren bloei staande houdt, maar dat hare bestuurders niet meer dien beroemden naam in de geleerde wereld voeren, die verscheidene der vroegere Rectoren had opgeluisterd. Het is als of zij, thans niet meer zelve de vroegere *grootte* school besturende, maar een *hoogere* boven zich ziende, zich in de schaduw van deze nederzetten en, met hunne schoolwerkzaamheden geheel vervuld, het veld der geleerdheid aan de Hoogleraren ter bearbeiding overlaten”.¹⁵⁾ Ten grondslag aan deze opmerking ligt de opvatting dat de bloei van een school met klassieke opleiding afhankelijk is van de mate van wetenschapsbeoefening door de leraren. Daarmee komen we op het probleem hoe beoefening van de wetenschap gecombineerd kan worden met het leraarschap; tot voor kort was dit een actueel vraagstuk, maar thans is de strijd beslecht ten nadele van de wetenschapsbeoefening. Voor Samuel Pitiscus, rector van 1687 tot 1717, schijnt dit probleem niet bestaan te hebben: volgens Ekker gaf hij „welligt meer werken uit dan het gewigt van zijn schooltaak gedoogde”. De school telde tegen het eind van zijn rectoraat nauwelijks honderd leerlingen. Nu gebiedt de eerlijkheid op te merken dat in het gehele land de belangstelling voor de Latijnse school in de laatste decennien van de 17de eeuw

12) Wynne-Miedema, pag. CXVI-CXXVII.

13) Wynne-Miedema, pag. CXXVIII.

14) Wynne-Miedema, pag. CXLVII.

15) Ekker II, pag. 1.

J. F. Reitz (1695-1778) rector van het Stedelijk Gymnasium (1728-1748) en hoogleraar aan de Utrechtse Universiteit (1748-1778). Olieverf, c. 1778 in particulier bezit.

achteruit ging, o.m. door de concurrentie van het particulier onderwijs.

Het korte rectoraat van H. Arntzenius (1720-1728) heeft een blijvend document opgeleverd: het Album Discipulorum. Sinds 1720 worden hierin de namen van de nieuwe leerlingen te boek gesteld, met vermelding van hun leeftijd en geboorteplaats. Vanwege de traditie geschiedt dit in het Latijn. Aanvankelijk verichtte de rector deze handeling, thans - symptoom van toeneemende zelfwerkzaamheid - doet de leerling, soms met bibberende hand, de inschrijving zelf.

Het feit dat de 18de eeuw in ons land de tijd was van de familieregeringen, kwam ook tot uiting op de Hieronymusschool: drie leden van het geslacht Reitz hebben achter elkaar het rectoraat bekleed.

Het rectoraat van de eerste, J. F. Reitz (1728-1748) was een succes. Hij had gaven op menig terrein: wetenschappelijke interesse, pedagogische talenten, organisatievermogen, bovenal was hij een sterke persoonlijkheid. Dit

laatste blijkt uit het verzet van de docenten onder zijn leiding, toen de kerkeraad hen trachtte te noodzaken het „formulier van eenigheid” te ondertekenen. Daarbij moesten zij zich verplichten „alle artikels des Synodi Dordracenae te houden”. Dank zij Reitz’ pleidooien bij stadsbestuur en curatorium is hiervan niets gekomen. Het was dan ook een groot verlies voor de school, toen hij in 1748 hoogleraar werd aan de universiteit te Utrecht. In zijn inaugurale rede ¹⁶⁾ vergelijkt hij de uitsluitende beoefenaar van de klassieken met een geplukte haan: beide vliegen niet hoog noch lopen ver; door hun hees gekraai zullen zij geen bewondering wekken of vrucht voortbrengen. Daarom pleit hij voor de beoefening van andere vakken naast de klassieken. Deze staan echter aan twee gevaren bloot: de tekstkritiek onttaardt in haar-kloverij en de slaafse imitatio van de stijlmodellen smoort de eigen inventie. Aangezien in de twintig jaar van het rectoraat van J. F. Reitz 428 leerlingen werden ingeschreven, moet de school (die vijf klassen telde) toen een bevolking gehad hebben van ruim honderd leerlingen. Onder de volgende twee Reitzen zakte dit aantal langzaam tot zestig à zeventig. Onder dit dalend aantal bevond zich echter Hieronymus van Alphen, die op tienjarige leeftijd op 20 augustus 1756 werd ingeschreven. Hoewel deze daling een landelijk verschijnsel was, schrijft Ekker dit toe aan de geringe bekwaamheden van deze beide rectoren, zodat „het dus wenselijk mogt heeten, dat er eens een Rector van een anderen naam aan het hoofd der scholen kwam”.¹⁷⁾

Uit de 18de eeuw zijn enige seriës lectionum van de Hieronymusschool tot ons gekomen: uit 1718, 1729, 1786. Zij tonen nog steeds invloed van de Hollandse schoolorde van 1625. De seriës van 1729 is het meest uitgebreid.¹⁸⁾ Natuurlijk speelt daarin het onderwijs in de Latijnse grammatica aan de hand van Vossius een grote rol. Latijnse thema en prosodie worden intens beoefend. Het Latijn is echter niet meer de uitsluitende voertaal: in de eerste klas mag „Duits” (= Nederlands) gesproken worden en in alle klassen „voor zover dit voor de explicatie van de authoren en betere bevattingh der zaken nodig is”. Opvallend is het, dat hier voor het eerst Caesar als auteur op het programma staat, en wel in de hoogste klas. Aangezien de seriës van 1786 het *Bellum Civile* ^{16a)} met name noemt, zal de Caesarlectuur in 1729 ook dit werk gegolden hebben. Al neemt het memoriseren van grammatica en het reciteren van schrijvers een ruime plaats in, toch is er een begin van eigen creativiteit van de leerling te bespeuren: de leraar geeft stof voor een brief, die de leerling dan thuis in Ciceroniaans Latijn moet maken. Trouwens iets dergelijks vermeldt ook de seriës van 1718, zij het slechts als toevoegsel in een noot.¹⁹⁾ Haast overbodig is het op te merken, dat aan het Grieks een bescheiden plaatsje is ingeruimd.

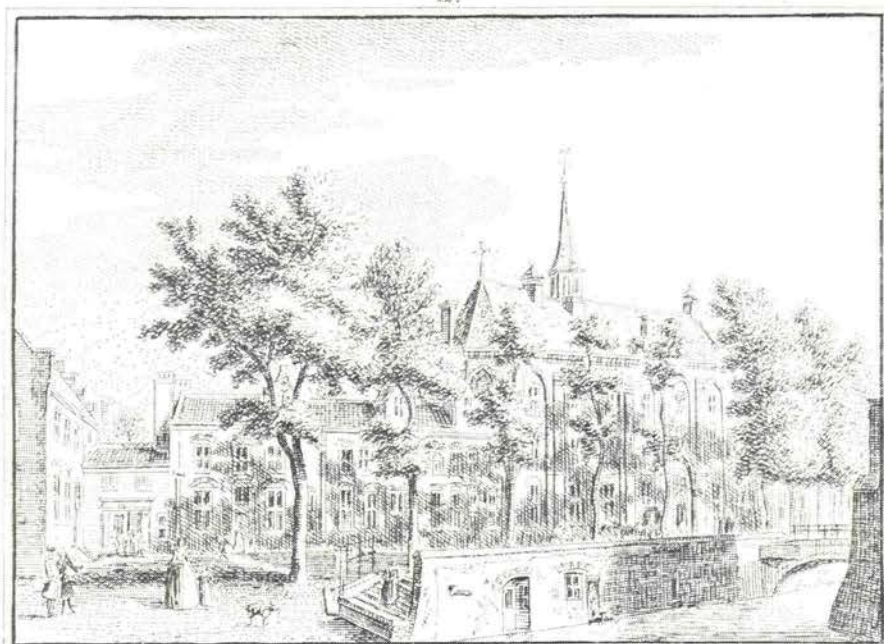
16) J. F. Reitz, *Oratio inauguralis qua demonstrare voluit criticum artium scientia carentem esse* 1748.

17) Ekker II, pag. 39.

18) Ekker II, bijlage I pag. 66-73.

19) Ekker II, bijlage IV, pag. 22.23.

16a) De Romeinse burgeroorlog

J. d. B. del. 1747.

HIERONIMUS SCHOOL en KERK te UTRECHT.

H. Spilman sculp.

Hieronymusschool en -kerk te Utrecht. Kopergravure door H. Spilman naar J. de Beyer. 1747.

(Gemeentelijk Archief)

De seriës van 1786²⁰⁾ is uitvoerig over de wijze van behandeling van de klassieke auteurs. De tekst wordt door de leerlingen in het Nederlands vertaald, waarbij de grammatische samenhang aan de orde komt. Indien de tekst een oudheidkundige, historische of geografische bijzonderheid biedt, moeten de leerlingen deze expliceren in het Latijn. Vermoedelijk omdat deze wijze van behandelen veel tijd vergt, moeten de leerlingen dit als huiswerk voorbereiden. Van elkaar overschrijven is verboden (sic). Verder geeft de leraar, naar aanleiding van een gelezen tekst, een onderwerp op, waarover de leerlingen een opstel moeten maken in het taaleigen van de zoëven behandelde auteur. Er mag vooral geen „potjeslatijn” gebruikt worden, want dat verknoeit het nut van de *optimi latinitatis auctores*.^{17a)}

Het interessante van dit leerplan bestaat hierin dat men niet tevreden is met de vertaling van een Latijnse tekst in het Nederlands gebaseerd op een grammaticale behandeling, maar oog heeft voor de context. Een hoogst moderne topic. Dit betekent niet dat het humanistische verleden is afgezworen: niet alleen moet de contextuele uitleg in het Latijn geschieden,

20) Gemeentelijk Archief Utrecht, archief Stedelijk Gymnasium nr. 148.

17a) De beste Latijnse schrijvers

maar dat mag geen pseudo-Latijn zijn, omdat anders het lezen van de auteurs nutteloos zou zijn. De derde Reitz moge dan volgens Ekker niet zo'n succes geweest zijn als rector, dit leerplan mag er zijn.

De Prijsuitdeling in de Pieterskerk

De seriës lectionum van 1729 maakt deel uit van een Generaal Reglement, waarin ook de themata voor het examen, het examen, de prijzen en de promotiën geregeld worden. Hierbij speelt de zg. Rectorsthema de grote rol. De rector dicteert n.l. driemaal per halfjaar in iedere klas een thema, die de leerlingen in het Latijn moeten vertalen. Een lijst van fouten van iedere leerling wordt op de tafel van de scholarchen gelegd. Vervolgens moet iedere examinandus op aanwijzing van de scholarchen een stuk vertalen uit de behandelde lectuur. Op grond van deze resultaten stellen de scholarchen in overleg met de rector de promotie en toekenning van de prijzen vast. „Die uit des Rectors school (de hoogste klas) met prijs op de Akademie gepromoveert worden, zullen in de Pieterskerk een Latijnse oratie of carmen ^{18a)}, elk niet langer als een groot half uer, reciteren. De promotiën uit andere scholen (klassen) zullen in het huis van den Rector, als nae gewoonte, gedaen worden”.

Die gewoonte gaat in ieder geval terug tot 1668: lex XV van het toen gepubliceerde reglement spreekt over oraties en prijzen.²¹⁾ Klaarblijkelijk had de hiervoor bestemde bijeenkomst plaats in het huis van de rector, maar daar het prijzenstelsel door het (ouder)publiek steeds meer gewaardeerd werd, kreeg de informele bijeenkomst door zijn verplaatsing naar de Pieterskerk het karakter van een plechtigheid.

Deze was aanvankelijk (in 1729 dus) alleen bestemd voor de oraties van de abiturienten, maar al spoedig werd en ook de prijzen in de lagere klassen er uitgereikt. Hoe belangrijk dat was, blijkt uit het feit dat hiervoor een besluit van de vroedschap nodig was (14 februari 1732). De prijswinnaars moesten hun onderscheiding beantwoorden met een *gratiarum actio*, een dankbetuiging in het Latijn. Daardoor werd de Prijsuitdeling een langdurige zitting, maar het was dan ook een gebeurtenis in het 18de eeuwse Utrecht, zoals in menige andere Nederlandse stad. En in de tijd dat elke klas twee halfjaarlijkse orden telde en er 's winters een bevordering naar een hogere orde en 's zomers naar een hogere klas plaats had, waren er zelfs twee prijsuitdelingen per jaar. Hoe hoog het publiek het prijzenstelsel aansloeg, blijkt o.a. hieruit dat curatoren nogal eens bezwaarschriften van ouders ontvingen over het niet-toekennen van een prijs aan hun zoon. In 1746 kwamen de Utrechtse curatoren voor een moeilijk geval te staan ²²⁾, waaruit zij zich redden door in de hoogste klas in plaats van de drie gebruikelijke prijzen er vier toe te kennen: anders was een leerling verstoken gebleven van een legaat van tweehonderd gulden dat hij alleen maar zou krijgen, indien hij onderscheiden werd met een prijs. In het algemeen waren de oraties en actio-

21) Idem, nr. 11a.

22) Idem, nr. 29, Schoolacta d.d. 21 December 1746.

18a) Voordracht of een gedicht

nes in uitstekend Latijn gesteld. Geen wonder: desgewenst werden ze geleverd door rector of preceptoren, tegen een bepaald honorarium.

Na het bewind van Reitz III ging de Hieronymusschool onder het rectoraat van dr. S. Nijhoff (1801-1832) weer vooruit, zij het langzaam. De druk der tijden, culminerende in de Franse overheersing, deed zich ook op het gebied van het onderwijs gelden. Veelbetekenend is de titel van de oratie die Rijk van Rees bij de Prijsuitdeling van 1813, enkele dagen vóór de Volkerenslag bij Leipzig, heeft gehouden: „De studio literario in re adversa magno solacio”.^{19a 23)}

Dit houdt niet in dat er in de jaren 1795-1815 geen plannen tot (de broodnodige) hervorming van het onderwijs ontworpen zijn. Zo heeft Lodewijk Napoleon in 1808 een commissie ingesteld die gekomen is met voorstellen inzake het stichten van nieuwe schooltypen en verbetering van het onderwijs in de oude talen aan de Latijnse school. Hiervan is door de inlijving bij Frankrijk niets gekomen. Het zou echter geen verbazing wekken, indien de Latijnse school tijdens de Franse overheersing verdwenen was. De hoge Franse ambtenaren, Cuvier en Noëll, die in opdracht van Napoleon in 1811 een rapport samenstelden over het Nederlandse onderwijs, achtten de Latijnse school „au-dessous de toute critique”. De uitvoering van hun voorstel een école secondaire te stichten, waaraan in bepaalde gevallen een Latijnse school zou kunnen verbonden worden (een soort lyceum dus), is door de opstand van 1813 verhinderd. De verouderde Latijnse school was sterker gebleken dan de internationale politiek.²⁴⁾

TIJDVAK 1815-1876

Na de Franse overheersing begreep men hier te lande echter wel, dat het programma van de Latijnse school verbetering behoeftte. Vandaar het „Besluit van Zijne Majesteit van den 2den Augustus 1815 no 14 betreffende de Latijnsche Scholen”. Weliswaar wordt daarin de Latijnse school (nog steeds) als de eerste trap van het hoger onderwijs beschouwd, maar er worden andere vakken (wiskunde, geschiedenis, aardrijkskunde, mythologie) ingevoerd. Verder „zal de onderwijzer zorgen zijn leerlingen bekend te maken met de zeden en gebruiken der ouden zooverre deze dienstig zijn tot regt verstand van den bewerkt wordenden auteur”.²⁵⁾

Voor de beantwoording van de vraag naar de oorsprong en betekenis van deze wijzigingen dienen we een stap in de geschiedenis terug te doen.

Zolang men Latijn leerde met de bedoeling het actief en passief te gebruiken in kerk en wetenschap, voelde men geen behoefte aan een nadere motivering van de klassieke vorming in het onderwijs. In de loop van de 17de en 18de eeuw echter verliest de beoefening van de klassieke terrein

23) Idem, nr. 171.

24) Fortgens, pag. 136-142.

25) Van Duyvendijk, pag. 220.

19a) De bestudering van de letterkunde tot troost in slechte tijden

aan de opkomende natuurwetenschappen. Weliswaar handhaafde het Latijn zich als *vinculum eruditorum*^{20a)}, maar in het internationale beschaafde verkeer begon men ook de landstalen, vooral het Frans, te gebruiken. De imitatio als onderwijsmethode voldeed niet zo goed meer, omdat zij in de dagelijkse schoolpraktijk verschaalde tot een techniek, berustend op grammaticale en stilistische dressuur.

Bovenstaande verschijnselen zijn uiting van het feit dat het humanistische dogma van de algenoegzaamheid van de klassieke cultuur begon te wankelen. Dat de Latijnse school daarmee in een isolement raakte, merkte men in deze schoolwereld niet of nauwelijks op. Pas vrij laat pleiten stemmen uit de praktijk voor (een begin van) tegemoetkomen aan de eisen des tijds. De Hieronymusschool komt op dit stuk bepaald niet achteraan.

We zagen reeds dat J. F. Reitz in 1748 een pleidooi hield voor beoefening van andere vakken naast de klassieken. O. Arntzenius, tot 1737 preceptor in Utrecht, betoogde bij de aanvaarding van het rectoraat te Gouda dat ook de moderne talen hun waarde hebben, al dient het Latijn als taal van de internationale *literaria respublica*^{21a)} gehandhaafd te blijven.²⁶⁾ En dat aan onze Hieronymusschool de imitatio niet meer als het alleenzalmakende beschouwd werd, blijkt uit de seriës van 1786 die aandacht vroeg voor de entourage van de behandelde tekst.

Ook uit andere scholen kwamen wel dergelijke stemmen, maar sporadisch, zodat zij geen directe invloed hadden. In het KB van 1815 zijn onder de nieuwe vakken bv. geen moderne talen opgenomen. Trouwens het gehele KB is bepaald niet avant-gardistisch. Maar het is van belang dat nu van hogerhand in een voor het gehele land geldende regeling een tweevoudige doorbraak tot stand gebracht was: de klassieke vorming wordt niet meer voldoende geacht als propedeuse voor het hoger onderwijs en men is niet meer tevreden met een puur formalistische behandeling van de tekst. Daarmee kwam het KB tegemoet aan de eisen des tijds zoals die geformuleerd waren incidenteel door enkele praktijkmensen en in groter verband door het tweede humanisme. Nadat nl. het oude humanisme zijn vitaliteit verloren had, ontstonden er in Duitsland in de 18de eeuw nieuwe ideeën over de betekenis van de klassieke cultuur voor de Europese beschaving. Deze vonden dank zij de deelname van grote figuren als Heyne, Voss, Wolf, gestalte in het nieuwe of tweede humanisme, dat evenals zijn voorganger grote belangstelling had voor het onderwijs en daardoor een nieuwe impuls gegeven heeft aan de klassieke vorming.

*Het Tweede Humanisme*²⁷⁾

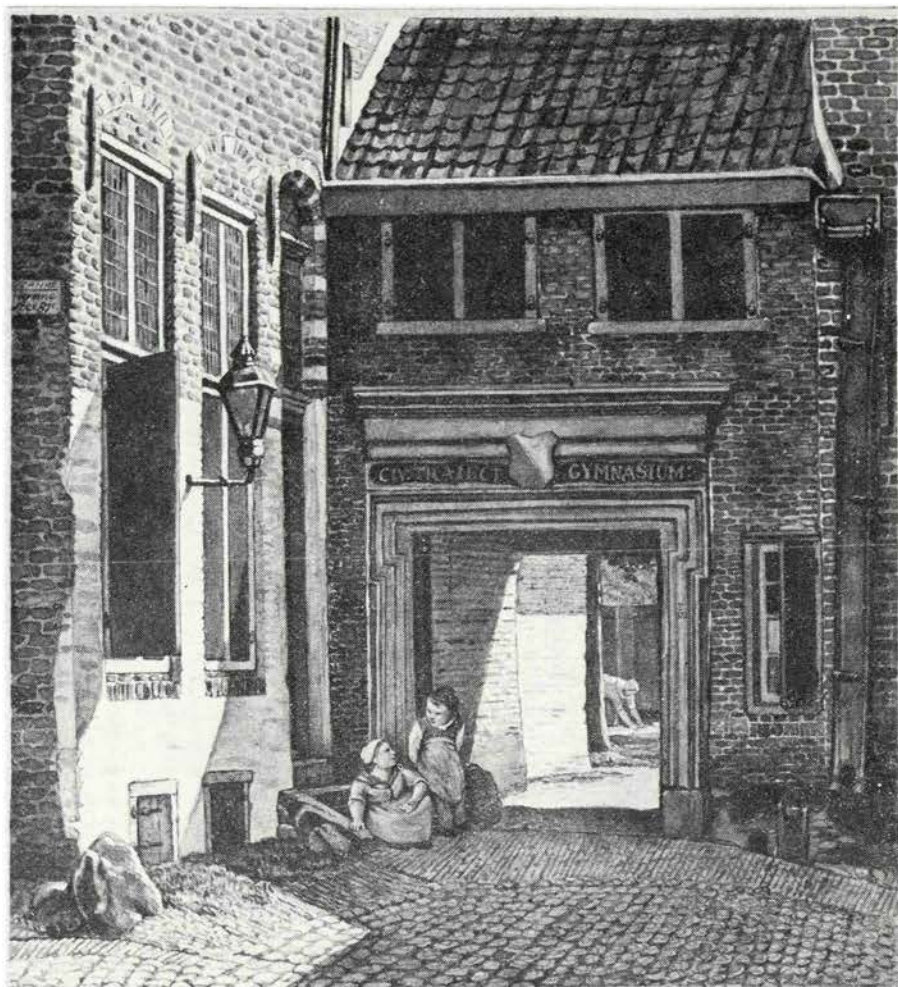
Hoewel het tweede humanisme een complex verschijnsel is, zijn er voor ons doel twee belangrijke stromingen in te onderscheiden.

26) O. Arntzenius, *Oratio inauguralis pro latina Eruditorum lingua*, Gouda, 1737.

27) Van Duyvendijk, *Tweede deel*, hoofdstuk I en II.
Eigentijds Gymnasium, pag. 198-204.

20a) Een band tussen geleerden

21a) De republiek der letteren

Gezicht op de poort van de Hieronymusschool aan de Kromme Nieuwegegracht. Aquarel door C. W. Hoevenaars naar P. C. Wonder,, 1817.
(Gemeentelijk Archief)

Allereerst het vormingshumanisme, dat het typisch menselijke in de rede ziet. Door vorming van de rede neemt het typisch menselijke toe. Volgens de andere stroming heeft de volledige verwerkelijking van het mens-zijn zich in het oude Griekenland geopenbaard. De expressie van deze ideale mens in zijn literatuur en kunst heeft een waarde in zichzelf, een intrinsieke waarde. Wanneer men in voortdurende communicatie met deze ideale mens, in zichzelf met eigen middelen deze Griekse cultuurmens tracht te realiseren, dan vormt men zijn rede, dan wordt men meer mens. De antieken zijn dan niet meer bron van wetenschap en kunst door imitatio te bereiken,

maar inspiratiebron tot zelfverwerkelijking. De klassieke vorming kan bijdragen tot de geestelijke vorming in bovengenoemde zin, omdat zij zowel een intrinsieke waarde heeft als een „formeel” waarde. Met de eerste komt de beoefenaar van de oude talen in aanraking wanneer hij kennis neemt van de antieke cultuur in de oorspronkelijke tekst. Hij wordt daardoor in staat gesteld tot het beoordelen en verwerven van de geestelijke waarden daarin uitgedrukt. Deze vorming wordt als de hogere beschouwd. De „formeel” waarde komt tot uiting in de zg. *Formalbildung*, die als een lagere functie geldt omdat de beoefening van de oude talen hier „slechts” dient als vormingsmiddel, tot het aanbieden van geestelijk oefenmateriaal voor het aanleren van methodiek. Dit is overigens geen depreciatie, want de zin van de *Formalbildung* is gelegen in haar overdraagbaarheid op de behandeling van andere objecten. De geoefendheid blijft nl. niet beperkt tot het speciale gebied waarop zij verworven werd, maar springt over op andere gebieden. Hier ontmoeten wij wat in de moderne leerpsychologie aangeduid wordt met „mental transfer of training” (in ons geval beter: „of learning”) en zo aardig gekarakteriseerd wordt in „Le Latin sert à faire des confitures” van Mme de Staël.

De benaming gymnasium, die tot nu toe een fluctuerende betekenis had, wordt met de komst van het tweede humanisme steeds meer gebruikelijk ter aanduiding van het schooltype waar de nieuwe klassieke opleiding gericht op de ontwikkeling van de persoonlijkheid gegeven werd.

De ideeën van het tweede humanisme hebben zich in Nederland maar gedeeltelijk en in langzaam tempo verspreid. Het heeft met zijn bewondering voor de vormende waarde van de Griekse cultuur toch het Grieks in ons land geen sterkere positie weten te geven: zo onaantastbaar was het Latijn. De meeste indruk op de Nederlandse klassieke wereld heeft F. A. Wolf gemaakt, o.a. door het ontwerpen van zijn *Altertumswissenschaft*, een zelfstandige wetenschap, die zich niet beperkt tot de bestudering van de oude talen, maar een volledig beeld zou geven van de antieke cultuur en de antieke mens.

De Latijnse school in de 19de eeuw

Ondanks de nieuwe perspectieven geopend door de *Altertumswissenschaft* en ondanks het KB van 1815 is de intrinsieke waarde van de klassieke vorming in de dagelijkse schoolpraktijk in het 19de eeuwse Nederland slechts incidenteel tot zijn recht gekomen, afhankelijk van de persoonlijke opvatting van de leraar. De *Formalbildung* voerde de boventoon, maar zoals de imitatio van het oude humanisme in de schoolpraktijk gereduceerd was tot reproductie van stilistische uiterlijkheden, zo verengde de *Formalbildung* zich van veelzijdig vormingsmiddel tot eenzijdige denktraining. Deze was gebaseerd op de grammaticale beoefening en het analyserend vertalen van de oude talen, die een bij uitstek logische structuur zouden hebben. Vooral dit aspect van de *Formalbildung*, dat zoals wij zagen vatbaar was voor de „transfer”, heeft een grote rol gespeeld in de motivering van de klassieke vorming in de 19de eeuw, met name in de wet tot regeling van het hoger onderwijs van 1876.

Nog lang echter zouden in deze eeuw oudhumanistische ideeën blijven doorwerken. Telkens weer worden zij geponeerd in oraties gehouden door rectoren bij de aanvaarding van hun functie of door leerlingen die met een prijs bevorderd werden naar de akademie. Maar niemand kon ontkennen dat in de loop van de 19de eeuw het Latijn op de terugtocht was. In de tweede helft dezer eeuw verdween het als voertaal uit de universitaire wereld: daarmee was het laatste Latijnse bolwerk gevallen.

De landsregering heeft na het KB van 1815 nog enige maatregelen genomen ter verbetering van het onderwijs aan de Latijnse school. Allereerst werd overeenkomstig dit KB in 1816 een rijksinspecteur benoemd. Verder werd in 1838 de mogelijkheid van toevoeging van een tweede afdeling gericht op eindonderwijs zonder oude talen geschapen (dit schooltype dat wij „lyceum” zouden noemen, heette toen „stedelijk gymnasium”).²⁸⁾ Een staatsexamen voor toelating tot de universiteit werd in 1845 ingevoerd. Hoewel inspecteur H. Wijnbeek door zijn persoonlijk optreden veel goeds tot stand gebracht heeft ²⁹⁾, hebben deze maatregelen geen blijvend effect gehad. Deels schrok men terug voor de financiële consequenties, deels stuitte men op halfslachtigheid bij de uitvoering. Van de nieuwe in 1815 ingevoerde nieuwe vakken kwam niet veel terecht: zij kregen de „slechtste” uren in de rooster. De „moderne” afdeling, die lang niet aan elke Latijnse school werd toegevoegd (ook in Utrecht niet), moest in 1863 wijken voor de toen opgerichte h.b.s. Tegen het staatsexamen voerde men zoveel bezwaren aan dat het in 1853 werd afgeschaft.³⁰⁾ Toen Wijnbeek in 1850 gepensioneerd werd, kwam er geen opvolger. Geen wonder dat de Latijnse school in het midden van de 19de eeuw een kwijnend bestaan leidde: in 1840 waren er 68 met een totale schoolbevolking van 1260 leerlingen; 23 scholen hadden minder dan tien leerlingen. Buitenlandse bezoekers als de Fransman Cousin en de Duitser Lucian Müller hadden dan ook scherpe kritiek en adviseerden tot opheffing van een groot aantal scholen.³¹⁾

De Hieronymusschool in de 19de eeuw

Incidenteel ging het op sommige scholen wat beter. Ph. W. van Heusde, die als leerling van de Hieronymusschool grote kritiek had op het daar gegeven onderwijs, heeft als curator een optimistischer oordeel ³²⁾, vermoedelijk omdat in die tussentijd op zijn instigatie in 1829 het vaklerarensysteem was ingevoerd ter vervanging van het oude systeem waarin rector, conrector en preceptoren in hiërarchische volgorde elk hun eigen klas (ook wel „school” genoemd) hadden. Eigenlijk was dit een logische consequentie van de invoering van nieuwe vakken naast de klassieken in 1815.

Aan de Hieronymusschool was reeds in 1816 een afzonderlijke leraar in de wiskunde benoemd: J. Chr. Schröder. Deze had een academische graad, wat

28) Fortgens, pag. 212-215.

29) Fortgens, pag. 152-156.

30) Fortgens, pag. 216-220.

31) Fortgens, pag. 206-208.

32) Fortgens, pag. 126/127, 211.

L. S.

EX AUCTORITATE
VIRI, QUI HUIC URBI PRAEEST,
AMPLISSIMI

Proximo die Mercurii, mensis Octobris VI, ab hora XI, in
Basilica S. Petri Hieronymiani Gymnasii fient Solemnia:
atque

Eximii Juvenes,

RICHARDUS VAN REES,

et

GERHARDUS SAMUEL MULLER,

ad Superiores Scholas dimittendi,
declamabunt,

Prior, de *Literarum studio, in diversa re magna Praefatio*,
Alter, de *Spartana juventute, prae reliquis Graecis fides colente*;

ceterique in Classibus suis Primani pro librorum
Praemiis gratias agent.

Hanc ergo illo Festo die Solemnitatem ut bonarum Artium
Fautores Studioque sua Celebritate illustrissimam
reddant, humanissime

ROGO,

SAMUEL NYHOFF,
HIERONYMIANI GYMNASII
R E C T O R.

Veteri ad Rhenum Trajecto, ex Officina OTTONIS JOHANNIS VAN PADDENBURG,
et JOHANNIS VAN SCHOONHOVEN, Typographorum, MDCCLXIII.

Typo G. J. van PADDENBURG.

*Uitnodiging tot het bijwonen van de openbare prijsuitreiking in 1813
door Samuel Nijhoff, rector van het Stedelijk Gymnasium.
(Gemeentelijk Archief, Stedelijk Gymnasium nr. 171)*

uitzondering was. Het onderwijs in de wiskunde werd n.l. vaak opgedragen aan een onderwijzer, al vond men een niet-akademicus aan een Latijnse school iets ongehoords. In overeenstemming daarmee bejegende de schooljeugd de wiskunde-onderwijzer niet met het nodige respect. Alleen aan de classici werd de vereiste achting bewezen. In 1829 werd tegelijk met de invoering van het vaklerarensysteem de wiskunde - als eerste niet-klassiek vak - in het

prijzenstelsel opgenomen. De voornaamste beweegreden van curatoren zal geweest zijn het stimuleren van de belangstelling van de leerlingen voor de wiskunde en er meer aanzien aan te geven.

Het vaklerarensysteem is niet volledig uitgevoerd. Vermoedelijk was er niet voldoende mankracht beschikbaar. Conrector Dorn Seiffen combineerde geschiedenis en aardrijkskunde met les in prosodie, een oudhumanistisch relict. De classicus belast met het Grieks en de fabelkunde gaf ook vaderlandse geschiedenis en oefende de leerlingen in het Nederduits „zooveel zulks zal noodig wezen”. De entree van het Nederlands als zelfstandig leervak is wel aarzelend geschied.

In de 32 jaar van het rectoraat van S. Nijhoff zijn blijkens het album discipulorum 700 nieuwe leerlingen ingeschreven. De school, die vijf klassen telde, had dus ruim 100 leerlingen, voor die tijd een hoog aantal. Of de verhuizing van de school in 1830 naar een tot schoolgebouw gepromoveerde kazerne aan het Domplein ook een hoogtepunt was, valt te betwijfelen. Maar het gebouw aan de Kromme Nieuwe Gracht zal na 356 jaar ook wel enige gebreken vertoond hebben.

Dr. G. Dorn Seiffen, Nijhoff's opvolger in het rectoraat, heeft in de 48 jaar dat hij aan de Hieronymusschool verbonden is geweest alle rangen doorlopen: preceptor 1801-1822; conrector 1822-1832; rector 1832-1849. In die tijd heeft hij zich ontpopt als een veelzijdige figuur, te vergelijken met J. F. Reitz uit de vorige eeuw. Niet alleen was hij een goed rector en een boeiend docent, maar ook heeft hij een serie publicaties op klassiek en historisch terrein op zijn naam staan. Daaronder zijn er enkele op onderwijsgebied, die groot succes geboekt hebben. Aangezien het Grieks op de Latijnse school niet veel voorstelde en geen goede leermiddelen had, maakte hij de toegang tot dit vak gemakkelijker door een in het Nederlands geschreven Griekse grammatica uit te geven (1815), die zes drukken beleefd heeft. Daarnaast schreef hij een in het Nederlands gestelde Latijnse spraakkunst, die de in het Latijn gestelde grammatica van Vossius na twee eeuwen van de Latijnse boekenmarkt verdreef. Van staatswege werd hem opgedragen een geschiedenisboek te schrijven ten dienste van het gymnasiaal onderwijs. Dit bracht hij in meer delen tot stand in de jaren 1827/1834.

Uit de grammaticale arbeid van Dorn Seiffen moet men niet afleiden dat hij zijn onderwijs in de klassieken beperkte tot het grammaticale. Eerder is hem verweten dat zijn behandeling wel los en ongedwongen, wel esthetisch, maar misschien minder grammatisch, minder grondig en nauwkeurig zou geweest zijn. Dat Dorn Seiffen oog had voor de esthetische zijde van de klassieken, blijkt uit een voordracht die hij in 1834 voor het „Genootschap van leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën” heeft gehouden getiteld: „Een ontwikkeling der oorzaken, waardoor de Grieken... de kunstregters van alle eeuwen voor het schoone en goede geworden zijn”. Men krijgt de indruk dat Dorn Seiffen zijn onderwijs in de klassieken niet beperkte tot de grammatica zoals zo vaak het geval was op de Latijnse school, maar zijn leerlingen in contact bracht met bepaalde intrinsieke waarden van de antieke auteurs.

Wat de materiële omgeving betreft, de behuizing aan het Domplein schijnt

G. Dorn Seiffen (1774-1858), rector van Stedelijk Gymnasium 1832-1849. Litho door H. J. B(acker) naar J. L. Jonxis, c. 1844. (Gemeentelijk Archief)

A. Ekker (1799-1879) leraar en rector van het Stedelijk Gymnasium (1823-1849-1872). Foto van de rector door G. L. Mulder, c. 1872. (Gemeentelijk Archief)

niet adequaat geweest te zijn: reeds in 1841 trok men naar een (opgeknapt) pand aan de zuidzijde van de Minrebroedersstraat.

Dr. A. Ekker is 49 jaar aan de Hieronymusschool werkzaam geweest. Ook hij begon als preceptor (1823-1833), was vervolgens conrector (1833-1849) en tenslotte rector (1849-1872). Het „Berigt omtrent de Latijnsche Scholen te Utrecht” uit de jaren zestig deelt mee dat „het hoofddoel der lessen blijft, wat het tot nog toe is geweest, grondige voorbereiding voor de Hoogeschool. Daartoe liggen de oude talen en de geschiedenis ten grondslag en nemen de meeste uren in; maar daarmee wordt, naar de eischen van den tijd, de beoefening der wis- en natuurkunde en der nieuwe talen naar behooren verbonden”.

De eisen die de tijd stelde aan de moderne talen, schijnen in 1815 nog niet urgent geweest te zijn: zij ontbreken, zoals wij zagen, in de officiële wetgeving van dat jaar. De invoering was dus afhankelijk van het inzicht van plaatselijke curatoria in deze materie. Aan de Hieronymusschool werden het Frans en het Hoogduits in 1838 ingevoerd, maar... facultatief. In 1853 werd het Engels ingevoerd, in 1859 de natuurkunde. Daarmee was dus gepoogd het programma op de hoogte van de tijd te brengen. Dit houdt echter niet in dat deze nieuwe vakken nu ook tot hun recht kwamen. Bij de bevordering en het prijzenstelsel speelden zij geen rol. Zelfs over de wiskunde, waarvoor men met Schröder (1816-1846) en Tip (1846-1857) goede

leraren had gehad, werd in 1859 de klacht geuit door de betrokken docent dat de leerlingen dit vak als bijzaak beschouwden. Het zou nog geruime tijd duren voordat er altans enig evenwicht in het leerplan bereikt was.

Het aantal leerlingen was onder het rectoraat van Ekker niet groot. Het huisonderwijs was nog steeds een geduchte concurrent voor de Latijnse school. De oorzaak hiervan lag in het feit dat door de universiteiten het admissie-examen voor particulier opgeleiden niet streng genoeg werd afgenomen. De instelling van de hogere burgerschool in 1863 betekende nieuwe concurrentie. En verder zal de verhoging van het schoolgeld van f 15,— tot f 100,— in 1846 nadelig gewerkt hebben. Vandaar dat het aantal leerlingen in de laatste jaren van Ekkers rectoraat daalde tot beneden de zestig. Maar misschien werd dit gebrek aan kwantiteit vergoed door de kwaliteit van de leerlingen: in 1863 traden er bij de Prijsuitdeling liefst zes oratores op.

Blijvende verdienste van Ekker is zijn uitstekend gedocumenteerde geschiedenis van de Hieronymusschool van 1474 tot 1849. Zonder zijn werk zou schrijver dezes zijn taak niet hebben kunnen volbrengen.

Tijdens het rectoraat van dr. A. H. G. P. van den Es werd het vierhonderd-jarig bestaan van de Hieronymusschool feestelijk herdacht. Bij de redevoeringen werd nogal eens gezinspeeld op de verwachte wijzigingen in de hoger onderwijswet. Het docentencorps zond in 1875 een adres aan de Tweede Kamer waarin aangedrongen werd de toelating tot de universiteit strenger te regelen. Dit zou het peil van het voorbereidend hoger onderwijs ten goede komen.³³⁾

TIJDVAK 1876-1974

De wet op het hoger onderwijs van 1876

In 1876 kwam het tot de behandeling in de Tweede Kamer van het wetsontwerp tot regeling van het hoger onderwijs. Daarbij is expliciet gesproken over de ideële grondslag van de klassieke opleiding. Reden daartoe was de snelle opkomst van de h.b.s. in 1863 opgericht om „de hogere burgerij in het bezit te stellen van de voorwaarden, waarover deze moet beschikken om te komen tot hetgeen vervat is in de woorden: „algemene beschaving”. Als zodanig ressorteerde dit schooltype onder het middelbaar onderwijs, waartoe de gymnasia en Latijnse scholen volgens Thorbecke's uitdrukkelijke wil niet zouden behoren, omdat deze niet door de hogere burgerij zouden bezocht worden, maar door hen, die een geleerde vorming nodig hadden. De oude talen waren voor de hogere burgers van geen nut, en vonden derhalve geen plaats in het middelbaar onderwijs, maar des te meer in het hoger onderwijs, omdat de vorming van een geleerde stand „zonder het alle voorrechten verzekerd Latijn” (Hildebrand) niet denkbaar was. Al spoedig na de oprichting gingen er stemmen op om aan het h.b.s.-diploma rechten tot het afleggen van universitaire examens te verbinden. Minister Heemskerck,

33) Brandt, III bijlage VI b.

de ontwerper van de wet op het hoger onderwijs van 1876, wilde dit echter voor het gymnasium reserveren. Hij sprak op 8 maart van dat jaar in de Tweede Kamer aldus: „Aan de uitnemende geschiktheid van de oude talen om daarin wetenschappelijk te denken, aan het wetenschappelijke, dat in de taalvorming zelf ligt, aan de gereede uitdrukking van iedere nuance van de gedachte moet m.i. het vormend karakter van de klassieke studiën toegschreven worden”.³⁴⁾ Hier ziet men de klassieke opleiding als de *Formalbildung* uit het tweede humanisme in uitdrukkelijke vorm. Een dergelijke duidelijke uitspraak ten aanzien van de intrinsieke waarde van de klassieken treffen we bij de debatten van 1876 niet aan; maar toch blijkt eruit dat men hier wel oog voor had, men nam dit als het ware vanzelfsprekend aan. Belangrijk voor ons thema is dat er in de Tweede Kamer twee stromingen waren. De ene wilde het gymnasiale programma praktisch beperken tot de klassieken, dat dan toegang zou geven tot alle faculteiten, de andere wilde de toegang tot de universitaire examens in de wiskunde en natuurwetenschappen mogelijk maken zonder voorafgaande klassieke opleiding. De minister zelf verklaarde dat hij niet zo'n eenzijdig bewonderaar der klassieken was dat hij de gehele propedeuse hiertoe wilde beperken. Het resultaat was een compromis: het gymnasium zou de enige instelling voor voorbereidend hoger onderwijs zijn, maar de moderne talen, de wiskunde en de natuurwetenschappen kwamen op het gymnasiale programma. Na het vijfde jaar werd een splitsing aangebracht tussen leerlingen die gedurende het laatste jaar voortgezet onderwijs hoofdzakelijk in de letterkundige en die dit hoofdzakelijk in de wis- en natuurkundige vakken verlangen te genieten. De gehele opleiding zou zes jaar duren.³⁵⁾

De wet van 1876 is belangrijk voor de positie van de klassieke vorming in Nederland. De Latijnse school heeft moeten wijken voor het gymnasium, dat een breder programma bood en een hoger peil van onderwijs door de instelling van een rijksinspectoraat en een verplicht eindexamen ten overstaan van rijksgecommitteerden. Daarmee werd de „promotie op de academie” aan de curatoren onttrokken en een eind gemaakt aan het eeuwenoude euvel dat leerlingen de hoogste klas niet doorliepen, maar via het (gemakkelijkere) toelatingsexamen tot de universiteit een jaar uitwonnen.

1876-1919: Gymnasium en H.B.S.

Het was de vraag of het nieuwe gymnasium na 1876 snel zijn weg zou vinden en met name zich zou kunnen handhaven in de concurrentiestrijd met de h.b.s. Speciaal de B-vakken vormden een probleem. In 1877 was een leerplan met lesurentabel vastgesteld ³⁶⁾ dat een fors B-programma van één jaar behelsde: 19 van de 28 wekelijkse lessen waren gereserveerd voor de

34) Handelingen Tweede Kamer, 1875/76, pag. 969.

35) In het KB van 27 april 1877 wordt gesproken van het zesde studiejaar A en het zesde studiejaar B. De latere benaming alpha- en beta-richting is in de gymnasiale praktijk ontstaan en heeft het nooit tot wettelijke status gebracht.

36) Brandt, III bijlage VII.

wis- en natuurkundige vakken. Voor Frans en Duits was geen plaats.³⁷⁾ Hiertegen rees zoveel verzet in den lande dat het ministerie reeds in 1878 ³⁸⁾ kwam met een gematigder B-programma van twee jaar: de splitsing tussen A-richting en B-richting viel dus na de vierde klas.

Toch verliep de aanpassing stroef: voor menig leerling was het programma als geheel te zwaar. Vandaar dat bij KB van 1887 ³⁹⁾ besloten werd de wiskundestof over meer leerjaren te verdelen, het programma oude talen voor A- en B-leerlingen enigszins te verlichten, de wiskunde voor de A-leerlingen te beperken en meer lesuren natuurwetenschap voor de B-leerlingen beschikbaar te stellen.

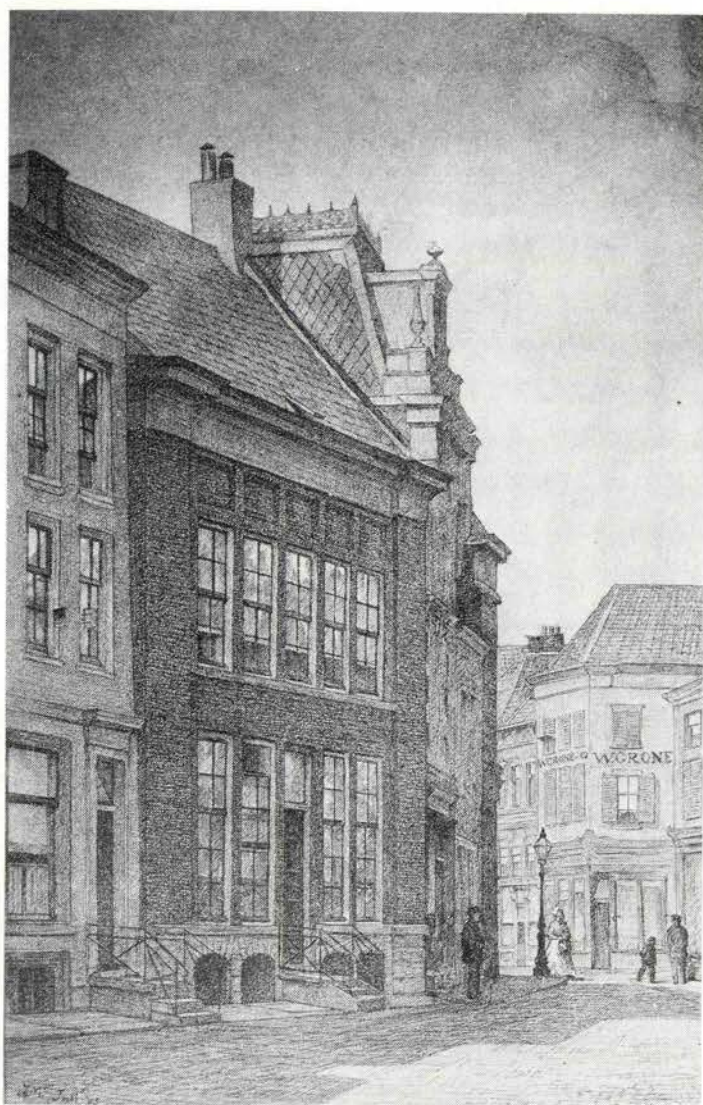
Toch was hiermee de problematiek niet opgelost. In de concurrentiestrijd bleef het gymnasium in bepaalde opzichten de mindere. Hierbij waren meer factoren in het spel. Allereerst had de bezitter van het h.b.s.-diploma, krachtens een amendement Van Houten in 1876, het recht na een aanvullings-examen in de oude talen universitaire examens af te leggen in de wis- en natuurkunde en de medicijnen. Omdat het minder brede h.b.s.-programma nog steeds een grotere plaats kon inruimen aan de B-vakken, bleken de bezitters van dit diploma in het algemeen beter voorbereid te zijn voor deze studies dan de bèta-gymnasiasten. Tenslotte prefereerde menig een de vijfjarige cursusduur van de h.b.s. boven de zesjarige van het gymnasium. Het is derhalve niet verbazingwekkend dat tussen 1885 en 1914 negentien pogingen gedaan zijn tot afschaffing van bovengenoemd aanvullingsexamen. In 1917 werd het wetsontwerp van het kamerlid Limburg aangenomen waarbij aan het h.b.s.-diploma het ius promovendi in de wis- en natuurkunde en de medicijnen verbonden werd. Vermeldenswaard is dat Limburg's voorstel niet gericht was tegen de klassieke opleiding, maar ten doel had een bestaand onrecht op te heffen. Het liefst had Limburg gelijke rechten voor alle faculteiten aan beide diploma's willen verbinden, omdat volgens hem de wetgever zich niet heeft te mengen in de materie van de vooropleiding, dus of deze klassiek gericht is of niet. Maar dat was in 1917 niet haalbaar. Door de wet Limburg kwam de h.b.s. in de B-richting wettelijk als wetenschappelijke propedeuse naast het gymnasium te staan en had in de practijk een voor-sprong vanwege de nog steeds sterkere positie van de B-vakken.

Deze voorsprong werd echter verkleind door het KB van 7 juni 1919: de natuurwetenschappen kregen in het gymnasiale programma een grotere plaats en maakten deel uit van het bèta-eindexamen. Deze uitbreiding ging gepaard met een beperking van de klassieken: voor de alpha-kandidaten vervielen de Latijnse thema en de Romeinse antiquiteiten als eindexamenvakken; het eindexamen oude talen werd voor de bèta-kandidaten beperkt

37) In het kader van de motivering van de klassieke vorming is artikel 11 van het leerplan 1877 interessant: „De verklaring van Griekse en Latijnse schrijvers . . . omvat, behalve de taalkundige en stijlkundige uitlegging, ook de oefening der leerlingen (zoo noodig met gebruikmaking van handboeken) in antiquiteiten, mythologie, prosodie, geschiedenis van kunst en litteratuur en andere hulpwetenschappen”. Een officiële doorbreking dus van het privilege van de Formalbildung. Merkwaardig dat een artikel als dit slechts voorkomt in een nooit uitgevoerd KB.

38) Brandt III bijlage VIII.

39) Brandt III, pag. 38.

*Gezicht op het Stedelijk Gymnasium aan de Minderbroederstraat.
Foto naar een tekening van Jo M. 1893. (Gemeentelijk Archief)*

tot één Griekse en één Latijnse auteur. Ook het bèta-programma zou, ondanks de beperking van het aantal lessen, een klassieke opleiding bieden. De oud-humanistische opvatting, dat deze gebaseerd is op beide oude talen, deed zich nog steeds gelden. De geschiedenis verdween uit het bèta-eindexamen. Bovenstaande bepaling maakte een eind aan de jarenlange discussie of men beperking van de bèta-opleiding niet eerder moest zoeken in afschaffen of facultatief stellen van het Grieks. Ondanks het befaamde Gidsartikel van de graecus prof. S. A. Naber (1889), ondanks de verklaring van minister Goeman Borgesius in 1898 in de Tweede Kamer dat hij zich hierbij aan-

sloot, ondanks het rapport van de Ineenschakelingscommissie (voorloper van de Mammoetwet) in 1910, was het niet gekomen tot een Grieksloze afdeling op het gymnasium.

*Klassicistische en historische beschouwingwijze
van de oudheid*

Het tweede humanisme heeft bij de handhaving van het Grieks in ons land nauwelijks een rol gespeeld. We zagen reeds dat de bewondering voor de Griekse mens en de Griekse cultuur, die een bepaald aspect van deze geestelijke stroming vormde, in ons land op beperkte schaal is doorgedrongen. Anders staat het met de historische beschouwingwijze van de oudheid, die omstreeks de eeuwwisseling in Duitsland is ontstaan. Een uitnemende typering van deze beschouwingwijze en haar consequenties voor het onderwijs treffen we aan in het rapport „De klassieke oudheid in het gymasiaal onderwijs”.⁴⁰⁾

Deze nieuwe opvatting plaatste zich tegenover de classicistische van de 19de eeuw, die een verenging was van de oudhumanistische. De classicistische opvatting zag in de oudheid een eenheid en een voorbeeld hoog uitstekend boven iedere andere cultuur en volkomen tegengesteld aan de moderne tijd. Daardoor vertegenwoordigt de oudheid een absolute waarde die eenmaal in een bepaalde periode in Athene en in Rome gerealiseerd is geweest en tot uitdrukking komt in een literatuur. Deze perioden en deze literatuur dragen het praedicaat „klassiek”, dwz de wezenskenmerken ervan werden als algemeen geldend en duurzaam beschouwd. De classicistische opvatting berustte uitsluitend op de literatuur als geestesuiting der beschaafden. Voor de technische of economische basis der oudheid had zij geen oog.

De historische opvatting daarentegen ziet in de oudheid geen eenheid maar speurt naar verscheidenheid, stelt geen voorbeeld of ideaal om na te streven maar ontdekt ontwikkeling, heeft er geen bewondering voor maar begrip, beperkt zich niet tot het klassieke maar vindt andere perioden en andere uitingen dan de literaire even belangrijk. Kortom zij heeft oog voor de historische ontwikkeling van de antieke cultuur, die de basis is van de Europese cultuur. Het doel van de klassieke vorming is de leerling hiervoor begrip bij te brengen. Speciaal het Grieks kan hieraan een grote bijdrage leveren. Von Wilamowitz, fervente verdediger van de historische opvatting, stelde daartoe een Grieks leesboek samen. De daarin opgenomen teksten waren niet gekozen op grond van literair-esthetische overweging, maar waren representatief voor de vele facetten van de Griekse cultuur van de 6de eeuw v. Chr. tot de 4de eeuw n. Chr.

De historische opvatting heeft in ons land aandacht getrokken, mede dank zij het Rapport-1916, en tot consequenties geleid voor het onderwijs in de klassieken, echter op andere wijze dan men verwachten zou. Volgens de com-

40) Dit rapport is samengesteld door een commissie bestaande uit J. W. Bierma, H. Bolkestein, E. H. Renkema en J. van IJzeren in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën. Het is gepubliceerd in 1916 en wordt geciteerd als „Rapport 1916”.

missie behoort de moderne, meer historische wijze van beschouwing der oudheid haar invloed te doen gelden door behandeling der antieke beschaving in het geschiedenisonderwijs, maar - in tegenstelling tot Von Wilamowitz - mag men bij de keuze der lectuur niet de historische betekenis der verschillende schrijvers als criterium aanvaarden. Het criterium hangt alleen af van de vraag wat mooi en/of belangrijk is, waarbij men vooral aandacht moet schenken aan schrijvers die betekenis hebben zowel voor het gemoedsleven van de leerlingen als voor de kennis van het antieke geestesleven. Hieruit volgt dat de klassieke vorming toch weer literair-esthetisch georiënteerd blijft, waarbij dan wel de keus van de lectuur niet beperkt wordt tot de typisch klassieke auteurs.

Slechts een gedeelte van de conclusies van het rapport is gerealiseerd: de beoefening van de grammatica werd gereduceerd, Latijnse thema en Romeinse antiquiteiten maakten in 1922 voor het laatst deel uit van het eind-examen, de lectuur van Plato werd uitgebreid ten koste van de rhetoren; aan de wens dat er een Latijns leesboek zou komen ter vervanging van de lectuur van Caesars *De Bello Gallico*^{22a)} is voldaan in zoverre dat het tot stand gekomen is en zich tot nu toe gehandhaafd heeft (11de druk in 1974), maar het heeft - volgens mij terecht - Caesars geschrift niet van het programma kunnen verdringen. Zeer te betreuren is dat van de vijf geprojecteerde lesuren in de oude geschiedenis in de beide hoogste klassen, waarin dan vooral de historische beschouwingswijze van de oudheid over het voetlicht zou moeten komen, zo goed als niets terecht gekomen is: slechts werd in klasse V-alpha het lesuur dat vacant gekomen was door de afschaffing van de Romeinse antiquiteiten, bestemd voor cultuurgeschiedenis van de oudheid. De gelegenheid ervaring op te doen of men het beoogde doel ook aan de hand van vertalingen kon bereiken is hiermee verloren gegaan. Speciaal op het gebied van het Grieks had dit perspectieven kunnen openen. Niettemin heeft het Rapport-1916 grote betekenis gehad: het heeft menig classicus gestimuleerd zich te bezinnen op doel en methode die het onderwijs in de klassieken stelt in moderne tijd.

Het Utrechts Stedelijk Gymnasium van 1876 tot 1919

De benaming van de Hieronymusschool heeft in de loop der eeuwen gefluctueerd. Aanvankelijk sprak men van Hieronymusschool, Groote Schoole of Latijnsche School, sinds de 17de eeuw ook van Hieronymusgymnasium. In de 19de eeuw komt de benaming stedelijk gymnasium op zonder dat daarmee in Utrecht de combinatie van Latijnse school en moderne afdeling bedoeld werd die van 1838 tot 1863 elders in het land bestaan heeft en stedelijk gymnasium genoemd werd. Tot 1876 gebruikte men deze benamingen door elkaar, sinds 1876 echter is de naam stedelijk gymnasium gebruikelijk, in overeenstemming met de wet op het hoger onderwijs.⁴¹⁾

41) Eigenlijk is de naam gemeentelijk gymnasium juister, omdat de Nederlandse wet sinds 1851 alleen gemeenten kent. Maar omdat de Latijnse school doorgaans door de stedelijke overheid beheerd werd en het gymnasium als opvolger daarvan gold, sprak

22a) De oorlog in Gallië

*Foto van Klasse IB van het Stedelijk Gymnasium, sept. 1910.
Foto P. D. van Rhijn, A'dam (Gemeentelijk Archief)*

Het korte rectoraat van dr. A. H. G. P. van den Es (1872-1882) werd gekenmerkt door verandering en vernieuwing. De hoger onderwijswet van 1876 bracht met zich mee dat de gemeenteraad enige nieuwe verordeningen uitvaardigde. Omdat daarin de rechtspositie en de salariëring van de leraren moest geregeld worden, is het niet verbazingwekkend dat de desbetreffende debatten soms zeer roerig waren. Verder moest het eindexamen zijn beslag krijgen. Daarover was veel rumoer in den lande ontstaan: menig leraar voelde niets voor inmenging van gecommitteerden. Het Utrechtse leraren-corps was echter overtuigd van het nut van het eindexamen. Dit werd in 1882 voor het eerst afgenomen. Alle acht kandidaten van het Stedelijk Gymnasium slaagden.

De veranderde tijdgeest uitte zich ook in de Prijsuitdeling. De promotie naar de akademie was vervallen door de instelling van het eindexamen. Daarom werd de Prijsuitdeling niet meer aan het begin van de nieuwe cursus gehouden, maar vóór de grote vakantie. In 1873 werden de voor de lagere klassen gebruikelijke gratiarum actiones afgeschaft; sinds 1879 hield de rector zijn oratie niet meer in het Latijn; in 1880 werd een nieuw prijzenstelsel ingevoerd, waarbij meer niet-klassieke vakken dan tot nu toe het geval was in aanmerking kwamen voor een prijs.

men ook van stedelijk gymnasium. In gemeenten echter, waar nooit een Latijnse school is geweest en na 1876 een gymnasium is opgericht, spreekt men van gemeentelijk gymnasium.

Tenslotte moest er een nieuw onderdak voor het vernieuwde gymnasium komen. Het kwam er: bij het begin van de cursus 1880/1881 betrof men een door verbouwing geadapteerd perceel aan de overkant van de Minrebroedersstraat.

Dat het vierhonderdjarig bestaan van de school in 1874 luisterrijk werd gevierd, vermeldden wij reeds.

Jammer was het dat rector van den Es na tien jaar vertrok naar Amsterdam om het rectoraat van het Barlaeusgymnasium op zich te nemen.

Uit de oraties die dr. W. L. van de Sande Bakhuyzen tijdens zijn rectoraat (1882-1902) gehouden heeft, blijkt dat hij een open oog had voor de problematiek van het gymasiaal onderwijs, zoals deze ingeluid was door de hoger onderwijswet van 1876. Zo sprak hij in 1887 over de veranderingen in het leerplan, die toen juist gepubliceerd waren. Reeds in 1883 had hij de aandacht gevestigd op het vraagstuk van de bèta-opleiding. Toch had volgens menigeen het Utrechts Stedelijk Gymnasium zijn weg in het veranderde onderwijsbestel nog niet gevonden. Men worstelde o.a. met het probleem waarbij experts en publieke opinie nogal eens tegenover elkaar staan: hoe het evenwicht te bepalen tussen handhaving van een bepaald peil van onderwijs en billijke beoordeling inzake bevordering/afwijzing van leerlingen. In de jaren negentig bereikte de discussie hierover curatorium en gemeenteraad. Er werden statistische gegevens geproduceerd waaruit zou blijken dat de resultaten op andere gymnasia beter waren. De rector toonde aan de hand van dezelfde gegevens aan dat dit niet het geval was en wees erop dat oudleerlingen van het Stedelijk Gymnasium bij de universitaire studie een goed figuur sloegen.

In 1887 nam de gemeenteraad het besluit meisjes toe te laten tot het gymnasium. Het begingetal van drie nam maar langzaam toe. In 1902 hield een vrouwelijke leerling voor het eerst de oratie in de Pieterskerk. Het heeft maar weinig gescheeld, of er zou nooit een vrouwelijke orator opgetreden zijn: in 1896 had de lerarenvergadering voorgesteld de Prijsuitdeling af te schaffen. Curatoren echter handhaafden deze plichtigheid.

Spoedig bleek dat het in 1880 betrokken gebouw aan de noordzijde van de Minrebroedersstraat te klein was. Derhalve werd het in 1884 doorgetrokken tot het Janskerkhof. Nadeel echter was dat het straatverkeer nu van twee kanten de lessen stoorde, inzonderheid het geblaf van honden, gerinkel van fietsbellen en geschreeuw van straatventers. Asfaltering van de Minrebroedersstraat hielp maar weinig. Meer succes had de oplossing van het parkeerprobleem: er kwamen enige rekken voor fietsen van leerlingen.

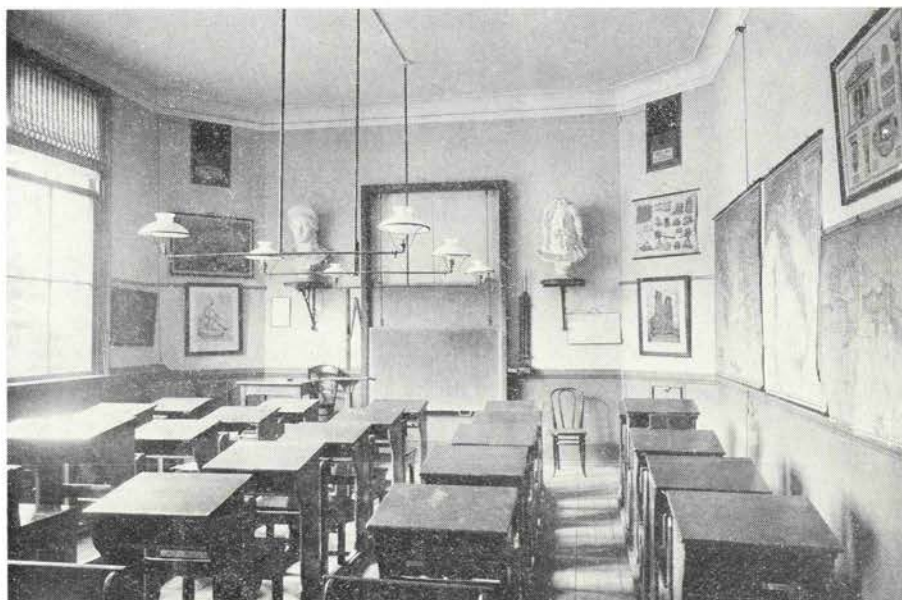
Bij het 425 jarig bestaan van de school in 1899 voerden leerlingen Plautus' Miles Gloriosus op.

Aan het begin van het rectorale optreden van dr. J. N. Singels (1902-1918) viel de invoering van een vak dat reeds vaak ter sprake gekomen was, maar het nooit verder gebracht had dan facultatieve vermelding in de hoger onderwijswet: de gymnastiek. Alleen de jongens van de eerste vier klassen kregen er les in, voor meisjes was het klaarblijkelijk overbodig. Buitenleerlingen konden vrijgesteld worden: het heen- en weertrekken was vermoedelijk al gymnastische oefening genoeg.

Gezicht op de voorgevel van het Stedelijk Gymnasium aan het Janskerkhof. Foto door F. A. van Blitz en Zn., c. 1910.

(Gemeentelijk Archief)

Gezicht in één der klasselokalen van het Stedelijk Gymnasium aan het Janskerkhof. Foto door F. A. van Blitz en Zn., 1918.

(Gemeentelijk Archief)

Het kan niet missen of de Prijsuitdeling kwam ook tijdens dit rectoraat aan de orde. In oktober 1904 bereikte de discussie hierover zelfs de gemeenteraad. Maar ook het hoofd der gemeente vermocht deze plechtigheid niet te torpederen. In 1912 werd het systeem strakker georganiseerd, waardoor het aantal prijzen daalde.

Ook op het gebied van de examens gebeurde het een en ander. De overgangsexamens, die vaak een wassen neus waren, werden afgeschaft. Het lukte niet het admissie-examen te vervangen door toelating op verklaring van het hoofd der lagere school. Terwijl aanvankelijk het eindexamen slechts ten overstaan van rijksgecommitteerden werd afgenomen, werd dit in 1906 onder hun toezicht gesteld, zodat zij o.m. het recht kregen de kandidaat vragen te stellen.

Dat de school langzamerhand haar begrenzing van onderwijsinstituut overschreed, blijkt uit de belangstelling voor het verenigingsleven, bij leerlingen en leraren. Reeds in 1878 was de gymnastiek en schermvereniging Isthmia opgericht, in 1905 werd de Utrechtse Letterkundige Gymnasiasten Vereniging gevormd. Deze voerde in 1910 de Philoktetes van Sophokles op. In 1909 was inmiddels de muziekvereniging Ars Musica Optima Rerum opgericht. Voor de onderlinge band en verkleining van de kloof tussen leraar en leerling hadden deze verenigingen grote betekenis.

Het leerlingenaantal toonde een opmerkelijke curve. Van 150 bij de rectorwisseling daalde het tot beneden de honderd in 1907. Daarna rees het tot 192 in 1914, vervolgens tot 258 op het eind van de cursus 1917/1918. Rector Singels was niet helemaal verrukt over deze toename: volgens hem nam het gevaar toe dat leerlingen die niet de nodige capaciteiten bezaten trachten een gymnasiale opleiding te volgen. Een diepe insnede in het schoolleven vormde het tijdperk 1914-1918, dat voor ons land de mobilisatie van het leger met zich meebracht tijdens Wereldoorlog I. De normale gang van het onderwijs werd meermalen onderbroken door absentie van leraren wegens militaire dienst, door ziekte van leraren en leerlingen, door schaarste aan kolen, licht en voedsel. Beperking van huiswerk en schooltijden beïnvloedden het onderwijs nadelig. Een novum was dat de eerste lerares haar intrede deed.

1919-1945: Gymnasium en Lyceum

Alpha en Bèta

Nog voordat de wet Limburg de verhouding tussen gymnasium en h,b,s, geregeld had, deed een nieuw schooltype zijn intrede dat zich ontpoppen zou als een geduchte concurrent voor beide: het lyceum. Men meent wel dat de stichters daarvan als voornaamste doel zagen bepaling van studiekeus na een tweejarige gemeenschappelijke onderbouw. Het uitgangspunt echter wordt gevormd door de opvatting die J. H. Gunning ⁴²⁾ had inzake de klassieke vorming in ruimer pedagogisch verband. Hij achtte deze vorming van grote waarde - hoewel niet onmisbaar - voor de universitaire studie. Bij de beoefening van de oude talen gaat het om het juist en volledig begrijpen van de antieke tekst. De hiervoor benodigde geestelijke habitus is van twaalfjarigen niet

42) J. H. Gunning, *De Gids* 1898.

te verwachten. Persoonsvorming is vereist, die pas begint na intrede van de puberteit. Vandaar dat de beoefening van de oude talen niet moet beginnen vóór het vierde leerjaar van het voortgezet onderwijs. Dit leidt tot een driejarige klassieke opleiding, die volgens Gunning positief te waarderen is en zelfs te prefereren boven de zesjarige op de leeftijd van 12-18 jaar. Immers van meet af aan kan men een beroep doen op een grotere algemene ontwikkeling enapperceptievermogen en een meer persoonlijke affirmatie, waardoor een vlottere en meer gecentreerde beoefening van de klassieken mogelijk wordt.

Het principe dat men leerstof aanpast aan leeftijd en ontwikkelingsfase van de leerling vormt het kernpunt van de lyceumgedachte. Dit principe lag ook ten grondslag aan de oorspronkelijke opzet van de onderbouw: deze zou allereerst als een soort tussenschool tussen l.o. en v.h.m.o. fungeren en daardoor een geleidelijke overgang bevorderen. Daarnaast had deze ten doel uitsstel van studie/beroepskeus mogelijk te maken en gelegenheid te scheppen voor determinatie van de leerling. In afwijking echter van Gunnings opvatting werd deze onderbouw tot twee jaar beperkt, waarna de leerling moest kiezen tussen een verdere driejarige h.b.s. opleiding en een vierjarig gymnasiaal programma.

In de verhouding gymnasium-lyceum werd de klassieke opleiding het cruciale punt: het gymnasium verweet het lyceum gebrek aan degelijkheid; het lyceum verweet het gymnasium stroefheid en eenzijdigheid.

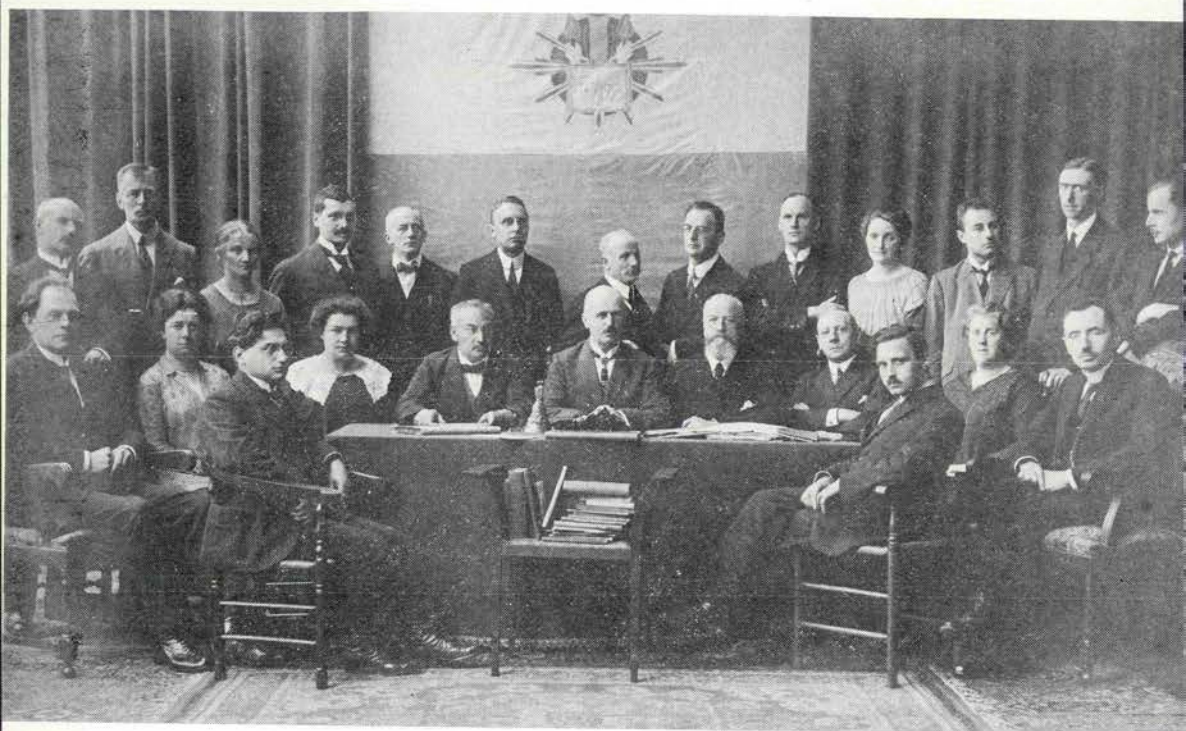
Aan de groei van het aantal scholen voor voortgezet onderwijs in de jaren twintig en dertig had het gymnasium praktisch geen deel. Daardoor rees de vraag of het gymnasium niet te zeer in een isolement raakte. In dit kader is de maatregel van minister Marchant in 1934 te beschouwen waarbij de afzonderlijke gymnasiale inspectie werd opgeheven en de gymnasia met de scholen voor middelbaar onderwijs ingedeeld werden in regionale inspecties. Verzet hiertegen vond gehoor bij de volgende bewindsman (Slotemaker de Bruine), zodat inspecteur Renkema (oudleerling van onze school) in 1937 terugkeerde in zijn oude functie.

In het kader van gelijkschakeling is ook het KB van 28 februari 1934 te beschouwen, waarbij bepaald werd dat de schriftelijke opgaven voor het eindexamen gymnasium met uitzondering van de oude talen zouden vastgesteld worden door de inspecteurs en op hetzelfde tijdstip aan alle kandidaten zouden voorgelegd worden, een procedure reeds lang in zwang bij de h.b.s. Omdat nu voortaan niet meer de leraren de schriftelijke opgaven voor de eigen school zouden samenstellen, ging het karakter van schoolexamen gedeeltelijk verloren. Voordeel was dat gelijkheid van niveau tussen de verschillende gymnasia bevorderd werd en het examen door de splitsing tussen schriftelijk en mondeling een rustiger verloop kreeg. Nadeel was dat africhten en dressuur grotere kans maakten.

In 1939 werd het eindexamen uitgebreid met het verklaren van een na 1600 in niet te gemakkelijk Nederlands geschreven stuk proza of poëzie.

Verschuiving van het gymnasiale zwaartepunt

Terwijl bovengenoemde veranderingen een duidelijk profiel vertoonden, wa-

A. H. Kan (1875-1951) rector van het Stedelijk Gymnasium (1918-1940). Foto van de rector en zijn lerarencorps in 1924.

(Gemeentelijk Archief)

ren er ook die meer het karakter van een evolutie hadden. Daaronder moet vermeld worden de verschuiving van het gymnasiale zwaartepunt. Van oudsher lag dit in het onderwijs in de oude talen, na 1876 dus in de alpha-richting. De bèta-opleiding telde in gymnasiale ogen nog niet helemaal mee. Na 1919 begon hierin een kentering te komen: de bèta-richting met haar breed programma werd op den duur hoger aangeslagen dan de alpha-richting. Het motief dat het bèta-diploma toegang verleende tot studierichtingen met uitzicht op maatschappelijk aantrekkelijker beroepen speelde een grote rol: „met bèta kun je meer”. Dit heeft tot gevolg gehad dat de alpha-richting door steeds minder goede leerlingen gekozen werd en de bèta-richting gevolgd werd ook door leerlingen die er niet de vereiste capaciteiten voor hadden. Het type van de „zwakke bèta” gebukt onder overlading was gelukkig niet het prototype van de bèta-leerling, maar toch ook weer niet helemaal een zeldzame verschijning.

Bovenstaand fenomeen was slechts onderdeel van een problematiek die een groot deel van het voortgezet onderwijs betrof. De toelating bood maar weinig garantie voor een juiste schoolkeus, onderlinge aansluiting tussen de verschillende schooltypen ontbrak, eindexamens werden op overigens vergelijk-

bare schooltypes volgens een totaal verschillende procedure afgenomen. De onderscheiden vormen van onderwijs waren geregeld in speciaal voor hen geldende wetten, vaak tot stand gekomen in tijden die geestelijk en sociaal verschillend waren van de onze. Het lyceum kende helemaal geen wettelijke grondslag. Voor de telkens rijzende behoeften trof men incidentele voorzieningen, waardoor het overzicht er niet duidelijker op werd. Nu had het niet zo ver behoeven te komen, indien de in 1903 onder het ministerie Kuyper ingestelde staatscommissie tot reorganisatie van het onderwijs succes had geboekt. Dat deze commissie naar meer samenhang in het onderwijs streefde blijkt uit de benaming „Ineenschakelingscommissie” die zij tijdens haar zeventjarige arbeid gekregen heeft, maar haar rapport is nooit in behandeling gekomen en in de archieven bijgezet.

Daarna heeft de regering verscheidene pogingen tot verbetering gedaan, maar de wetontwerpen van de ministers De Visser (1922), Waszink (1927), Terpstra (1932), Slotemaker de Bruine (1939) hebben het geen van alle tot wet gebracht. Minister Bolkestein heeft voordat de Nederlandse regering in 1940 uitweek naar Londen nog gelegenheid gehad een nota te publiceren, maar daarna stopte elke discussie over vernieuwing van onderwijs: gedurende de oorlog had men al moeite genoeg het „gewone” onderwijs op gang te houden.

1940-1945

Ondanks dat er schoolleiders benoemd werden die aanhangers van de „nieuwe orde” waren en er leraren ontslagen werden (waaronder alle joodse), is het onderwijs niet in nationaal-socialistische zin omgebogen. Wèl moest aan het Duits een grotere plaats ingeruimd worden en werd het Hebreeuws afgeschaft. Op den duur echter werd de gewone gang van het onderwijs zeer bemoeilijkt door de toenemende zorg voor het dagelijks voedsel, door vliegtuigaanvallen, deportaties, arrestaties, arbeidsinzet, onderduiken. Maatschappelijk en geestelijk verkeer verliepen steeds stroever. Na „Dolle Dinsdag” op 5 september 1944 werd ons land voor een deel gevechtsterrein en brak er een spoorwegstaking uit. Het verkeer kwam toen practisch stil te liggen, de hongerwinter begon. Van onderwijs kwam nagenoeg niets meer. Vandaar dat aan alle leerlingen van de hoogste klas van het v.h.m.o. aan het eind van de cursus 1944/45 het einddiploma zonder voorafgaand onderzoek is uitgereikt.

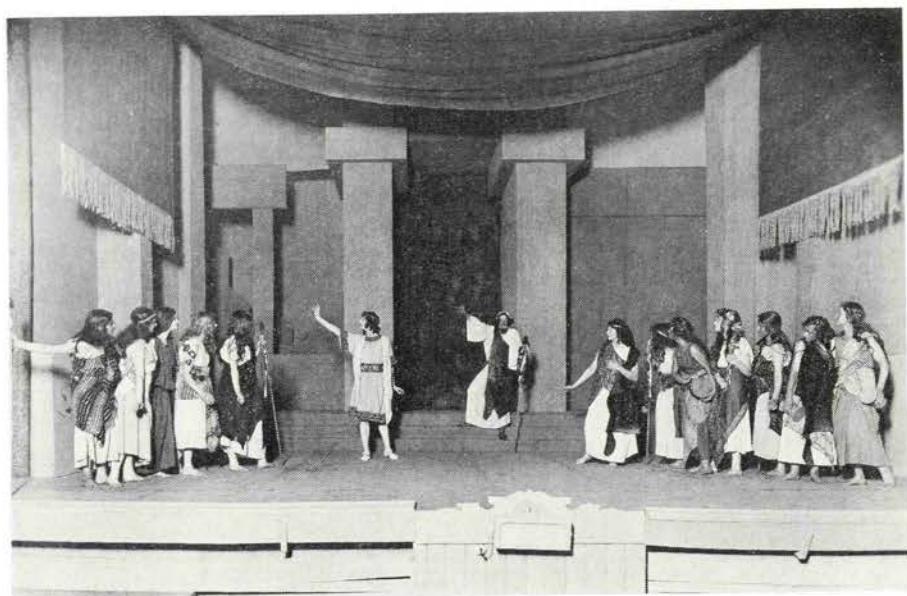
Het Utrechts Stedelijk Gymnasium van 1919-1945

Het rectoraat van dr. A. H. Kan viel precies tussen twee wereldoorlogen: hij aanvaardde zijn functie in 1918 en legde deze neer in 1940. In de eerste maanden van zijn bewind zal de aandacht voor het onderwijs geleden hebben door de angstige spanning waarmee de Nederlandse bevolking de afloop van de (eerste) wereldoorlog volgde. Door de slechte voedselpositie sloeg de Spaanse griep geducht toe en werd de school voor enige tijd gesloten. Na de wapenstilstand op 11 november 1918 kon men ruimer ademhalen en

zich weer wenden tot problemen van geestelijke aard. De schoolleiding werd spoedig geconfronteerd met ingrijpende wijzigingen in leerplan en lesurentabel. Na het reeds vermelde KB van 7 juni 1919 werden op 1 maart 1920 gymnastiek en tekenen als verplichte vakken ingevoerd; op 1 mei 1920 werd, in verband met de uitbreiding van de wekelijkse lesuren van 28 tot 33, de duur der lessen bepaald op 50 minuten. Daarbij kwam dat de capaciteit van het gebouw te gering was voor de groeiende schoolbevolking. Van de problematiek in het tijdvak 1918-1940 krijgen we een beeld uit de oraties die rector Kan jaarlijks bij de Prijsuitdeling gehouden heeft. Voor een deel liep deze natuurlijk parallel met de landelijke gymnasiale ontwikkeling zoals eerder geschetst. Een telkens terugkerend thema vormde de „overbevolking” van het gymnasium: er werden teveel leerlingen toegelaten voor wie de gymnasiale opleiding te zwaar bleek. Dit euvel deed zich in Utrecht des te meer gevoelen omdat sinds 1921 toelating tot het voortgezet onderwijs verleend werd op een verklaring van de lagere school. Het resultaat voor het Stedelijk Gymnasium bestond in een grote toeloop van leerlingen (topjaar 1926 telde 343 leerlingen) ondanks dat het in 1922 opgerichte St. Bonifaciuslyceum veel katholieke leerlingen tot zich trok. Vandaar dat in 1928 het toelatingsexamen weer werd ingesteld waarbij grotere invloed aan de lagere school werd toegekend. Het Frans echter keerde niet terug. Rector Kan betreurde het dat onder de zittenblijvers zich leerlingen bevonden met een goed verstand, maar die door oppervlakkigheid, slordigheid en gebrek aan concentratievermogen geen resultaat boekten. Huiswerk werd vaak slecht gemaakt. Hij achtte dit mede het gevolg van de gecompliceerdheid en het tempo van het moderne leven. De overlading heerste echter niet alleen buiten de school, maar ook er binnen: het bèta-programma vond hij een voorbeeld van versnippering van aandacht. Hij voelde daarom wel voor een Grieksloze bèta-opleiding met versterkt Latijn, maar later kwam hij hierop terug omdat hij zag dat menig bèta-leerling juist meer interesse had voor het Grieks. Het werk van de schoolverenigingen achtte hij van grote waarde en hij verheugde zich erover dat leraren hieraan hun medewerking verleenden. Wel vond hij het jammer dat vooral bestuursleden er nogal eens teveel door in beslag genomen werden en er een gewoonte van maakten na een schoolfeest ergens een intiem huisfeestje te houden. Uit het bovenstaande moet men vooral niet de conclusie trekken dat rector Kan en met hem het lerarencorps *laudatores temporis acti* ^{23a)} waren. Men zag wel degelijk in dat de jeugd dezelfde deugden en gebreken vertoonde als vroeger. Het zou interessant zijn te weten in welke categorie Kan zijn eigen hobby, het voetballen, plaatste. Hij heeft in het Nederlands elftal gespeeld, tot op hoge leeftijd woonde hij zondags een voetbalwedstrijd bij. Maandags besprak hij dan de voetbaluitslagen met de claviger ^{24a)} Van Engelen. Dit was dan een van de weinige ogenblikken die niet aan de schooltaak besteed werden. Van deze claviger is de opmerking afkomstig dat niemand de rector ooit op school had zien komen of zien weggaan. Aan Van Engelen heeft Kan (en niet hij alleen) grote steun gehad. Hij kwam in 1923 van de

^{23a)} Vereerders van de voorbije tijd

^{24a)} Concierge

Toneeluitvoering van Euripides' Bakchai, bij de viering van het 450-jarig bestaan in 1924. (Gemeentelijk Archief)

bereden politie met de aanbeveling dat hij zijn paard, zichzelf en de menigte in bedwang kon houden.

Evenementen

Tweemaal trad de school in dit tijdvak naar buiten: in 1924 bij het 450-jarig bestaan, in 1932 bij de opening van het nieuwe gebouw aan de Home-ruslaan.

De viering van het 90ste lustrum is een groots festijn geweest: een plechtige bijeenkomst in de Pieterskerk met liefst zes prominente feestredenaars, onder wie de minister van onderwijs, dr. J. Th. de Visser, oud-leerling van de school; een mars van de civitas ^{25a)} door de stad, die „ontaardde” in een hoespartij waaraan ook hooggehoede autoriteiten deelnamen; recepties waar „tout Utrecht” aanwezig was en geschenken werden aangeboden, o.a. door oud-leerlingen; de verschijning van het derde deel van de schoolgeschiedenis van dr. C. D. J. Brandt; een opvoering van de Bakchai van Euripides; een informele pretavond voor de leerlingen; een ontvangst ten stadhuize waarbij aan leraren en leerlingen een gedenkpenning werd aangeboden. Bij elk evenement dat zich er maar even voor leende werd de pas gecomponeerde cantus gezongen. Dit alles nam drie volle dagen en nachten en vele kolommen in het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad in beslag.

Een feestelijke bijeenkomst als deze is stimulerend voor de civitas-gedachte: het besef dat men bij elkaar hoort krachtens een speciale opleiding die eisen stelt en een beroep doet op de affirmatie van de leden dezer gemeenschap. De viering van het 90ste lustrum heeft hieraan een grote bijdrage geleverd:

25a) Gymnasiale gemeenschap.

sindsdien wordt elk jaar de Diës gevierd op 4 december waarbij de feestrede meestal gewijd is aan een bepaald facet van de gymnasiale opleiding, de cantus weerklinkt en het Hieronymusfonds (sinds 1946 ook het Gregoriusfonds) acte de présence geeft.

De huisvesting van de school werd een steeds nijpender probleem. De klassen werden bij het toenemen van de schoolbevolking over steeds meer gebouwen verdeeld, een euvel waaraan de leerlingen niet zo zwaar tilden. In 1926 deed het gemeentebestuur de eerste stap op de (lijdens)weg naar een nieuw gebouw. Er deden zich tal van vertragende factoren voor, onder meer de economische depressie in 1929, die mede aanleiding geweest is dat er moest afgezien worden van een afzonderlijke aula en een fietsenstalling onder het gebouw. Maar op 4 oktober 1932 kon de nieuwe behuizing aan de Homeruslaan betrokken worden. De schepping van de gemeentearchitect ir. J. I. Planjer, in strakke stijl uitgevoerd, was een voorbeeld van moderne scholenbouw. De kern werd gevormd door achttien klasselokalen, zes op elke van de drie verdiepingen gelegen aan ruime gangen en met uitzicht op tuin en grasveld. Twee trappenhuisen, waarvan het voorste drie hallen bevatte, bevorderden een vlot verkeer tussen de verschillende verdiepingen. Met vier vaklokalen in de zuidelijke vleugel voor aardrijkskunde en de drie natuurwetenschappen, die elk weer een eigen practicum-ruimte hadden, was het gebouw zijn tijd ver vooruit. Het aula-probleem was opgelost door tussen de twee aan elkaar grenzende gymnastieklokalen een beweegbare wand aan te brengen. Tenslotte waren er ruimten voor tekenen en filmprojectie.

De feestelijkheden geschiedden in gymnasiale stijl: plechtigheid in de Pieterskerk; optocht van Janskerkhof naar Homeruslaan; receptie waarbij het docentencorps een Romeinse mijlpaal met belangrijke gymnasiale data aanbod en het Hieronymusfonds enkele sculpturen, waaronder replica's van de Nike van Samothrake en de Spinario. Hoogtepunt in de feestviering werd gevormd door de opvoering van de Aias van Sophokles onder algehele leiding van Bertus van Lier, oud-leerling van de school.

Op 26 september 1933 werd een oudervereniging opgericht. Al kon men niet direct concrete resultaten aanwijzen, er was een begin gemaakt met de bevordering van samenwerking en wederzijds begrip tussen school en huis.

1940-1945

In 1940 werd dr. Kan opgevolgd door dr. D. E. Bosselaar, rector van het stedelijk gymnasium te Leiden en oudleerling van onze school. Tijdens zijn ziekte en na zijn overlijden op 26 september 1943 nam de conrector dr. A. Roobol het rectoraat waar. Op 11 februari 1944 werd ons gebouw door de Duitsers gevorderd. De lessen werden zo goed en zo kwaad mogelijk voortgezet in verschillende andere gebouwen in de stad. Met ingang van 16 augustus 1944 werd dr. G. E. A. M. Wijdeveld door het N.S.B.-beleid tot rector benoemd. Deze is practisch slechts enkele dagen in functie geweest, omdat na „Dolle Dinsdag” op 5 september van onderwijs zo goed als geen sprake was. Na de bevrijding op 5 mei 1945 werd dr. C. D. J. Brandt tijdelijk belast met de leiding der school.

Gezicht op het Stedelijk Gymnasium aan de Homeruslaan. Foto, 1948. (Gemeentelijk Archief)

1945-1974: (Pre-)Mammoettijdperk

Een oorlog heeft vaak een katalyserend effect: na de bevrijding riep men luider dan ooit om vernieuwing op menig gebied, niet het minst op dat van het onderwijs. Het Nederlandse voortgezet onderwijs verweet men na de oorlog vooral eenzijdige intellectuele gerichtheid. Karaktervorming prefereerde men als doel van het onderwijs, zoals dat in de Angelsaksische landen het geval was. De traditionele vakken moesten beperkt worden ten bate van het aankweken van citizenship, considerateness, leadership, teamwork. Een vloed van artikelen en brochures gewijd aan vernieuwing en hervorming spoelde over de Nederlandse onderwijswereld. Menig geschrift echter getuigde van een ernstig tekort aan werkelijkheidszin. Vrij spoedig won het inzicht veld dat verandering van signatuur van het onderwijs niet in een handomdraai tot stand gebracht kan worden en dat verantwoorde vernieuwing dient uit te gaan van en aan te sluiten bij het bestaande.

Temeer was enige voorzichtigheid geboden omdat de overvloed van beschikbare leraren van voor de oorlog veranderd was in een schrikbarend tekort. Verschillende factoren waren hierbij in het spel. Het aantal studerenden, ook voor het leraarsambt, was tijdens de bezetting zeer verminderd. Verder deed zich na de oorlog een oud euvel des te heviger gelden: menig academicus prefereerde een werkkring in de z.g. vrije beroepen en beschouwde het le-

raarsambt hoogstens als een noodoplossing. Tenslotte breidde het aantal leerlingen zich enorm uit. Het feit dat deze voor een deel afkomstig waren uit bevolkingsgroepen die niet gewoon waren hun kinderen naar het v.h.m.o. te zenden, bracht eigenaardige moeilijkheden met zich mee.

Omdat de aanloop tot en de uitvoering van de in 1963 tot stand gekomen Mammoetwet de nodige tijd gekost hebben, kan men de periode 1945-1974 gevoeglijk als het (Pre-)Mammoettijdperk betitelen.

Schema Bolkestein

In 1946 legde dr. G. Bolkestein een eerste deel van een „Schema van de organisatie van het onderwijs” ter discussie voor aan onderwijsorganisaties. Hij bracht een principiële scheiding aan tussen voorbereidend hoger onderwijs en middelbaar onderwijs, dat direct voor de maatschappij zou opleiden. Het v.h.o. werd gecentraliseerd in het lyceum, dat uit drie afdelingen zou bestaan: een afdeling A, die zich concentreerde op de klassieke vorming en waar na de vierde klas de wiskunde en de natuurwetenschappen zouden aflopen; een afdeling B, die de h.b.s. B zou vervangen en waar dus de kern zou gevormd worden door de wiskunde en natuurwetenschappen onder toevoeging van 21 uur Latijn en facultatief stellen van het Duits; tenslotte een afdeling C, die de h.b.s. A zou vervangen en waar het onderwijs zich zou groeperen om de sociaal-economische vakken.

Tegen dit schema rezen bezwaren uit de onderwijswereld, met name tegen het verdwijnen van de gymnasiale bèta-opleiding: de 21 uur Latijn kon niet gelden als een klassieke opleiding die immers berust op beide oude talen. Trouwens de ontwerper had dit ook niet gepretendeerd: hij motiveerde het Latijn in deze afdeling met het (overjarige) argument van mental training en het aankweken van begrip voor de Latijnse terminologie van de moderne wetenschap. Verder vroeg men zich af op grond van ervaring met de h.b.s. A, of de afdeling C wel volwaardig v.h.o. kon bieden. En tenslotte vreesde men dat de afdeling A noodlijdend zou worden gezien de dalende waardering voor de alpha-richting. Veeleer wenste men een versterking van het natuurwetenschappelijk element in deze richting.⁴³⁾

Het schema-Bolkestein heeft de onderwijswereld gestimuleerd zich te bezinnen op grondslagen en doelstellingen. Het Genootschap van leraren aan gymnasia en lycea bv. reageerde met een rapport betreffende taak en inrichting van het gymnasium.

Sleutelen aan het eindexamen

Op 28 juni 1948 kwam een KB uit de lucht vallen betreffende het schriftelijk gedeelte van het eindexamen gymnasium. Dit gedeelte werd van twee op drie dagen gebracht; aan het examen Nederlands werd de behandeling

43) Bovengenoemde versterking is er inderdaad gekomen: bij KB van 21 maart 1948 werden drie lessen natuurwetenschappen geïntroduceerd in klasse V alpha ten koste van een uur Grieks, Latijn en Nederlands.

van een tekst in proza of poëzie toegevoegd; bij de oude talen kreeg de kandidaat het recht gebruik te maken van een woordenboek. Dit laatste bracht de klassieke onderwijswereld in rep en roer. De motivering dat de examinandus door het gebruik van een (overigens niet gemakkelijk) hulpmiddel tot een dieper doordringen in de tekst en een meer verantwoorde vertaling zou komen, maakte weinig indruk. Evenmin het argument dat dit besluit beoogde een andere houding bij het vertalen aan te brengen waarbij kritisch afwegen van verschillende aangeboden mogelijkheden prevaleert boven het beschikken over een uitgebreide en vaak pasklare copia verborum. We menen te mogen zeggen dat bovenstaande maatregel geen desastreuze invloed op het onderwijs in de oude talen gehad heeft, maar eerder een bijdrage levert tot het aankweken van het kritisch vermogen dat het huidige v.w.o. van de abiturient eist.

In 1950 publiceerde een commissie onder voorzitterschap van dr. L. G. van der Wal op verzoek van het bestuur van het Genootschap een rapport over het gymnasiale eindexamen. Hierin werd o.m. voorgesteld voor de alpha-afdeling het schriftelijk examen Latijn uit te breiden met een centrale opgave. Verder adviseerde de commissie de alpha-kandidaten bij een onderdeel van het mondeling examen in de oude talen een in de klas behandeld stuk voor te leggen, en voor de bèta-kandidaten het mondeling examen met een dergelijk stuk uit te breiden. De bedoeling van de commissie was ook inhoud en context van de voorgelegde passage bij het examen aan bod te laten komen en al was dit bij de geldende eis: „vertalen en verklaren, ook grammaticaal” niet onmogelijk, in de praktijk bleef het examen beperkt tot het grammaticale. Ook voor andere vakken stelde de commissie enige veranderingen voor, maar van minder ingrijpende aard.

Het rapport is na korte bespreking in vakkringen bijgezet in de archieven. Vooral voor de wijzigingen in de oude talen bleek de tijd nog niet rijp.

Gymnasium en Lyceum

Intussen voltrok zich een langzame verandering in de verhouding tussen gymnasium en lyceum. De belangstelling die het lyceum reeds voor de oorlog genoot zette zich na de oorlog onverminderd voort. Nogal wat gymnasia en h.b.scholen werden omgezet in een lyceum, nieuwe lycea werden opgericht, zodat het aantal van 57 in 1945 steeg tot 112 in 1954. Het aantal gymnasia bedroeg ongeveer de helft. Deze toename betekende echter niet dat ook de lyceumgedachte zegevierde. De positieve kant van de kortere maar intensievere klassieke opleiding die Gunning voorgestaan had, bleek niet goed te realiseren: voor menige leerling viel het (bijna gelijktijdig) leren van de beginselen der beide oude talen op een te late leeftijd. Weliswaar werd van lyceumzijde een nieuwe Latijnse methode gelanceerd, waarbij men van het Latijn, niet meer van het Nederlands, uitging (Fernhout 1922), maar tot een „eigen” didactiek en een „eigen” eindexamen kwam men niet, o.a. omdat van hoger hand geëist werd dat de gymnasiale lyceïst na vier jaar aan dezelfde eisen op het gebied van de klassieken moest voldoen als de gymnasiast na zes jaar. Omdat dit voor de meeste lyceïsten een te geser-

reerd programma bleek, ging men op den duur over tot een éénjarige onderbouw.

Daardoor was op het lyceum een vijfjarige klassieke opleiding mogelijk geworden die, omdat zij een langzamer tempo van behandeling toestond, vooral de doorsnee lyceïst ten goede kwam. Verder heeft de éénjarige onderbouw ertoe bijgedragen dat de tegenstelling gymnasium-lyceum veel van haar scherpte verloor. De reductie van het verschil in duur van de klassieke opleiding aan beide schooltypen had tot gevolg dat zij naar elkaar toe konden groeien en samenwerken bij de bepaling van de positie der oude talen in het toekomstige onderwijsbestel.

De grote aantrekkingskracht die het lyceum op het grote publiek uitoefende lag overigens niet in een eventueel nieuwe nuancering van de klassieke opleiding, maar ging uit van de onderbouw. Weliswaar was hier van een geleidelijke overgang tussen l.o. en v.h.m.o. niet veel terecht gekomen, maar de determinatie van de leerling en het uitstel van studie/beroepskeus voldeden aan een behoefte. Dit aspect overheerste op den duur zozeer dat in de ogen van velen hier de oorsprong van de lyceumgedachte lag.⁴⁴⁾

De Mammoetwet

We zagen reeds, dat verschillende inrichtingen van voortgezet onderwijs geregeld waren door voor elk type geldende wettelijke voorschriften. Deze regelingen voldeden redelijk, zolang men binnen het desbetreffende schooltype bleef.

Moeilijkheden ontstonden er echter wanneer een leerling van schooltype veranderde. Dit kwam bij de hogere vormen van voortgezet onderwijs nogal vaak voor, omdat de determinatie bij de toelating niet voldoende waterdicht was. Het was dan ook geen wonder dat de roep om een wet waarin alle schooltypen van voortgezet onderwijs verenigd en meer op elkaar afgestemd zouden zijn, die reeds in het begin van de 20ste eeuw was aangeheven, steeds luider werd. Deze wet waaraan de namen Cals en Mammoetwet onverbrekkelijk verbonden zijn, is op 12 juli 1962 in de Tweede Kamer aangenomen. Op het stuk van het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (v.h.m.o.), dus in de sector van gymnasium, h.b.s., m.m.s., en lyceum, heeft de Mammoetwet een principiële scheiding aangebracht tussen voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (v.w.o.) en algemeen vormend onderwijs (a.v.o.).

Voorbereidend wetenschappelijk onderwijs wordt gegeven aan het gymnasium, de klassieke richting, en het atheneum, de moderne richting, beide zesjarig en beide (na een bepaald leerjaar) te splitsen in afdeling A en B. Tussen het drie- of vierjarige m(iddelbaar) a.v.o. en het v.w.o. komt een vijfjarige h(ogere) a.v.o.-school als vooropleiding voor hoger beroepsonderwijs. Het lyceum krijgt eindelijk zijn wettelijke erkenning, maar niet als een schooltype met een eigen karakter: het is niet meer dan een combinatie

44) Voor de ontwikkeling van het lyceum zie C. P. Gunning, *Gedenksboek Genootschap 1930-1955*, pag. 187-200.

van gymnasium en atheneum met gemeenschappelijke onderbouw. En zodra er een h.a.v.o. afdeling aan wordt toegevoegd, verandert de naam officieel in scholengemeenschap.

De consequenties uit het bovenstaande waren dat de h.b.s. (met zijn tweeslachtigheid van vooropleiding voor universiteit en maatschappij) en de m.m.s. verdwenen en dat de scholengemeenschap, slechts terloops in de wet genoemd, een onvermoede, verstrekkende ontwikkeling heeft doorgemaakt.

De kwalen van het voormalige v.h.m.o. tracht de Mammoetwet als volgt te elimineren. Allereerst de toelating. In een brugjaar tracht men inzicht te krijgen in de capaciteiten van de leerling. Doordat in de eerste klas van gymnasium, atheneum, lyceum, h.a.v.o. en m.a.vo. dezelfde vakken gegeven worden (op het gymnasium kan een beperkt aantal lesuren Latijn toegevoegd worden), kan een leerling op het eind daarvan zonder tijdverlies veranderen van schooltype. Ditzelfde principe ligt, binnen bepaalde grenzen, ten grondslag aan de gehele opleiding. De hiervoor gewenste differentiatie wordt mogelijk gemaakt door een systeem van kern- en keuzevakken na de splitsing in A- en B-afdeling. Dit brengt weer met zich mee dat de leerling bij het eindexamen, dat zeven vakken omvat, enige armslag heeft bij de samenstelling van zijn examenpakket. Tegenover deze vrijheid staat dat aan alle kandidaten v.w.o. bij het schriftelijk eindexamen dezelfde centrale opgave wordt voorgelegd.

Daarnaast wordt gedurende de laatste cursus een schoolonderzoek gehouden. Dit laatste is een louter binnenschoolse aangelegenheid, zodat de docent/examinator de mogelijkheid heeft het persoonlijk element in zijn onderwijs tot zijn recht te laten komen.

Nadat een werkgroep, samengesteld uit verschillende onderwijsinstanties, richtlijnen aangegeven had voor basistabellen en eindexameninrichting, werden per vak voor het opstellen van leerplannen en meer gedetailleerde eindexameneisen van regeringswege z.g. moderniseringscommissies ingesteld bestaande uit vakmensen. Aangezien in de basistabel-oude talen het aantal lesuren voor de alpha's van 66 op 45, voor de bèta's van 49 op 25 werd teruggebracht, lag het voor de hand dat de „commissie modernisering leerplan klassieke talen” trachtte een motivering van de klassieke vorming te geven in overeenstemming met deze ingrijpende verandering. Door de publicatie van enkele interimrapporten is de discussie over de positie van de oude talen in ons land weer op gang gekomen.

De motivering van de klassieke vorming in het Mammoettijdperk

De „commissie modernisering leerplan klassieke talen” wijst een drietal, aan de traditie ontleende doelstellingen af, die wel niet expliciet in Mammoetwet of KB van 26 oktober 1967 voorkomen, maar met enige goede wil daar wel uit af te leiden zijn: aanbrengen van eruditie, aankweken van denktucht die overdraagbaar is (deze „transfer” wordt door de moderne

Apophorèta, Maandblad van het Utrechts Stedelijk Gymnasium, 1949.
(Gemeentelijk Archief)

leerpsychologie afgewezen) en steun bij het leren van de moderne talen. De doelstellingen van het onderwijs in de oude talen mogen niet los gezien worden van de algemene vorming die het v.w.o. beoogt: voorbereiding op het volgen van wetenschappelijk onderwijs, begrip bijbrengen van de eigen cultuur en vorming van de persoonlijkheid. De bijdrage van het onderwijs in de oude talen aan de verwezenlijking van deze doelstellingen omvat het inzicht geven in de historische groei van onze cultuurwereld en via de confrontatie met de antieke cultuur het leren afstand nemen van de contemporaine cultuurwereld, die slechts één van de vele mogelijkheden vertegenwoordigt die de mens heeft om zijn wereld gestalte te geven. Het leren relativeren is daarmee tevens een belangrijk element in de vorming en ontplooiing van de persoonlijkheid.

Wil men nu toegang tot een cultuur zoeken, dan dient men de taal te leren waarin die cultuur zich realiseert. Immers in taal of liever in taalgebruik komt de wijze tot uiting waarop mensen hun werkelijkheid beleven en structureren. Wat mensen zeggen is onlosmakelijk verbonden met de wijze waarop zij het zeggen. Taalstudie is derhalve fundamenteel.

Nu zal een mens des te dieper in de desbetreffende cultuur doordringen door de producten van diegenen te nemen die de taal het meest creatief en intensief gebruiken: de schrijvers. Cultuurintroductie geschiedt dus via literatuur. De leerling zal begrip moeten krijgen voor literatuur, dwz in de eerste plaats voor de werkelijkheid die door het taalkunstwerk wordt opgeroepen en voorts voor de onvervangbaarheid en onvertaalbaarheid van dat taalkunstwerk. Maar om vaagheid en langs elkaar heen praten te voorkomen, moet men gebruik maken van de techniek van het „begrijpend lezen”: na een eerste „overzetten” zal men trachten aan de hand van vragen betreffende inhoud en entourage tot tekstbegrip te komen. Voor introductie in een cultuur is het derhalve van groot belang dat deze beschikt over een literatuur van hoog niveau. Dit is met de antieke cultuur het geval.

Maar dit is niet het enige. Het gaat bij de introductie in de antieke cultuur ook om het historisch perspectief waarin deze cultuur tot ons staat, om het voor ons historisch relevante daarin. Dit heeft tot gevolg voor het onderwijs in de oude talen, dat ook teksten afkomstig uit werken die niet als literaire kunstwerken bedoeld zijn, maar wél afkomstig zijn van schrijvers die een grote invloed op de Europese cultuur hebben gehad (Hippokrates, Aristoteles, historici, filosofen) een functie kunnen hebben bij de cultuurintroductie. In bovenstaande motivering valt op dat het vertalen plaats moet inruimen voor het begrijpend lezen, omdat gebleken is dat vertalen niet automatisch leidt tot tekstbegrip. Sommigen gaan daarbij zo ver, dat zij het vertalen bij de beoefening van de oude talen overbodig achten. Dit extreme standpunt is te beschouwen als een ver doorslaande reactie op de vertaaldessuur waartoe de Formalbildung geleid heeft. Deze stroming gaat echter voorbij aan het feit dat bij (de poging tot) het vertalen een creatief proces op gang gebracht wordt. De vertaler leeft nl. in twee werelden die elkaar maar ten dele dekken en elk hun eigen expressie in woorden hebben, zodat het niet mogelijk is vreemde woorden te vervangen door pasklare woorden uit de eigen taal. Het gaat hier om de vertaalmethode die inhoud en implicaties van een vreemde taal centraal stelt en de verschillende mogelijkheden van interpretatie afweegt. Dit proces heeft plaats tegen de achtergrond van de eigen wereld, de eigen cultuur. Afgezien nu van de vraag of de omschakeling in woorden van de ene wereld naar de andere mogelijk is (dus of vertalen mogelijk is), is dit proces van groot belang voor de beoefenaar omdat hij zich hierbij dient te bezinnen op en te distanciëren tot zijn eigen wereld. Dit is precies wat de Mammoetwet van de abiturient v.w.o. eist.

Aangezien de discussie over de betekenis van het vertalen en van het begrijpend lezen nog in volle gang is, heeft de moderniseringscommissie beide opgenomen in het eindexamen. Het schriftelijk eindexamen oude talen bestaat uit een centraal verstrekte prozatekst die de kandidaat moet vertalen in het Nederlands, waarbij het gebruik van het woordenboek is toegestaan. Bij het schoolonderzoek moet de kandidaat teksten niet alleen geheel of gedeeltelijk vertalen, maar vooral verklaren aan de hand van een aantal vragen betreffende inhoud en entourage. Omdat òn vertalen òn verklaren van een nieuw stuk een te zware eis zou zijn, wordt dit stuk gekozen uit reeds behandelde stof. Vandaar de benaming „gelezen stof”.

Tenslotte moet nog gewezen worden op een ingrijpende verandering in de klassieke opleiding waartoe de Mammoetwet geleid heeft. De twee-eenheid Grieks/Latijn, waarop het humanisme de klassieke opleiding baseerde, is nu voor het eerst in Nederland principieel doorbroken. Het klassieke programma van de bètaleerling is praktisch beperkt tot één oude taal, gewoonlijk Latijn. Daarnaast staat dat nu ook de Atheneumleerling Latijn kan opnemen in zijn pakket. Gewoonlijk is het motief dat Latijn nog wel enig praktisch nut heeft. Indien het echter om klassieke vorming gaat, is Grieks te verkiezen omdat het de taal is van de grondleggers van de Europese beschaving. Of dit ooit voldoende motivering zal worden in het toekomstige v.w.o., zal de tijd moeten leren.

Een bespreking van de vernieuwingen in de andere vakken zou interessant

zijn, maar te ver voeren in een beschouwing waarin de motivering van de klassieke vorming als achtergrond fungeert. Bij alle vakken is grotere ruimte gelaten voor zelfstandige studie en wordt meer gestreefd naar bevordering van begrip en inzicht dan naar encyclopedische kennis.

Het Utrechts Stedelijk Gymnasium van 1946-1974

Met ingang van 1 september 1946 werd schrijver dezes benoemd tot rector. Het schrijven van geschiedenis waarin men zelf aandeel heeft gehad is niet eenvoudig, maar behoort tot mijn opdracht.

Gedurende de eerste maanden van de cursus 1946/47 waren we nog steeds gehuisvest in het Christelijk Gymnasium, omdat ons gebouw aan de Home-ruslaan door de bezettingstroepen zeer beschadigd was. De samenwoning had tot gevolg dat beide scholen met een noodrooster moesten werken. Op 8 januari 1947 konden we ons eigen gebouw weer betrekken, na bijna driejarige afwezigheid. Deze gebeurtenis werd gemarkeerd door een leerlingen-opvoering in de Stadsschouwburg van Macropedius' Hecastus in de vertaling van de oudleerling R. C. Engelberts. De normale gang van zaken duurde echter slechts kort omdat de strenge winter, die zich bij het tekort aan brandstof des te erger deed voelen, dwong de lessen een maand lang te stoppen. Het voordeel was dat we een goed geslaagd ijsfeest konden houden.

Een van de eerste vernieuwingen bestond in het invoeren van een z.g. tropenrooster. Daardoor ging minder tijd verloren met het heen en weer trekken tussen school en huis en kwamen er meer vrije middagen beschikbaar.

Het verschijnsel dat de school zich niet meer beperkt tot het onderwijs, maar meer en meer een soort leefmilieu wordt, trad na de bevrijding duidelijker aan den dag. Weliswaar bleef het eigenlijke onderwijs centraal staan, maar in nauwer of wijder verband daarmee organiseerde de school excursies, werkweken, schoolreizen, voorstellingen, sportdagen etc. Schoolverenigingen en schoolkrant uitgaande van de leerlingen, reeds vóór de oorlog ingeburgerde fenomenen op onze school, vroegen nog meer aandacht dan vroeger. Dat daardoor de leerling voor de niet gemakkelijke opgave werd geplaatst om schoolwerk en aandeel in deze activiteiten op de juiste wijze te combineren, was reeds door rector Kan gesignaleerd. Enige tegemoetkoming van de zijde der leraren werd zeer gewaardeerd.

Veranderende signatuur van het onderwijs

Op het gebied van het onderwijs prefereerde ons docentencorps vernieuwing die zich aansloot bij datgene uit het verleden wat waardevol gebleken was. Wat er nu concreet bij de verschillende vakken veranderde, is moeilijk aan te geven, maar in het algemeen manifesteerde zich een accentverplaatsing van het kennen naar het kunnen. Hoewel de grote verandering in het leerplan van de verschillende vakken pas optrad met de invoering van de Mammoetwet, hadden toch ook vóór die tijd vernieuwingen plaats, vaak incidenteel en plaatselijk beperkt. Zo werden op onze school op het gebied van de oude talen, de meest bedreigde veste, ingevoerd een directe begin-

GYMNASII
RHENO-TRAIECTINI
CANTUS

*Io iam surgat canticum
Cum laeto iubilo,
Quod tribuat praeconium
Nostro Gymnasio!
Quocumque diducemur
per vitae itinera,
Cum fide nos tuentur } bis
Quae dedit munera!*

*Sursum vexillum! Sint vera quae
Voce solenni precamur;*

*Vivat per longa saecula
Nostrum Gymnasium!
Uti „Porta Latina“ stat,
Stet in perpetuum!*

*Thesaurus ferat suos
Omni generi:
Gloriamur, vocari nos
Cives Gymnasii!*

Prof. Dr P. H. DAMSTÉ, verba fecit.
L. VAN LIER, modos fecit.

UTRECHTS
GYMNASIUM-LIED

*Gij, Gymnasiasten, zingt een lied,
Een blijde jubelzang,
Voor ons geliefd Gymnasium:
Het bloei' en leve lang!
Waarheen in later jaren
Ook voeren mag ons pad,
Wij zullen trouw bewaren } bis
De daar verworven schat!*

*Hoog onze vlag en uit volle borst
Allen te zamen gezongen:*

*Lang leve ons Gymnasium,
Het groei' en bloeie voort;
Door tijden en eeuwen heen
Sta de „Latijnse Poort“!*

*Hel brenge nog lang zijn schat
Aan groot en aan klein,
Want wij zijn er trots op, dat
Wij Gymnasiasten zijn!*

Woorden van A. H. SCHMIDT.
Muziek van L. VAN LIER.

methode Latijn (Serpens in horto!), een beginmethode Grieks uitgaande van Homerus, een eindexamen „gelezen stof“.

In 1950 werd het mondeling gedeelte van het toelatingsexamen vervangen door een z.g. proefklas. Deze maakte een juiste beoordeling van de aanpak van de kandidaatjes mogelijk doordat hun leerstof werd voorgelegd waarin zij niet speciaal getraind konden zijn. Tot de invoering van de Mammoetwet heeft deze procedure gefunctioneerd en een meer verantwoorde toelating bevorderd.

Aula

De bijeenkomsten in de aula, vóór de oorlog een soort sluitpost in het gymnasiale leven, ondergingen na de bevrijding een grote uitbreiding. De weekopening werd er gehouden, waarbij verschillende facetten van het school-

leven tot uiting kwamen: er werd veel gesproken, maar ook voorgedragen, toneel gespeeld, gezongen, gemusiceerd. De Diësviering op 4 december en het slotcabaret van de zesde klas hadden er plaats, er werd afscheid genomen van vertrekkende leraren. Inzonderheid moet de bijeenkomst op 4 mei genoemd worden, gewijd aan de gevallen in de tweede wereldoorlog. Deze herdenking doordrong de aanwezigen steeds weer van de betekenis voor ons van de jaren 1940/45, samengevat in de woorden van Henriette Roland Holst, die in de middenhal te lezen staan:

„Niet alle strijders kunnen zegen oogsten,
maar alle kunne', onrecht weerstaande, nader
brengen uw dag, Gerechtigheid, op aard”.

Prijsuitdeling

Eén belangrijke bijeenkomst moet afzonderlijk vermeld worden: de Prijsuitdeling. Deze is helaas afgeschaft, omdat met de invoering van de Mammoetwet het curatorium verdwenen is. Daarmee kwam een eind aan een instituut dat als bestuurscollege enkele eeuwen een gewichtige rol gespeeld heeft in de Latijnse school en het gymnasium. Sinds 1876, het jaar waarin de wet op het hoger onderwijs werd aangenomen, waren de bevoegdheden van curatoren al meer en meer beperkt. Merkwaardig daarbij is dat aan onze school curatoren tot 1945 beslist hebben over bevordering of afwijzing. Tot op het laatst hebben curatoren, althans aan onze school, een eigen bijdrage geleverd, vooral door het geven van advies in zaken waarbij een zekere distantie gewenst was en door het bekleden van het mecenaat bij de Prijsuitdeling. Over dit laatste nog een enkel woord.

Het prijzenstelsel stamt uit de 17de eeuw. Curatoren, die zich als bestuurders der school verantwoordelijk voelden voor het peil van het onderwijs, bedoelden daarmee de eerezucht en de ijver van de leerlingen te bevorderen. Op den duur groeide dit uit tot een streng gereguleerd stelsel, waarvan de pedagogische en maatschappelijke betekenis zo hoog werd aangeslagen dat de uitdeling der prijzen een openbare plichtigheid werd. In de tweede helft van de 18de eeuw echter begon de belangstelling voor prijzen en prijsuitdeling te dalen, in de 19de eeuw gingen er steeds meer stemmen op plichtigheid en stelsel af te schaffen. Inderdaad is in ons land aan een aantal gymnasia de prijsuitdeling verdwenen, maar elders, ook in Utrecht, bleef zij gehandhaafd. Wèl kreeg zij meer het karakter van een plichtige sluiting van het schooljaar.

Toch, om het prijzenstelsel niet tot een anomalie te laten worden, hebben curatoren van ons gymnasium getracht eigentijdse criteria aan te leggen bij de toekenning van prijzen. Op 15 juni 1948 bepaalden zij dat de kwalificatie daarvoor voortaan zou bestaan in „de verdienstelijke gymnasiast”. Dit heeft tot gevolg gehad dat het aantal prijzen per klas niet meer gefixeerd werd op twee, maar dat er drie of vier of ook geen werden toegekend en dat soms een gehele klas gezamenlijk één prijs kreeg. De motiveringen liepen zeer uiteen: het zeer goede rapport, vroeger de enige maatstaf, kon ook nu

nog wel leiden tot een prijs, maar voornamelijk bij leerlingen van lagere klassen. Aan de leerlingen van hogere klassen werden andere eisen gesteld: het tonen van geestelijk overwicht als bestuurslid van een schoolvereniging of als klassemans, het vervullen van een toneelrol, het helpen van een medeleerling die achter geraakt was door ziekte of andere oorzaak. Ook de oratie hing niet uitsluitend meer af van de schoolprestaties. Aldus werd het prijzenstelsel een afspiegeling van het schoolleven, waarin veel meer omging dan b.v. een halve eeuw daarvoor.

Of een prijzenstelsel van bovengenoemde aard zich gehandhaafd zou hebben in de huidige egaliserende maatschappij, is niet uit te maken. Met de opheffing van het curatorium op 1 augustus 1968 verdween de Prijsuitdeling en kwam er een eind aan een plichtigheid die enige eeuwen lang bijgedragen heeft bij de gymnasiasten gevoel voor stijl gecombineerd met een ludiek element aan te kweken.

Activiteiten

Onder de nieuwe activiteiten die, uitgaande van de school, een meer algemeen vormend karakter hebben, moeten de werkweken en de klassieke schoolreizen genoemd worden.

De werkweek biedt het voordeel dat een centraal onderwerp continu kan behandeld worden. Griekse wiskunde, Aeschylus' Perzen (als voorbereiding op een voorstelling), filosofie, Carmina Burana, Animal Farm van Orwell, atoomtheorie, volkenkunde etc. zijn in de loop der jaren aan de orde gekomen. Na 1960 is dit soort activiteit op de achtergrond geraakt, o.m. omdat het allengs moeilijker werd een dergelijke studieweek in de steeds meer eisende organisatie van de school in te passen.

„Antiek Tourism“

Een ander belangrijk novum dat samenhangt met de veranderde motivering van de klassieke vorming wordt gevormd door de klassieke schoolreizen. De moderne beoefenaar van de oude talen wil vooral de antieke mens in zijn geestelijke en geografische horizon leren kennen. Aan dit laatste kan een vertoef in een gebied waar de antieke beschaving gebloeid heeft en de archeologie zulke spectaculaire vondsten gedaan heeft, een grote bijdrage leveren.

Sinds 1949 maakt onze school bijna jaarlijks een „Tour de Provence“, een tocht door een gebied waar de antieke cultuur gebloeid heeft en een stempel gedrukt heeft op de Franse beschaving. Daarmee boekt de „antieke tourist“ niet alleen klassiek gewin, maar wordt hij bovendien geconfronteerd met de continuïteit van de Europese cultuur. Aan dit gymnasiale practicum hebben nu ruim vijfhonderd leerlingen deelgenomen. Dat dit voor de meesten niet zo maar een schoolreisje was, blijkt o.a. uit de fanmail uit de Provence aan de leiding gezonden door oudleerlingen die de tocht op eigen gelegenheid nog eens overdoen.

Schoolverenigingen

De schoolverenigingen zijn, zoals wij zagen, ontstaan op initiatief van de leerlingen en stonden aanvankelijk als het ware buiten de school. Dat Isthmia het oudst is, zal mede te verklaren zijn uit het ontbreken van de lichamelijke oefening in het schoolprogramma van de tweede helft van de vorige eeuw. Omdat men in de eerste tijd na de oprichting in 1878 pas lid kon worden na ballotage, bleef het aantal leden klein. Pas toen vele jaren later het lidmaatschap open gesteld werd voor iedere gymnasiast en er een meisjesafdeling werd opgericht, kwam Isthmia tot grote bloei. Het verenigingsleven centreerde zich om de uitvoeringen in Tivoli, waarin het veteranennummer een speciale attractie vormde. Langzamerhand echter verplaatste het accent zich van de gymnastiek naar sport en spel, maar de lustrumvieringen geschiedden steeds in de oude gerenommeerde Isthmia-stijl. Het 15de lustrum in 1953 spande in dit opzicht de kroon.

De leden van Amor lieten gewoonlijk de gehele school delen in het genieten dat zij beleefden in het musiceren. Menige schoolmanifestatie, o.a. de Diësviering en de Prijsuitdeling, plachten zij instrumentaal en vocaal op te luisteren. Toch lag het zwaartepunt in de uitvoeringen. De viering van het 10de lustrum in 1959 vormde het hoogtepunt met de opvoering van het zangspel Barliaan, een geheel eigen productie.

Reeds lang voor de oprichting van de toneelvereniging Melpomene (1928) nam het toneel spelen een belangrijke plaats in op onze school. Op menige hoogtijdag in het gymnasiale bestaan, b.v. bij de viering van een schoollustrum, vormde een toneelopvoering het kristallisatiepunt. Zevenmaal werd een Griekse tragedie opgevoerd: Sophokles' Philoktetes (1910) en Antigone (1920) door de nu verdwenen Utrechtsche Letterkundige Gymnasiasten Vereniging; Euripides' Bakchai (1924); Sophokles' Aias (1932) en Antigone (1949); Euripides' Alkestis (1953) en Iphigeneia in Taurië (1954). Maar we waren niet eenkennig klassiek, want voor het voetlicht werden gebracht: Dievenbal (Anouilh 1951), Açoka (Gonggrijp 1954), De gilde viert (Th. Dekker 1959), Antigone (Anouilh 1960), St. Joan (Shaw 1964), Our Town (Thornton Wilder 1966), Jacques of de onderwerping (Ionesco 1969), Onder het Melkwoud (Dylan Thomas 1969), Huis Clos (Sartre 1970), Lente-ontwaken (Wedekind 1974).

In 1937 werd de debating- en voordrachtvereniging „De Lantaarn” opgericht. Omdat haar terrein van werkzaamheden grensde aan dat van Melpomene, fuseerden beide verenigingen in 1950 tot één onder de naam Lampomene.

Tenslotte de schoolkrant. Het feit dat Apophoreta in tegenstelling tot menige voorganger al heel lang, 35 jaar, bestaat houdt een compliment in aan de opeenvolgende redacties. Onder apophoreta verstond men in de oudheid geschenken die de gastheer na het diner aan zijn gasten meegaf naar huis. Op onze schoolkrant toegepast betekent dit dat deze haar lezers gaven aanbiedt om mee naar huis te nemen na het hoofdmenu van lessen op school. Hoezeer deze gymnasiale apophoreta in de smaak vallen blijkt uit het feit dat zij niet thuis maar reeds op school gesavoureed worden, ook (of bij voorkeur) indien de verschijning van een nummer tijdens de schooltijd valt.

De acteurs van „Our Town” van Thornton Wilder (1966).

In de positie van de schoolverenigingen heeft zich in de loop der jaren een verandering voltrokken: zij werden meer en meer geïntegreerd in de school. Vermoedelijk hebben zij daaraan hun voortbestaan, zij het niet meer geheel zelfstandig, te danken. Omdat de concurrentie tussen de verenigingen tot versnippering van krachten en verspilling van energie leidde, werd een bundeling van activiteiten wenselijk. Nu was reeds in de dertiger jaren een poging in deze richting gedaan door de oprichting van de vereniging H(ieronymi) E(st) S(odalitas) T(uta) I(nter) A(micos). Het doel was de saamhorigheid te bevorderen tussen al diegenen die op het Stedelijk Gymnasium les gaven of ontvingen. De bestaande schoolverenigingen werden als autonome subverenigingen erin opgenomen. Het bestuur bestond uit de voorzitters hiervan, de hoofdredacteur van Apophoreta, de rector en een leraar. In 1941 werd Hestia opgeheven vanwege de oorlogsomstandigheden. Pas in de zestiger jaren kreeg men weer meer behoefte aan samenwerking, wat leidde tot de oprichting van Alibas. Deze algemene schoolvereniging telt op het ogenblik vier onderafdelingen: Amor, Lampomene, Isthmia en Sissa (schaken) en verzorgt de uitgave van Apophoreta. Iedere leerling is hiervan lid en kan aan alle activiteiten deelnemen. Het bestuur bestaat uit de Alibator (-trix) en de voorzitters van de onderafdelingen.

Overigens zat het oprichten van schoolverenigingen de gymnasiasten in het bloed. De meeste zijn echter geruisloos verdwenen. Sommige echter lieten

een spoor achter, zo de Algemeene Utrechtsche Gymnasiasten Vereeniging. Deze vermaakte bij haar opheffing in 1905 haar boekenschat aan de school, zodat deze kon uitgroeien tot een bibliotheek voor leerlingen.

Sportwedstrijden

Onder de sportwedstrijden die zich kenmerkten door een eigen sfeer, moeten allereerst de schaatswedstrijden op de Johannapolder genoemd worden. Doordat bijna iedere gymnasiast meedeed en zijn beste schaatsbeentje voorzette, kregen deze wedstrijden het karakter van een ijsfeest. Sinds er in Utrecht een kunstijsbaan is, zijn deze wedstrijden niet meer afhankelijk van toevallige vorstperioden.

Toen de atletiekdag, georganiseerd door Isthmia op het eind van de cursus niet meer voldoende belangstelling trok, is deze opgenomen in de rooster. Sindsdien is het daar betoonde enthousiasme even groot als bij de schaatswedstrijden.

In de gymnasiale sportrubriek mogen de tenniswedstrijden, georganiseerd door de ééndaagse tennisclub *Quo vadis, pila?*^{26a)} niet vergeten worden. Zoals de naam reeds aangeeft, hing het welslagen van deze sportieve ontmoeting niet af van een eventueel hoog peil, maar meer van de capriolen die de gymnasiale tennissers aan de bal wisten te geven.

Bij de Gota, de jaarlijkse intergymnasiale Olympiade, bereikte onze school gewoonlijk een redelijke plaats op de ranglijst, éénmaal zelfs de eerste (1969).

Schoolfondsen

Van de drie fondsen waarover het Stedelijk Gymnasium beschikt is het Willebrordusfonds het oudst. De Broeders hebben reeds in de beginperiode van de Hieronymusschool twee tehuizen gesticht voor leerlingen met goede aanleg, maar wier ouders niet in staat waren de studie te bekostigen: het Collegium Willebrordi⁴⁵⁾ en de Domus Pauperum.⁴⁶⁾ Omdat de financiële toestand van beide instellingen in het begin niet florissant was, moesten de pupillen in hun onderhoud voorzien door bedelen. Op den duur kwam hierin verbetering door schenkingen en legaten. De „sesthien schamele clercken” van de Domus Pauperum, ook wel „Hieronymiani pauperes scholastici” genoemd, kwamen uit een sociale laag beneden die der twaalf Willebrordiani: deze laatsten hoewel ook op ondersteuning aangewezen werden nooit Pauperes genoemd en waren er beter aan toe dan de Hieronymiani, die als bijdrage in hun levensonderhoud clavigerdiensten moesten verrichten. In 1593 werden

45) Wynne-Miedema, pag. XXXV e.v.

46) Het is mogelijk dat dit oorspronkelijk het armenhuis van de Broederschap was, waarin dan ook behoeftige leerlingen gehuisvest waren. Op den duur zou de Domus Pauperum alleen bewoond zijn door behoeftige leerlingen van de Hieronymusschool. Wynne-Miedema, pag. XLIX e.v.

26a) Bal, waar ga je heen?

beide tehuizen onder één bestuur gesteld⁴⁷⁾, hoewel het beheer van de financiën gescheiden bleef. In 1607 werden de laatste Pauperes, toen vier in getal, overgeplaatst in het Collegium Willebrordi. Dit onderging in 1627 wederom een uitbreiding door opname van de acht alumni van het seminarium Paulinum, een internaat voor aanstaande predikanten. De Paulini hadden echter in het Willebrordshuis een ietwat aparte positie: zij aten aan de Paulinitafel en kregen duurder voedsel, b.v. wittebrood. In 1800 werd het Willebrordshuis opgeheven en verkocht. Het daarbij vrijgekomen geld werd gestort in een fonds dat met zijn naam „Collegium Willebrordi ac Domus Pauperum” verwijst naar zijn oorsprong. Trouwens iets daarvan vinden we nog terug in een enkele doelstelling van nu: leerlingen kunnen in bijzondere gevallen in aanmerking komen voor vergoeding van studiekosten. Van 1827 tot 1968 is het Willebrordfonds beheerd door curatoren. Deze bekostigden er o.a. de Prijsuitdeling uit. Thans berust het beheer bij een commissie bestaande uit vertegenwoordigers van gemeente en school onder voorzitterschap van de wethouder van onderwijs.

Het Hieronymusfonds, gesticht in 1925, is het fonds van die oudleerlingen die hun genegenheid voor hun oude school willen uiten door vooral de viering van de Diës en het schoollustrum op te luisteren met het aanbieden van geschenken.

Het Gregoriusfonds, gesticht in 1946, is het fonds van de ouders. Het heeft ten doel het gemeenschapsleven van de leerlingen te bevorderen en het verenigingsleven te stimuleren. Sinds 1968 wordt het beheerd door de oudercommissie. Enkele van de belangrijkste activiteiten zijn het organiseren van ouderavonden en de financiering van Alibas.

Epiloog

De nieuwe ontwikkeling van het voortgezet onderwijs door de Mammoetwet mogelijk gemaakt gaat nu reeds een kant uit die men niet verwacht had. De scholengemeenschap terloops genoemd in de Mammoetwet heeft een geweldige vlucht genomen; daarin niet genoemde schoolvormen als ongedeeld v.w.o. en middenschool trekken thans alle aandacht. Zij maken er nl. aanspraak op iedere leerling een adequate kans in het voortgezet onderwijs te kunnen geven. Deze adequate kans wordt in de discussie nogal eens opgevat als gelijke kans. Daarmee maakt de gepretendeerde mogelijkheid om de in ieder individu aanwezige capaciteiten tot maximale ontwikkeling te brengen plaats voor het openen van alle opleidingen voor iedere leerling. Dat in dit gelijkheidsstreven het onderwijs dreigt neergedrukt te worden tot het peil van de leerling met de minste aanleg, wil men niet zien of neemt men op de koop toe. Indien deze schooltypen werkelijkheid worden, krijgt de klassieke opleiding gebaseerd op de beoefening van de oude talen het nog moeilijker dan zij het nu al heeft: de „verkoopwaarde” ervan is, althans in eerste instantie, gering wegens het ontbreken van direct praktisch nut en de moeilijke grammatica/syntaxis.

47) Wynne-Miedema, pag. CVII e.v.

Prijsuitdeling in de Pieterskerk, 1953.

Wil de klassieke opleiding zich in de toekomst handhaven, dan zal zij nog meer moeten ombuigen dan zij nu reeds doet: de huidige leerling van het v.w.o. verschilt van de vorige generatie hierin dat hij minder parate kennis en minder beheersing van de oude talen heeft, maar intensievere belangstelling voor de tekst en een scherper waardeoordeel, en expliciet vraagt naar de zin van het onderwijs in de klassieken. Van de docent-classicus wordt gevergd om in minder aantal lesuren en het grammaticale aspect en de intrinsieke waarde van de tekst over het voetlicht te brengen. Goede vak kennis en leraarsopleiding zijn hiervoor nodig, maar niet voldoende: feu sacrée en profetisme zijn het noodzakelijke complement. Op deze wijze is het mogelijk alumni te kweken die reeds tijdens hun schooltijd de klassieke opleiding als iets waardevols gaan zien en integreren in hun habitus.

De vraag of het gymnasium als kategoriale school zal blijven bestaan betreft meer dan de vorm alleen. Het alternatief is: zal er ruimte zijn voor een schooltype als zelfstandige eenheid waar de klassieke opleiding a.h.w. het gehele programma doortrekt en op haar beurt door methode en inhoud van de andere vakken van het gymnasiale curriculum beïnvloed wordt, zodat er een speciale sfeer ontstaat, of zullen de oude talen blij mogen zijn als er in de toekomst nog een bescheiden plaatsje voor ze wordt ingeruimd in het onoverzichtelijke schoolwarenhuis. Tot voor kort leek het alsof het gymnasium zou weggevaagd worden. Maar de veertig gymnasia die er nu nog zijn hebben kans op voortbestaan: er is nu een tendens te bespeuren die de „kleine” school met eigen sfeer prefereert boven de mammoetschool.

Ons gymnasium heeft zich in een steeds variërende samenleving weten te handhaven niet door zich op te sluiten in de beruchte ivoren toren of door

zich voort te laten stuwen door allerlei modestromingen, maar door in te voeren wat bij toetsing deugdelijk bleek te zijn. Hierbij werden we vroeger vaak gehinderd door al te nauwe wettelijke voorschriften en bleef veel afhankelijk van toevallig initiatief. De Mammoetwet laat de school een zekere vrijheid bij de samenstelling van leerplan en lesurentabel. Maar de school van onze tijd draait niet meer om leerplan/lesrooster alleen. De - reeds in het voorafgaande gesignaleerde - ontwikkeling van leermilieu naar leefmilieu zet ook op onze school met kracht door. De inspraak van de leerlingen, vroeger beperkt tot het verenigingswerk, doet zich thans gelden op vrijwel alle terreinen van het schoolleven. Ook het aandeel van de ouders is groter geworden wat o.m. zijn expressie vindt in de uitgave van een „ouderkrant”. Al deze ontwikkelingen zullen ook op onze school leiden tot de instelling van een schoolparlement waarin de verschillende groeperingen hun vertegenwoordiging hebben. Het is te hopen dat het Utrechts Stedelijk Gymnasium, waarvan thans drs. C. Lips rector is, steeds weer de aanpassing aan de veranderende maatschappij zal vinden zonder eigen identiteit te verliezen:

Uti porta latina stat
Stet in perpetuum.^{27a)}

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- A. Ekker-C. D. J. Brandt, *De Hieronymusschool te Utrecht*, drie delen 1863/1924.
 I Van 1474-1636 door A. Ekker.
 II Van 1636-1849 door A. Ekker.
 III Van 1849-1924 door C. D. J. Brandt.
 J. W. Bierma, H. Bolkestein, E. H. Renkema, J. van IJzeren, *De klassieke oudheid in het gymasiaal onderwijs* 1916.
 P. N. M. Bot, *Humanisme en Onderwijs in Nederland*, 1955.
 J. M. Bremer-F. J. P. Verbrugge, *Doelstelling en methodiek van het onderwijs in de Klassieken*, *Lampas* 111, 4, pag. 300-304.
 Commissie modernisering leerplan klassieke talen, *De doelstellingen van het onderwijs in Grieks en Latijn op gymasia en lycea*, Eerste interimrapport, *Lampas* I, 1, pag. 62-79.
 A. J. van Duyvendijk, *De motivering van de klassieke vorming* 1955.
 R. C. Engelberts, *Georgius Macropedius, Bassarus* 1968.
 H. W. Fortgens, *Schola Latina* 1958.
 Gedenkboek van het Genootschap van Leraren aan Nederlandsche Gymnasiën 1830-1930.
 Gedenkboek van het Genootschap van Leraren aan Nederlandse Gymnasia en Lycea 1930-1955.
 J. H. Gunning, *De organisatie van ons onderwijs*, *De Gids* 1898, vierde deel pag. 198-238.
 W. J. H. F. Kegel, *Perspectieven*, *Lampas* I, 1, pag. 80-91.
 F. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, twee delen 1919/1921.
 R. R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, 1954.
 H. W. F. Stellwag, *De waarde der klassieke vorming* 1949.
 Werkgroep Eigentijds Gymnasium, *Op weg naar een eigentijds gymnasium*, *Paedagogische Studiën* 1966, pag. 194-237.
 J. A. Wynne-L. Miedema, *Resolutiën van de vroedschap van Utrecht betreffende de Academie* 1900.

^{27a)} Zoals de Latijnse poort staat, moge zij staan voor altijd.

De Roos onder de Linden ★)

J. Heniger

I. Het jaar 1723

Op 3 november 1723, nu 250 jaar geleden, verscheen *Cornelis Frederik Pronckert*, procureur van het Gerecht van de stad Utrecht, als gemachtigde van *Frans Pieter de Wijs* en diens vrouw *Barbara Maria van Meerloo*, voor het Gerecht om het huis „de Roos” met de bijbehorende gebouwen en percelen aan de Nieuwe Gracht officieel over te dragen aan Burgemeesters en Vroedschap van de stad Utrecht.¹⁾

De percelen van „de Roos” vormen sinds deze overdracht de kern van de Hortus Academicus van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Het huis „de Roos”, nu Nieuwe Gracht 187, deed van 1723 tot 1957 dienst als ambtswoning van de hoogleraar in de plantkunde, tevens directeur van de universiteitstuin; sinds 1958 is daarin het Biohistorisch Instituut van diezelfde universiteit gevestigd. Aan de geschiedenis van het huis „de Roos”, dat na het groot Kapittelhuis van de Dom het oudste nog in gebruik zijnde universiteitsgebouw van Utrecht is,²⁾ zijn de volgende bladzijden gewijd.

Met de verwerving van huis en percelen zette de stadsregering in haar functie als curatorium van de Utrechtse universiteit de eerste stap voor de stichting van een nieuwe universiteitstuin. Reeds in 1720 was de Vroedschap tot de overtuiging gekomen, dat de oude tuin, gelegen op het bolwerk „Sonnenburg” en sinds 1639 daar gevestigd, niet meer voldeed. Naar haar mening, misschien ingefluisterd door de toenmalige hoogleraar-directeur *Joseph Serurier*, lag de tuin op „Sonnenburg” te hoog en was de grond onvruchtbaar. Inderdaad lag het 27 voet hoge bolwerk onbeschermd tegen de heersende westenwinden en moest de hortulanus het water met een takel uit de gracht putten.³⁾ In haar vergadering van 27 mei 1720 verzocht de Vroedschap aan de „Gecommitteerden tot de Academietain”, een commissie uit haar midden, om adviezen voor de verbetering en de verplaatsing van de tuin.⁴⁾ Het duurde drie jaar eer men in het huis „de Roos” met annex een geschikte

*) Samengesteld ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van het pand Nieuwe Gracht 187 te Utrecht als Universitair Gebouw; *Communicationes Biohistoricae Ultrajectinae*, Nr. 52.

1) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 3243, Registers van Transporten en Plechten, anno 1723, blz. 357-363, dd. 3 november 1723.

2) S. Muller Fz. (1956, ed. 2), blz. 112.

3) Zie de tekening van Herman Saftleven, afgedrukt in J. Heniger 1969.

4) L. Miedema 1900, blz. 198-199; G. W. Kernkamp 1938, blz. 269.

plaats voor de nieuwe tuin vond. De stad kwam met de eigenaar, *Frans Pieter de Wijs*, een koopsom van 7725 gulden overeen, waarna op 8 oktober 1723 het koopcontract werd opgesteld. Voordat dit rechtsgeldig kon worden, moest de koper eerst nog aan Deken en Kapittel van Oudmunster te Utrecht verzoeken, of zij wilden afzien van het hun toekomende recht van naasting. Op 12 oktober stemde het Kapittel daarmee in ⁵⁾ en de stad bevestigde haar erkentelijkheid op 18 oktober.⁶⁾ Vervolgens gaven *De Wijs* en zijn vrouw op 25 oktober volmacht aan *Pronckert* om de overdracht aan de stad verder af te handelen.¹⁾ Blijkens het koopcontract moest „de Roos” op 1 november overgedragen worden, maar door onbekende omstandigheden is de overdracht verschoven naar 3 november 1723.

Het complex van percelen van „de Roos” strekte zich in 1723 uit vanaf de Nieuwe Gracht tot aan de Lange Nieuwstraat, waar een „stallinge” met een poort stond. Aan de Nieuwe Gracht stonden toen, van zuid naar noord gezien, twee kameren, het grote huis „de Roos” en een tweede, wat kleiner huis, zoals nog te zien is op de tekening van *L. P. Serrurier* uit het begin van de 18de eeuw (zie afb. 6). Het percelencomplex was wat onregelmatig van vorm, doordat het zich zuidwaarts tot achter de naburige huizen uitstrekte. Bovendien stonden aan de Lange Nieuwstraat, ten noorden van de „stallinge”, nog twee kameren, die vroeger ook tot het complex hadden behoord, maar die in 1723 een andere eigenaar hadden. In 1724 kocht de stad ook deze „kameren” om er een „Theatrum Physicum et Anatomicum” te bouwen.⁷⁾ Het onbebouwde erf van „de Roos” wordt bij de oudere transacties steeds het „hof” genoemd. Globaal was het hof ongeveer 2000 m² groot.

De stad heeft na 1723 het terrein van de nieuwe universiteitstuin nog wat uitgebreid. Eerst huurde zij in 1726 voor de tijd van 30 jaar tegen 50 gulden per jaar de zuidwaarts gelegen hof van *Johan Monix* en *Johan van IJzen-doorn*, ter grootte van ruim één hond (ruim 1400 m²).⁸⁾ In hetzelfde jaar kocht zij voor 900 gulden een erfje van 8 roe (ongeveer 100 m²) uit het hof van de Rooms-Katholieke Kerk om daar broeikassen te plaatsen.⁹⁾ In totaal besloeg de nieuwe universiteitstuin een oppervlakte van ruim 3500 m², wat voor die tijd een middelgrote universiteitstuin betekende.¹⁰⁾ Direct na de overdracht van „de Roos” toog men aan het werk. Het grote huis met de aangrenzende kameren moest verbouwd worden tot een ambts-woning voor de hoogleraar-directeur. Daartoe werden tekeningen en modellen vervaardigd die helaas verloren zijn gegaan, zodat wij deze verandering

5) Het koopcontract van 8 oktober 1723 en het consent van Oudmunster van 12 oktober 1723 staan in R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. no. 943, Dl. 2, fol. 57-59.

6) L. Miedema 1900, blz. 205.

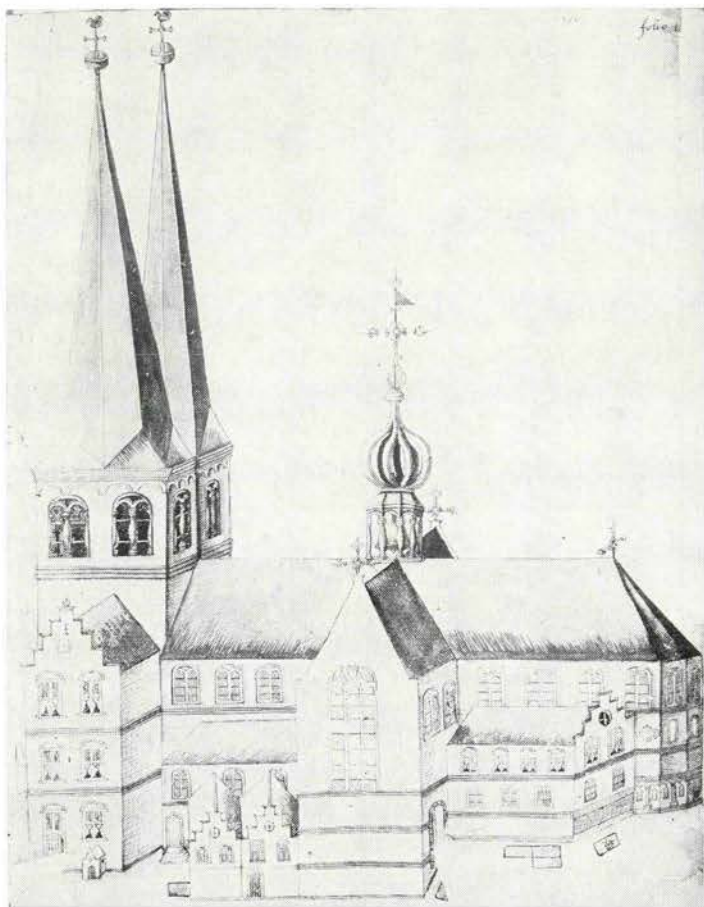
7) G. W. Kernkamp 1938, blz. 283-284: Resolutie van de Vroedschap van 21 februari 1724. Zie voor de bouw van het „Theatrum Physicum et Anatomicum” uitvoeriger bij L. Miedema 1900, blz. 214-216.

8) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 1081, fol. 257-258, dd. 5 oktober 1726.

9) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 1081, fol. 258v, dd. 14 oktober 1726.

10) Ter vergelijking: Herman Boerhaave, directeur van de Leidse universiteitstuin 1709-1730, beschikte over 2800 m² (J. Heniger 1971, blz. 10-11).

11) Voor de vele resoluties van de Vroedschap met betrekking tot de aanleg van de nieuwe universiteitstuin en de verbouwing van „de Roos” in 1723-1724, zie L. Miedema 1900, blz. 206-207, 211-215.

Afb. I. Kerk van Oudmunster in de tweede helft van de 16de eeuw. R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. no. 933, fol. 2.

niet meer in details kunnen nagaan.¹¹⁾ De bedoeling schijnt geweest te zijn om de kameren en de voorkant van het grote huis wat op te trekken en het geheel te bedekken met een kap evenwijdig aan de gracht, zoals heden ten dage nog te zien is. De achterzijde van het grote huis schijnt aanvankelijk op de oorspronkelijke hoogte gehandhaafd te zijn; eerst in 1757 is dit deel 11 voet (ongeveer 3 meter) opgetrokken, zodat zijn kap op gelijke hoogte met die van de voorkant kwam.¹²⁾ Het kleinere huis, noordwaarts van het grote huis, werd bestemd voor de nieuw te benoemen hortulanus.¹³⁾ Tot aan de afbraak in 1950 heeft dit pand, Nieuwe Gracht 185, als zijn ambtswoning gediend.

II. Van de Middeleeuwen tot 1618

De geschiedenis van het percelencomplex, waarop in de 18de eeuw het huis

12) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 1226, fol 10-11v, dd. 18 februari 1757: bestek van timmerwerk aan het huis „dat bewoond wordt, bij den Heer Prof^r van Wachendorff onder de Linden”.

13) L. Miedema 1900, blz. 211: Resolutie van de Vroedschap van 3 januari 1724.

„de Roos” stond, reikt ver in het verleden terug. Deze geschiedenis is wat ingewikkeld, doordat in de loop van honderden jaren verkavelingen plaats hadden, gevolgd door samenvoegingen en dan weer splitsingen vanwege boe-
delscheidingen.

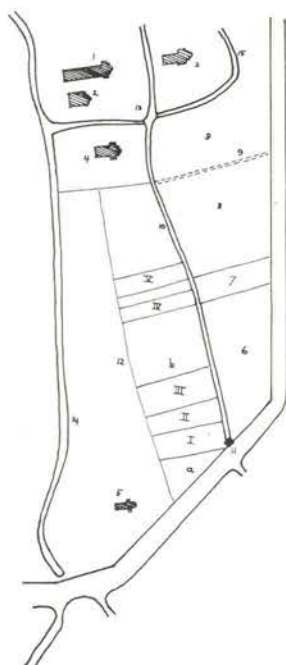
Oorspronkelijk was het percelencomplex een hofstede, een „area”, zoals dat in de Latijnse documenten heet. Tot de hofstede behoorden ook de twee naburige, zuidwaarts gelegen huizen aan de Nieuwe Gracht 189 en 191 en de twee kameren noordwaarts van de „stallinge” aan de Lange Nieuwstraat. De hofstede besloeg een trapeziumvormig terrein: aan de Nieuw Gracht was de breedte ruim 35 meter, aan de Lange Nieuwstraat ongeveer 23 meter; de diepte bedroeg ongeveer 105 meter.

Sinds de 13de eeuw was de hofstede eigendom van het Kapittel van Oudmunster, dat het terrein aanvankelijk in lijfpacht maar later, tot aan 1618, in erfpacht uitgaf. De pachter was dus niet de eigenaar maar de bezitter van de hofstede. In de meeste gevallen is het niet uit te maken, of de pachter zelf ook op de hofstede woonde; soms verhuurde hij delen van de hofstede aan derden. Een van de pachtvoorwaarden betrof de verkoop van het bezit. Het Kapittel reserveerde voor zich het recht van naasting of voorkoop, dat wil zeggen dat het aan zich het recht behield om tegen de in het koopcontract bepaalde koopsom het bezit van de hofstede terug te kopen. Voor zover bekend heeft het Kapittel echter in het geval van „de Roos” nimmer van het recht van naasting gebruik gemaakt. Toch moest elke nieuwe pachter die niet door erfenis maar door koop in het bezit van de hofstede wenste te komen het koopcontract voorleggen aan de Kapittelvergadering. Na enige deliberatie hechtte het Kapittel dan zijn goedkeuring aan het contract en stelde het een nieuw erfpachtcontract met de koper op. Ook na 1618, toen het Kapittel het recht op erfpacht van „de Roos” kwijt raakte, bleef het recht van naasting gehandhaafd, zodat de stadsregering als aspirantkoper nog in 1723 het Kapittel officieel moest verzoeken om van de naasting af te zien.

De Oudmunster was een van de oudste kerken van Nederland en behoorde tot het befaamde kerkenkruis van de bisschopsstad Utrecht. Zij werd door *Willibrord* (ca. 658 - 739) gesticht binnen de muren van het voormalige Romeinse castellum in de zuidwesthoek van het tegenwoordige Domplein. *Willibrord* wijdde de kerk aan Sint Salvator, welke naam de kerk ook vele eeuwen gedragen heeft. Eerst in de latere Middeleeuwen duidde men de kerk ook met „Oudmunster” aan. Tijdens de Noormanneninvallen heeft de kerk, evenals de gehele Utrechtse nederzetting, zwaar geleden. De bisschoppen *Balderik* († 977) en *Ansfried* († 1010) hebben daarna de kerk herbouwd en vergroot. Na de Hervorming is zij in 1587 afgebroken.¹⁴⁾ Er bestaan nog verschillende afbeeldingen van de kerk, waarvan hier de aquarel in het Kaartboek van Oudmunster (1597-1637) is geproduceerd (zie afb. 1).

De eredienst in de kerk werd verzorgd door de kanunniken, die onder aanvoering van de deken tesamen het Kapittel vormden. Voor hun onderhoud beschikten de kanunniken over de inkomsten uit vele goederen, waaronder

14) E. J. Haslinghuis 1956, blz. 11, 14-15 en 23.

I. eerste hofstede	} van
Oudmunster
II. tweede hofstede „de Roos”	
III. derde hofstede	
IV. vierde hofstede	
V. vijfde hofstede	
a. hofstede van St. Servaas	
b. hofstede van St. Marie	
1. St. Maarten (Dom)	
2. St. Salvator (Oudmunster)	
3. St. Pieter	
4. abdij van St. Paulus	
5. St. Nicolaas	
6. abdij van St. Servaas	
7. jurisdictie van St. Maarten	
8. jurisdictie van Oudmunster	
9. Herestraat	
10. „platea qui vocatur Oudella” (Nieuwe Gracht)	
11. St. Servaastoren	
12. „nova platea” (Nieuwstraat)	
13. „Damme” (Pausdam)	
14. Oude Gracht	
15. Kromme Nieuwe Gracht	

Afb. 2.

Schets van een reconstructie van de Oudelle omstreeks 1348.

ook onze hofstede.¹⁵⁾ Op welke wijze de kanunniken de hofstede verkregen hebben, is mij tot nu toe ontgaan. In ieder geval waren zij reeds in de 13de eeuw eigenaar.

De omgeving

In de Middeleeuwen stond het zuidoostelijke gedeelte van de stad bekend als de „Oudelle”, het oude dal. Men vermoedt, dat de naam de herinnering draagt aan een reeds lang verdwenen Rijnarm die vanaf het Ledig Erf met grote meanders naar de Kromme Nieuwe Gracht gestroomd zou hebben.¹⁶⁾ In ieder geval glooide het terrein van de Oudelle zacht van het hoger gelegen zuiden naar het lagere noordoosten en was het bezaaid met een groot aantal hofsteden, waarvan „de Roos” er één was.¹⁷⁾ De Oudelle moet, al was het in het oosten en het zuiden omgeven door de stadsmuur, een landelijke aanblik gehad hebben, beheerst door de hoogoprijzende 12de-eeuwse St. Servaastoren en de nabijgelegen grote abdij van St. Servaas. Aan de westelijke zijde van de Oudelle werd, waarschijnlijk in het begin van de 14de eeuw, ter plaatse van het tegenwoordige tracé van de Nieuwe Gracht de „platea

15) Zie uitvoeriger over de werkzaamheden van een kapittel in de Middeleeuwen B. M. de Jonge van Ellemeet 1935.

16) Th. Haakma Wagenaar 1971, blz. 14-19 en Afbeelding 1.

17) Een uitstekend beeld van de Oudelle in de 14de eeuw geeft het Goederenregister van Oudmunster uit 1348 (R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. no. 934, fol. ivv-vv).

qui vocatur Oudella" (de straat die Oudelle wordt genoemd) aangelegd die de Pausdam verbond met de St. Servaastoren.¹⁸⁾ Ik moet in het midden laten, of wij de hofsteden in de Oudelle moeten zien als onbewoonde landbouw- en veeteeltgronden dan wel als landerijen met boerenwoningen. De Middeleeuwse documenten geven daarover geen uitsluitsel.

Ter zijde zij opgemerkt, dat de hofstede, waarop later „de Roos” zou verrijzen, niet behoorde tot de bekende jurisdictie van Oudmunster in de Oudelle, die zich uitstreckte van de oostelijke stadsmuur tot aan de „platea qui vocatur Oudella” en vanaf de Kromme Nieuwe Gracht tot vlakbij de St. Servaasabdij. Dit gebied vormde een onafhankelijke buurt in de stad, waar alleen het Kapittel van Oudmunster de rechtsmacht uitoefende over meer dan 40 hofsteden, zowel eigen als particulier, en waar de anders zo machtige stadsregering niets te zeggen had. Onze hofstede lag echter aan de westzijde van de „platea”, dus juist buiten de jurisdictie van het Kapittel, zodat de bezitter van „de Roos” de magistraat van de stad eerbiedigen moest.¹⁹⁾

Behalve onze hofstede lagen er nog meer hofsteden aan de westzijde van de „platea”. Allereerst bevond zich ten zuiden van „de Roos”, in de richting van de stadswal, een hofstede van Oudmunster, recht tegenover de ingang van de St. Servaasabdij, de „area thesaurarii” geheten, waarvan de opbrengst toekwam aan de thesaurier van Oudmunster, en verder naar het zuiden lag de hofstede van St. Servaas, die vermoedelijk tot aan de stadswal reikte. Vervolgens strekten zich ten noorden van „de Roos”, langs de Nieuwe Gracht, achtereenvolgens een derde hofstede van Oudmunster, waarvan de opbrengst ten goede kwam van de viering van het feest van St. Nicolaas op 6 december, dan de hofstede van St. Marie en verder naar het noorden een vierde hofstede van Oudmunster, waarvan de pacht diende voor de feesten van St. Andreas en de Besnijdenis. Nog meer naar het noorden, maar vermoedelijk niet aan de laatstgenoemde hofstede grenzend, bezat Oudmunster een vijfde hofstede, indertijd geschonken door *Theodericus Gorijs*.²⁰⁾ Omstreeks het midden van de 14de eeuw stonden langs de „platea” reeds enkele woonhuizen: op de hoek van de Kromme Nieuwe Gracht en op de beide hoeken van de in 1338 aangelegde Herenstraat.¹⁸⁾ De Oudelle verloor veel van haar plattelandskarakter, toen in 1391-1392 de Nieuwe Gracht gegraven werd, voorzien van bruggen. Met deze nieuwe, kaarsrechte noord-zuid-waterweg, van de Plompentoren tot aan de St. Servaastoren, parallel lopend aan de veel oudere, kronkelige Oude Gracht, beoogde de stadsregering een verbetering van de verbinding tussen de Oude Rijn en de Vecht.²¹⁾ De Nieuwe Gracht stond onder de St. Servaastoren door in verbinding met

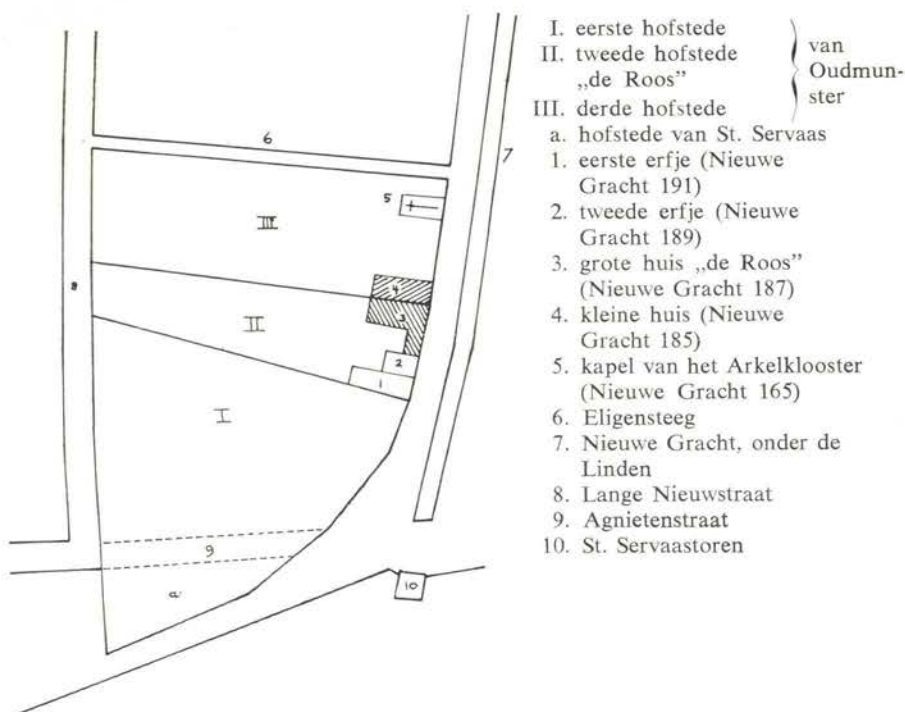
18) In het Goederenregister van Oudmunster uit 1300 wordt ter plaatse van de Oudelle nog niet gesproken over de „platea” (R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. no. 396), terwijl de „platea” herhaaldelijk genoemd wordt in het Goederenregister uit 1348 (zie aant. 17). Bovendien werd al in 1338 een zijstraat, de Herenstraat, aangelegd (R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. no. 974, dd. 24 januari 1338).

De St. Servaastoren werd in 1835 afgebroken (E. J. Haslinghuis 1956, blz. 46).

19) P. W. A. Immink z.j., blz. 374, vatte de Oudelle op als een onderdeel van Oudwijk, beoosten de Oudegracht. Het Goederenregister van Oudmunster uit 1348 laat weinig twijfel over de grenzen van de jurisdictie van Oudmunster in de Oudelle (zie aant. 17).

20) Zie de Goederenregisters van Oudmunster uit 1300 en 1348.

21) N. van der Monde 1846, blz. 364-368.

Afb. 3. *Schets van een reconstructie van Nieuwe Gracht 187 en omgeving in de 16de eeuw.*

de stadsgracht (Tolsteegsingel). Onder de toren werd in latere tijd een hek aangebracht om 's nachts en in tijden van gevaar binnenkomende schepen de doorvaart te belemmeren. Dit zogenaamde St. Servaashek diende nog in de 18de eeuw als algemene plaatsaanduiding van huizen aan het zuidelijk deel van de Nieuwe Gracht. Door de aanleg van de gracht kwam de Oudelle in de belangstelling van de burgerij als woongebied en in de loop van de 15de eeuw werd de „platea”, nu veelal Nieuwe Gracht geheten, steeds dichter bebouwd met woonhuizen. De verstedelijking van de Oudelle nam een aanvang. Vele hofsteden verloren hun oorspronkelijke agrarische functie; aan de straatzijde werd een huis gebouwd, terwijl het overschietende, vaak ruime terrein achter het huis werd bestemd tot hof.²²⁾

De bouw van het huis „de Roos”

De bouwactiviteiten langs de Nieuwe Gracht lieten ook onze hofstede en haar onmiddellijke omgeving niet ongemoeid. In 1406 ²³⁾ verkavelde het Kapittel van Oudmunster zowel onze hofstede als een groot deel van de naburige, derde hofstede met de bedoeling om particuliere huizenbouwers aan te

22) De toenemende bebouwing van de Oudelle in de Middeleeuwen laat zich reconstrueren door jaar na jaar de posten in dit gebied in de vele rekeningen van de Kleine Kamer van het Kapittel van Oudmunster met elkaar te vergelijken.

23) Tenzij anders vermeld, zijn de hierna volgende gegevens over „de Roos” en de naburige hofsteden ontleend aan de rekeningen van de Kleine Kamer (R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. nos. 483 en 489).

trekken. Onze hofstede werd toen verdeeld in 15 erfjes, die tesamen het forse bedrag van 40³/₄ lood zilver aan pacht opbrachten; voorheen was dat slechts 5 lood. De derde hofstede werd gesplitst in 8 erven, uitgezet langs de Eligensteeg Zz. Het zuidelijke gedeelte van die hofstede, direct aan „de Roos” grenzend, bleef echter intact.

De grondspeculatie van de kanunniken had niet zoveel succes. Eerst in 1432 is er sprake van „tjimmeringhen” op het eerste en tweede erfje van „de Roos”, nu Nieuwe Gracht 191 resp. 189.²⁴⁾ Een jaar tevoren, in 1431, had mr. *Arnold Helye*, een kanunnik van Oudmunster, de resterende 13 erfjes opgekocht en bij zijn Kapittel een veel lagere pacht weten te bedingen. In welk jaar op onze hofstede een huis verrees, is niet precies te zeggen. In het oudste bewaard gebleven pachtcontract, van 16 augustus 1458, spraken Deken en Kapittel van Oudmunster van „alselc erue mit huse en mit hofstede”.²⁵⁾ In deze „huse” kunnen wij de voorloper van het latere huis „de Roos” zien. Een nadere datering is mogelijk, indien men aanneemt, dat de latere naam „de Roos” verband zou kunnen houden met de bouwheer van het huis. Van 1436 tot 1447 was de pachter van de hofstede mr. *Wouter Grauwert* († 1466), de toenmalige deken van het Kapittel van Oudmunster. Hij was lid van een oud Utrechts geslacht, dat in zijn wapen een roos voerde. Op grond daarvan zou mr. *Wouter* de bouwheer geweest kunnen zijn en dan zou de bouw van het huis „de Roos” tussen 1436 en 1447 gesteld kunnen worden.²⁶⁾

Verdere uitbreiding van „de Roos”

Een latere pachter van „de Roos”, *Jan Coman*, heeft de bezitting wat vergroot door tussen 1458 en 1473 tevens het aangrenzende onverkavelde gedeelte van de derde hofstede te pachten. Sindsdien bleef dit gedeelte onverbrekkelijk aan „de Roos” verbonden en is het de oorsprong geworden van Nieuwe Gracht 185, de latere hortulanuswoning. Dit huis, of althans de voorloper ervan, zal omstreeks 1500 gebouwd zijn door de gelijknamige zoon van *Jan Coman*.²⁷⁾ In het pachtcontract van 10 december 1540 wordt het een „camer ofte getimmer” genoemd, dus een huisje van één verdieping met een zolder.²⁸⁾

Ook het eerste en het tweede erfje van onze hofstede raakten op den duur in het bezit van de pachter van „de Roos”. Eerst kwamen in 1498 beide erfjes in handen van *Clara*, de weduwe van *Willem Dirksz.*,²⁹⁾ en vervol-

24) R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. no. 976, dd. 31 oktober 1432 (twee charters).

25) R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. no. 976, dd. 16 augustus 1458 (charter).

26) G. van Klaveren Pz. 1952, blz. 27, 29, sprekende over Utrechtse huizen met de naam „de Roos” of afleidingen daarvan, wees reeds op het verband tussen die naam en het optreden van geslachten met één of meer rozen in het wapen, zoals Bolle, Grauwert en Ouderidder.

Het sterfjaar van mr. *Wouter Grauwert* is opgetekend in het *Necrologium* van St. Salvator (A. A. J. van Rossum 1884, blz. 106).

27) In het „Register vanden geleenden penningen Anno XCIII” (1493) wordt *Jan Coman* met zijn moeder als eerste genoemd aan het zuidelijk deel van de Nieuwe Gracht Wz. (G.A. Utrecht, Archief Stad I, inv. no. 623).

28) R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. no. 976, dd. 10 december 1540 (charter).

29) R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. no. 976, dd. 10 mei 1498 (charter).

Afb. 4.

Nieuwe Gracht Zz. in 1569. G.A. Utrecht, Topografische Atlas Ab 30, naar Braun & Hogenberg 1572; Civitates Orbis Terrarum (detail).

gens, in 1546, nam heer *Antoni Huge*, kanunnik van Oudmunster, namens het St. Antoniklooster te Bel in West-Vlaanderen dat reeds „de Roos” bezat, beide erfjes in pacht, zodat de oude grenzen van de voormalige hofstede weer, en nu voor enkele eeuwen, hersteld waren. Zoals hiervoor gezegd is, waren deze erfjes in het begin van de 15de eeuw bebouwd met „tjimme- ringhen”. Sinds 1458 wordt de bebouwing van het eerste erfje een „husinge” genoemd,³⁰⁾ sinds 1498 heet de bebouwing op beide erfjes „tween huysin- gen”,²⁹⁾ totdat er in het pachtcontract van 12 maart 1538 gesproken wordt van „husingen ofte cameren”,³¹⁾ dus soortgelijke bouwwerkjes als op Nieu- we Gracht 185.

Aldus is in 1546 de vorming van het complex voltooid, dat in 1723 aan de Utrechtse universiteit overgedragen zou worden.

30) R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. no. 976, dd. 11 mei 1458 (charter).

31) R.A. Utrecht, Archief Oudmunster, inv. no. 976, dd. 12 maart 1538 (charter).

Alvorens de geschiedenis van „de Roos” te vervolgen, wil ik wat uitvoeriger stil staan bij zulke merkwaardige verschijnselen als pachten, betaaldagen, pachtvoorwaarden, adres en naam in de Middeleeuwen en daarna, speciaal in verband met onze hofstede en de later verworven annexen. Wij verkeerden in de gelukkige omstandigheid, dat de rekeningen, die tesamen het financiële archief van het Kapittel van Oudmunster vormen, vanaf 1295 vrij goed bewaard zijn gebleven en dat wij bovendien beschikken over een groot aantal daarbij behorende pachtcontracten.

Pachten

Het beheer van de in de stad liggende hofsteden van Oudmunster werd gevoerd door de rentmeester van de Kamer van de Kleine Goederen, kortweg ook de Kleine Kamer geheten.²³⁾ De opbrengsten van de hofsteden werden in de regel gebruikt om de viering van kerkelijke feestdagen en memoriediensten in de Oudmunsterkerk te bekostigen. Zo diende volgens het Goederenregister van 1300 de pacht van onze hofstede voor het feest van St. Catharina en tevens voor de memorie van *Dirk*, de scholaster van Oudmunster, die op 17 Kal. Juli van een onbekend jaar in de 13de eeuw gestorven was. Al eerder is vermeld, dat de opbrengst van de naburige, noordwaarts gelegen hofstede ten goede kwam aan het feest van St. Nicolaas.¹⁸⁾

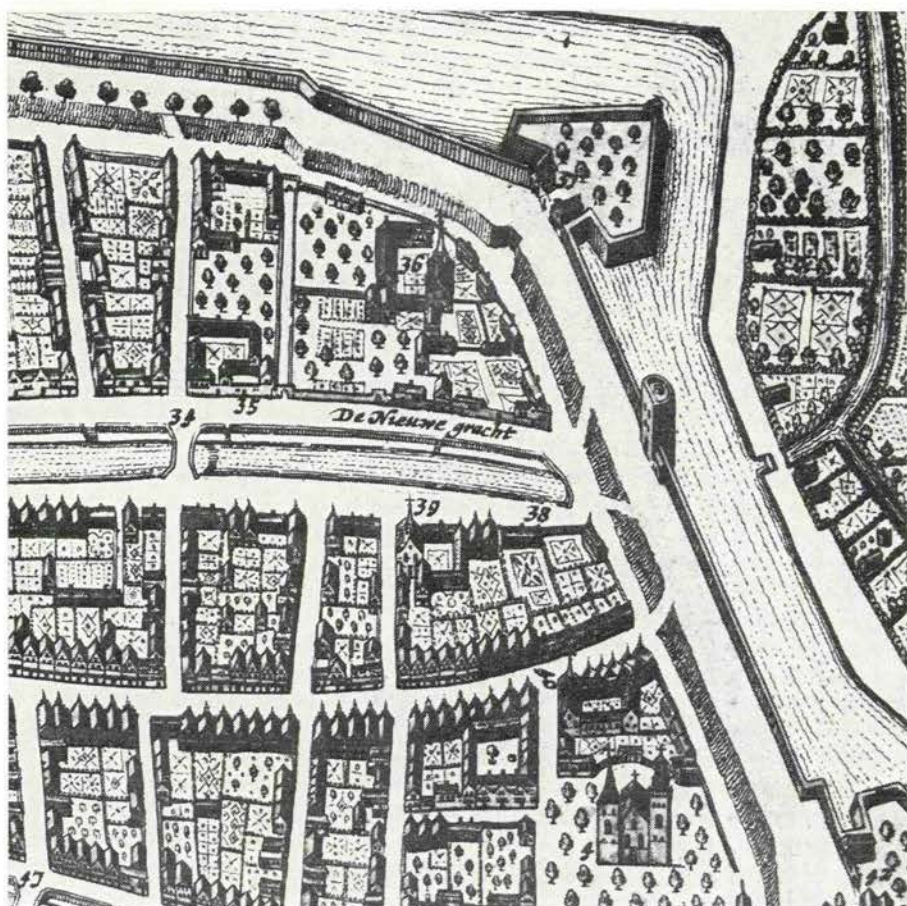
De hofstede werd door het Kapittel uitgegeven tegen lijfpacht, dus voor het leven van de pachter, soms tegelijk ook voor het leven van diens echtgenote. Sinds het begin van de 16de eeuw stond het Kapittel ook toe, dat de pacht van de hofstede kon versterven op de erfgenamen van de overleden pachter, waarbij het pachtcontract wel steeds vernieuwd moest worden. Het voordeel van de lijfpacht was, dat het Kapittel bij het afsluiten van een nieuw pachtcontract de pachtsom gedurig kon aanpassen aan veranderde omstandigheden.

In 1295 en 1296 bedroeg deze som 17 solidi (schellingen) per jaar. Daarna betaalden de nieuwe pachters, de familie *Ouderidder*, van 1300-1386 jaarlijks 30 solidi. Behalve pachtgeld in muntspecie moesten zij sinds 1313 jaarlijks ook nog twee hoenders aan het Kapittel leveren.

Inmiddels bleek echter, dat de waarde van het geld in Utrecht niet stabiel was. In de jaren 1370-1400 daalde de waarde met 26%, hetgeen uiteraard in het voordeel van de pachters was.

Het Kapittel ging in deze periode over op waardevaste pachten. Als standaard gebruikte het toen een Keuls mark zuiver zilver (247 gram), onderverdeeld in 16 lood. Elk jaar werd dan de koers van het geld vergeleken met de standaard.³²⁾ In 1386, toen *Elizabeth* en *Oeda*, de dochters van *Herman Ouderidder*, de pacht van onze hofstede overnamen van hun moeder *Margaretha*, bepaalde het Kapittel de verschuldigde pacht op 5 lood zilver. Afhankelijk van de koers in de jaren 1387-1405 betaalden zij meer of minder solidi: het minst in 1388 (65 solidi), het meest in 1391 (77 solidi).

32) De koers van het Keulse mark zilver werd elk jaar door de rentmeesters van de Kamers genoteerd in het hoofd van de rekening.

Afb. 5.

Nieuwe Gracht Zz. in 1649. G.A. Utrecht, Topografische Atlas Ab 67, naar J. Blaeu 1649: Toneel der Steden van de Verenigde Nederlanden (detail).

Na de tijd van de verkaveling van onze hofstede, van 1406 tot 1430, waarin de erfjes tesamen $40\frac{3}{4}$ lood zilver en 30 hoenders opbrachten, paste 't Kapittel bij het afsluiten van het pachtcontract met mr. *Arnold Helye* in 1430 een nieuwe standaard toe: drie oude Vrankrijkse schilden. Het Franse schild was een gouden munt van zeer constant gehalte, die sinds de 14de eeuw door de Franse koningen geslagen werd. In 1430 was de Utrechtse koers van deze munt 60 solidi. Het Kapittel hanteerde deze standaard in de regel bij grotere pachtgelden. Voor de twee uitgeslagen erfjes van onze hofstede bleef de oudere standaard gelden, ieder $3\frac{1}{2}$ lood zilver.

Met de verandering van standaard veranderde ook de levering in natura. Mr. *Arnold Helye* moest voortaan drie kapoenen (gecastreerde hanen) geven. De kleine erfjes leverden ieder twee hoenders.

Tussen 1440 en 1500 daalden de grondpachten in Utrecht sterk, terwijl onafhankelijk daarvan de koersen van het mark zilver en van het Franse

schild, vooral na 1475, toen de politieke en economische crisis in het Bourgondische Rijk uitbrak, met 50% stegen. Weliswaar paste het Kapittel de nieuwe pachtgelden van de kleine erven steeds aan de waardevermindering van de grond aan, maar het grote erf van onze hofstede bleef tot aan 1596 gehandhaafd op 3 oude Vrankrijkse schilden, zodat het grote erf relatief veel duurder werd.

Na 1500 kwam er geen verandering meer in de pachtgelden, zodat in 1546, toen het complex van „de Roos” definitief in één hand was gekomen, de totale pacht drie oude Vrankrijkse schilden, 6 lood zilver, 3 kapoenen en 6 hoenders bedroeg.

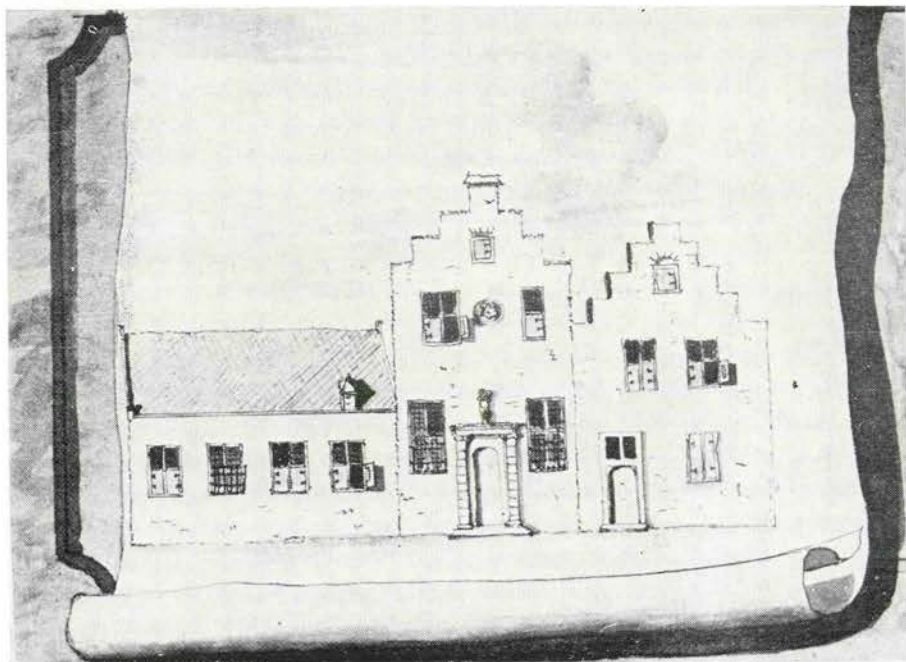
Betaaldagen

In de Middeleeuwen was het gewoonte om zakelijke handelingen op bepaalde kerkelijke feestdagen te verrichten. Het Kapittel van Oudmunster stelde als betaaldagen van de pachtgelden vanouds Pasen, St. Victor, St. Jan Baptist, St. Pieter ad Cathedram e.d. Op die dagen, soms met een toegestane speling van een maand, moesten de pachters hun verschuldigde solidi bij de rentmeesters van de Grote en de Kleine Kamers betalen. Dan kon men in het kantoor van de rentmeester een bonte verscheidenheid van mensen ontmoeten, uiteenlopend van onaanzienlijke leden van de Utrechtse kleine burgerij, die met een handvol solidi hun „camer” betaalden, tot vertegenwoordigers van machtige edelen die met duizenden solidi tegelijk hun verplichtingen jegens het Kapittel kwamen voldoen. De gewoonte was in de Middeleeuwen toch niet zo vastgeroest, dat het Kapittel niet bij nieuwe pachtcontracten van betaaldagen zou wisselen. Onze hofstede kende aanvankelijk, in 1295 en 1296, twee betaaldagen: de helft van het pachtgeld moest betaald worden op Pasen, de andere helft op St. Victor. De familie *Ouderidder* voldeed alles ineens op Pasen, na 1387 echter op St. Victor. Tijdens de verkaveling van de hofstede, 1405-1430, werden alle pachtgelden geïnd op St. Jan Baptist. Deze betaaldag bleef ook daarna, tot in de 16de eeuw, gelden voor de twee uitgeslagen erfjes. Het grote erf keerde na 1430 terug tot twee betaaldagen, nl. Pasen en St. Victor.

De naburige hofstede betaalde tot 1359 op St. Victor. Na 1370, ook ná de deling, voldeed men de pacht zowel op Pasen als op St. Victor. Op de halve aangrenzende hofstede was sinds 1408 St. Jan Baptist de betaaldag tot ver in de 16de eeuw. Toen in 1542 het grote erf, de twee uitgeslagen erfjes en de halve hofstede verenigd waren, betaalde de pachter nog vele jaren op drie verschillende dagen (Pasen, St. Jan Baptist en St. Victor) gedeelten van zijn pachtgeld, maar aan het eind van de 16de eeuw verscheen hij alleen op de vervaldagen van het grote erf bij de rentmeester van de Kleine Kamer.

Pachtvoorwaarden

In de pachtcontracten komen behalve bepalingen over betaaldagen en het recht van naasting (zie blz. 4) ook nog enkele eigenaardige verboden voor. Reeds in de twee oudste nog bestaande contracten met betrekking tot

Afb. 6. *De Roos onder de Linden en de hortulanuswoning omstreeks 1730. Tekening van L. P. Serrurier. G.A. Utrecht, Topografische Atlas TA 1263.*

de beide uitgeslagen erfjes van onze hofstede, van 31 oktober 1432, bepaalde het Kapittel van Oudmunster, dat de pachtster *Cecilia Apolonius Jacobszoonsoch*ter, op die erfjes geen oliebank, geen kwade herberg (borddeel) en geen dobbelschool mocht houden.²⁴) Deze verboden, die ook in de 15de-eeuwse contracten van andere hofsteden langs de Nieuwe Gracht voorkomen, wijzen in de richting van de toenemende bebouwing van het zuidoostelijk deel van Utrecht sinds het graven van de gracht (1391-1392). Maar de vraag is, waarom juist de oliebank, de kwade herberg en de dobbelschool verboden werden.

Adres

In het verleden kende men geen huisnummers. Toch was er behoefte aan een plaatsaanduiding van huis en erf. Het Kapittel van Oudmunster en later ook het stadsgerecht duiden de ligging aan met een formule die, afgezien van enkele variaties, traditioneel voor onze hofstede was.

Tot ver in de 17de eeuw was de voornaamste aanduiding „versus sanctum Servacium”, „in opposito (conventus) sancto Servatii”, of zoals het in Nederlands-talige documenten luidde „neffens sinte Servaes over”, dus tegenover de St. Servaasabdij aan de Nieuwe Gracht Oz. In de eerste helft van de 14de eeuw maakten de rentmeesters van de Kleine Kamer van Oudmunster een kleine vergissing met „ex opposito porte sancti Servacii”. De poort van de abdij bevond zich echter veel zuidelijker en werd in de regel ge-

bruikt als adres van de aangrenzende hofstede van de thesaurier van Oudmunster.

Sinds 1432, tot in de 16de eeuw, vinden wij als adres van onze hofstede ook de „Ridderstraat”, waarschijnlijk de tegenwoordige Eligensteeg.

Omstreeks het midden van de 15de eeuw duiken de aanduidingen als „op die nije grafte”, „aen die ander zyde vander graften”, „aen die westzijde vande nyewer graft” op, meestal gecombineerd met de vermelding van de ligging tegenover de St. Servaasabdij. Dit laatste genoemde adres handhaafde zich tot in 1723, toen „de Roos” met annex in het bezit van de universiteit kwam.

Inmiddels was de St. Servaasabdij afgebroken, waardoor de verwijzing in het adres naar deze abdij niet veel zin meer had. In de eerste helft van de 18de eeuw werd het zuidelijke gedeelte van de Nieuwe Gracht „omtrent het St. Servaeshek” genoemd naar het hek onder de St. Servaastoren. Tenslotte, sinds de tweede helft van de 18de eeuw, heette dit gedeelte van de gracht „onder de Linden”, een naam, die in de volksmond van de huidige tijd aan het verdwijnen is.

Naam

Een veel gebruikte plaatsaanduiding was de eigennaam van de hofstede of van het huis.

De onbebouwde hofstede heeft, voor zover dat na te gaan is, nooit een eigennaam gehad. Maar na de bouw van het huis op het grote erf wordt het in het oudste pachtcontract, van 16 augustus 1458, genoemd „Oude ridders hofstat”.²⁵ Daarna verdwijnt die naam uit de archieven, totdat bijna honderd jaar later, in het pachtcontract van 10 december 1540, de naam „die Roess” verschijnt.²⁸) Tot in 1723 zou het huis de laatste naam blijven dragen. Na 1723 schijnt ook deze in onbruik geraakt te zijn. Eerst in 1958, toen het Biohistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit het pand betrok, kreeg het weer een eigennaam: Miquel-Huis, naar *F. A. W. Miquel* (1811-1871), een van de meest vooraanstaande hoogleraren die in het huis gewoond hebben.

De naam „Oude ridders hofstat” vindt waarschijnlijk een verklaring in het feit, dat de familie *Ouderidder* meer dan een eeuw, 1300-1405, de hofstede in pacht gehad heeft. Met de naam „de Roos” ligt het wat moeilijker. Hierboven werd aannemelijk gemaakt, dat het huis tussen 1436 en 1447 gebouwd werd door mr. *Wouter Grauwert*, wiens familie een roos in het wapen voerde. Daaraan zou het huis zijn naam ontleend kunnen hebben. Maar ook het geslacht *Ouderidder*, waarnaar het huis kort na de bouw genoemd werd, voerde een roos als wapen. De naam „de Roos” zou dus ook kunnen teruggaan op de oudere pachters, de *Ouderidders*.²⁶)

De bureu

De geschiedenis van een huis is niet volledig zonder enkele opmerkingen over de aangrenzende huizen en erven, al is het alleen van wege het feit, dat men vaak veel te danken heeft aan talloze bijzonderheden van de belendende

percelen om enig inzicht in het onderzochte huis te krijgen. Daarbij komt nog, dat het huis „de Roos” intrigerende burens heeft gehad, nl. het St. Agnietenklooster aan de zuidzijde en het Arkel- of St. Annaklooster aan de noordzijde, waardoor „de Roos”, met de St. Servaasabdij als overbuur, in een religieuze omgeving kwam te staan.

St. Agnietenklooster

Dit klooster werd gesticht in de eerste jaren van de 15de eeuw. De nog bestaande kloosterkapel werd gebouwd in 1512-1515.³³⁾ De nonnen bezetten toen het terrein van het tegenwoordige Centraalmuseum. Aan het eind van de 15de eeuw lieten zij ook het oog vallen op de hofstede van de thesaurier van Oudmunster en de hofstede van St. Servaas, ten zuiden van onze hofstede. Vooral door bemiddeling van *Johan van der Borch*, die zelf twee dochters in het klooster had zitten, slaagden de nonnen er in 1487 in een groot deel van het beoogde terrein in handen te krijgen.³⁴⁾ De bezitsvermeerdering werd in 1510 afgesloten met de aankoop van het laatste stuk van de hofstede van St. Servaas.³⁵⁾ Sindsdien behoorde het gehele gebied ten zuiden van onze hofstede aan het St. Agnietenklooster en was omringd door een muur, zoals te zien is op afbeelding 4.

Toch was er geen directe verbinding tussen het klooster zelf en de verworven erven. Tussen beide delen liep het nu verdwenen verlengstuk van de Lange Nieuwstraat, dat op de stadswal uitkwam. De toegang tot het aangekochte terrein was in een poortgebouw aan de Lange Nieuwstraat ter plaatse van de latere Agnietenstraat.

Na de Alteratie van 1580 ging het bergafwaarts met het klooster. Weliswaar mochten de nonnen in het klooster blijven wonen, maar zij zagen zich genoodzaakt om van tijd tot tijd wat van hun grondbezittingen te verkopen. In 1597 verkochten zij aan de Lange Nieuwstraat een zeer breed, maar ondiep erf (12 x 21 voet bij 55 voet) tussen het achtererf van „de Roos” en het poortgebouw aan de executeurs-testamentair van wijlen *Adriaan Beyer* en diens echtgenote, waar twaalf godskamers, de Beyerskamers, gebouwd werden.³⁶⁾

In 1632 verkocht de stad nog twee huizen met tuinen aan de Nieuwe Gracht uit de geseculariseerde boedel.³⁷⁾

Arkelklooster

In 1558 weken de nonnen van het klooster Mariënhage in het dorp Arkel bij Gorinchem voor rondtrekkende legerbenden uit naar Utrecht. Zij vonden on-

33) S. Muller Fz. 1913, blz. 171-172.

34) De eigendomsbewijzen van deze eerste fase van uitbreiding berusten in G.A. Utrecht, Bij de Stad bewaarde Archieven, inv. no. 1190. Daaruit blijkt o.m., dat op de eerste hofstede van Oudmunster de stadsramen stonden (charters van dinsdag na St. Gillis 1486 en van O.L.V. avond 1487).

35) G.A. Utrecht, Bij de Stad bewaarde Archieven, inv. no. 1193, dd. dinsdag na St. Maria Magdalena 1510 (charter).

36) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 3243, Registers van Transporten en Plechten, anno 1597, Dl. 1, blz. 45-48, dd. 27 januari 1597. De bouw van de Beyerskamers werd uitvoerig besproken door C. L. Temminck Groll 1960.

derdak op de erven ten noorden van onze hofstede. Daar kregen zij de beschikking over het huis en het ruime achterliggende erf, die kort tevoren nog in het bezit van de schilder-kanunnik mr. *Jan van Schoorl* waren geweest. Zij stichtten daar het laatste Utrechtse klooster, vóór de Hervorming haar intrede deed.³⁸⁾ De nonnen bouwden er een kleine kapel, van 28 bij 50 voeten (tegenwoordig Nieuwe Gracht 165), een ruim pandhof met een waterput in het midden, terwijl achterin de tuin, aan de Lange Nieuwstraat, nog enkele gebouwen verreezen, waaronder vier kameren. De ingang van het klooster was waarschijnlijk in de Eligensteeg.³⁹⁾

In 1572 nam het Arkelklooster gastvrij gevluchte nonnen van het klooster Nazareth in het Gein (bij IJsselstein) op. De nonnen van beide congregaties bleven, evenals die van St. Agnieten, na de Alternatie in hun klooster wonen, totdat de gebouwen in 1613 gesecculariseerd werden. De stad verhuurde de verschillende gebouwen aan particulieren.³⁸⁾ Het kloostercomplex was tot nu toe intact gebleven, maar in 1624 begon de eerste verkoop. Toen werden de vier kameren aan de Lange Nieuwstraat verkocht aan het Gasthuis van *Leeuwenberch*,⁴⁰⁾ sindsdien staan deze kameren bekend als de Pestkameren. In 1632 kwam, met uitzondering van de kapel, het grootste deel van het complex op de veiling. Bij die gelegenheid werd het terrein in verschillende stukken verkaveld, waardoor de grondslag van de latere percelering werd gelegd. De veiling bracht 3760 gulden op.³⁹⁾

Als laatste verkocht de stad in 1659 de kapel voor 466 gulden.⁴¹⁾

De R.K. parochie „Onder de Linden”

Ogenschojnlijk was met de liquidatie van beide kloosters ook de katholieke geloofsgemeenschap aan dit gedeelte van de Nieuwe Gracht ten gronde gegaan. Echter, het geloofsleven bloeide krachtig op, toen in 1658 de katholieke knooppmaker *Johan van (der) Beek* het pand naast de latere hortulanuswoning, dus naast het complex „de Roos”, uit de boedel van wijlen jhr. *Bricho van Schroijestein* kocht.⁴²⁾ *Van (der) Beek* gaf er gelegenheid om de mis te lezen en al in 1664 klaagden de Utrechtse predikanten over de „stouticheyt der papisten ende derselver licentieuze vergaderingen” in deze schuilkerk. Men kwam toen ook te weten, dat er een mispriester, een zekere *Velthuyzen*, woonde, en dat tijdens de mis aldaar de organist van de protestante Buurkerk musiceerde! Op den duur vormde zich in de omgeving van Nieuwe Gracht een hechte gemeenschap met het huis van de familie *Van Beek* als geestelijk centrum en tenslotte durfde „de samentlycke gemeente in het huys onder de Linden op de Nieuwe Graft”, zoals zij zich noemde, het in 1705 aan om de stadsregering te verzoeken aan haar toenmalige priester

37) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 1079, Register van de verkoopconditiën van landerijen en huizen door de stad 1577-1665, fol. 130v-131.

38) P. J. E. Luykx 1968, blz. 1-2.

39) Deze gegevens zijn ontleend aan de uitvoerige beschrijvingen van de verkoopcondities in 1632 (G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 1079, fol. 125-128v).

40) G.A. Utrecht, Bij de Stad bewaarde Archieven, inv. no. 2225, dd. 31 augustus 1624 (charter).

41) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 1079, fol. 334-334v, dd. 14 februari 1659.

42) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 3243, Registers van Transporten en Plechten, anno 1658, fol. 49-51, dd. 11 februari 1658.

Afb. 7. *Miquel Huis in 1961.*

Johan Verhoef vergunning te geven in de stad te mogen verblijven.⁴³⁾ Of dit verzoek is ingewilligd, is niet bekend, maar sinds 1707 werden in de schuilkerk regelmatig kinderen gedoopt en paartjes getrouwd, waarmee het bestaan van een katholieke parochie „Onder de Linden” een feit was.⁴⁴⁾

III. *Van 1618 tot 1723:* *de familie Van Sweserenge-De Wijs*

De kanunniken van Oudmunster hebben in het begin van de 17de eeuw hun pachtrecht van „de Roos” verloren. Op welke wijze dat is gebeurd, is niet helemaal duidelijk. Volgens de rekeningen van de Kleine Kamer, 1591-1617, waren achtereenvolgens enkele kanunniken pachter van „de Roos”, terwijl de laatste kanunnik, heer *Willem Taets van Amerongen*, sinds 1601 bij decreet van het Kapittel vrijgesteld was van pachtgeld.

Maar blijkens verschillende overdrachten voor het stadsgerecht uit diezelfde periode was „de Roos” in werkelijkheid bezit van particulieren. Mogelijk was er toen een strijd gaande tussen Kapittel en die particulieren over het gebruik van „de Roos”, waarbij het Kapittel zijn recht niet kon handhaven. In ieder geval voerde de rentmeester van de Kleine Kamer in 1618 de in-

43) J. H. Hofman 1878, blz. 185, 188, 195-197. Bij de ondertekenaars van het verzoekschrift van 1705 bevond zich ook de toenmalige eigenaar van de schuilkerk, de zilversmid Cornelis van Beek, een zoon van Johan.

De familie Van Beek heeft de schuilkerk nog lange tijd bezeten. In 1726 verkocht Maria Biggen, de weduwe van Cornelis van Beek, het stukje grond achter de kerk, waarop de broeikassen van de Hortus gebouwd zouden worden (zie blz. 2, aant. 9), terwijl in 1746 de kinderen en een kleinzoon van dezelfde Cornelis van Beek het hof van 100 vierkante voeten verkochten, ook ten behoeve van broeikassen (G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 1081, fol. 259-259v, dd. 31 mei 1746).

44) Het oudste doop- en trouwregister van de parochie „Onder de Linden” (R.A. Utrecht, D.T.B., inv. no. 440a en 462a) werd aangelegd in 1707. De eerste doopinschrijving dateert van juni 1707, de eerste huwelijksinschrijving van augustus 1708.

Over de verschillende pastoors en kapellanen die in de 18de eeuw in deze parochie stonden, zie J. H. Hofman 1878, blz. 202-205 en 213.

komstenpost van „de Roos” na meer dan 300 jaar voorgoed van zijn administratie af, waarmee het Kapittel blijkbaar zijn aanspraken opgaf.

Zodoende is het jaar 1618 te beschouwen als het begin van een nieuwe periode in de geschiedenis van „de Roos”, namelijk de tijd van de particuliere eigenaren, waarin de aan elkaar verwante families *Van Sweserenge* en *De Wijs* sterk op de voorgrond treden.

In deze periode zijn wij tevens beland in een tijd, dat de transportregisters van het stadsgerecht vrij uitvoerige inlichtingen over „de Roos” geven. Al in 1593, toen de eigendomstitel nog ter discussie stond, bij de overdracht van „de Roos” door *Catharina* en *Anna*, de dochters van wijlen jhr. *Johan Proeijls*, aan *Richard van Hoorne* († 1601) en diens vrouw jkvr. *Johanna van der Meeren*, is er sprake van een kelder en een kluis onder het huis, terwijl men in het hof „jonge plantaigien”, dus een pas aangelegde tuin, aantrof. De achteruitgang van het grote huis werd toen gevormd door „de groote nieuw poort”, die blijkbaar pas gebouwd was en die aan weerszijden geflankeerd werd door twee kameren. In het grote huis woonden toen al *Van Hoorne* en zijn vrouw als huurders.⁴⁵⁾ In 1624, toen *Cornelis de Reuver* († 1634) „de Roos” verkocht aan mr. *Adriaan van Sweserenge*, vinden wij overeenkomstige omschrijvingen, alleen worden dan de „plantaigien” in het hof niet meer uitdrukkelijk vermeld. *De Reuver*, die rentmeester van de abdij van St. Servaas was, heeft tot aan de verkoop zelf in het grote huis gewoond, maar de twee kameren aan de Nieuwe Gracht had hij verhuurd.⁴⁶⁾ In de overdracht van 1624 komt de latere hortulanuswoning niet voor; dit huis was al vóór 1624 verkocht aan *Adriaan van Schaijck*. Toch werd dit deel van „de Roos” spoedig weer met het grote huis verenigd, want in 1646 kocht de toenmalige eigenaar *Johan van Sweserenge* het belendende huis terug van de kinderen van *Van Schaijck*.⁴⁷⁾

Wat meer woorden wil ik wijden aan de persoonlijke omstandigheden van de families *Van Sweserenge* en *De Wijs*, die tot 1723 eigenaren van „de Roos” waren, deels omdat zij tot de katholieke aristocratie van Utrecht behoorden, deels omdat na 1600 de biografische gegevens gemakkelijker te achterhalen zijn dan in vroegere tijden. Hierbij moet ik wel opmerken, dat deze families niet altijd in „de Roos” gewoond hebben; soms hebben zij het grote huis aan anderen verhuurd.

Mr. *Adriaan Gerritsz. van Sweserenge* († 1645) was advocaat voor het Hof van Utrecht, toen hij in 1624 het grote huis met de kameren aan de Nieuwe Gracht en de Lange Nieuwstraat kocht.⁴⁶⁾ Hij trad in 1618 in het huwelijk met *Christina van Dalen Antonisdr.* Zijn huwelijk was van korte duur, want zijn vrouw stierf reeds in 1625, vermoedelijk bij de geboorte van hun zoon-tje *Gerard*, die zijn moeder slechts enkele weken overleefde. Beiden werden in de Geertekerk begraven. De vader bleef achter met zijn eerstgeboren zoon *Johan* (1618/25-1648), die mede onder voogdij van zijn grootvader *Antoni*

45) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 3243, Registers van Transporten en Plechten, anno 1593, Dl. 2, blz. 233-237, dd. 21 november 1593.

46) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 3243, Registers van Transporten en Plechten, anno 1624, Dl. 1, blz. 237-238, dd. 29 april 1624.

47) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 3243, Registers van Transporten en Plechten, anno 1646, Dl. 1, blz. 255-256, dd. 23 juni 1646.

van Dalen kwam. Mr. *Adriaan* was in deze tijd bevriend met zijn collega mr. *François de Wijs* († 1656), eveneens advocaat te Utrecht, en deze vriendschap mondde op 25 november 1645 uit in het huwelijk van de jonge *Johan van Sweserenge* met mr. *François'* zusje *Aleidis Catharina de Wijs* († 1691). Mr. *Adriaan* heeft dit huwelijk zelf niet meer mogen beleven, want enkele weken tevoren, in oktober, had hij het tijdelijke met het eeuwige verwisseld. Ook hij werd bijgezet in de Geertekerk. Als executeurs-testamentair traden behalve advocaat *De Wijs* ook jhr. *Albert Proeijts*, heer van Hoogland, en jhr. *Van Hooff*, de heer van Amelisweerd, op.⁴⁸⁾

Door zijn huwelijk was *Johan van Sweserenge* terecht gekomen in een typische juristenfamilie. Zijn schoonvader mr. *Jacob de Wijs* (± 1569-1651) was toen raadsheer van het Hof van Utrecht en zijn zwager mr. *Cornelis de Wijs* was evenals diens broer advocaat.⁴⁹⁾ Maar welk beroep *Johan* uitoefende, is niet bekend.

Johan woonde met zijn vrouw in het grote huis. Zij kregen twee zoontjes, *Adriaan Jacob* (1645/6-1666) en *Antoni* († 1678/82), maar de vader stierf op jeugdige leeftijd, nog geen dertig jaar oud, en werd begraven in de Geertekerk. *Aleidis Catharina de Wijs* bleef met beide kinderen in het grote huis wonen. Toen haar zonen opgegroeid waren, brak in 1666 een bewogen jaar voor haar aan. In het begin van dit jaar wilde haar oudste zoon, *Adriaan Jacob*, die toen net twintig jaar was geworden, dienst nemen als ruiter in het Staatse leger. Hij kreeg toen een oproep van kolonel *Van Ginckel* om zich in garnizoen te Maastricht te melden. Maar *Aleidis Catharina* was het niet eens met de plannen van haar zoon en weigerde als voogdes over de nog minderjarige jongen zijn uitrusting te betalen, waardoor hij niet kon vertrekken. *Adriaan Jacob* spande toen in maart 1666 voor schepenen van Utrecht een

48) G.A. Utrecht, Registers van de Aanbreng der personen overleden in de Stad en de Vrijheid van Utrecht, dd. 22 augustus 1625 (Christina van Dalen), 12 september 1625 (het kind van Mr. Adriaan van Sweserenge), 6 oktober 1645 (Mr. Adriaan van Sweserenge), 20 maart 1648 (Johan van Sweserenge), 26 oktober 1691 (Aleidis Catharina de Wijs, overleden 16 oktober 1691 te IJsselstein, maar begraven in de Mariakerk te Utrecht).

R.A. Utrecht, Klapper op de „Overluidingen van de Dom”, dd. 11 augustus 1625 (Christina van Dalen), 7 september 1625 (Gerard Adriaansz. van Sweserenge), 25 september 1645 (Mr. Adriaan van Sweserenge), 9 maart 1648 (Johan van Sweserenge), 13 oktober 1656 (Mr. François de Wijs).

R.A. Utrecht, D.T.B., inv. no. 475a, Register van huwelijksvoltrekking voor schepenen der stad Utrecht 1585-1646, fol. 167, dd. 9 juli 1618 (Mr. Adriaan van Sweserenge en Christina van Dalen), en fol. 385v, dd. 25 november 1645 (Johan van Sweserenge en Aleidis Catharina de Wijs).

G.A. Utrecht, Archief Stad II, Supplement, inv. no. 200, Dl. 1, dd. 9 augustus 1625 (testament van Christina van Dalen), inv. no. 196, Dl. 9, fol. 75-77, dd. 18 april 1627 (testament van Mr. Adriaan van Sweserenge), inv. no. 209a, Dl. 12, fol. 46-46v, dd. 27 september 1645 (testament van dezelfde).

Over de familie Van Sweserenge zie ook H. S. van Lennep 1967, A. Pastoors 1967, J. H. van Mosselveld 1967 en W. A. Wijburg 1970.

49) G.A. Utrecht, Archief Stad II, Supplement, inv. no. 188, anno 1594, fol. 20, dd. 29 november 1594 (getuigenis van Sebastiaan de Wijs, secretaris van het Kapittel van St. Pieter, oud 59 jaar, en van zijn zoon Mr. Jacob de Wijs, advocaat, oud 25 jaar).

R.A. Utrecht, Klapper op de „Overluidingen van de Dom”, dd. 6 april 1651 (Mr. Jacob de Wijs).

G.A. Utrecht, Archief Stad II, Supplement, inv. no. 209a, Dl. 17, fol. 144-146, dd. 18 november 1650 (testament van Mr. Jacob de Wijs).

proces aan, dat nog in april voortduurde. Door de ontijdige dood van de rebellerende zoon kwam het niet tot een beslissing.⁵⁰⁾

De verstandhouding tussen moeder en zoon moest al eerder niet goed geweest zijn, want toen op 17 november 1666 zijn testament geopend werd, bleek dat hij aan zijn moeder slechts haar legitieme portie vermaakt had, terwijl de rest van zijn erfenis naar zijn neef *Frans Diederik de Wijs* († 1716), de jongste zoon van mr. *François*, ging.⁵¹⁾

Intussen had het huis „de Roos” nog twee heugelijke dagen beleefd. Op 1 september trad de jongste zoon *Antoni van Sweserenge* in het huwelijk met de voorname jkvr. *Cornelia de Cupre*, een dochter van de toen reeds overleden domkanunnik *Christiaan de Cupre* († 1652) en *Maria Magnus* († 1669), ambachtsvrouw van Bergambacht, Ammerstol en Heeraertsbergen in Krimpenerwaard.⁵²⁾ Enkele weken later, eind oktober 1666, hertrouwde *Aleidis Catharina de Wijs*, na 18 jaar weduwe te zijn geweest, met de nog voornamere jhr. *Paulus Soudenbalch* († 1693), een van de laatste telgen van dit roemruchte Utrechtse geslacht. Zij gingen wonen op het Achter Clarenburg.⁵³⁾

Het ongunstige testament van *Adriaan Jacob van Sweserenge* leverde al spoedig moeilijkheden op, want nu moest de nog onverdeelde boedel van *Johan van Sweserenge* verdeeld worden tussen *Aleidis Catharina*, haar zoon *Antoni* en haar neef *Frans Diederik de Wijs*. Het kwam tot een conflict, dat uitgevochten werd voor het hof van Utrecht, dat op 3 april 1669 vonnist. Bij de op deze wijze afgedwongen magescheid van 27 september 1671 viel het grote huis, met het kleine huis en de twee kameren aan de Nieuwe Gracht toe aan *Antoni*, terwijl *Aleidis Catharina* de twee kameren aan de Lange Nieuwstraat toegewezen kreeg. Het grote huis was toen al verhuurd aan de advocaat *Van Hardenberch*, na wiens dood in 1676 zijn weduwe er nog bleef wonen. *Antoni van Sweserenge* had zelf geen belangstelling voor het grote huis, want hij was als kapitein van het Staatse leger gestationeerd in het garnizoen van Culemborg. Het kleine huis stelde hij ter beschikking aan „*Juffrouw De Wijs*”, vermoedelijk een van zijn nichten.⁵³⁾

Het ging *Antoni* daar in Culemborg niet zo voor de wind. Hij moest twee hypotheeken op zijn eigendommen aan de Nieuwe Gracht nemen, een van 1000 gulden in 1675, en een van 1300 gulden in 1676; de laatste hypotheek werd hem verleend door zijn reeds eerder genoemde buurman, de knoop-

50) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 2942.

51) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 3243, Registers van Transporten en Plechten, anno 1666, blz. 370-374, dd. 17 november 1666: het testament van *Adriaan Jacob van Sweserenge* dateert van 3 augustus 1665.

G.A. Utrecht, Registers van de Aanbreng ..., dd. 3 februari 1716 (*Frans Diederik de Wijs*, overleden 22 januari 1716).

52) R.A. Utrecht, D.T.B., inv. no. 475b, Register van huwelijksvoltrekking voor schepenen der stad Utrecht 1656-1734, fol. 78, dd. 1 september 1666 (*Antoni van Sweserenge* en *Cornelia de Cupre*), fol. 79v, dd. 20 oktober 1666 (attestatie voor Jhr. *Paulus Soudenbalch* en *Aleidis Catharina de Wijs*).

G.A. Utrecht, Archief Stad II, Supplement, inv. no. 217, Dl. 12, dd. 27 mei 1667 (testament van *Cornelia de Cupre*).

G.A. Utrecht, Registers van de Aanbreng ..., dd. 17 juli 1693 (*Paulus Soudenbalch*, wonende Achter Clarenburg, overleden 11 juli 1693).

Over de familie De Cupre zie W. A. Wijburg 1970.

maker *Johannes van Beek*.⁵⁴⁾ In Culemborg ook werd in 1678 *Antoni's* dochttertje *Maria Catharina Theresia* geboren. Maar weer sloeg de dood voortijdig in de familie toe: het meisje verloor haar vader toen zij nog een kleuter was. De weduwe *Cornelia de Cupre* hertrouwde spoedig daarna, in 1682, met *Willem Brinck*.⁵⁵⁾ Het halfverweesde meisje stond echter onder voogdij van haar oom, de predikant *Herman van Halen* en haar verre neef *Frans Diederik de Wijs*, die toen majoor was. De voogden kweten zich goed van hun taak. Zij zorgden er voor, dat beide hypotheeken op „de Roos” gelost werden. Anderzijds moesten zij zich in 1686-1688 wel verweren tegen een aanklacht van *Cornelia de Cupre* en haar man, die zich tekort gedaan voelden in de kosten van het onderhoud van haar dochttertje, dat zij bij zich had gehouden.⁵⁶⁾ Eindelijk, toen *Maria Catharina* meerderjarig geworden was, huwde zij in 1699 in Bergen-op-Zoom met haar volle neef *Gerrit Johan van Bergeyk*, die als vaandrager van een compagnie daar gelegeerd was.⁵⁷⁾

Met *Maria Catharina* verliet de familie *Van Sweserenge* voorgoed het katholieke geloof. Haar moeder *Cornelia de Cupre*, ofschoon van protestante huize, was nog wel katholiek getrouwd met *Antoni van Sweserenge* en liet zij haar dochttertje ook katholiek dopen, maar na de dood van *Antoni* keerde zij bij haar tweede huwelijk terug naar de Gereformeerde Kerk. Haar dochttertje sloot ook een protestant huwelijk; misschien liet zij om die reden haar zeer katholiek klinkende derde voornaam *Theresia* voortaan achterwege.

Vermoedelijk hebben *Maria Catharina van Sweserenge* en haar man *Gerrit Johan van Bergeyk* nooit aan de Nieuwe Gracht gewoond. In 1713 verkocht haar man namens haar „de Roos” aan een verwant, *Frans Pieter de Wijs*,

53) R.A. Utrecht, Archief Rijksuniversiteit Utrecht, inv. no. 876, dd. 27 september 1671 (extract van 1674).

G.A. Utrecht, Registers van de Aanbreng ..., dd. 17 juli 1676 (advocaat Van Hardenberch).

G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 3243, Registers van Transporten en Plechten, anno 1678, blz. 158-173, dd. 15 juni 1678 (hypotheek op de huizen aan de Lange Nieuwstraat gevestigd door Jhr. Paulus Soudenbalch en zijn vrouw, gevolgd door het magescheid van 1671).

Antoni van Sweserenge wordt kapitein genoemd in een notariële acte van 21 april 1678 te Rhenen (zie W. A. Wijburg 1970, kol. 171).

Voor het echtpaar Van Hardenberch en Juffrouw De Wijs als bewoners van het grote, resp. het kleine huis zie de volgende aant. 54.

54) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 3243, Registers van Transporten en Plechten, anno 1675, blz. 143-148, dd. 30 september 1675; anno 1676, blz. 139-142, dd. 24 november 1676.

55) R.A. Arnhem, R.B.S., inv. no. 417, Doopregister van de R.K. Gemeente Culemborg 1665-1720, dd. februari 1678 (*Maria Catharina Theresia van Sweserenge*); inv. no. 404a, Trouwboek van de Ned. Herv. Gemeente Culemborg, dd. 23 juli 1682 (attestatie voor *Willem Brinck* en *Cornelia Cuijpers* [sic] naar Utrecht).

G.A. Utrecht, Klappers op de trouwregisters van de Ned. Herv. Gemeente Utrecht, dd. 5 september 1682 (*Willem Brinck* en *Cornelia Kuipers* [sic]).

56) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 2998.

De aflossing van de hypotheeken staat als kanttekening vermeld bij de hypotheekacten van 1675 en 1676, zie aant. 54.

57) *Gerrit Johan van Bergeyk* was een zoon van de burgemeester van Rhenen. Mr. Gerard van Bergeyk, en *Catharina Elisabeth de Cupre*, een zuster van *Cornelia de Cupre* (W. A. Wijburg 1970, kol. 171). Voor het huwelijk van *Gerrit Johan* zie J. H. van Mosselveld 1967, kol. 252.

kapitein van een compagnie voetknechten in het regiment van luitenant-generaal *Johan Werner van Pallandt*.⁵⁸⁾ Ook kapitein *De Wijs* heeft „de Roos” niet zelf bewoond; hij gaf het ter bewoning aan de toen al bejaarde voormalige voogd van *Maria Catharina van Sweserenge*, *Frans Diederik de Wijs*, die als gepensioneerd overste-luitenant en vrijgezel op 22 januari 1716 in „de Roos” overleed.⁵¹⁾ Zoals reeds in het begin is gezegd: op 3 november 1723 droegen *Frans Pieter de Wijs* en zijn vrouw *Barbara Maria van Meerloo*, met wie hij enkele maanden tevoren getrouwd was, „de Roos” over aan de stad Utrecht. Hij stierf onverwachts op 20 november 1724, geen kinderen nalatend.⁵⁹⁾

IV. Van 1723 tot heden: de Universiteit van Utrecht

Na 1723 is het huis „de Roos” een centrum van wetenschapsbeoefening in Utrecht geweest. Tot in 1957 werd vanuit dit huis de universiteitstuin geleid en sinds 1958 is er het Biohistorisch Instituut gevestigd.

a. 1723-1957: ambtswoning van de hoogleraar in de plantkunde, tevens directeur van de universiteitstuin.

Vanouds achtte men het wenselijk, dat de directeur van een universiteitstuin in of vlakbij zijn tuin woonde. De reden was, dat voor particulieren in vroegere eeuwen het bezit van zeldzame en bijzondere planten een statussymbool was. De rijke kooplieden van weleer betaalden soms absurde prijzen voor exotische gewassen, indien daardoor hun aanzien bij vrienden en kennissen steeg. Het toppunt van deze handel was de bekende tulpenhandel in de eerste helft van de 17de eeuw. Maar ook duistere lieden trachten in het holst van de nacht begeerlijke planten uit een universiteitstuin, waar zoveel merkwaardigs bijeenstond, te ontvreemden. Zelfs hortulanen konden niet altijd de verleiding weerstaan om tersluiks een winstgevende handel in stekjes en zaden op te zetten. Het Curatorium van de Universiteit hoopte door het wakend oog van een nabij wonende directeur deze ondeugden in te dammen.⁶⁰⁾

De directeur was aanvankelijk vooral belast met de dagelijkse leiding van de bezigheden in de tuin. Hij gaf daartoe opdrachten aan de hortulanen, die het eigenlijke tuinwerk deed. Naarmate echter de collectie planten in de 18de en 19de eeuwen in omvang toenam en hortulanen bijgestaan moest worden door één of meer knechten, verschoof de dagelijkse leiding geleidelijk aan naar hortulanen.⁶¹⁾ De directeur bepaalde zich meer en meer tot een uitvoerige correspondentie met collega's in binnen- en buitenland teneinde stekken en zaden van nieuwe planten te bemachtigen.

Daarnaast moest de directeur van tijd tot tijd een overzicht van de aanwe-

58) G.A. Utrecht, Archief Stad II, inv. no. 3243, Registers van Transporten en Plechten, anno 1713, blz. 75-77, dd. 3 februari 1713.

59) R.A. Utrecht, D.T.B., inv. no. 475b, Register van huwelijksvoltrekking voor schepenen der stad Utrecht 1656-1734, dd. 31 juli 1723 (attestatie).

G.A. Utrecht, Registers van de Aanbreng..., dd. 4 december 1724 (Frans Pieter de Wijs, wonende aan de Nieuwe Gracht bij de Brigittenstraat, overleden 20 november 1724).

60) Zie in het algemeen over de universiteitstuin in de 17de en 18de eeuwen J. Heniger 1971, blz. 10-22; over de Utrechtse tuin in het bijzonder J. Heniger 1969.

61) Al in 1727 werd de Utrechtse hortulanen bijgestaan door een vaste knecht; in 1759 kwam er nog een tweede knecht bij (L. Miedema 1900, blz. 223, 329; Resoluties van de Vroedschap van 17 februari 1727, resp. 2 januari 1759).

zige planten samenstellen, deels om het Curatorium een inzicht in het verrichte werk te geven, deels om studenten een handzame catalogus te verschaffen en deels ook om directeuren elders een ruillijst van planten aan te bieden. Al in de 17de eeuw, toen de collectie reeds vele honderden soorten planten telde, was het schrijven van een dergelijk overzicht een tijdrovende bezigheid. Het vaststellen van de juiste botanische naam van de plant vereiste ook toen al veel speurwerk in de bestaande botanische boeken. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat vele directeuren van tuinen slechts één plantencatalogus in hun ambtsperiode publiceerden. Op den duur, vooral in de 18de eeuw, groeide de catalogus uit tot een wetenschappelijk werk op zichzelf, waarin de directeur de gelegenheid waarnam om zijn eigen opvattingen over de indeling van het plantenrijk weer te geven, zoals de Utrechtse hoogleraar-directeur *Van Wachendorff* in 1747 in zijn „*Horti Ultraiectini Index*”.

In Utrecht was de directeur gelijktijd hoogleraar in de plantkunde. In de regel was dit wel een gelukkige combinatie, want een hoogleraar moest gedurig over levend demonstratiemateriaal voor zijn studenten en over een proeftuin voor zijn wetenschappelijk werk kunnen beschikken. Anderzijds ontstonden er wel eens bij het vertrek of het overlijden van een hoogleraar-directeur conflicten over de vraag, aan wie de planten, die vaak met veel kosten ten behoeve van wetenschappelijk werk bijeengebracht waren, toebehoorden. Vanouds omvatte de Utrechtse leeropdracht in de plantkunde een serie colleges in de zomer, wanneer de planten bloeiden in de tuin, met de nadruk op de medische toepassing van de planten.⁶²⁾ Of de hoogleraar ook nog colleges over de materia medica (toepassing van planten, dieren en mineralen in recepten) gaf, zoals aan de Leidse universiteit gebruikelijk was, is niet bekend. Helaas hielden de Utrechtse hoogleraren in hun colleges geen gelijke tred met de grote ontwikkeling van de plantkunde als wetenschap sinds de tweede helft van de 17de eeuw, zodat de Leidse hoogleraar *Herman Boerhaave* in 1729 moest vaststellen, dat er behalve in Leiden en Amsterdam geen „methodiecq” (plantensystematiek), toen de belangrijkste richting in de plantkunde, werd gedoceerd.⁶³⁾ Pas met de benoeming van *Van Wachendorff* in 1743 deed de plantensystematiek volgens het systeem van *Carolus Linnaeus* haar intrede in de Utrechtse colleges.

Een deel van de bovengeschetste achterstand zal te wijten zijn aan het feit, dat de hoogleraar nog andere leeropdrachten dan alleen plantkunde moest vervullen, waardoor hij zijn aandacht over meerdere takken van wetenschap moest verdelen.⁶⁴⁾

62) De leeropdracht van *Henricus Regius*, de eerste hoogleraar in de plantkunde te Utrecht, werd in de vergadering van de Vroedschap, van 11 juli 1638, omschreven met de woorden: „des hij des somers de studerende jeucht oock in botanicis exerceren sal” (*G. W. Kernkamp* 1936, blz. 127). Bij het besluit tot de stichting van de universiteitstuin, op 25 februari 1639, stelde de Vroedschap, dat de tuin zou dienen „tot oeffeninge vande practijck inde medicijnen” (*J. A. Wijnne* 1889, blz. 40).

63) *J. Heniger* 1971, blz. 8-9.

64) *Serrurier* was ook nog hoogleraar in de filosofie en de wiskunde, *Van Wachendorff* doceerde tevens chemie, evenals *Hahn*, *Nahuys* en *S. J. van Geuns*. *Hahn* was bovendien nog belast met colleges in de natuurkunde, terwijl *Nahuys* en *Van Geuns* zich ook moesten bezighouden met de medische fysiologie (*L. Miedema* 1900, blz. 285, 456 en 463; *G. W. Kernkamp* 1938, blz. 201, 206-207 en 527; *idem* 1940, blz. 90).

Eerst in de tweede helft van de 19e eeuw huisvestte het huis „de Roos” een plantkundige van grote allure, de Duitser *F. A. W. Miquel* (1811-1871), naar wie het huis tegenwoordig „Miquel-Huis” heet. Hij bracht de Utrechtse plantkunde op internationaal niveau met zijn studies over de Aziatische flora.⁶⁵⁾ Nog grotere bekendheid kreeg in de 20ste eeuw de plantenfysioloog *F. A. F. C. Went* (1863-1935) met zijn proeven over groeistoffen bij planten. Zijn faam lokte de beroemdste vakgenoten van zijn tijd naar Utrecht voor een bezoek aan „de Roos”.⁶⁶⁾

b. 1958-heden: Biohistorisch Instituut.

In 1958 kreeg „de Roos” een geheel nieuwe bestemming. Na een inwendige verbouwing betrof het Biohistorisch Instituut van de Universiteit van Utrecht het huis. De woon-, studeer- en slaapkamers van vroegere hoogleeraar-directeuren werden toen omgevormd tot bibliotheekruimte en werkvertrekken. De herinnering aan vervlogen tijden bleef echter bewaard in de vernoeming van het huis naar *Miquel* en van twee kamers naar bewoners uit het recente verleden, de *Went*-kamer en de *Koningsberger*-kamer, hun respectievelijke studeervertrekken.

De werkzaamheden van het Biohistorisch Instituut komen voort uit de brede opvatting van zijn stichter, prof. dr. *F. Verdoorn*, over de geschiedenis van de levenswetenschappen: de studie van de relaties tussen de mens en de levende natuur in de loop van de cultuurgeschiedenis. Centraal daarin staat de geschiedenis van de biologie en de medicijnen, omringd door de wisselwerkingen van land- en tuinbouw, veeteelt, kunstgeschiedenis, tuinarchitectuur, taalkunde, wetenschappelijke instellingen enz.⁶⁷⁾ Het is uit belangstelling van de schrijver dezes voor het laatst genoemde facet, dat dit boekje is geboren.

65) F. A. Stafleu 1966, blz. 11-48.

66) F. W. Went 1970, alwaar vele persoonlijke herinneringen aan het huis „de Roos”.

67) F. Verdoorn 1956 en 1971. Voor een beknopt overzicht van leven en werken van professor Verdoorn zie A. P. M. Sanders & H. de Vries 1970.

68) Deze lijst is gebaseerd op R. P. W. Visser 1970, waar ook een foto van de salon van „de Roos” ten tijde van Rauwenhoff, omstreeks 1885, is afgedrukt.

69) L. Miedema 1900, blz. 216, 337, 407 en 448; G. W. Kernkamp 1938, blz. 548-549; *idem* 1940, blz. 130 en 213.

G.A. Utrecht, Registers van de Aanbreng..., dd. 24 augustus 1761 (Pieter van Leeuwen, overleden 13 augustus 1761), 6 april 1779 (Willem van Haften, overleden 22 maart 1779), 8 december 1788 (Jacobus Le Feber, overleden 24 november 1788).

R.A. Utrecht, Burg. Stand Utrecht, Register van Overlijden 1824, no. 595, dd. 24 juli 1824 (Godfried [sic] Lichterfeld, overleden 20 juli 1824); Register van Overlijden 1867, Dl. 1, fol. 152, no. 907, dd. 18 juni 1867 (Christiaan George Breitenstein, overleden 18 juni 1867).

G.A. Utrecht, Archief Stad IV, inv. no. 11, Nominatieve Staat der Mannen, Vrouwen, Kinderen en Dienstboden van beide Geslachten, binnen de Gemeente woonachtig, 1824, Wijk A, blad 198, en inv. nos. 13, 14, 22, 22*, 22**** en 22*****. Bevolkingsregisters van 1830, 1840, 1850, 1860-1880, 1880-1890, 1890-1900 en 1900-1910, op Wijk A 803, later Nieuwe Gracht 185.

Voor de periode 1910-1936 dank ik aan Mevrouw Van Doorn (G.A. Utrecht) de gegevens uit de gezins- en straatnamenkaarten.

SUMMARY

On 3 November 1723, today 250 years ago, Captain *Frans Pieter de Wijs* and his wife *Barbara Maria van Meerloo* made over a house and appendices named „de Roos onder de Linden” (the Rose under the Limetrees) to the University of Utrecht. Since the garden of this house is the nucleus of the university garden and the building itself, at first the residence of the professor-director but afterwards, since 1958, lodges the Biohistorical Institute of this University founded by prof. dr. *F. Verdoorn*. Until 1936 a small house annex, now demolished, was the residence of the chief gardener.

This booklet has been mainly dedicated to the early history of the main building.

In the Middle Ages „de Roos” was a farmstead belonging to the Oudmunster Chapter at Utrecht. It was leased to private persons on a considerable rent in gold, silver and fowls. One of the tenants, Dean magister *Wouter Grauwert*, may have built the house about 1440. Possibly it derived its name from the roses of *Grauwert's* coat of arms.

In 1618 the Oudmunster Chapter lost the property of „de Roos” to laymen. During the 17th and 18th centuries it was the residence of the Catholic families *Van Sweserenge* and *De Wijs*, mainly lawyers and military officers.

LITERATUUR

Haakma Wagenaar, Th., 1971: Enige hypothesen van dr. G. C. Labouchere over het middeleeuwse Utrecht, in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1971, blz. 13-32, ill.

Haslinghuis, E. J., 1956: *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Deel II: De Provincie Utrecht, Eerste Stuk: De Gemeente Utrecht, Eerste Aflevering*, blz. 1-144, ill.

(s-Gravenhage: Staatsdrukkerij- en Uitgeversbedrijf)

Heniger, J., 1969: *Hortus Academicus Ultrajectinus 1639-1811*, in *Solaire Reflexen*, no. 99, april 1969, blz. 6-7, ill.

Heniger, J., 1971: Some botanical activities of Herman Boerhaave, professor of botany and director of the botanic garden at Leiden, in *Janus, Revue Internationale de l'Histoire des Sciences, de la Médecine, de la Pharmacie et de la Technique*, Dl. 58, blz. 1-78, ill. — *Communicationes Biohistoricae Ultrajectinae* 11.

Hofman, J. H., 1878: Allerlei, betreffende de stad Utrecht, in *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Dl. 5, blz. 180-238.

Immink, P. W. A., z.j.: *De Stadsvrijheid van Utrecht*, in *Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D. Rengers Hora Siccama* (Utrecht: H. de Vroede), blz. 314-434, ill.

Jonge van Ellemet, B. M. de, 1935: *Uit de geschiedenis van het Kapittel van Sint Jan*, in *Jaarboekje van „Oud-Utrecht”* 1935, blz. 29-51.

Kernkamp, G. W., 1936-1940: *Acta et Decreta Senatus, Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtse Academie*, 3 Dln.

(Utrecht: Kemink en Zoon N.V.)

— *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)*, Derde Serie, No. 65, 68 en 71.

Klaveren Pz., G. van, 1952: *De Utrechtsche Roos*, in *Jaarboekje van „Oud-Utrecht”* 1952, blz. 23-31, ill.

Lennep, H. S. van, 1967: *De Sweeringe*, in *De Nederlandsche Leeuw*, Dl. LXXXIV, kol. 192.

Luykx, P. J. E., 1968: *Het huis Nieuwe Gracht 165, een overblijfsel van het voormalige*

Arkelklooster, in Maandblad van Oud-Utrecht, Jrg. 41, blz. 1-5, ill.

Miedema, L., 1900: Resolutiën van de Vroedschap van Utrecht betreffende de Academie. Vervolg over 1693-1812, cxlix, 147-599 blz.

(Utrecht: Kemink & Zoon)

— Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, Nieuwe Serie, No. 52*. Vervolg van J. A. Wijnne 1889.

Monde, N. van der, 1844-1846: Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de Pleinen, Straten, Stegen, Waterleidingen, Wedden, Putten en Pompen der Stad Utrecht, 3 Dln.

(Utrecht: N. van der Monde)

Mosselveld, J. H. van, 1967: De Sweeringe (lees: de Swesering), in De Nederlandsche Leeuw, Dl. LXXXIV, kol. 252.

Muller Fz., S., 1913: Catalogussen van de bij het stads-archief bewaarde archieven. Eerste Afdeling. De aan de stad Utrecht behorende archieven, v, 218 blz.

(Utrecht: W. Leydenroth)

Muller Fz., S., (1956, ed. 2): De Universiteitsgebouwen te Utrecht, 123, (1) blz., ill.

(Groningen: J. B. Wolters)

— Herziene vermeerderde druk door J. W. Smit.

Pastoors, A., 1967: De Swesering, in De Nederlandsche Leeuw, Dl. LXXXIV, kol. 358-359.

Rossum, A. A. J. van, 1884: Necrologium van St. Salvator, in Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, Dl. 12, blz. 105-188.

Sanders, A. P. M., & H. de Vries 1970: Frans Verdoorn plant scientist and biohistorian (with a selective list of his publications). A concise chronology, in P. Smit & R. J. Ch. V. ter Laage (eds.): Essays in biohistory . . . , blz. xv-xxii.

Smit, P., & R. J. Ch. V. ter Laage (eds.) 1970: Essays in biohistory and other contributions presented by friends and colleagues to Frans Verdoorn on the occasion of his 60th birthday, xxii, 426 blz., ill.

(Utrecht: International Bureau for Plant Taxonomy and Nomenclature)

Stafleu, F. A., 1966: F. A. W. Miquel, Netherlands botanist, in Mededelingen van het Botanisch Museum en Herbarium van de Rijksuniversiteit te Utrecht, No. 220 (Lanjour Jubileum Serie), vii, 95 blz., ill.

Temminck Groll, C. L., 1960: De Beyerskameren te Utrecht, in Jaarboekje van „Oud-Utrecht” 1960, blz. 103-118, ill.

Verdoorn, F., 1956: Biohistory, its aim and scope, in Actes du VIIIe Congrès international d'Histoire des Sciences (Florence 3-9 September 1956), blz. 762-769.

Verdoorn, F., 1971: De Plant in de Biohistorie, in Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging 1970, blz. 33-84, ill.

— Communicationes Biohistoricae Ultrajectinae 19.

Visser, R. P. W., 1970: „Miquel Huis” and its residents, in P. Smit & R. J. Ch. V. ter Laage (eds.): Essays in biohistory . . . , blz. 401-404, ill.

— Communicationes Biohistoricae Ultrajectinae 7.

Went, F. W., 1970: Some recollections from the past, in P. Smit & R. J. Ch. V. ter Laage (eds.): Essays in biohistory . . . , blz. 405-412, ill.

Wijburg, W. A., 1970: Van Sweringe (lees: Van Sweserengh), in De Nederlandsche Leeuw, Dl. LXXXVIII, kol. 171-174.

Wijnne, J. A., 1889: Resolutiën, genomen bij de Vroedschap van Utrecht, betreffende de Illustere School en de Akademie in hare stad, in de jaren 1632-1693, 147 blz.

(’s-Gravenhage: Martinus Nijhoff)

— Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, Nieuwe Serie, No. 52. Vervolg door L. Miedema 1900.

Eigenaren, pachters, bewoners en huurders van „de Roos” van de 13de eeuw tot heden

I. Tweede hofstede van Oudmunster

A. 13de eeuw - 1618

Eigenaar: Kapittel van Oudmunster te Utrecht

	pachters	pachtsom
(1295, 1296)	Nendo Appelman	17 schellingen
(1300, 1301)	Petrus Olderidder	30 schellingen
(1313, 1315)	Herman Ouderidder	30 schellingen
	erfschepen van Utrecht	en 2 hoenders
(1336)-1385	Margaretha Ouderidders en haar kinderen	idem
1386-1390	Elisabeth en Oeda, dochters van Herman Ouderidder	5 lood zilver en 2 hoenders
1391-1395	Oeda, dochter van Herman Ouderidder	idem
1396-1405	erfgenamen van Oeda, dochter van Herman Ouderidder	idem
1406	verkaveling in 15 erfjes: <i>1ste erfje [later: Nieuwe Gracht 191]</i>	
1406-(1411)	Danckard Buys, priester	3½ lood zilver en 2 hoenders
(1423-1457)	Cecilia, dochter van Apolonius Jacobsz.	idem
1458- ?	Heylwich Stevensdr.	idem
1466-1486	Lubbert Sass	idem
1487-1488	Jkvr. Jutta	2½ lood zilver en 2 hoenders
1489-1497	Lutgarda Dirks	2 lood zilver en 2 hoenders
1498-1507	Clara, weduwe van Willem Dirksz., en haar kinderen Otto, Dirk, Elisabeth en Willemke (tesamen met het 2de erfje)	3½ lood zilver en 4 hoenders
1508	Hendrik Wonder, priester (tesamen met het 2de erfje)	idem
1508- ?	Korstant van Land	2 lood zilver en 2 hoenders
1510- ?	Otto, Dirk en Elisabeth, kinderen van Willem Dirksz. (tesamen met het 2de erfje)	3½ lood zilver en 4 hoenders
1535- ?	Jan Petersz. en Sebastiaan Petersz., gebroeders	idem
1538- ?	Griet Hermansdr.	idem
1541	Jan Stevensz.	idem
1542-1545	Johannes Huges, pastoor van de Buurkerk	idem
1546-1557	Convent van St. Anthonis te Bel in West-Vlaanderen	idem
zie verder de 13 verenigde erfjes		

pachters		pachtsom
<i>2de erfje [later: Nieuwe Gracht 189]</i>		
1406-(1411)	Danckard Buys, priester	3½ lood zilver en 2 hoenders
(1423)-1430	Elisabeth, dochter van Willem van de Damme	idem
1431-1438	Cecilia, dochter van Apolonius Jacobsz.	idem
1439-(1441)	Jacob Tebar alias Scriuer	idem
(1447-1449)	Dirk van Wiven	idem
(1473)-1488	Maria, weduwe van Jan Coenraadsz.	idem
1489	Aleydis	2½ lood zilver en 2 hoenders
(1497)-1507	Clara, weduwe van Willem Dirksz., en haar kinderen Otto, Dirk, Elisabeth en Willemke (zie ook 1ste erfje)	
1508- ?	Hendrik Wonder (zie ook 1ste erfje)	
1510- ?	Otto, Dirk en Elisabeth, kinderen van Willem Dirksz. (zie ook 1ste erfje)	
zie verder het 1ste erfje		
<i>3de erfje</i>		
1406-(1411)	Danckard Buys, priester	3 lood zilver en 2 hoenders
(1423)-1430	Cecilia, dochter van Apolonius Jacobsz.	idem
zie verder de 13 verenigde erfjes		
<i>4de en 5de erfje</i>		
1406-1430	Lubbert Jansz.	5½ lood zilver en 4 hoenders
zie verder de 13 verenigde erfjes		
<i>6de en 7de erfje</i>		
1406-1407	Danckard Buys, priester	5 lood zilver en 4 hoenders
1408	Lambert Korstansz.	idem
1409-1430	Gijsbert Hermansz.	idem
zie verder de 13 verenigde erfjes		
<i>8ste en 9de erfje</i>		
1406-1407	Gijsbert Hermansz.	4 lood zilver en 4 hoenders
1408-1430	Danckard Buys, priester	idem
zie verder de 13 verenigde erfjes		
<i>10de erfje</i>		
1406-1430	Johannes Moerman	2 lood zilver en 2 hoenders
zie verder de 13 verenigde erfjes		

pachters		pachtsom	
11de erfje			
1406-1430	Hendrik Bolle	2 lood zilver en 2 hoenders	
zie verder de 13 verenigde erfjes			
12 t/m 15de erfjes			
1406-1430	Egidius Gerardsz.	12 lood zilver en 8 hoenders	
zie verder de 13 verenigde erfjes			
1431	vereniging van de erfjes 3 t/m 15:		
de verenigde 13 erfjes [later het grote huis „de Roos“, Nwe Gracht 187]			
1431-1435	Mr. Arnold Helye	3 oude Vrank- rijkse schilden en 3 kapoenen	
1436-1447	Mr. Wouter Grauwert († 1466), deken van Oudmunster	idem	
1448-(1449)	Tydeman Cluetinck, raad van Utrecht	idem	
1458-1488	Jan Coman	idem	
1489-1535	erfgenamen van Jan Coman	idem	
1536-1540	Cornelis uten Engh, scholaster van St. Pieter	idem	
1540-1557	Convent van St. Anthonis te Bel in West-Vlaanderen	idem	
1558-1563	Jan Schetter	idem	
1564-1567	Elisabeth, dochter van Alexander van Bommel, gehuwd met Mr. Jan van Lamzweerde, secretaris van het Kapittel ten Dom	idem	
1568-1583	Gerrit Hendriksz. van Roermond	idem	
1584	Jhr. Johan Proeijs, kanunnik van St. Pieter	idem	
1585-1593	Jkvr. Catharina Proeijs	idem	
pachters		pachtsom	werkelijke bezitters
(1591)-1595	Willem van Renesse, kanunnik van Oudmunster	idem tot 1593	Jkvr. Catharina en Anna Proeijs
1596- ?	Dirk van Leeuwen, kanunnik van Oudmunster	idem 1593-1601	Jhr. Richard van Hoorne († 1601), baljuw en dijkgraaf van Stad en Landen van Woerden
(1601)-1618	Willem Taets van Amerongen, kanunnik van Oudmunster	idem ? -1618	Cornelis de Reuver († 1634), rentmeester van de abdij van St. Servaas

B. 1618 - 1723

„de Roos” [later: Nieuwe Gracht 187]

	eigenaren	bewoners
1618-1624	Cornelis de Reuver († 1634), rentmeester van de abdij van St. Servaas	idem
1624-1645	Mr. Adriaan Gerritsz. van Sweserenge (± 1594-1645), advocaat voor het Hof van Utrecht	idem?
1645-1648	Johan van Sweserenge (1618/25-1648)	idem
1648-1671	erfgenamen van Johan van Sweserenge	Aleidis Catharina de Wijs, weduwe van Johan van Sweserenge en haar kinderen
1671-1678/ ’82	Antoni van Sweserenge († 1678/’82), kapitein in het Staatse leger	Van Hardenberch († 1676), advocaat, en zijn weduwe
1678/’82- 1713	Maria Catharina [Theresia] van Sweserenge (1678- ?), gehuwd met Gerrit Jon van Bergeyk	?
1713-1723	Frans Pieter de Wijs († 1724), kapitein in het Staatse leger	Frans Diederik de Wijs († 1716), overste-luitenant in het Staatse leger

C. 1723 - heden

„de Roos” [later: Nieuwe Gracht 187]

Eigenaar: Universiteit van Utrecht

1723-1957 ambtswoning van de hoogleraar in de plantkunde, tevens de
directeur van de universiteitstuin:

	bewoners ⁶⁸⁾
1723-1724	verbouwing van het huis
1726-1742	Dr. Joseph Serrurier († 1742) hoogleraar-directeur 1716-1742
1744-1758	Dr. Evert Jacob van Wachendorff (1703-1758) hoogleraar-directeur 1743-1758
1760-1775	Dr. Johann David Hahn (1729-1784) hoogleraar-directeur 1759-1775
1776-1794	Dr. Alexander Pieter Nahuys (1736-1794) hoogleraar-directeur 1775-1791
1794-1795	Dr. Steven Jan van Geuns (1767-1795) hoogleraar-directeur 1791-1795
1795-1817	Dr. Matthias van Geuns (1735-1817) hoogleraar-directeur 1795-1816
1817-1836	Dr. Jan Kops (1765-1849) hoogleraar-directeur 1816-1835

bewoners ⁶⁸⁾	
1836-1859	Dr. Cornelis Adriaan Bergsma (1798-1859) hoogleraar-directeur 1835-1859
1859-1871	Dr. Friedrich Anton Wilhelm Miquel (1811-1871) hoogleraar-directeur 1859-1871
1871-1896	Dr. Nicolaas Willem Pieter Rauwenhoff (1826-1909) hoogleraar-directeur 1871-1896
1897-1934	Dr. Friedrich August Ferdinand Christian Went (1863-1935) hoogleraar-directeur 1896-1934
1934-1957	Dr. Victor Jacob Koningsberger (1896-1966) hoogleraar-directeur 1934-1965
1958	verbouwing
1958-heden	Biohistorisch Instituut

II. Derde hofstede van Oudmunster

A. 13de eeuw - 1618

Eigenaar: Kapittel van Oudmunster te Utrecht

	pachters	pachtsom
(1295-1301)	Clementia, dochter van Gertrude	9 schellingen
(1313, 1315)	Godfried Corf	16 schellingen
(1336, 1342)	Bruno Godfriedsz. Corf	30 schellingen
(1346-1348)	Nicolaas Olislagher en zijn vrouw Aleydis	idem
(1357-1359)	Aleydis, weduwe van Nicolaas Olislagher	idem
(1370)-1386	Jan Ridder en zijn vrouw Aleydis	2 pond, 5 schellingen
1387	splitsing in een zuidelijk en een noordelijk gedeelte: <i>Noordelijk gedeelte</i>	
1387-1393	Daniel van Mechelen	6 lood zilver en 2 hoenders
1394-1395	erfgenamen van Daniel van Mechelen	idem
1396	Lambert de Zulverbarner (zilverbrander)	idem
1397	erfgenamen van Lambert de Zulverbarner	idem
1398-1405	Matthias Roest	idem
1406	verkaveling in 8 erfjes	
	<i>Zuidelijk gedeelte [later: Nieuwe Gracht 185]</i>	
1387-1406	Jan Ridder en zijn vrouw Aleydis	2 pond, 5 schellingen; sinds 1389 slechts 36 schellingen
1407-1430	Jan Reynier	4 lood zilver en 2 hoenders

	pachters	pachtsom
1431-1440	Betta, gehuwd met Jan Reynier	idem
1431-(1449)	Wouter de Weldige	3 lood zilver en 2 hoenders
(1473)-1488	Jan Coman	2½lood zilver en 2 hoenders
1489-1535	erfgenamen van Jan Coman	idem
zie verder de 13 verenigde erfjes van de Tweede hofstede van Oudmunster		

B. 1618 - 1723

Zuidelijk gedeelte [later: Nieuwe Gracht 185]

	eigenaren	bewoners
? -1646	Adriaan van Schaijck en zijn kinderen	?
1646-1648	Johan van Sweserenge	
zie verder de Tweede hofstede van Oudmunster		

C. 1723 - heden

Zuidelijk gedeelte [later: Nieuwe Gracht 185]

Eigenaar: Universiteit van Utrecht

1723-1936 ambtswoning van de hortulanus van de universiteitstuin:

	bewoners ⁶⁹⁾
1723-1724	verhuurd aan particulier
1724-1761	Pieter van Leeuwen († 1761) hortulanus 1724-1761
1761-1779	Willem van Haeften († 1779) hortulanus 1761-1779
1779-1788	Jacobus Le Feber (1743-1788) hortulanus 1779-1788
1789-1824	Friedrich Gottlieb Lichterfeldt (± 1745-1824) hortulanus 1789- ?
1824-1856	Christiaan George Breitenstein (1788-1867) hortulanus ? -1856
1856-1892	Gerard van den Brink (1824-1892) hortulanus 1856-1892
1892-1927	Jan Karel Budde (1861-1943) hortulanus 1892-1926
1927-1936	Dirk Jan Romeyn (* 1889) hortulanus 1926-1954
1937-1950	bergplaats van de universiteitstuin
1950	afgebroken
1950-heden	ingangshek van de universiteitstuin

Het „schrickelyck tempeest” van 1674

A. Graafhuis

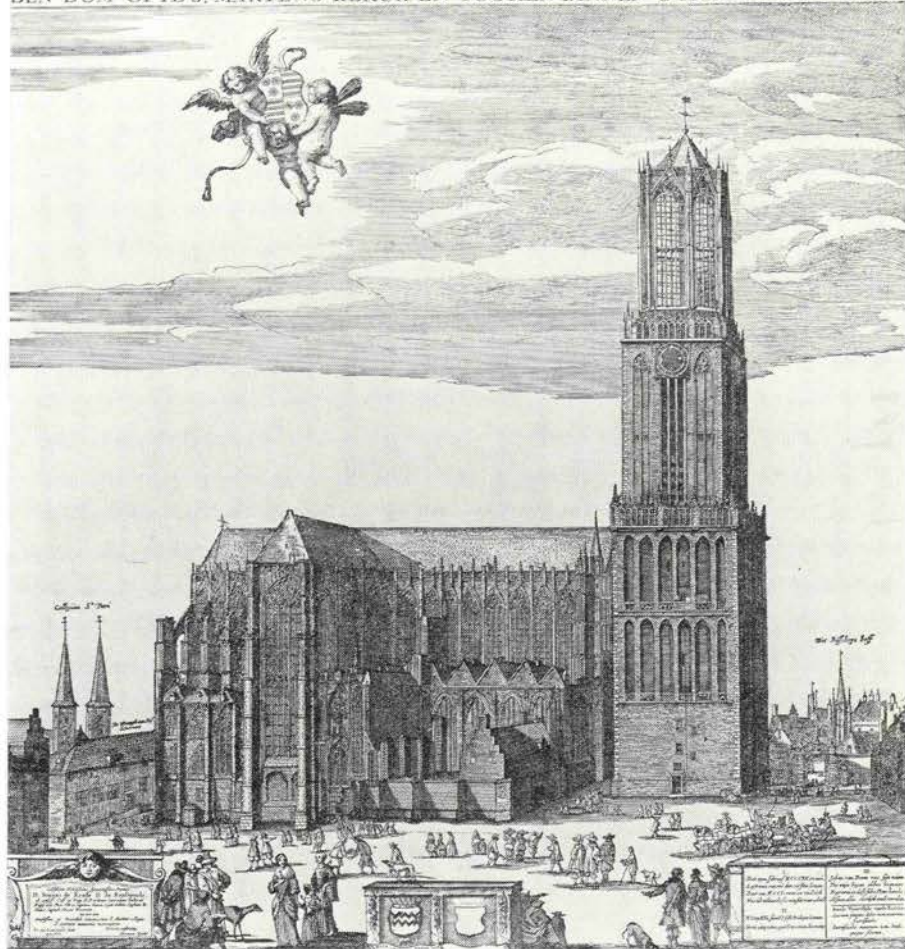
*„Godt kan ons haest verdoen, hij hoeft geen France handen,
Hij blaest en het verstuyft, schut Kerreken en Landen,
Keert Huys en Hooven om, ô vreest Jehovaas hant
Bout op der Eeuwen Rots, niet op het Werelts sant.”¹⁾*

Op 1 augustus j.l. was het drie eeuwen geleden, dat zich over een groot deel van West-Europa een natuurramp voltrok, die niet alleen in Frankrijk, maar ook in België en de Noordelijke Nederlanden zeer veel schade aanrichtte, tot in Duitsland toe. Het zwaartepunt van de tornado heeft naar wordt aangenomen in en om de stad Utrecht gelegen. Niet alleen stortte het schip van de gothische Dom in, ook de torens van de Kapittelkerk van St. Pieter, één toren van de Nicolaïkerk en de toren van de Jacobikerk bezweken onder het natuurgeweld. En nog zoveel meer: de gevels van talloze huizen in de binnenstad bezweken, bijna alle bomen op het Janskerkhof werden uit de grond gerukt, van de „saeghmolens” buiten de stad overleefden er maar twee de ramp, buiten de Tolsteegpoort werd een groot schip „in de gront geslagen” en - om te besluiten - 5 wagens komende van Arnhem werden „om verre geworpen”, gebeurtenissen waarbij gewonden vielen.

Aan dit „schrickelyck tempeest” dat het hart van Nederland zo deerlijk verminkte, werd door het Gemeentelijk Archief en het Centraal Museum in Utrecht aandacht besteed door een expositie, waarin een toelichting werd gegeven op de dramatische gebeurtenissen, welke op die 1e augustus 1674, 's avonds rond half acht plaats grepen. Die tentoonstelling was met name ook voor niet-Utrechters van belang, omdat Utrecht wel altijd het hart van ons land zal blijven en ook, omdat de Utrechtse Dom nog steeds als het meest nationale bouwwerk uit een ver verleden beschouwd mag worden, een monument zó verweven met de plaatselijke en nationale geschiedenis, dat de voorvallen van drie eeuwen terug iedere Nederlander wel moeten aanspreken.²⁾

1) M.T., De donderbasuyne Godts geblasen over Hollandt en Uytrecht met de fictoribasuyne van zijn Hoogheydt. Amsterdam. 1674.

2) Zie voor de tentoonstelling „De Dom in puin” (van 1 augustus - 22 september 1974 in het Centraal Museum gehouden) de catalogus. Deze expositie werd verlengd met twee weken en trok 9300 bezoekers. Wel een bewijs hoezeer dit onderwerp aansloeg bij het grote publiek.

De Utrechtse Dom vóór de instorting van het schip. Links de toren de St. Pieterskerk, rechts het Bisschopshof. Ets door Steven van Lamsweerde, 1660. Gemeentearchief, Utrecht.

Tijdens de tentoonstelling kwam de vraag aan de orde of de gevolgen van de storm in feite niet omvangrijker zijn geweest, dan nodig was. Het antwoord op deze vraag moet - althans voor het Domcomplex - bevestigend luiden. Want men mag gerust stellen, dat indien de kapittelkerk was afgebouwd - en men het schip van de kerk had voorzien van „streefpijlers” en „schoorbogen” - de schade veel geringer geweest zou zijn en het schip van de kerk niet zou zijn neergestort. En of wij nu in 1674 te doen hadden met een tornado in de eigenlijke zin van het woord of met een „koufront” - wat aanvankelijk werd beweerd - een feit is, dat hoe dan ook juist een van de meest historische plaatsen in de stad Utrecht grondig werd verwoest. Dáár was immers de plek

waar de Romeinen hun „castellum” langs de Rijn bouwden en van waaruit de lage landen werden gekerstend. De schade was zó ernstig, dat men tot op heden geen kans gezien heeft de gevolgen van de ramp van 1674 uit te wisselen door bijvoorbeeld het schip van de Dom te herbouwen.

Er was echter nog meer reden om Utrecht centraal te stellen. Men kon nl. de gelegenheid aangrijpen om de volledige serie tekeningen van Herman Saftleven, die in de topografische atlas van het Utrechts Gemeentelijk Archief bewaard wordt, ten toon te stellen. Samen vormen zij het „beeldverslag” van wat de wind met de Utrechtse kerken en andere gebouwen deed. Nog in dezelfde maand augustus 1674 kwam deze bekwame kunstenaar met zijn eerste momentopnamen gereed. Een doctoraal-scriptie³⁾ over wat Saftleven gezien heeft en aan het papier toevertrouwde, stond er borg voor, dat de reeks tekeningen in zwart krijt geheel gedocumenteerd aan de bezoekers van de tentoonstelling kon worden gepresenteerd.

Bovendien werden de resultaten van een enkele jaren op het Utrechts Gemeentelijk Archief begonnen archiefonderzoek bekend gemaakt.⁴⁾

Natuurlijk mag men gerust nog eens de vraag stellen, wat er precies op die 1e augustus-avond 1674 is gepasseerd. Het oudste verhaal, dat in een Nederlandse courant werd aangetroffen, dateert van 4 augustus 1674 en luidt als volgt:

*Antwerpen den 2 Augusti. Gisteren, tusschen 6 a 7 uren, ontstont hier soo gruvelijcken Onwe'er, dat de Brugge over de Schelde wiert verbroomen en bij nae alle de schepen hier en ginder gedreven; doch zijn sedert weder terecht gekomen . . .*⁵⁾

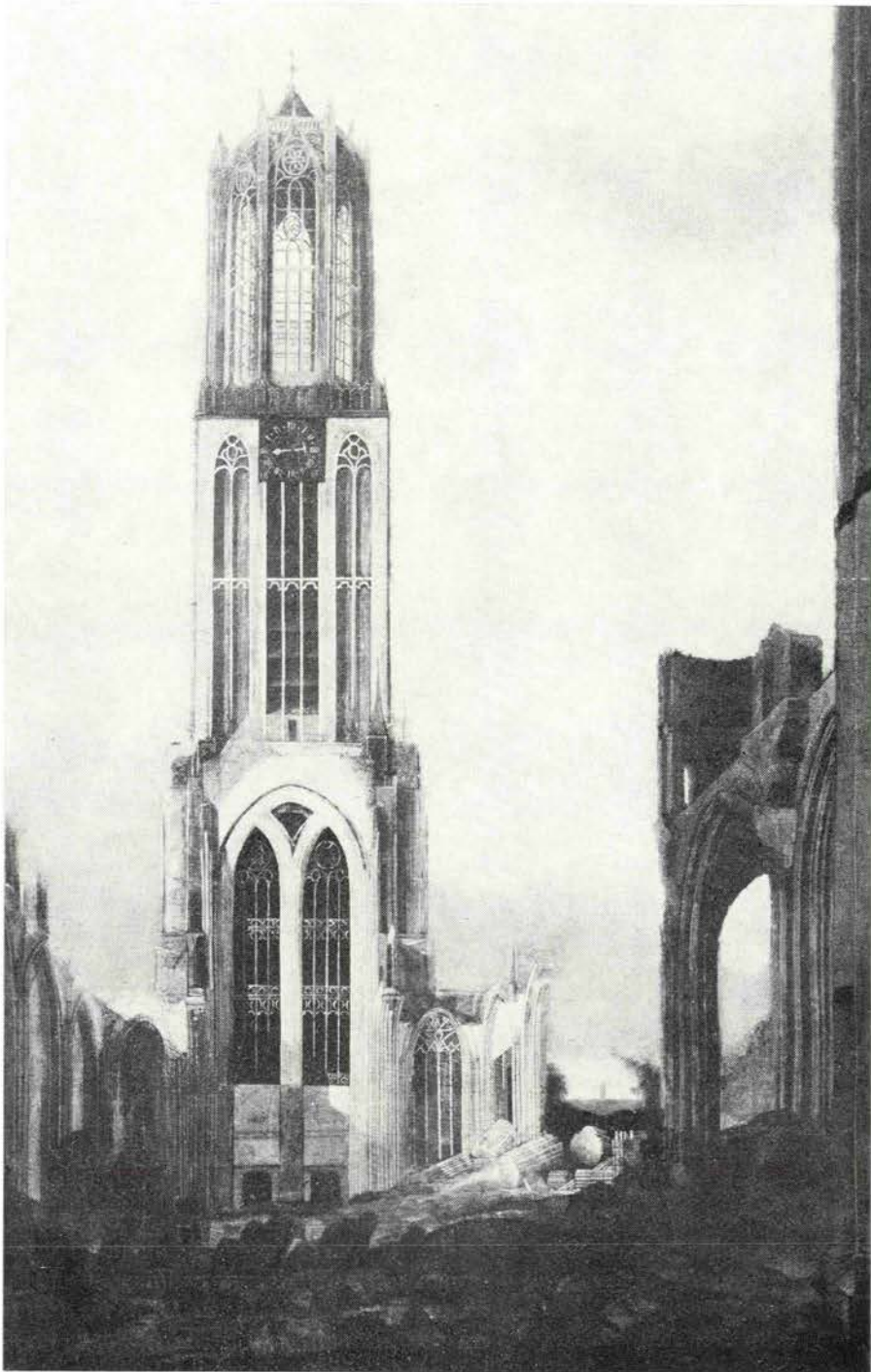
Uit dit bericht blijkt allereerst, dat de tornado uit het zuiden kwam. Pieter Valkenier licht ons in 1675, in zijn „'t Verwerd Europa”, op dit punt nog beter in en schrijft, dat het natuurgeweld ontstaan was in de Franse provincies Gastinois, Brie en Beauce ten zuiden van Parijs en 25 mijlen lang en 7 mijlen breed was. Het „tempeest” verwoestte onderweg kerken, huizen, bomen, vruchten en landgewassen, mede omdat het vergezeld ging van „Blixem” en een „schroomelyken Haegel”, vermengd met een „vreesselyk bulderende Wind . . .”⁶⁾ Hij verhaalt zelfs dat er doden vielen, omdat zij door de omvallende muren gewoon „plat geplettert” werden. Sommige getroffensten verkozen „Liever de Doot te sterven, dan genesende noch weder bij 't Leven te blijven”.

3) A. F. E. Kipp, Herman Saftleven en de Storm van 1674. Ter inzage op het Gemeentelijk Archief te Utrecht.

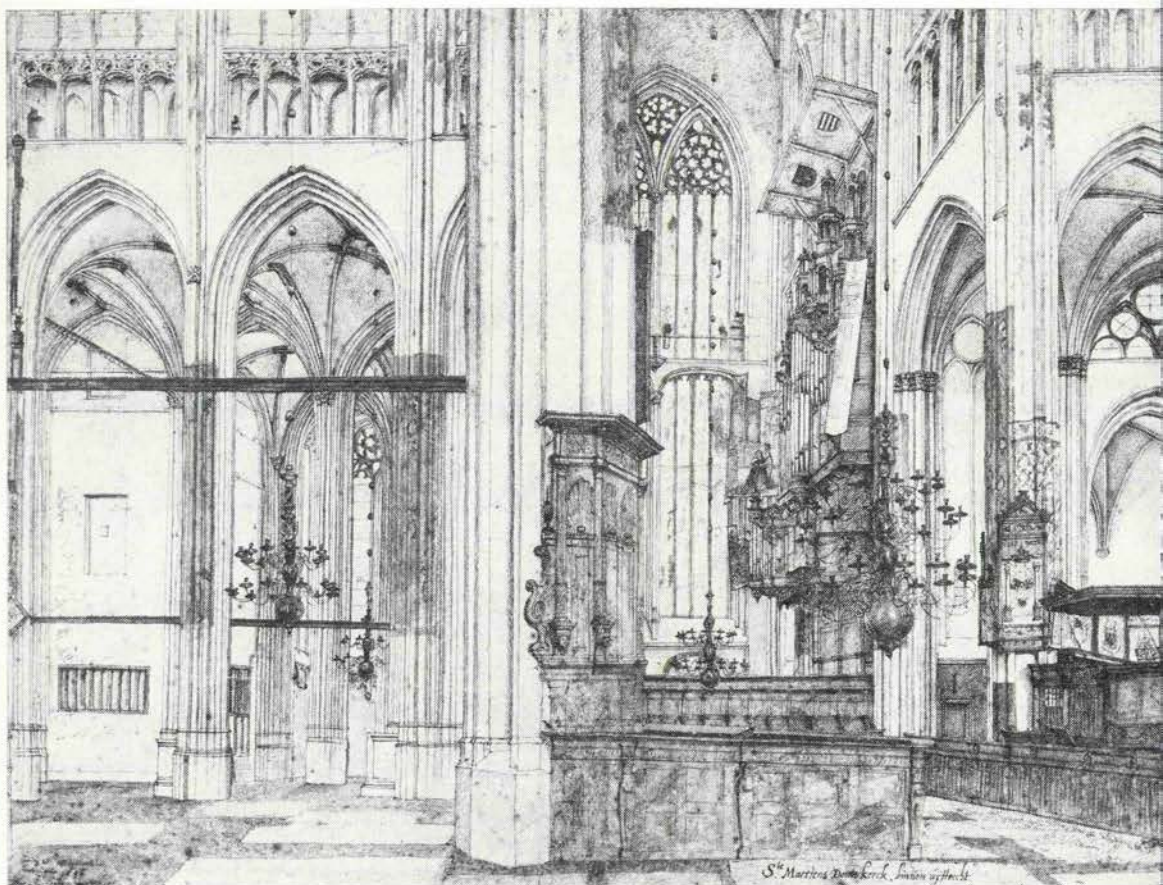
4) Het archief- en literatuuronderzoek werd verricht door een paleografische werkgroep o.l.v. A. Graafhuis, bestaande uit mevrouw H. Borsje-Hillebrand, mevr. C. F. M. Engelbrecht-Schmid, mejuffrouw I. van Rie, mejuffrouw drs. J. C. Weehuizen en de heren mr. H. W. Engelbrecht en J. H. M. Stokman.

5) „Oprechte Haerlemmer” van 4 augustus 1674.

6) Pieter Valkenier, 't Verwerd Europa. 2e druk. Amsterdam. 1675.

De Dom van Utrecht met het ingestorte middenschip na het „schrickelijk tempeest“ van 1674. Schilderij van Johan van Kessel, 1675.

Gezicht in de noordelijke kruisarm met het oude orgel, links de noordelijke zijkapellen, rechts de kapel van Frederick van Sierck. Pentekening van Pieter Saenredam, 1636, Gemeentearchief, Utrecht.

Interessant is ook zijn bericht:

„Binnen Hamburg, en langs d'Elve, had men mede geen kleyn Gevoele daar van. Hooger op in Duytsland; door 't Lunenburgsche Gebied, omtrent Maagdenburg, Zweerin, en op meer andere Plaatzen, had men al dit zelve Onheyl op een zelve Tijd gewaar geworden; en d'een min, d'ander meer hinder en schaade daar van geleden. Uyt Straatsburg schreef men, dat het daar, onder een raazenden Storm, zoo vreeschelyk had gehaagelt, dat men Haagel steenen zoo groot als Kinder-hoofden had zien neder-storten; waar door een ongelooftlike Schaade was veroorzaakt.”

Utrecht den 2 Augusti. Gisteren Avont ten half achten ontfont hier een schrickelick Onwe'er, dat tot half negen toe duurde; doch het slimste was gedaen in een Quartier-uurs: den Hemel stont gedurigh in lichten Vlam, en 't was schrickelick den Donder en vreesselijke Winden te hooren, dat verselt wierdt met het nederstorten van Schoorstenen, Daecken, Gevels en Toornen, dat ieder een ongemeene verbaesthey aenbracht, en dat heeft veele van een Aertbevingh doen sprecken: de Kerck van den Dom, tot het Choor toe lagh met Pylaren en al ten half achten al onder de voer, als een Puynhoop, sonder dat den Dom-Toorn eenigints beschadigt is: de hooge Spits en het kostelijck Beyer werck van de Jacobs-Kerck is tot het Uurwerck toe om verre gevallen, of ichuyns tusschen de Huysen en Kerck neergestort, sonder de Huysen veel te beschadigen, dan het meeste is in de Kerck gevallen: beyde de Toorens van de Pieters Kerck zijn mede van boven tot binnen in de Kerck gestort: de Toorn van de Nicolaes Kerck, maer niet daer het Beyerwerck in staet, is mede om verte, nevens het Kerckje van het Duytse Huys ingestagen, het Dack van de Buur-Kerck aen slarden: de Toorens van het Agniet Klooster en het Magdalena Kerckje al mede ingestort, siet veel Toppen van Gevels en ontallijcke Daecken, soo dat ick geloof, daer geen 50 Huysen zijn vry geweest: 7 Moolens op de Wal zijn omgewaeyt; op den Rijn zijn maer twee Saeg-Moolens blyven staen: meest alle de Boomen op 't St. Ians Kerck-hof zijn uyt de Aerde geruckt: een groot Schip, buyten de Tolsteegh-Poort is in de Grondt geraeckt: 5 Wagens, van Aernhem komende, wierden omgeworpen, en verscheyden van de Luyden gequetst: hier is een Mensch doot gebleven door het vallen van een Moolen, en daer door een Gevel en diergelijcke, al te laagh om te verhaelen: wanneer het een weynigh quam te bedaeren, liep het Volck op de Wallen, en men sagh de Dorpen rontom als in lichten Vlam staen: sedert heeft men gesien, dat meest alle de Toorens van de Dorpen wegh zijn, of Stompen geworden, of gants tot niet, gelijk als die van Vleuten, Jurphaes, Houten en meer andere: het gesaeide in dese Provintie is meest altes neder geworpen: in somma een miserabele Slagh.

Het verhaal over de „storm” van 1 augustus 1674 in de Oprechte Haerlemsche Courant van 4 augustus 1674.

Dat was dus het geweld, dat in onze richting raasde. En waarom zou ik u niet nog eens de „Oprechte Haerlemmer” aanreiken? ⁷⁾ Het Utrechtse verhaal staat er helemaal in:

„Utrecht den 2 Augusti. Gisteren Avont ten half achten ontstond hier een schrickelick Onwe'er, dat tot half negen toe duurde; doch het slimste was gedaen in een Quartier-uurs: den Hemel stont gedurigh in licht en Vlam, en 't was schrickelick den Donder en vreesselijke Winden te hooren, dat verselt wierdt met het nederstorten van Schoorstenen, Daecken, Gevels en Toornen, dat ieder een ongemeene verbaesthey aenbracht, en dat heeft veele van een Aertbevingh doen sprecken: de Kerck van den Dom, tot het

7) „Oprechte Haerlemmer” van 7 augustus 1674.

Choor toe lagh met Pylaren en al ten half achten al onder de voet als een Puynhoop, sonder dat den Dom-Toorn eenigsints beschadigt is: de hooge Spits en het kostelijck Beyer werck van de Jacobs-Kerck is tot het Uurwerck toe om verre gevallen, of schuyns tusschen de Huysen en Kerck neergestort, sonder de Huysen veel te beschadigen, dan het meeste is in de Kerck gevallen: beyde de Toorens van de Pieters Kerck zijn mede van boven tot binnen in de Kerck gestort: de Toorn van de Nicolaes Kerck, maer niet daer het Beyerwerck in staet, is mede om verre, nevens het Kerckje van het Duytse Huys ingeslagen, het Dack van de Buur-Kerck aen flarden: de Toorens van het Agniete Klooster en het Magdalena Kerckje al mede ingestort, seer veel Toppen van Gevels en ontallijcke Daecken, soo dat ick geloof, datter geen 50 Huysen zijn vrij geweest: 7 Moolens op de Wal zijn omgewaeyt; op den Rijn zijn maer twee Saeg-Moolens blijven staen: meest alle de Boomen op 't St. Ians Kerck-hof zijn uyt de Aerde gerukt: een groot Schip, buyten de Tolsteegh-Poort is in de Grondt geraeckt: 5 Wagens, van Aernhem komende, wierden omgeworpen en verscheyden van de Luyden gequetst: hier is een Mensch dootd gebleven door het vallen van een Moolen, en daer door en Gevel en diergelijcke, al te langh om te verhaelen: wanneer het een weynigh quam te bedaeren, liep het Volck op de Wallen, en men sagh de Dorpen rontom als in lichten Vlam staen: sedert heeft men gesien dat meest alle de Toorens van de Dorpen wegh zijn, of Stompen geworden, of gants tot niet, gelijk als die van Vleuten, Jutphaes, Houten en meer andere: het gesaeyde in deze Provintie is meest alle ter neder geworpen: in somma een miserabele Slagh."

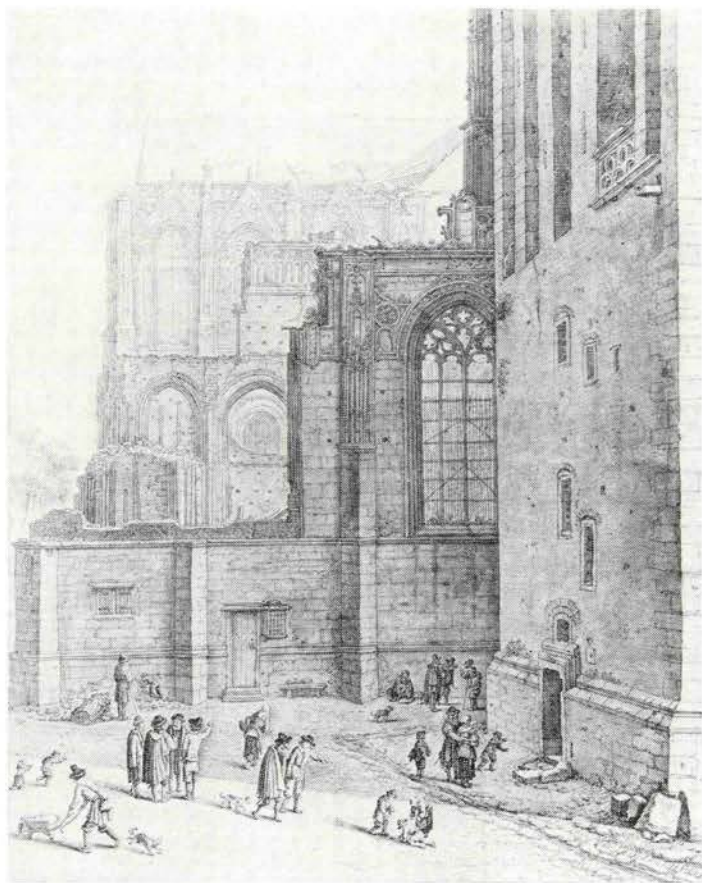
Men zou verwachten, dat er direct maatregelen genomen werden om op grote schaal aan de herstellingen te beginnen. De schade aan sommige kerken was - om maar een van de gevolgen te noemen - zó groot, dat voorlopig het houden van kerkdiensten tot het verleden behoorde. Natuurlijk was men meteen in de weer om dáár iets aan te doen, maar de echte reparaties van de geleden schade lieten meestal vrij lang op zich wachten. Daags na de storm - op donderdag 2 augustus 1674 - was de kerkeraad van de „gereformeerde" (= hervormde) gemeente bijeen om te beraadslagen over wat er de avond tevoren gebeurd was en welke oplossingen er waren om de plotseling gerezene moeilijkheden het hoofd te bieden. Hier volgt de neerslag van wat werd besproken: ⁸⁾

8) Archief van de kerkeraad der Nederlandse Hervormde Gemeente te Utrecht nr. 1, deel X, Acta van de kerkeraad, 1674.

De Domtoren gezien vanuit het verwoeste schip van de kerk. Gewassen krijttekening van Herman Safileven, augustus 1675. Gemeentearchief, Utrecht.

„Alsoo op gisteren avond door schrickelijcken donder en blixem en seer swaren stormwint verscheijde torens en Kercken in onse Stadt sijn ingestort en soo schadeloos geworden, dat daerdoor groote ongelegenheit komt te ontstaan tot oefeningh van de Godsdienst, is dese Vergadering bij een geroepen om in desen noodige ordres te stellen. En alsoo in 't bijzonder de Pieterskerck, ten dienste van de Fransche sijnde, seer jammerlijck geruineert is, soo wort versocht van de Broederen van de Fransche Gemeente, dat

Gezicht op een gedeelte van het zwaar beschadigde schip van de Dom uit het westen, vlak na de „storm”; rechts de voet van de Domtoren met de toegang tot de Michaëlskapel. Gewassen krijtkening van Herman Saffleven, 1674. Gemeentearchief, Utrecht.

bij ons in overlegh mochte worden genomen wat kerck haer konde toegevoeght worden. Na deliberatie hier over is aende gemelte Broederen de keus gegeven van te konnen gebruycken nevens ons de Nicolai en Geertenkerck bij beurten; of anders de Marienkerck, of het Regulierskerckje, daertoe geaccomodeert sijnde door eenige vereijtschte herstellinge. Is dese voorslagh bij die Broederen in nader beradinge genomen. Wat aengaet het aenstellen van de vroeghpredicatie des Sondachs, de weeckelijckse predicationen en bedestonden welcke inden Dom, wegens desselfs elendige ruïne, nu niet en konnen gedaen worden, is goetgevonden deselve te doen in de Buerkerck, als in den Fransen tijt plach te geschieden.”

Het is de bekende predikant en dichter Jodocus van Lodensteijn geweest, die enkele dagen later een hartstochtelijk beroep doet op zijn mede-broeders om toch vooral in de ramp die Utrecht had getroffen het duidelijke oordeel van God te zien. In zijn heilige ijver meent hij niet beter te kunnen doen dan aan te dringen op „eene bijzondere reformatie der kercke”. Want het was „de Hemelsche Mayesteijt, die altijd rechtveerdich is in sijne oordeelen”, die op de maandelijkse „bededach” (Woensdag 1 augustus 1674) „met so een schrickelyck onweder” toch wel iets te zeggen had. Zou men zich er eindelijk eens op gaan bezinnen, dat „’t volck” geleerd moest worden hoe een „vast-en bededach” gehouden en doorgebracht diende te worden?

De kerkeraad besloot tevens om met de stedelijke overheid te overleggen om af te zien van het herstel van de omvergeworpen kaatsbaan in de Zuilenstraat, waar door de spelers al zo vaak „des Heeren dach en name” ontheiligd was.

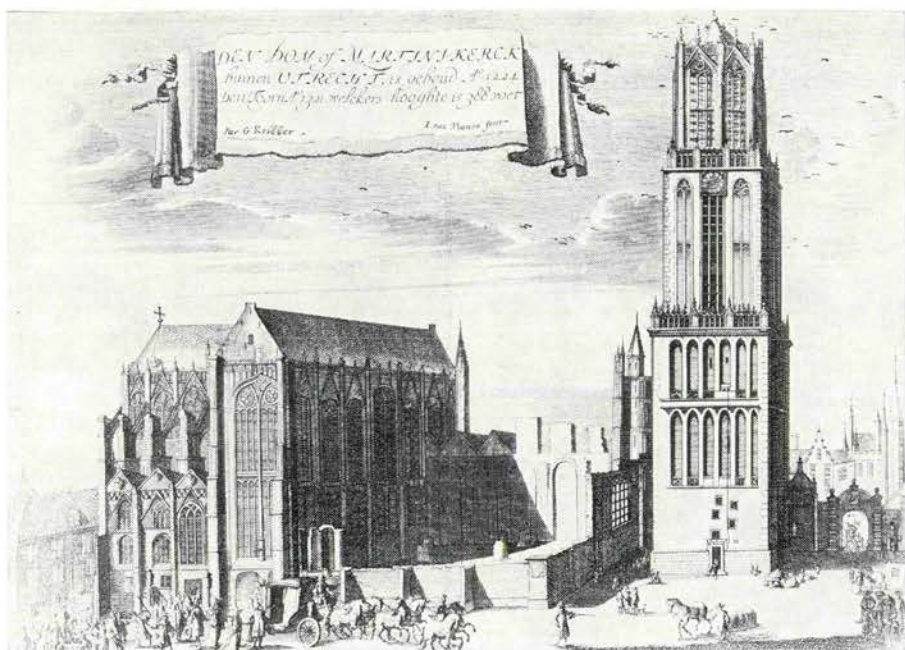
Over de storm werd o.a. een band met verzen van de schipper en koopman Gerrit Jansz. Kooch (1597/98 - 1683) geraadpleegd. Daarin schreef hij in 138 verzen van 6 regels zijn

*„verhaal van de ongemeene ende noyt diergelijcke storm-
wint hier te lande, neffens de schade van de verschricke-
lijcke donder, geschiet den eersten augusti 1674 op een
beede dach”.*

Over de Utrechtse Dom las ik:

19. *de domkerck een gesticht seer out
al met tiras seer hecht gebout
drie hondert jaren hier te vooren
is door des donders groot gewelt
dat swaer verwelft ter neer gevelt
van het coor af tot aen de tooren.*
20. *die sware brocken van de steen
die vielen door de sarken heen
en bleeven in de graven steeken
de kelder graven schoon hoe vast
conden niet keeren desen last
maer mosten doort gewelt oock breeken.*
21. *de dooden worden oock een deel
gebrooken en verplettert heel
noijt hadt ijemant daer af gedachten
waer sal een mens dan syn bewaert
alsmen so diep noch onder d'aert
al sulke rampen can verwachten.*

U moet zich eens voorstellen wat het voor de Utrechtse burgers van driehonderd jaar geleden moet hebben betekend, dat hun stad in luttele minuten tijds in één grote puinhoop veranderde. Voor de Dom - waartoe ik mij weer

Gezicht op de Utrechtsche Dom uit het noorden, na de instorting van het schip. Kopergravuere van I. van Vianen, 1697. Gemeentearchief, Utrecht.

even beperken wil -, waren de gevolgen verschrikkelijk. Denkt u zich maar eens in, dat het toen al een eeuw oude *orgel* door de instorting in weer en wind kwam te hangen. Provisorisch werd het kostbare instrument met behulp van hout en zeildoek ingepakt. De *lichtkronen* werden om dezelfde reden uit de kerk verwijderd en naar betere - en ook veiliger - oorden overgebracht. En dat was natuurlijk lang niet alles. De Dom was een complete ruïne geworden en voorlopig althans voor het houden van godsdienstoefeningen niet meer te gebruiken.

Het is daarom zo jammer in de oude stukken te ontdekken dat men enkele jaren heeft laten verlopen voor besprekingen tussen de kapittelheren en de vroedschap over de vraag wie de kosten van het herstel zou moeten betalen. De kanunniken van de Dom zijn pas in 1677 bereid een bedrag van f 5.000,— ter beschikking te stellen op voorwaarde dat de stad van de bijkomende kosten de helft zal betalen. Dit geharrewar - waaraan ook onze tijd niet vreemd is - was wellicht mede een gevolg van het feit, dat de *kapittelkerken* (zoals de Dom en de St. Pieter) in 1674 anders functioneerden, dan de *parochiekerken*, voor het herstel waarvan de kerkeraden zich wel openblikkelijk inzetten. Vrijwel direct na de storm vinden de kerkmeesters en de stad elkaar nl. in een regeling om het herstel van de schade te bespoedigen. Naast de eigenlijke godsdienstoefeningen werden met name de kapittelkerken ook gebruikt voor meer officiële gebeurtenissen, waaraan de gewone bur-

ger geen deel had. Zo werden in de Dom ook toen al de geboortedagen van de hogeschool (gesticht in 1636) gevierd en publieke promoties gehouden. In de Pieterskerk - die sedert 1656 aan de Waalse gemeente was toegewezen - vond de jaarlijkse prijsuitreiking van het Stedelijk Gymnasium plaats, een instelling waarvan dit jaar het 500 jarig bestaan wordt herdacht.

Tot slot van dit korte artikel ⁹⁾ nog een citaat uit de brief van een tijdgenoot, waarin duidelijk staat aangegeven hoezeer de ramp van drie eeuwen terug ook de harten van de Utrechtse burgerij beroerde.

„Deze letteren zullen U met korte woorden melden de schrickelicke oordeelen Godts die heden over onze Stadt Uytrecht gevallen zijn: Want op Woensdag avont tusschen seven en half achten is hier zo schrickelicken Tempeest geweest, dat in de tijt van een kleyn half uur de gantsche Stadt als tot een puyn-hoop geraakt is, zo dat de desolaatheynt desselven met geen penne is te beschrijven . . .” ¹⁰⁾

Moge deze woorden er toe bijdragen dat de steun, die de overheid verleent om de restauratie van 5 Utrechtse binnenstadskerken te financieren drastisch zal worden verhoogd. Want „desolaat” is de situatie vandaag de dag nog steeds. Een toestand die tot nadenken en wellicht tot actie dringt.¹¹⁾

9) Met toestemming van de redactie enigszins gewijzigd overgenomen uit de „Spiegel Historiae” van juli/augustus 1974.

10) Missive ofte kort en waerachtig verhael van de groote schade, die het onweer t’Wrecht heeft gedaan. Amsterdam. 1674.

11) De tentoonstelling „De Dom in puin” werd begeleid door een 4-tal lezingen, waarvan de tekst waarschijnlijk zal worden gepubliceerd. Bij die gelegenheid zal tevens een zo volledig mogelijke lijst van onderzochte geschreven en gedrukte bronnen worden samengesteld en van de publicaties die het licht zagen.

Johannes de Witt Stevenszoon

Jos. J. B. M. M. Sterk

Een buitengewoon interessante en in sommige opzichten ook wel wonderlijke figuur uit het Utrecht van het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw, dat nog leefde op min of meer vergane glorie, en verdeeld werd door felle religieuze en politieke geschillen, was Johannes de Witt. De archivalische gegevens over deze man zijn schaars en het meeste is te putten uit datgene wat Aernout van Buchell, de Witt's oudste en beste vriend, over hem in zijn aantekeningen en van Johannes zelf, zijn brieven,¹⁾ heeft bewaard.

Verder bestaan er nog enige kunstwerken, die kennelijk in opdracht van de Witt zijn ontstaan, maar waarover in de loop der tijden verschillende misverstanden de wereld in zijn gekomen.

Johannes de Witt werd omstreeks 1566 geboren als enige zoon van Steven de Witt en Machteld Bruininck Foeck, die beiden voortkwamen uit Utrechtse patriciërsge-slachten.

Steven stierf in 1571²⁾ en de opvoeding van zijn zoon werd overgenomen door diens verwanten van moederszijde, de Foeck's.³⁾ Evenals van Buchell bezocht Johannes de Hiëronymusschool te Utrecht; beiden waren toen al bevriend met elkaar.⁴⁾ Hij studeerde te Leiden klassieke letteren, welk vak daar toen gedoceerd werd door de beroemde Justus Lipsius, wat op hem, zoals op zovele van zijn tijdgenoten van grote invloed is geweest,⁵⁾ ook nog was hij enige jaren student aan de katholieke universiteit van Douai. Daarna vestigde hij zich op zijn familielandgoed te Wiltenberg bij Utrecht.⁶⁾ Verschillende malen maakte hij uitstapjes in gezelschap van van Buchell in de omgeving van Utrecht, vooral naar plaatsen waar overblijfselen werden gevonden uit de tijd van de Romeinen, zoals in Vechten en De Meern.⁷⁾

1) A. Hulshof en P. S. Breuning. Brieven van Johannes de Wit aan Arend van Buchel en Anderen, in Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap (gevestigd te Utrecht), LX. Utrecht, 1939, pp. 87-208. en A. Hulshof en P. S. Breuning, Zes brieven van Joh. de Wit aan Arend van Buchel, in hetzelfde tijdschrift, LXI, Utrecht, 1940, pp. 60-99. Hieronder geciteerd als: „Brieven...” en „Zes brieven...”.

2) S. Muller Fz., De schilderijen van Jan van Scorel in het museum Kunstliefde te Utrecht, beschreven en toegelicht, Utrecht, 1880, p. 40.

3) „Brieven...”, o.c., p. 88.

4) G. Brom en L. A. van Langeraad; Diarium van Arend van Buchell, Utrecht, 1907. (Hieronder als „Diarium...” geciteerd.), p. 55.

5) Album Studiosorum Academiae Lugduni Batavorum, Leiden, 1875, col. 14 (1582).

6) „Brieven...”, o.c., *ibid.*

7) „Diarium...”, o.c., pp. 215, 266.

Ook liet hij hem de archeologische vondsten zien die hij zelf gedaan had en zond hij hem aantekeningen.⁸⁾

Op diverse feesten waren ze beiden aanwezig.⁹⁾ In oktober 1594 werd Johannes de Witt „consiliarius politicus” (raad) van de stad Utrecht.¹⁰⁾ Omstreeks 1596¹¹⁾ reisde hij naar Engeland en Van Buchell's excerpt van de aantekeningen die de Witt er heeft gemaakt, vormt thans een belangrijke bron voor de geschiedenis van het Londense theater van die tijd. Vanaf 1599 woonde hij aan de Mariaplaats te Utrecht,¹²⁾ maar tenminste vanaf februari 1604 en waarschijnlijk tot eind 1605 was hij in en in de omstreken van Amsterdam.¹³⁾ In 1605 maakte hij een reis door het noorden van Nederland, en ook toen maakte hij aantekeningen. Hij was in gezelschap van zijn oom Jacob Foeck, die toen raad en generaal meester van de munt van de Verenigde Nederlanden was¹⁴⁾ en zoals Johannes later schrijven zou: „qui restoit l'unique soustien et soulas de nostre caducque famille”.¹⁵⁾

De invloedrijke Foeck, die ook kanunnik van St. Marie te Utrecht was zorgde ervoor, waarschijnlijk samen met de geleerde Lambert van der Burch, die deken van dat kapittel was en bovendien, evenals de Witt, nog katholiek, dat Johannes een prebende kreeg als kanunnik van het bovengenoemde rijke kapittel.¹⁶⁾ Dit geschiedde in oktober 1608 en op 7 mei 1609 werd hij van de verplichte jaarlijkse residentie vrijgesteld.¹⁷⁾

Nadat het Twaalfjarig Bestand was gesloten vertrok de Witt, die ongehuwd was, zuidwaarts; zijn einddoel was Italië, het eldorado voor iemand als hij, die de resten van de klassieke oudheid daar nog nooit met eigen ogen had aanschouwd, maar de literaire overblijfselen, de klassieke letteren, zeer goed kende en in zijn eigen land als archeoloog naar materiële overblijfselen uit het Romeinse verleden had gezocht.¹⁸⁾

Deze reis waarover hij om allerlei redenen ongeveer tien jaar heeft gedaan,

8) „Diarium . . .”, o.c., pp. 262, 386, 450.

9) „Diarium . . .”, o.c., pp. 328, 330.

10) „Diarium . . .”, o.c., p. 373.

11) Karl Theodor Gaedertz, *Zur Kenntnis der altenglische Bühne*, Bremen, 1888, p. 8; Gaedertz was de eerste die de belangstelling op Joh. de Witt richtte, aan de hand van de hss. in de Utrechtse Universiteits bibliotheek nr. 985, 842, en 838; vrijwel alle vermeldingen betreffende de Witt in de kunsthistorische en andere literatuur, berusten op zijn werk.

12) „Brieven . . .”, o.c., p. 88.

13) „Brieven . . .”, o.c., pp. 89, 109, 110-114.

14) „Brieven . . .”, o.c., pp. 89, 114-127.

15) „Brieven . . .”, o.c., pp. 88, 165.

16) Tot 1622 was „een vroom papist, den Lande toegedaan” nog verkiesbaar in de seculariseerde kapittels, die uitgestrekte landgoederen bezaten in het Sticht en daarbuiten. De prebenden werden door de Stichtse adel, die reeds in de Middeleeuwen in die instellingen de meeste invloed had, zoveel mogelijk binnen eigen kring gehouden; ze was daarbij op het punt van godsdienst nogal onverschillig; dit alles tot grote ergernis van de hervormde predikanten. Zie hierover Robert Fruin, *De tachtigjarige oorlog, historische opstellen*, 's-Gravenhage, 1909, IV, pp. 31-32. en I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht*, A'dam, 1950, pp. 55-57, 70. De Witt was geen rancuneuze katholiek zoals zovele anderen, hij was meer een „libertijnse” staatsgezinde, die zich distantieerde van de felle religieuze en politieke geschillen van zijn tijd. „Brieven . . .”, o.c., en „Zes brieven . . .”, o.c., passim.

17) „Brieven . . .”, o.c., p. 89.

18) Zie hierboven, p. 1.

was zijn laatste. Want in 1622 stierf hij te Rome, ofschoon hij van plan was geweest terug te keren naar Utrecht, zijn vaderstad waarop hij trots was.¹⁹⁾

Johannes de Witt moet een geleerd man zijn geweest, zoals vooral blijkt uit zijn in vloeiend en helder latijn geschreven brieven die door van Buchell's zorg bewaard zijn gebleven, en die er bovendien aantrekkelijk uitzien door 's mans kalligrafische handschrift; omstreeks 1635 beschreef van Buchell de Witt als „een door veelzijdige kennis ontwikkeld man” (vir varia eruditione cultus), en van diens brieven merkte hij op dat ze „rijk van sierlijke veelzijdigheid” (eleganti varietate refertae) waren.²⁰⁾

Onder de vele zaken die de Witt's aandacht trokken, nam de kunst, en vooral de schilderkunst een belangrijke plaats in.

In tegenstelling tot wat men zou verwachten van zo iemand, is er geen enkel gedrukt boek bekend, waarvan hij de auteur is geweest, en van de werken waar hij, zoals in zijn brieven schreef, bezig aan was, zijn bijna ook alle manuscripten na zijn dood zoekgeraakt.²¹⁾

Van de notities die hij op reis placht te maken kunnen wij ons nog een idee vormen aan de hand van van Buchell's excerpt van de „Observationes Londinenses”,²²⁾ van de Witt en de eigenhandige specimina die hij zijn vriend toestuurde in 1609 en 1611. Uit deze fragmenten blijkt dat hij zijn aantekeningen tevens zelf illustreerde.²³⁾

Reeds uit de oudste brief van hem die volledig bewaard is gebleven kan men opmaken welke hoge waardering hij koesterde voor de schilderkunst; op 23 februari 1604 schreef hij vanuit Amsterdam aan van Buchell;²⁴⁾ „Deze brief raadpleegt u, heer advocaat, of liever ik doe het door middel ervan. Niet over het Recht of Justitia, waarvan ge een heilig ingewijde zijt, maar over Pictoria, van alle godinnen veruit de liefstalligste, waarvan ge de heilige mysteriën niet minder eert en begrijpt dan van die meer gestrengte godin. Aanhoor de zaak.

Ik heb besloten een prent uit te geven en te verspreiden die Venus Pictoria moet uitbeelden. Zij zal hierop zeer schitterend op een koninklijke troon zitten, met de linker arm geleund op een blok marmer, waarop deze spreuk;

19) „Brieven . . .”, o.c., p. 91.

20) „Diarium . . .”, o.c., p. lxxvii

21) „Brieven . . .”, o.c., pp. 92-93. Er is echter één uitzondering waarop ik terug zal komen.

22) „Brieven . . .”, o.c., pp. 100-104 en Gaedertz, o.c., passim en vooral pp. 6-7 waar hij er een gedeeltelijke verklaring van geeft.

23) „Brieven . . .”, o.c. pp. 114-138; de originele handschriften berusten in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek en vormen hs 1647; ze werden in 1906 („Brieven . . .”, o.c., p. 94) aangekocht; waardoor Gaedertz ze niet kende.

24) „Brieven . . .”, o.c., pp. 105-109: „Consulunt te hae litterae, domine advocate, imo ego te per illas, non de Iure aut Iustitia, cuius tu sacer mystes, sed de Pictoria, divarum omnium lepidissima, cuius sacra mysteriaque non minus etiam colis et intelligis quam saevioris illius divae. Audi rem. Constitui aedere et divulgare tabulum, quae exprimet Venerem Pictoriam. Sedebit haec regali in solio ornatissima, sinistro brachio innixa marmore, in quo hoc elogium: INGENI(I) ACVMEN, DIGNITATEM ET OPES, CASTASQ(ue) DELICIAS CVLTORIBVS MEIS OFFERO. Inservient undique circumstantes Gratiae. Porriget penecillos advolens Cupido. Nonnequam ille et petulcus Cyprius, sed castus Pictorius. Diem et Lucem admittet, levatis solii laciniis, astans Fama. Conspergent flosculos circumvolitantes Amores. Hanc Venerem nostram ab optimo Pictore delineatam, non minori artifice, amplissima forma sculpendam dabimus,

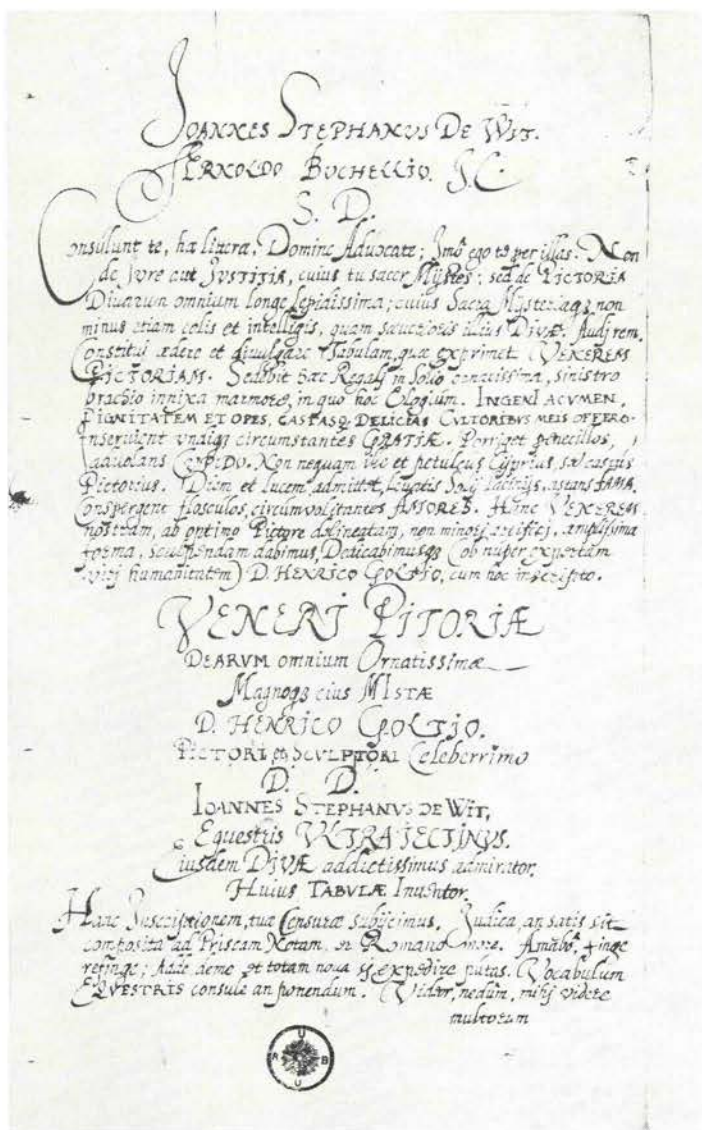
„Scherpte van vernuft, waardigheid en rijkdom, en rein genot schenk ik mijn vereerders.”

Dienstbaar moeten overal in het rond staande Gratiën zijn. Cupido, aanvliegend, moet penselen aanrijken. Niet die nietswaardige en wulpse Cypri-sche, maar de reine van de schilderkunst. De dag en het licht moet Fama, terwijl de draperieën van de troon opgelicht zijn, toelaten, terwijl ze terzijde staat. Bloemetjes moeten rondvliegende Amors strooien. Deze Venus van ons, door de beste schilder getekend, zullen we aan een niet geringer kunstenaar geven om ze op zeer ruim formaat te graveren, en we zullen haar opdragen (naar aanleiding van 's mans onlangs genoten gastvrijheid) aan de heer Hendrick Goltzius, met dit opschrift:

Dedicabimusque (ob nuper expertam viri humanitatem) D. Henrico Goltio, cum hoc inscripto:

VENERI PI(c)TORIAE
DEARVM omnium Ornatissima
Magnoque eius MI(i)STAE
D. HENRICO GOLTIO
PICTORI et SCVLPTORI Celeberrimo
D. D.
IOANNES STEPHANVS DE WIT
Equestris VLTRAIECTINVS
Eiusdem DIVAE addictissimus admirator
Huius TABVLAE Inventor.

Hanc inscriptionem tuae censurae subiicimus. Iudica, an satis sit composita ad priscam notam et Romano more. Amabo, finge, refinge; adde, deme et totam nova, si expedire putas. Vocabulum EQVESTRIS consule an ponendum. Videor nedum mihi videre multorum contractas frontes ad hanc vocum et iam audio: 'Quis novus hic eques'. Dicant barbari et vetustatis omnis ignari. Qui erunt callentiores antiquarii, aliter iudicabunt. Sciunt enim hij gentem nostram non modo antiquissimum et nobilem, sed ab annis quingentis principem fuisse in hac Republica; ex qua delecti semper, qui ad clavum. Habuimus nostri nominis mareschallos, habuimus continuos ab anno MI usque ad annum MD nobiles iudices. Fuit ante hos omnes Gottofredus de Wit, imperij comes. Sed ne sint haec quidem aut ignorent plerique: quis ignorare poterit parentem nostrum, Stephanum de Wit, virum nobilissimum omnibusque militaribus honoribus defunctum, belli artibus et disciplina clarissimum, equitem auratum? Cuius filius, si equestrem se scribat, quid peccet? Rectissime Scaliger: 'libenter agnoscere incunabula gentis nostrae maiorumque praeclara gesta non ambitio est, sed amor veritatis et grati generosique animi officium'. Ride mi Buchelli et dic; 'Ten' haec tangunt et afficiunt?' Ita. Quantum ego solem et coelum. Egon' nesciam praestare multo ex obscuris et ignotis nobilem et clarum quam ex clarissimis praestantissimisque obscurum et ignavum evasisse? Haeret, haeret alta in mente C. Marii oratio in equestres Romanos; et illud Ciceronis: 'in me nobilitas incipit, in vobis desiit.' Quoties inter nos ridere solemus perversam principum nostri aevi ambitionem, qui a regno ad principatus malunt descendisse quam ex agris ad eosdem ascendisse. Praepostere omnino, ut si ortui occasum anteponas. Quam saepe tu mihi narrare soles effatum illud magni Busbecquii Caesaris legati, videlicet eo nobiliores nos esse putamus, quo longius absumus a virtute. 'At,' inquis, 'haec cum ita esse intelligis, cur anxius ambis et cui bono?' Non meo, neque privato, sed publico. Video orbis delicias, Italiam, et in ea clarissimos nobilissimosque; etiam viros principes, qui ingeniosis picturarum inventionibus patriae suae nobilitati apud externos consulunt. Sint et nobiles Ultraiectini, neque tantum de media plebe, qui hac arte et opera polleant solique natalis externos admoneant. Hic noster est scopus, ad hunc collinamus. Ad hanc Cynosuram cursum dirigimus. Non tamen ita pertinaciter, ut si tu abnuas statim non desistamus. Scimus quam pleraque facilius sileantur quam revocentur, et vetus dictum: 'littera scripta manet.' Sed caecutimus in proprii et nos philautia exorbitare saepe facit. Quapropter iudicium tuum expecto omnino liberum, et quasi res tua agatur, ut agitur siquidem amicorum omnia sunt communia. Quaeso te, consilium tuum ad hanc rem quam primum habeam." (op sommige plaatsen is de tekst meer overeenkomstig het originele hs. weergegeven.)

(Afb. I) Het begin van Johannes de Witt's brief van 23 februari 1604. Hs. 985 van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht.

„Aan Venus Pictoria, schitterendste aller godinnen en haar grote ingewijde de heer Hendrick Goltzius, zeer beroemd schilder en graveur, geeft dit ten geschenke Johannes Stephanus de Witt, Utrechter van de ridderstand, van diezelfde godin een zeer toegewijd bewonderaar, uitvinder van deze prent.”²⁵⁾ (Afb. I).

25) Waarschijnlijk is deze „Hommage à Goltzius” nooit gerealiseerd; vgl. „Brieven . . .”, o.c., p. 106, aanm. 2).

Dit opschrift onderwerpen wij aan uw kritiek. Oordeel, of het wel genoeg overeenkomstig het Oude Schrift gemaakt is, en volgens Romeinse gewoonte. Wat ik u bidden mag: vorm het, vorm het opnieuw: voeg toe, neem weg, ook het geheel voor iets nieuws indien ge vindt dat het nodig is. Overweeg of ik de term „van de ridderstand” er wel neer moet zetten; ik verbeeld mij nog veel meer de gefronste wenkbrouwen van velen te zien bij deze uitdrukking en reeds hoor ik: „Wie is deze nieuwe ridder?” Dat zeggen barbaren en lieden die van de hele oudheid niets afweten. Zij die ervarener kenners van de oudheid zullen zijn, zullen anders oordelen. Dezen weten immers dat ons geslacht niet alleen zeer oud en edel is, maar ook sinds vijfhonderd jaar van het hoogste aanzien is geweest in deze staat; en waaruit er altijd uitgekozenen waren, om aan het roer te staan. Wij hebben maarschalken van onze naam gehad. Wij hebben vanaf het jaar 1100 tot aan het jaar 1500 opeenvolgende edele rechters gehad. Vóór al dezen is er een Gottofredus de Witt geweest, graaf van het keizerrijk. Maar laat dit zelfs niet zo zijn of laat de meesten het niet weten: wie zal er niets kunnen weten van mijn vader Steven de Witt, een zeer edel man, die met alle militaire ereambten bekleed is geweest, en zeer schitterend in de krijgskunde en -tucht; een guldridder? En wat zal diens zoon misdoen, indien hij zich beschrijft als tot de ridderstand behorend? Zeer terecht zegt Scaliger: „Gaarne de oorsprong van ons geslacht erkennen en zeer duidelijk de daden van onze voorouders, is geen eerezucht maar liefde voor de waarheid en de plicht van een dankbare en fiere geest.”²⁶⁾

Lach om mij, Buchellius, lach en zeg: „Raken en beroeren deze zaken u dan soms?” Ja. Zoveel als ik de zon en de hemel. Ik zal niet weten dat het verre de voorkeur verdient dat uit het duistere en onbekende een edel en beroemd man tevoorschijn is gekomen, dan uit het vermaardste en uitmuntendste een duistere en lafhartige.

Diep in de geest geprent blijft de rede van Caius Marius tot de Romeinse edelen; en dit woord van Cicero: „In mij begint de adeldom, in u verdwijnt ze.”

Hoe vaak niet plegen wij onder elkaar te lachen om de verkeerde eerezucht van de prinsen van onze tijd, die liever afgedaald willen zijn van het koningschap naar het prinsdom, dan tot wat ze zijn, omhoog geklommen uit het platteland, in omgekeerde volgorde, net zoals men zonsondergang vóór zonsopgang zou stellen.

Hoe dikwijls pleegt gij mij te vertellen van die uitspraak van de grote de Busbecq, de gezant van de keizer, namelijk dat wij des te edeler menen te zijn, naarmate we verder van de deugd verwijderd zijn. „Maar,” zegt ge,

26) Joseph Justus Scaliger (1540-1609) ,de zoon van Julius Caesar Scaliger, was een geniaal geleerde. Van 1593 tot aan zijn dood was hij hoogleraar te Leiden. Van zijn vader had hij het stokpaard overgenomen, dat hij meende af te stammen van de Della Scala's uit Verona; zie: George W. Robinson, *Autobiography of Joseph Scaliger*, Cambridge, 1927, passim, en *Josephi Scaligeri Iul. Caes. F., Epistola de vetustate et splendore gentis Scaligeræ, et Iul. Caes. Scaligeri oratio in luctu filioli Audecti. Item testimonia de gente Scaligera et Iul. Caes Scaligero*, Leiden, 1594, passim; uit dit laatste geschrift citeert De Witt, doch niet letterlijk.

„wanneer ge inziat dat het zó is, waarom ambieërt ge dan als een bezorgd man, en tot welk nut?” Niet tot het mijne en niet tot het particuliere, maar tot dat van de staat.

Als het heerlijke der aarde zie ik Italië en in dat land de aanzienlijkste en edelste, ook vorstelijke lieden, die door scherpzinnige uitvindingen van schilderstukken voor de adeldom van hun vaderland in de ogen van buitenlanders zorg dragen. Laten er ook Utrechtse edelen zijn, en niet alleen mensen uit het gemiddelde volk, en laten ze invloed doen gelden op deze kunst en werkzaamheid, en de buitenlanders opmerkzaam maken op hun geboorteland. Dit is ons oogmerk, hierop richten wij onze blik, naar deze Kleine Beer zetten wij de koers. Echter niet zo hardnekkig, dat als gij „neen” schudt met uw hoofd, wij er niet terstond van af zien. We weten hoe gemakkelijker meestal gezwezen wordt, dan herroepen, en dat een oud gezegde luidt: een geschreven letter blijft. Maar we zijn verblind ten opzichte van de dingen van ons zelf, en de eigenliefde maakt dat wij dikwijls van het rechte spoor afwijken. Daarom verwacht ik het geheel vrije oordeel van u, en moge het geschieden als om uw eigen zaak, zoals het geschiedt, als tenminste alles van vrienden gemeenschappelijk is.

Ik verzoek u, dat ik uw raad betreffende deze zaak zo spoedig mogelijk mag hebben.”

De vraag of hij zich al dan niet van edele familie mocht noemen, moet van Buchell bevestigend hebben beantwoord: bij het zijn gemaakte uittreksel van de brief heeft deze toegevoegd: „met het volste recht” („optimo iure”).²⁷⁾ De trots op zijn afkomst en in zekere zin ook de rol op artistiek terrein, welke hij zich in zijn merkwaardige betoog toedacht, zullen er ook toe hebben geleid dat de Witt drie schilderijtjes liet maken door de Utrechtse meester Joachim Wttewaal. Eén ervan liet hij naar alle waarschijnlijkheid achter in Utrecht,²⁸⁾ de twee andere nam hij mee naar het zuiden op zijn laatste reis.

Het eerst genoemde is het door Wttewael gesigioneerde schilderijtje, wat zich nu in het Centraal museum te Utrecht bevindt onder de titel: „Het portret van Stephanus de Witt, drossaard van Vianen,”²⁹⁾ Deze Stephanus of Steven, wiens geboorte-datum onbekend is, was Johannes' vader.

In de overdracht van het huis Lichtenberg aan de stad Utrecht van 2 juni 1537 komt hij voor als „leenman des Landts van Utrecht”,³⁰⁾ en in 1541 maakte hij een pelgrimstocht naar Palestina; naar aanleiding hiervan is hij afgebeeld op Jan van Scorel's paneel dat onder de titel: „Portretten van vijf leden der Utrechtse Jeruzalems-broederschap” in het Utrechtse Centraal museum hangt³¹⁾ (Afb. II).

27) Gaedertz, o.c., p. 58

28) Het bevond zich in 1808 in de verzameling van P. van Musschenbroeck: C. M. A. A. Lindeman, Joachim Antonisz Wttewael, Utrecht, 1929, p. 251.

29) Centraal museum - Utrecht. Catalogus der schilderijen, Utrecht, 1952, nr. 357. E. W. Moes, Iconographia Batava, 1897 en 1905, nr. 9194. Lindeman, o.c., pp. 80, 81, 251, pl. XI-2.

30) S. Muller Fz., o.c., p. 39.

31) Centr. mus. Utrecht - cat. o.c., nr. 260. Onder zijn beeltenis staat het vers:

(Afb. II) Jan van Scorel. Portret van Steven de Witt. Détail van: Portretten van vijf leden der Utrechtse Jeruzalems-broederschap. Centraal Museum, Utrecht.

In 1567³²⁾ had hij het bevel over het blokhuis of de schans te Vreeswijk bij de Vaart; deze versterking diende onder meer om het aan de Spaanse koning trouw gebleven Sticht te beschermen tegen aanvallen van de geuzen van Hendrik van Brederode uit Vianen.

De bezetting onder leiding van Steven de Witt van het blokhuis was de helft van de normale, want de andere helft zat een gedeelte van Brederode's krijgsvolk achterna, dat haar heer, die naar Amsterdam was gegaan, al plunderend en beeldenstormend gevolgd was.

„Steuen die Wit was te hierusalem binnen
 Alsmen dusent vyfhondert een en veertich telde
 Na goods geboort om duecht te winnen
 Twair goet dat hem ygelick tot beteren stelde.”

Cat. tentoonstelling „Jan van Scorel”, Utrecht, 1955, nr. 61; Moes, o.c., nr. 9193.

32) Over de volgende gebeurtenissen zie vooral: Pieter Bor Christaansz.: Oorsprongh, begin ende vervolgh der Nederlandtsche Oorloghen, ... Leiden, 1621, I, 3e Boeck, fol. 119 verso en H. Brugman, Utrechtse kroniek over 1566-1576, in: Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, XV (1904), pp. 53, 56-61.

Maar, „Daer waren tot Vyanen”, aldus Bor, „noch gebleven drie Vaendelen knechten/daer Capiteynen af waren Junckheeren Aelbrecht van Huchtenbroeck/A. van Nievelt/ende Johan van Renes/dese vielen den XXVII ³³⁾ Aprilis (andere seggen den thienden Mey), uyt Vyanen/ende zijn gecomen over de Riviere vande Lecke/meenende die Vaert die beschanst was/in te nemen/over mits daer maer een Vendel Soldaten/met eenighe Huys-luyden gebleven en waren: maer de selve zijn bij Steven de Witt/Capiteyn van 't Vendel/sulcke resistentie ghedaen/datter velen geslaghen ende eenighe ghevangen zijn gheweest/de welcke t' Wtrecht op 't Casteel van Vredenburg ghebracht zijn/daer onder Jonckheer Johan van Renes mede gheweest is/de welcke naederhant oock metten swaerde geexecuteert wert.” ³⁴⁾

Op 5 mei werd Vianen ingenomen door hertog Erik van Brunswijk; de stad, die eind april reeds door haar burgers en op 3 mei ook door het krijgsvolk verlaten was, werd geplunderd, ontpoort en van „Stede” tot „open Vlecke” gemaakt: de stadsprivileges werden nietig verklaard vanwege Brederoede's ontrouw aan de koning.

Naar aanleiding van zijn dapperheid werd de Witt tot „eques auratus”, guldridder, verheven en „De Gouvernante”, (Margaretha van Parma) „stelde Hopman Steven de Witt/in recompense van dat hij de Vyaensche Knechten opte Vaert hadde helpen slaen/verjaghen ende gevanckelick nemen/enden om andere diensten bij hem voormaels den Keyser gedaen/tot Drossaert der Stede enden Landen van Vyanen,” ³⁵⁾; dit laatste geschiedde pas in 1570.³⁶⁾

Toen Steven op 5 juni stierf werd hij in het familie-graf van de de Witt's in de Geertekerk bijgezet; ³⁷⁾ de grafzerk is daar, zij het in zwaar gehavende toestand, nog steeds te zien.³⁸⁾ (Afb. III).

Zijn portret in het Utrechtse museum is links onderaan op een liggend blok steen gesigeneerd door Joachim Wttewael (1566-1638): (het monogram van Joachim), W WAEL FECIT, en is daarom lang na zijn dood ontstaan. Het prototype waarnaar het gemaakt is, is niet meer te achterhalen: van Scorel's werk kan men moeilijk als zodanig beschouwen en de penning met de Witt's beeltenis blijkt veel later te zijn ontstaan; op deze penning, die wel als prototype voor dit portret is beschouwd, kom ik later terug.

Op het kleine schilderij (21,5 x 16,5 cm perkament op paneel) wordt Steven de Witt als veldheer afgebeeld, terwijl hij God dankt voor de overwinning. (Afb. IV).

Zijn wapenrusting en waardigheidsteken, die misschien nog in het bezit van zijn familie waren, kunnen als rekwisieten gediend hebben. Ondanks het kleine

33) H. Brugman, o.c., p. 58: „28 aprilis wesende Manendach . . .”

34) H. Brugman, o.c., p. 57: „beroevende ende brekende ende aen stucken smitende alomme die kercken, dae sy passeerden.”

35) Bor, o.c., ibid.

36) H. Brugman, o.c., p. 61, aanm. 2): 10 december 1570.

37) De datum is te lezen op Aernout van Buchell's tekening van de grafsteen in hs. 1840 van het archief van de stad Utrecht: „Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa,” fol. 114 verso.

38) In de ruimte ten noorden van de toren; om de steen te zien moet men doorgaans eerst enige kapstokken, fietsen, brommers of andere zaken opzij zetten.

(Afb. III) *Gedeelte van de Grafsteen van Steven de Witt.
Geertekerk, Utrecht.*

formaat van het werk, bezit de voorstelling een monumentaal allure, wat in de eerste plaats te danken is aan Wttewael's specialisme in het maken van „cleen stucxkens/van uytnemende scherpheyt en netticheyt,” om van Manders rake terminologie te gebruiken.³⁹⁾

De knielende gestalte, afgebeeld ten voeten uit, driekwart frontaal naar rechts, met de trotse kop, herinnert aan de staatsieportretten van geharnaste edelen zoals Antonio Moro placht te schilderen. Over zijn fraaie glanzende zwarte wapenrusting draagt Steven de Witt onderscheidingsteken; een rode sjerp als legeraanvoerder en een dubbele gouden ketting als „eques auratus”, guldridder. Voor hem liggen zijn stalen handschoenen, zijn oosters aandoende helm, die wellicht een souvenir van zijn pelgrimstocht was, en aan zijn rechterzijde heeft hij zojuist zijn houten veldheersstaf,⁴⁰⁾ waarvan de beklede greep met paardenstaartenhaar versierd is, neergelegd.

Het landschap waarin hij zich bevindt, is karakteristiek voor Wttewael, met op de voorgrond stukken steen en bloemetjes en plantjes „na 't leven”,⁴¹⁾ achter de Witt een berkenstronk, en daarachter onder de bewolkte hemel een aan de voet van de bergen gelegen stad, waarvóór men een bedrijvig legerkamp ziet.

39) Carel van Mander, *Schilderboeck*, Alkmaar/Haarlem, 1604, fol. 296b.

40) Centr. mus. Utrecht - cat. o.c., nr. 357 vermeldt dit voorwerp als Stevens zwaard; dat draagt hij echter in de schede aan zijn linkerzij. Lindeman, o.c., pp. 80-81, zag er een „goedendag” in.

41) Vgl. van Mander, o.c., *ibid.*

(Afb. IV) Joachim Wtewael. Portret van Steven de Witt.
Centraal Museum, Utrecht.

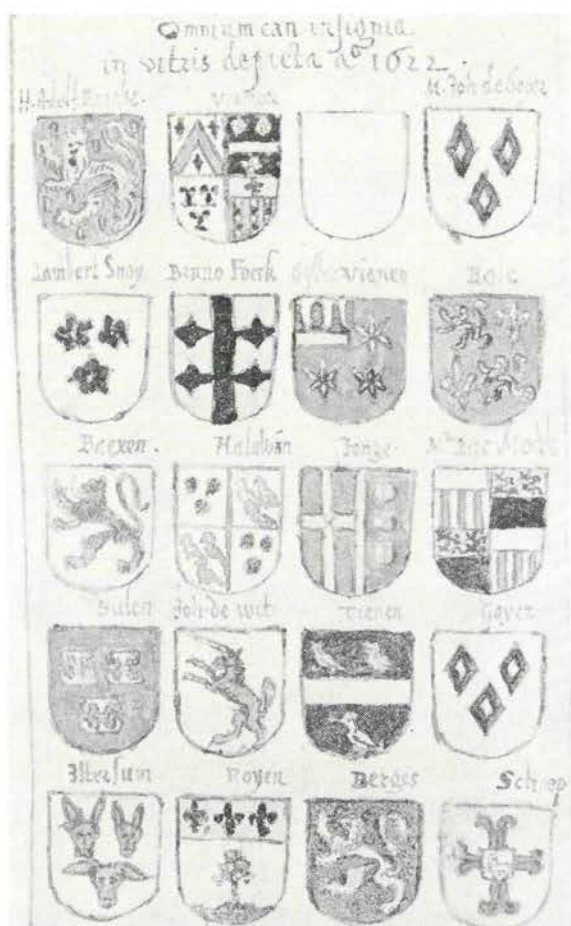
Dit landschap, wat eerder aan de omgeving van Florence of Jeruzalem doet denken, is toch kennelijk een geheroïseerde versie van dat, waarin de Witt in 1567 zijn overwinning behaalde, namelijk de contreien aan de Lek bij Vreeswijk en Vianen, hoe vreemd het ook mag lijken als men deze kent.

Rechts van de man ziet men een renaissancemonument staan. Tussen de twee paren zuilen bevindt zich een basrelief bestaande uit een tondo waarop een wapen, met eromheen een randschrift dat luidt:

STEPHANVS DE WITT VLTRAIECTINVS EQVES AVRATVS AE. 42.

Het wapen wordt gevormd door een renaissance wapenschild met een springende eenhoorn van keel (rood) op een veld van zilver (wit), en een helm met helmdoek, getooid door helmteken, dat bestaat uit een eenhoorn ten halven lijve.⁴²⁾

42) J. B. Rietkamp, *Armorial général*, Gouda, 1884, II, p. 1105: „d'or à une licorne de gueules”, wat niet geheel juist is.

(Afb. VI) Aernout van Buchell. Pentekening: „De wapens van alle kanunniken op glas geschilderd in het jaar 1622.” (in de Mariakerk). Hs. 1840, fol. 67 recto, Gemeentelijk archief, Utrecht.

Onder het wapen zijn in reliëf twee gekruiste palmtakken met daartussen het Jeruzalemskruis afgebeeld, kentekenen van Steven als lid van de Utrechtse Jeruzalemsbroederschap. Daaronder hangt aan een blauw lint een gebroken rad, bekend attriboot van Sint Catharina, die in Utrecht bijzondere verering genoot. Op zijn pelgrimage moet de Witt daarom ook Kostus op Cyprus bezocht hebben, de legendarische geboorteplaats van deze heilige, want „de reizigers die hier komen tekenen een half rad”, schreef de Duitse heraldicus von Gruenemberg in het dagboek van zijn pelgrimstocht naar Palestina in 1486.⁴⁴⁾

Op het middengedeelte van het voetstuk is een stenen plaat waaromheen een lijst met gebeeldhouwd rolwerk. Op de plaat staat de inscriptie:

44) De pelgrimstocht van ridder Gruenemberg naar het heilige land in 1486. Naar de uitgave van Gold Friedrich, en Fraenkel vertaald door A. C. J. de Vrankrijker, Amsterdam, z.j., pp. 5, 45.

BELLAVIT MILES
DEBELLAVIT DVX
CAESARI CAROLO V
REGI PHILIPPO ⁴⁵⁾

In het randschrift van de tondo op het „*Τροπαιον*”,⁴⁶⁾ zoals men het niet in werkelijkheid bestaande monument het best zou kunnen omschrijven, wordt Steven's leeftijd aangeduid als zijnde 42 jaar. Het is niet de leeftijd waarop hij stierf, want in dat geval zou hij als twaalfjarige Jeruzalem hebben bezocht en als achtjarige „Leenman des Lants van Utrecht” zijn geweest;⁴⁷⁾ de leeftijd van 42 jaar in 1567 zou dan de respectievelijke leeftijden van 16 en 12 jaar opleveren, wat gezien 's mans welige baard op Scorel's paneel van kort na 1541 ook onwaarschijnlijk is. Het meest ligt voor de hand dat men hier te doen heeft met de leeftijdsaanduiding zoals die op het door Wttewael gebruikte onbekende prototype voorkwam.⁴⁸⁾

Men kan zich onmogelijk een andere opdrachtgever voorstellen van dit, afgezien van het formaat ervan, nogal pretentieuze posthume portret dan Steven's enige zoon Johannes. Wie anders kon omstreeks 1600, toen het portret geschilderd moet zijn, nog een dergelijke affectie hebben voor de hopman die meer dan dertig jaar daarvóór en nog wel in dienst van de „*el rey catholico*” een overwinning op de geuzen had behaald?

Voor al de trots van de nog katholieke Johannes op zijn vader zoals die naar voren kwam in zijn reeds geciteerde brief van 1604 laat geen twijfel meer over.

En als men hem leert kennen als iemand die een voorliefde had voor monumenten met inscripties „volgens Romeinse gewoonte”, en deze overal optekende wanneer hij op reis was, gaat men vermoeden dat hij niet alleen de opdrachtgever van het schilderij was maar tevens de „inventor” van de voorstelling. Het schilderij moest het ontbreken van een stenen monument vergoeden, dat Johannes om begrijpelijke redenen niet kon oprichten ter herinnering aan zijn vader en diens wapenfeit, en het zal blijken dat ook de reeds genoemde penning een dergelijke betekenis had. Wat betreft de datering kan men slechts met zekerheid zeggen dat het na 1590 geschilderd moet zijn, het jaar waarin Wttewael vermoedelijk uit St. Malo terugkwam,⁴⁹⁾ en vóór 1610, toen de Witt zijn vaderstad voorgoed verliet.

Het is jammer dat er vóór 1604 geen volledige brieven van hem over zijn; de trots op zijn afkomst komt nu pas naar voren in de brief uit 1604 waarin hij Joseph Scaligers „brief” uit 1594 aan Janus Dousa citeerde; dat hij Scaliger in andere opzichten ook navolgte zal blijken.

Ongeveer tegelijkertijd met het besproken werk moet Wttewael nog twee

45) Lindeman, o.c., p. 81, vergat „*debellavit*”.

46) D.w.z. een monument wat men oprichtte op de plaats waar men de vijand op de vlucht had gedreven.

47) Moes, o.c., nrs. 9193 en 9194, hield dit misschien wel voor mogelijk.

48) Of men moet de tekst, die niet goed meer te lezen is op het schilderij lezen als Ao. 42, dan zou Scorel's portret toch als voorbeeld hebben kunnen dienen.

49) Vgl. van Mander o.c., fol. 296b.

(Afb. VII) Joachim Wtewael. Het portret van Steven de Witt. Museo d'Arte Antica, Castello Sforzesco, Milaan.

(Afb. VIII) Joachim Wtewael. Het portret van Johannes de Witt. Museo d'Arte Antica, Castello Sforzesco, Milaan.

portretten hebben gemaakt in opdracht van Johannes de Witt, ook in miniatuurformaat, (10 x 14 cm), op paneel.

Ze bevinden zich nu in de collectie Belgioioso⁵⁰⁾ van het Museo d'Arte Antica in het Castello Sforzesco te Milaan en in de inventaris worden ze vermeld als „Ritratto del duca d'Alba” en „Ritratto di Alessandro Farnese” en toegeschreven aan Hubert Goltius.

Het is evident dat die illustere heren, Alva en Farnese, de hertog van Parma, hier niet voorgesteld zijn: hun werkelijke gelaatstreken zijn al te bekend.⁵¹⁾ Wanneer men echter weet hoe het hierboven behandelde werkje van Wtewael er uit ziet, is het duidelijk dat de „duca d'Alba” niemand anders is dan Steven de Witt; de overeenkomst is, om een van de aardige uitdrukkin-

50) Van deze rijke collectie van voornamelijk 17e eeuwse Nederlandse kunst bestaat nog geen catalogus; ze werd in 1955 aan het Milanese Museo d'Arte Antica geschonken door de laatste telg van het geslacht Barbiano di Belgioioso, Beatrice Contessa detta Bice Barbiano di Belgioioso vedova Greppi. De schilderijtjes hebben in het museum de inventarisnummers 1282 en 1283; in de oude familiecollectie hadden zij de nummers 310 en 310bis zoals op de achterkant ervan staat. In het Archivio Storico te Milaan, waar de „fondo Belgioioso” de meeste oude papieren bevat van de familie, is niets te vinden omtrent de collectie Nederlandse schilderijen; de „cartelle” 288, 289 en 290 bevatten echter wel vele documenten betreffende andere collecties van de Barbiano's in de 18e en het begin van 19e eeuw; oude boeken, gravures en penningen. „Cartella” 289 bevat zelfs een systematische catalogus van de grafiek in hs.

51) Vgl. Singer, *Allgemeine Bildniskatalog*, I, p. 45, nr. 421: 1320-1341 (Farnese), I, pp. 22-23, nr. 261; 582-608 (Alva).

gen van diens zoon te gebruiken, „tam similis, ut ovum ovo non possit magis” (zó gelijk als het ene ei aan het andere niet méér kan zijn.).⁵²⁾

De gestalte zoals die afgebeeld is op het Utrechtse schilderij, is hier gereduceerd tot een portretbuste (Afb. VII): Stevens imposante kop en de tekenen van zijn kwaliteiten als „eques auratus” en „dux”: zijn harnas met de gouden keten en de rode sjerp er over heen. De achtergrond is donkergrijs. De ovale ruimte waarin de portretbuste is geplaatst wordt omgeven door de geschilderde „trompe-l’oeil” versie van een sierlijke gebeeldhouwde omlijsting, gevormd door een ovale cartouche met rolwerk-ornamenten boven en beneden, terwijl beneden een monsterkop een koord vastbijt waaraan aan weerszijden vruchtenfestoenen hangen. Boven de tondo zitten twee allegorische figuren, links een mannelijke, rechts een vrouwelijke.

De gebaarde en gehelmde figuur links met zijn schild en lans is de oorlogsgod Mars en is hier het symbool van Steven’s krijgskunde. Rechts ziet men een gedeeltelijk naakte vrouwelijke figuur die men door de palmtak in haar rechterhand kan identificeren als Victoria, godin der overwinning. Wat zich in haar linker hand bevindt is niet meer goed te zien.

Zij is hier afgebeeld ter herinnering aan Steven’s overwinning bij Vreeswijk. Het andere portretje (Afb. VIII) in Milaan is de duidelijke pendant van het eerste en de decoratieve elementen zijn identiek. De allegorische figuren zijn verschillend doch hun plaatsing is hetzelfde en hun houdingen zijn variaties op een zelfde manier van liggend zitten. Nu zit links een vrouwelijke en rechts een mannelijke figuur. In de ene herkent men Minerva, met de aegis in haar linker- en een lans in haar rechterhand, terwijl ze op haar hoofd een helm draagt en gekleed is in een chiton.

De andere is een grotendeels naakte jongeman zonder baard, die een boog in zijn rechter- en een lier in zijn linkerhand houdt, terwijl hij een pijlkoker op zijn rug draagt en zijn hoofd met een lauwerkrans bekroond is; natuurlijk is dit Apollo.

De symboliek die de goden op Steven de Witt’s portret hadden moet ook hier van toepassing zijn, en de man die, gekleed en gekapt naar de mode van rond 1600, bijna frontaal in de tondo onder Minerva en Apollo is afgebeeld moet dan iemand zijn geweest, die zich bewoog op het terrein van kunst en wetenschap.

Omdat de portretten pendants zijn, moet er tevens een band bestaan hebben tussen deze twee mannen waarvan de een al zo’n dertig jaar dood en begraven was toen de schilderijtjes gemaakt werden.

Aan deze voorwaarden voldoet de Utrechtse humanist en kunstminnaar Johannes de Witt zelf, Steven’s enige zoon, die zo trots op zijn vader was. Hij is hier bijna frontaal voorgesteld, enigzins naar links gewend, de kant waar men zich zijn vader’s portret moet denken.

De portretjes zijn iconografisch goed te vergelijken met de twee portretgravures (Afb. IX) die Hendrick Goltzius in 1592 voor tweehonderd gulden maakte in opdracht van de curatoren van de Leidse universiteit „volgens ’t begeren” van de geniale Joseph Scaliger, en die hemzelf en zijn vader uit-

52) „Zes brieven”, o.c., p. 67.

INGENIUM cui Dii, & mens continetur caelo,
Lumina vultus pariter qui super vultus eras,
Nostrem pater, & dextra per saluare Mater,
Dum pariter traillas singula tacite pari,
Quoniam rerum summas Natura exornat & vultus
Non deus, de quo docta sed ipsa, loas:
Emula Natura, meta est, & spes vultus rerum,
Dicere quoniam totum Naturae non ulla potest.
Qui mundum vultus, imple animae vultus, traxit
Vultus mundi vultus, si tua mente potest.
Sed neque te vultus vultus, vultus, & quae tu eras
Nulla vultus lani lingua, vultus, & quae tu eras

Ipsae tuas nisi, quae tuas intra pectore vultus
Pallidus vultus, affixus in mea vota Dous.
Vultus vultus, tuas quae laniare vultus
Vultus vultus, post lingua vultus, & quae tuas
Dixit quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Et laniare vultus, & quae vultus, & quae tuas
Sed non mortales vultus, & quae vultus, & quae tuas
Non vultus, & quae vultus, & quae tuas
Dixit quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Dixit quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Quid vultus, & quae vultus, & quae tuas
Illi tuas vultus, & quae vultus, & quae tuas

IANVS DOUSA FILIVS

TEMPORIS & praeferendus, & gloria vultus,
Opertus & praeferendus, & gloria vultus,
(Nas per te atque in te comprehendit, SCALIGER, vultus
Redditus ille vultus, redditus ille vultus
Ipsae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Tanta quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Non te, quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Omnia, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Tantum vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Tantum vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Tantum vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Tantum vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Tantum vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Tantum vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas

Namque & materiam attingunt flumina
Sedibus praeferendus, & quae vultus, & quae tuas
At tu Gallia, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Omnia, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
De vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Et lingua, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Iam vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Quae vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Tunc vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
A vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Tunc vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas
Nominis vultus, & quae vultus, & quae vultus, & quae tuas

IANVS DOUSA

(Afb. IX) Hendrick Goltzius. De portretten van Julius Caesar Scaliger en Joseph Justus Scaliger. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

beelden, eveneens in gezelschap van allegorische figuren; de gravures „van de welck elc een aan desen es gehecht” werden (dus als een soort diptiek) in een oplage van 500 stuks gedrukt en „vanwegen deser univ. omme D. Scaliger te gratificeren . . .” verstuurd in Nederland en naar Frankrijk aan „vermaerden, geleerden personagiën”.⁵³⁾

De Witt die als het zijn afkomst betrof Scaliger citeerde, en wel diens brief aan Dousa, die in 1594 gepubliceerd werd, waarin de geleerde Leidse

53) Otto Hirschmann, Hendrick Goltzius, Meister der Graphik herausgegeben von Dr. Hermann Voss, Bd VII, p. 107; Hollstein, VIII, pp. 66-67; O. Hirschmann, Verzeichnis des graphischen Werks von Hendrick Goltzius, Leipzig, 1921, nrs. 211-212. Scaliger had aan het Leidse universiteitsbestuur een latijnse brief geschreven waarin stond hoe de gravures uitgevoerd dienden te worden: waarschijnlijk een soort „inventie”; misschien ten gevolge daarvan doen de prenten qua compositie enigszins overladen aan. Aan Goltzius werd een vertaling van de brief gezonden omdat men Scaliger's latijn te moeilijk achtte voor de Haarlemse graficus. E. Pelinck, Goltzius' portretten van de Scaligers, Oud Holland, LXXXI, Amsterdam, 1966, pp. 259-262.

hoogleraar zijn afkomst uit het Veronese geslacht della Scala trachtte te bewijzen, moet deze gravures gekend hebben en het is niet ondenkbaar dat de portretjes op soortgelijke wijze aan elkaar vast zaten. Johannes de Witt's portret is ongetwijfeld „ad vivum” geschilderd, getuige de scherpe expressiviteit van de intelligente kop met de donkere ogen, donkerbruine haren en snor, en iets lichter baardje. Hij is gekleed in een paarsachtig rood wambuis met witte manchetten en een licht zeegroene plooi kraag.

Het meesterschap waarmee deze twee zeer fijn gedetailleerde miniatuurportretten zijn geschilderd, vooral dat van Johannes zelf, en de grote overeenkomst tussen dit portret van Steven en dat te Utrecht, rechtvaardigen de toeschrijving ervan aan Joachim Antonisz. Wttewael ten volle. De gezochte maar sierlijke houdingen van de allegorische figuren vindt men dikwijls in het werk van de Utrechtse schilder terug evenals de ornamentale motieven.

Het was Lindeman opgevallen dat Wttewael slechts portretten van zijn verwanten gemaakt heeft, wat in dit geval niet anders is: zijn grootmoeder kwam uit het patriciërsgezicht Foeck (of Fooock) evenals Johannes de Witt's moeder. De vreemde verklaringen die de auteur van de monografie over de Utrechtse meester trachtte te geven voor dit verschijnsel, zijn niet erg bevredigend.⁵⁴⁾

Waarschijnlijker is dat de zich een voornaam kunstenaar voelende Wttewael, zoals hij te zien is op zijn zelfportret, die een familiewapen voerde en ook enige hoge ambten in de stad Utrecht heeft bekleed, portretschilderen „dese sijdwegh der Consten”⁵⁵⁾ eigenlijk te min voor zich achtte, evenals Abraham Bloemaert, waarover van Mander schreef: „Het conterfeyten nae 't leven gheeft hij bij hem geen plaetse/opdat zijnen gheest daer door niet worde verhindert.”⁵⁶⁾

De opdrachtgever en waarschijnlijk ook de „inventor” van de allegorische figuren van de twee portretjes moet Johannes de Witt zelf zijn geweest om dezelfde redenen die bij het Utrechtse schilderijtje ter sprake kwamen en om de overeenkomst met de portretten van vader en zoon Scaliger. Wat betreft de datering van de twee werkjes kan men vaststellen dat ze na 1592, het jaar waarin Goltzius zijn Scaligerportretten graveerde, en vóór 1610, toen de Witt Utrecht verliet, waar Wttewael na 1590 „zijn wooninghe al tijts ghehouden” heeft volgens van Mander.⁵⁷⁾ Het meest aantrekkelijk is echter om de datum van ontstaan van alle drie de door Wttewael geschilderde portretten te plaatsen vóór die waarop de Witt zijn preoccupatie met zijn afkomst aan van Buchell uitte; op 23 februari 1604. Aangezien de twee pendants een soort „reisdiptiek” geweest moeten zijn, de Witt blijkt ze op reis meegenomen te hebben, zijn ze misschien reeds vóór zijn Engelse excursie van omstreeks 1596 gemaakt.

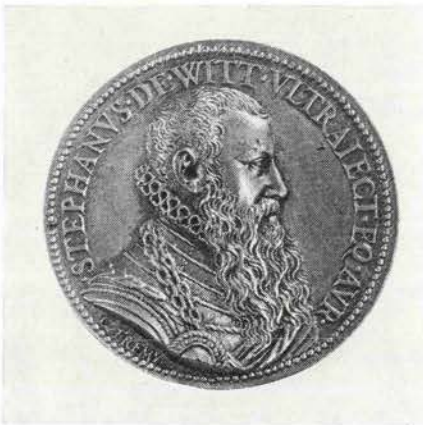
De stoere kop van Steven de Witt komt op nog een categorie kunstwerken voor, en wel op drie penningen; waarvan er zich twee in het Historisch mu-

54) Lindeman, o.c., pp. 45-46.

55) Van Mander, o.c., fol. 281a.

56) Van Mander, o.c., fol. 298a.

57) Van Mander, o.c., fol. 296b.

(Afb. X) Claude Frémy. Penning met het portret van Steven de Witt. Penningkabinet van de Koninklijke bibliotheek, Brussel. (ware grootte.)

seum te Utrecht ⁵⁸⁾ bevinden, en de derde deel uit maakt van het Penningenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.⁵⁹⁾ Het mooiste exemplaar (Afb. X) is dat te Brussel, wat de zuiverste en scherpste gedetailleerdheid bezit en het best getuigt van het meesterschap van de maker ervan.

De ene kant van de vergulde bronzen penning (diameter 4,3 cm) draagt Steven de Witt's beeltenis, een portretbuste „en profil”, met het randschrift:

STEPHANVS.DE.WITT.VLTRAIECT.EQ.AVR.

waaromheen een parelrand.

Onder Steven's schouder is de penning gesigneerd met C. FREMY.

Op de andere kant ervan staat het opschrift:

OB
PATRIAM
DEFENSAM.
VI. NON: MAI
CI). I) . LXVII

Deze tekst is omgeven door een krans van eiketakken, symbool van Steven's kracht en standvastigheid.

Van de penningen in Utrecht is de ene uit brons vervaardigd, en de andere uit zilver.

Die van brons (Afb. XI) is de beste: zij lijkt een afgietsel van de Brusselse en ook de signatuur ontbreekt niet.

De zilveren penning (Afb. XII) mist deze echter evenals de sierlijke precisie en de strakheid van het exemplaar te Brussel, eigenschappen die nog wel enigszins gemanifesteerd worden door haar bronzen soortgenoot te Utrecht; het is kennelijk een bijgewerkt afgietsel of een kopie van een van de beide bronzen penningen.

58) Catalogus van het historisch museum der stad, Utrecht, 1928, nrs. 159 en 160.

59) Inventarisnr. aldaar: Méd. 3041A.

(Afb. XI) Claude Frémy. Penning met het portret van Steven de Witt. Historisch museum der stad, Utrecht.

Men heeft lang gedacht dat de penningen in 1567 zijn vervaardigd, wat begrijpelijk is, omdat alleen de datum 2 mei 1567 erop staat.⁶⁰⁾

Op 21 mei 1618 echter schreef Johannes de Witt vanuit Lyon (op het verloop van zijn lange reis kom ik nog terug) aan Aernout van Buchell in Utrecht het volgende:⁶¹⁾

„Toen ik een gunstige gelegenheid gekregen had om u te schrijven, zeer dierbare aanverwant, heb ik die niet willen laten voorbijgaan, daar het zeer moeilijk is, uit deze streken iets meer dan die naakte en zeer korte

60) Muller Fz., o.c., pp. 39-40; Centr. mus. Utrecht, cat. o.c., nr. 357, p. 164; Alexandre Pinchard, Histoire de la gravure des médailles en Belgique, Brussel, 1870, p. 128.

61) „Zes brieven”, o.c., pp. 80-81: „Nactus oportunitatem scribendi ad te, affinis charissime, evolare eam nolui, cum difficile sit valde ex his partibus quicquam praeter nudas easque breviculas litteras ad vos transmittere; ut scribere iam pretium sit, ita appenduntur et per aes et libram ipsae chartae aestimantur. Quae res facit, ut occasionem hanc datam celerius arripuerim et hasce meas ad vos perferendas inprimis curaverim cum incluso nummo, qui parentis mei desideratissimi vultum praefert et nomen, gentem item et patriam gestaque pro ea. Non hunc ambitio a nobis extorsit aut expressit vanitas, sed ratio iussit, postulavit pietas, efflagitarunt viri virtus et praeclara eius in rempublicam merita. Verum decus in virtute positum est, quae maxime illustratus (inquit Cicero) magnis in rempublicam meritis.’ Et scribit Scaliger: „Maiorum illustria facinora memorare non ambitio est sed amor veritatis.’ Alioquin quid ad me pertinet patris gloria? Nisi quod fax mihi sit, quae prodat detegatque segnitiei nostram et ignaviam. Optime Sallustius: „Plerique oratione maiores suos extollunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant; quod contra est. Nam quanto vita illorum praeclarius, tanto horum socordia flagitiosior.” Caeterum sermonem dabit hic nummus illis, qui splendorem eius intuebunter tantum et speciem, viri vero sollicitudinem et toleratos pro patria labores intelligere aut examinare non possunt. At nos pietatem ante oculos habuimus et praescriptum istud Horatii, paucis mutatis,

Invidiam placare noli virtute relicta.

Accessit non minima caussa aedendi dominus Caudius Fremy Burgundus caelator nobilissimus et mihi amicissimus, qui cum apud me vidisset patris imaginem depictam a domino Vuytewael, non destitit rogare donec formandam ei hanc darem. Et feci eo libentius, quod scirem ab hac manu claritatis multum operi accessurum. Est enim in ipso ea peritia, ea solertia, ut cum quovis antiquorum, etiam Lysippo, componere eum secure audeam, superet autem facile et excedat modernos omnes.”

(Afb. XII) Naar Claude Frémy. Penning met het portret van Steven de Witt. Historisch museum der stad, Utrecht.

brieven naar u te sturen: zoals het schrijven reeds een prijs is, zo worden ze toegewogen en het papier zelf wordt dan als contant geld gewaardeerd. En die zaak maakt dat ik deze gegeven gelegenheid des te sneller heb aangegrepen en er in de eerste plaats voor heb gezorgd dat deze brief naar u gebracht werd, tegelijk met een ingesloten penning, die het gelaat van mijn zeer gemiste vader openbaart en zijn naam, evenzo zijn familie en het vaderland en de daden ten dienste daarvan.

Deze heeft niet de eerezucht aan ons ontworpen, of de ijdelheid afgeperst, doch de rede heeft ze bevolen, de ouderliefde heeft ze geëist, en er dringend om verzocht hebben 's mans deugden en zijn schitterende verdiensten voor de staat. „De ware luister is gelegen in de deugd, en daaraan wordt het meest glans verleent door grote verdiensten tegenover de staat” (zegt Cicero). En Scaliger schrijft: „De schitterende daden der voorvaderen in herinnering brengen is geen eerezucht, maar liefde voor de waarheid”.⁶²⁾ Overigens, tot wat dient mij mijn vader's roem? Alleen dat zij een fakkel voor mij is, die onze traagheid en lafheid in het licht stelt en onthult.

Zeer juist zegt Sallustius: „Velen verheffen hun voorvaderen met woorden; door de dappere daden van hen in herinnering te brengen, verbeelden zij zichzelf roemvoller; wat juist omgekeerd is. Want zoveel voortreffelijker het leven van de eersten was, zoveel schandelijker is de laksheid van de laatsten.”

Overigens zal deze penning een onderwerp van gesprek geven aan diegenen, die alleen de schittering en de schoonheid ervan al aanschouwen, 's mans ongerustheid echter en zijn moeiten, opgebracht voor het vaderland, kunnen zij niet begrijpen of beoordelen. Wij echter hebben ouderliefde voor ogen gehad en dat voorschrift van Horatius, met geringe wijzigingen:

„Wilt de afgunst niet gunstig stemmen, met onvermeld gelaten deugd”. Als

62) Josephi Scaligeri Iul. Caes. F. Epistola de vetustate et splendore gentis Scaligeri . . . , o.c., p. 4: „... quam (memoriam patris) quidem ab oblivione vindicare non ambitio est, sed fiducia veritatis.”

de niet geringste oorzaak van dat ze moest ontstaan is daarbij nog de heer Claude Frémy gekomen, een Bourgondische metaalbewerker, die zeer edel is en met mij zeer bevriend, die toen hij bij mij het portret had gezien, geschilderd door de heer Wttewael, niet opgehouden heeft te vragen, totdat ik dit aan hem gaf om het in vorm te brengen.

En ik heb het des te meer gaarne gedaan, omdat ik wist dat door deze hand veel glans aan het werk ten deel zou vallen. Juist in hem is immers die ervaring, die bedrevenheid, dat, terwijl ik hem met wie dan ook van de Ouden, zelfs Lysippus, durf te vergelijken, hij echter met gemak alle modernen overtreft en achter zich laat."

In dit fragment vindt men Johannes' trots op zijn vader terug, zoals hij die uitte in 1604 en de penning blijkt dus ongeveer 50 jaar na Steven's wapenfeit te zijn vervaardigd door een Frans kunstenaar.

Van Claude Frémy⁶³⁾ zijn drie andere gesigioneerde penningen bekend en een zeer fraaie gesigioneerde plaquette met het portret van Méri de Vic, een voorname raadsman van de Franse koning, uit 1621.

Frémy had een serie wasmodellen voor penningen gemaakt met de afbeeldingen van de eerste 12 koningen van Frankrijk, en naar aanleiding daarvan, had de Witt hem reeds eerder leren kennen want op 17 juni 1616 had hij van Buchell geschreven en „Hij (de Witt) voegt iets toe tot lof van de uitstekende kunstenaar Frémy, die de gezichten van vorsten van Gallië in was heeft uitgebeeld." heet het in het uittreksel van de brief.⁶⁴⁾ De penning werd gemaakt door Frémy naar het portret van Steven wat door „de heer" Wttewael, zoals deze koeltjes omschreven werd,⁶⁵⁾ geschilderd was en dat Johannes bij zich had op reis.

63) Over hem zie: F. Mazerolle, *Les médailleurs Français du XVe siècle au milieu du XVIIe*, Parijs, 1902-1904, I (Introduction et documents), p. cxlii. Mazerolle beschreef de penning met Steven's beeltenis in: II (Catalogue des médailles et des jetons), pp. 150-151, nr. 757 (de nrs. 748-757 zijn penningen en plaquettes van Frémy) onder meer als „fonte, 42 mm. Br(onz)e doré" en gaf een afbeelding van de zijde met het portret in III, planche XXXVII. Over de penning zie: Gerard van Loon, *Beschrijving der Nederlandsche Historipenningen* . . . , 's Gravenhage, 1723, I, pp. 97-98; hij vermeldde geen signatuur en liet De Witt in 1622 naar Rome vertrekken.

64) „Brieven", o.c., p. 187.

65) De schilder „lag er uit" bij de Utrechtse geleerden, waarschijnlijk vanwege zijn vlashandel; zij minachtten dit „veil gewin". Niet alleen Van Mander sprak over dit bedrijf van Wttewael (o.c., fol. 297a): „En t'is verwonderlijck/ hoe onse Pictura hem so heel gunstigh en toeghedaen noch is/ ghemerckt dat sy bij hem als een tweede maer en wort ghehouden/ oft gheoeffent/ als de Coopmanschap/ die boven ghestelt is/ dat verdragen/ oft hem tijt gunnen wilt: want sommige segghen/ dat te vreesen waer/ of hy t'eenenmael in Vlas (waer in hy handelt) mocht van de Schilderconst verandert worden/ ghelijck Arachne in haer geweeft blijft vast en verstrickt/ door den toorn van Minerva.", maar ook van Buchell: „Er blijven nog over twee groeiende talenten in de bloei der leeftijd zelve, door het oordeel der tijd zullen ze de roem van de ouderen evenaren: Abraham Bloemaert en Joachim Wttewael; van wie de ene stoutmoediger is, de ander bedrijviger met een zekere slappere vezel; van de eerste echter, zoals begrijpelijk is van een vrijer talent, vallen de uitvindingen meer in de smaak." („Duo restant in ipso aetatis flore crescentia ingenia, temporis iudicio majorum famam assecutura: Abrahamus Blommartius et Joachimus Utevalius; quorum ille audacior, hic mitiore quodam filo operosior; prioris tamen, ut liberioris ingenii, magis placent commenta."), S. Muller Fz., *Arnoldus Buchelius, Traiecti Batavorum descriptio*, in *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XXVII, Utrecht, 1906, p. 256. Zie ook Lindeman, o.c., pp. 19-20, die deze tekst van Van Buchell onvermeld liet.

Het portret wat het best in aanmerking komt om als voorbeeld voor de penning gediend te hebben is dat te Milaan. Immers alles wat men daar ziet van Steven, vindt men terug op de penning, niet minder maar vooral niet meer. Alleen de kop is nu „en profil”: een kwartslag naar rechts gedraaid, wat natuurlijk een antiquiserend effect heeft, hetgeen de Witt gewaardeerd moet hebben.

De hele penning heeft „antieke” kenmerken: een strakke scherpheid en een tekst in fraaie romeinse kapitalen, die zonder twijfel door de geleerde Utrechter zelf is bedacht. Frémy's talent heeft er echter toch een fijne sierlijkheid en levendigheid aan gegeven.

Welke van de twee gesignde penningen te Brussel en te Utrecht naar van Buchell is gezonden is moeilijk vast te stellen, alleen al gezien de gemakkelijke verplaatsbaarheid van deze kunstvoorwerpen.

Indien die te Utrecht het exemplaar in kwestie is, dan zou de penning te Brussel wel eens de originele uit het bezit van de Witt zelf kunnen zijn.

Uit het voorafgaande zal reeds duidelijk zijn dat Johannes de Witt een man was met een grote belangstelling voor de kunst. In zijn brieven, waarvan er een aantal bewaard is gebleven, en vooral die aan van Buchell, die er een lijst van maakte, waardoor we iets weten over de inhoud van die welke verloren zijn gegaan, en in resten van de Witt's notities komen de namen van ongeveer veertig kunstenaars, meest schilders en graveurs, voor.⁶⁶⁾

Wanneer men zich een beeld wil vormen van de smaak en de ideeën over kunst van deze geleerde en aristocratische Utrechter, kan men het best alleen de beschikbare gegevens daaruit gebruiken, wanneer die „duidelijke taal spreken.”⁶⁷⁾

Het in dit verband meest waardevolle is te vinden in de brieven die hij na zijn vertrek uit Utrecht geschreven heeft, afgezien van de hierboven geciteerde uit 1604.

In 1610 vertrok de Witt naar Antwerpen; zijn uiteindelijke reisdoel was echter Rome; hij was „iturus Romam”⁶⁸⁾ zoals hij zijn vriend van Buchell in een afscheidsbriefje schreef. Onderweg maakte hij, zoals hij steeds placht te doen op reis, allerlei aantekeningen, deze maal waarschijnlijk in opdracht van een aantal aanzienlijke Utrechtse. Met betrekking tot deze reis schreef Karl Theodor Gaedertz, de eerste die de aandacht op de Witt's persoon heeft gevestigd: „Selten hat wohl ein Sterblicher ein sorgenloseres, beneidenwertheres Leben geführt, als Johannes de Witt, ein - so zu sagen - freiherrliches Leben im selbst gewählter, ihn befriedigender ja beglückender Arbeit.”⁶⁹⁾

In dit idyllische beeld past echter de Witt's epigram met de daarbijbehorende door hemzelf gemaakte tekening ⁷⁰⁾ niet, die hij tesamen met een bundel-

66) Vgl. de registers van „Brieven . . .”, o.c., p. 208, en van „Zes brieven . . .”, o.c., p. 99.

67) Het blijft vaak slechts bij namen en ik wilde de nadruk leggen op de schilderkunst.

68) „Brieven . . .”, o.c., p. 127.

69) Gaedertz, o.c., p. 59.

70) „Brieven . . .”, o.c., p. 115, geeft alleen een beschrijving van de tekening bij het gedicht waarvan de tekst luidt:

(Afb. XIII) Johannes de Witt. Pentekening (gewassen) met gedicht. Hs. 1647, p. 1, Universiteitsbibliotheek, Utrecht

(Afb. XIV) Johannes de Witt. Pentekening (gewassen) van het grafmonument van de familie Floris. Hs. 1647, p. 37, Universiteitsbibliotheek, Utrecht.

tje aantekeningen in 1611 vanuit Antwerpen aan zijn vriend in Utrecht stuurde.

„Tegen de addertand, tegen de scherpe wonde
ener bedriegelijke mond, O Heer,
bescherm mij, opdat de wrede tong mij niet
door haar vergiften het leven ontnemt.

(tekening)

Daar ik toch op U, Heer, gehoopt heb” (Afb. XIII)

„A viperino dente, acerbo a vulnere.
Oris dolosi, Domine me
Defende, saeva lingua ne vitam mihi
suis venenis auferat

(tekening)

J. de W. F(ecit) et I(nvenit).

Quoniam in te DOMINE speravi.

1611.”

Gaedertz kende dit hs. niet; het werd pas in 1906 aangekocht door de Utrechtse universiteitsbibliotheek, „Brieven”, o.c., p. 94.

Waarschijnlijk had de Witt hier de mogelijke verdachtmakingen op het oog van Calvinistische zijde, die gemakkelijk tegen hem konden rijzen, hij die als „papist” gedeeltelijk van gelden die eigenlijk de Hervormde kerk toekwamen, de opbrengsten van de bezittingen van het kapittel van St. Marie, zijn reis naar het katholieke zuiden maakte. Dit moet hem als goed Utrechts chauvinist en patriot bijzonder gegriefd hebben.

De gespannen politieke toestand in de Domstad en het feit dat katholieken er geen openbare ambten meer mochten bekleden zullen er mede toe geleid hebben dat hij een terugkeer naar zijn vaderstad tot zijn dood toe heeft uitgesteld.

De aantekeningen in het bundeltje zijn zoals de Witt op 17 juni 1611 vóór zijn vertrek uit Antwerpen schreef: ⁷¹⁾ „... Uittreksels ... en selecties uit de hoop en de stapel van onze waarnemingen waarop ik „Buitenlandse Vrije Tijd” („Otia Exotica”) geschreven heb.” en bestaan uit beschrijvingen van monumenten ter ere van personen of van andere aard die hem en van Buchell interesseerden. Wie deze interesse vreemd mocht vinden kan de Witt's „terzina” ter harte nemen waarvan hij een ander soortgelijk bundeltje vergezeld deed gaan:

„O rozzi ingegni et solo homini in parte
et voi chi sete al vil guadagno intesi
por voi son queste charte inane spesi.”⁷²⁾

De veelzijdige Utrechter illustreerde zijn aantekeningen zelf. De tekening (Afb. XIV) die hij maakte van de muurschildering (in fresco), die was aangebracht op de muur van de kerk van het Franciscanessenklooster te Antwerpen, buiten, niet ver van de ingang, bij het kerkhof boven het graf ⁷³⁾ van de kunstenaarsfamilie Floris, toont beter dan de bij het gedicht horende aan dat de Witt geen onverdienstelijk tekenaar was, en dat de thans zo beroemde tekening van het „Swan-theater” ⁷⁴⁾ een onhandige kopie van van Buchell moet zijn.

In dezelfde verzameling aantekeningen maakte de Utrechtse kunstminnaar

71) „Brieven ...”, o.c., p. 140: „Excerpta ... et selecta e cumulo et acervo observationum nostrarum, quas ego Otia Exotica inscripsi.”

72) „Brieven ...”, o.c., p. 127. Deze liefhebberij was in onze streken nog nieuw; in 1613 verscheen bijvoorbeeld te Antwerpen „Monumenta sepulchralia et inscriptiones publicae privataeq(ue) ducatus Brabantiae.” In zijn inleiding schreef de auteur ervan, Franciscus Sweertius: „Quis vetet id Brabantis facere, quod Laurentius Schraderustoti Italiae, Bernardinus Scardeonis urbi Patavio, et Simon Grunaeus Basiliae, alijque hoc seculo melioris literaturae viri praestiterunt?” (pp. x-xi).

73) „Brieven ...”, o.c., p. 136: „Apud Minoritas sequens epitaphium depictum inscriptumque est foris, non procul ab ostio.” Sweertius, o.c.: „In Coemeterio ... Ad epitaphium Cornelii, Francisci, Jacobi Floris, lapidariae et pictoris famoss.”, waarna alleen het distichon volgt.

74) Een opsomming te geven van de talloze publicaties waarin hierover werd geschreven is vrijwel onmogelijk; een recent voorbeeld is Phyllis Hartnoll, A concise history of the theatre, Londen, 1968, pp. 74, 76-78 (met een reproductie van de tekening). Ik betwijfel of de Witt ook belang stelde in het Engelse toneel van zijn tijd; wat hem boeide was de overeenkomst van de Engelse theaters met die uit de oudheid zoals hij kende uit de wetenschappelijke literatuur van zijn tijd, zoals: Justus Lipsius, Saturnalia sermonum libri duo, qui de gladiatoribus ..., Antwerpen, 1582, en Justus Lipsius, De amphitheatro liber, in quo forma ipsa loci expressa et ratio spectandi, Antwerpen/Leiden, 1584.

(Afb. XV) Peter Paul Rubens. *St. Gregorius omgeven door heiligen*. Musée de Grenoble.

er laconiek melding van dat in de kerk van de Michaelsabdij ⁷⁵⁾ „vóór de ingang van het koor aan de linkerhand wijdde en plaatste P. P. Rubens, de voortreffelijke schilder, een schilderij van verbazingwekkende hoogte

75) „Brieven . . .”, o.c., p. 135: „In eodem templo ante chori introitum ad sinistram manum stupendae altitudinis et artis dicavit posuitque P. P. Rubens, pictor eximius . . .” De erop volgende inscriptie is ook te vinden bij Sweertius, o.c., p. 144, en daaruit overgenomen staat ze in: Max Rooses, *Rubens' leven en werken*, A'dam/Antwerpen/Gent, 1903, p. 108.

en kunst...," waarna hij de wijdingsinscriptie er onder laat volgen in kapitale letters.⁷⁶⁾ Het bedoelde werk is dat wat zich nu te Grenoble bevindt, als „Saint Grégoire entouré de Saints" (Afb. XV) (op doek 4.72 x 2.86 m). Het werd in 1794 door de Fransen van de plaats gehaald waar Rubens het in 1610 boven het graf van zijn moeder aangebracht had; hij had het in 1609 vanuit Italië meegebracht.⁷⁷⁾ Men mist hier duidelijk een verdere beschrijving door de Witt. Waarschijnlijk vond de verfijnde Utrechter het schilderij eigenlijk alleen maar „capricieus". Men gaat dit des te meer vermoeden omdat hij een ander schilderij in diezelfde maanden wel prachtig blijkt te hebben gevonden. Op 17 juni 1611 schreef hij van Buchell over een bezoek dat hij te Leuven gebracht had aan Caius Antonius Hopper, die onder meer kanselier van de universiteit aldaar was: „⁷⁸⁾ Die man leidde mij binnen in zijn bibliotheek, welke waarlijk een Hermathena genoemd kan worden, zo is ze niet zozeer van boeken als wel van verschillende beelden en zeer kunstige schilderijen rijk voorzien. Hier heb ik werken van de aanzienlijkste schilders gezien, zoveel als maar mogelijk is; maar vooral van hen die het tijdperk der vaderen en dat daarvóór heeft voortgebracht. Van de jeugdigen namelijk, en zij die van de tegenwoordige tijd zijn is hij niet zozeer een liefhebber.

Temidden van vele en zeer zorgvuldige schilderijen stond ik vooral verstomd bij een beeltenisje van de heilige Maagd, door Quinten Matsijs geschilderd. En toen hij dat bemerkte, heeft hij gelachen, en nadat er een of andere afsluiting of linnen omhulsel was geopend zei hij:

„Dit moet ge bewonderen."

Ik, gelijk een door de bliksem getroffen en als in extase meegesleept, kon mijn ogen niet afwijken van een zo zorgvuldig werk.

Het was een beeltenis van de heilige Maria Magdalena, zó kunstig en zó fijn door dezelfde Matsijs tot stand gebracht, dat ze naar mijn oordeel althans de scherpte en de fijnheid in het schilderen van zowel Mabuse als Holbein, en laat staan de nog levende Oliver, verre schijnt te overtreffen. Ik voor mij verbeeldde me geen afbeelding, doch een zeer mooie en bijna ade-

76) Général de Beylié, *Le Musée de Grenoble*. Paris, 1909, pp. xi, 33.

77) Rooses, o.c., pp. 107-108. Rubens had het werk geschilderd voor de S. Maria in Vallicella te Rome: over de verwickelingen rond de opdracht ervoor en de uitvoering ervan zie: Michael Jaffé, *Peter Paul Rubens and the Oratorian Fathers*, Florence, 1959, passim.

78) „Brieven...", o.c., pp. 142-143: „Is in bibliothecam suam me introducebat, quae vere Hermathena dici potest, ita non tam libris quam variis signis et artificiosissimis tabulis est instructissima. Hic ego quam plurima clarissimorum pictorum vidi opera, eorum praecipue, quos patrum et prior tulit aetas. Neotericorum enim et qui praesentis sunt aevi non tam est amator. Inter multas et curiosissimas tabulas obstipui praesertim ad imaginem divae Virginis a Quintino Mesio depictam. Quod cum ille animadverterat, risit et resecto repagulo quodam seu linteo velamine. 'Hoc mirare' inquit. Ego attonito similis et quasi in extasin raptus dimovere oculos a tam curioso opere non poteram. Effigies erat beatae Mariae Magdalенаe, tam artificiose, tam subtiliter ab eodem Mesio elaborata, superara meo quidem iudicio et Maubusii et Holbenii et nedum viventis Oliverii in pingendo acrimoniam et subtilitatem longe videretur. Non equidem imaginem, sed formosissimam et paene spirantem feminam palpitantiaque membra mihi conspiciere videbar, non pictas denique vestes, sed lucentes byssinos sinus et lacinias, splendentes margaritas et uniones similesque id genus gemmas, quibus ornata vestis fluere et vento agitari apparebat. Breviter, ego accuratius opus aut delicatius hucusque nondum vidi."

(Afb. XVI) Quinten Matsijs. Maria Magdalena. Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen.

(Afb. XVII) ?. De „Mansi“-Magdalena. Kaiser Friedrich Museum, Berlijn.

mende vrouw en van leven trillende ledematen te aanschouwen, jazelfs geen geschilderde klederen, maar een boezemkleed en slippen van glanzend fijn linnen, schitterende kleine en grote parels en gelijke edelstenen van dit soort, en het daarmee versierde kleed scheen te golven en heen en weer bewogen te worden in de wind. Kortom, een zorgvuldiger of verfijnder werk heb ik tot zover nog niet gezien . . .”

De Witt, die door zijn vergelijking met werk van andere schilders een echte kunstkenner blijkt te zijn geweest, zag hier twee van die schilderijen van Matsijs waarover van Mander schreef: „Soms wordt hier en daer bij den Constbeminde in hun Const-camers eenigh stucxken ghevonden/ daer het als oostelijck Juweel in weerden werdt gehouden.”⁷⁹⁾

De Utrechter was zo enthousiast over de Magdalena dat hij achteraf dacht meer juwelen te hebben gezien dan er in werkelijkheid op het schilderij voorkwamen, dat waarschijnlijk een van de late werken van de Vlaamse meester is geweest, zoals de Magdalena in het Museum voor Schone Kunsten⁸⁰⁾ (Afb. XVI) te Antwerpen of de Mansi-Magdalena in het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn,⁸¹⁾ (Afb. XVII), die evenwel door Friedländer⁸²⁾ niet als werk van Matsijs zelf werd beschouwd.

79) Van Mander, o.c., fol. 216a.

80) Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, Catalogue descriptif, maîtres anciens, Antwerpen, 1958, nr. 243; de afmetingen van het paneeltje zijn: 0,45 x 0,29 m.

81) Kaiser Friedrich Museum, Berlijn, Kat., Berlijn, 1912, 7e Aufl., nr. 574D; de afmetingen zijn: 0,80 x 0,57 m.

82) Max J. Friedländer, Der Meister der Mansi Magdalena, Jahrbuch der königlichen preussischen Kunstsammlungen, XXVI Bnd. Berlijn, 1915, p. 6 & afb.

Op deze schilderijen ziet men „Rafaelesk”-mooie vrouwen, in een geraffineerde „sfumato”-techniek geschilderd.

Dat er zoiets als een gordijn hing voor het topstuk van Hopper's collectie, was wellicht niet alleen omdat het zo kostbaar was, maar ook omdat ze volgens contrareformatorische begrippen niet juist was voorgesteld. De Leuvense „theologus regius” Johannes Molanus had immers geschreven „Dat echter deze vrouw wat haar kleding betreft boete heeft gedaan, en of een zo volmaakt voorbeeld van boetedoening ook geen kleed had aangetrokken dat een boetende paste, laat geen twijfel. Daarom wordt zij op onbehoorlijke wijze door de schilders geschilderd met pracht en praal van kleding, terwijl ze boete doet of op haar knieën gevallen het kruis omhelst.”⁸³⁾

Wat de Witt afgezien van de levensechte knappe vrouw bewonderde was de „acrimonia” (scherpte) en „subtilitas” (fijnheid) van het werk, dat „accuratius” (nauwkeuriger) en „delicatus” (verfijnder) was dan hij ooit had gezien.

Het is dezelfde „uytnemende scherptheit en netticheit,” waarmee Wtte-wael de portretjes had geschilderd, eigenschappen die ook Frémy's penning bezit.

De Witt had een voorliefde voor kunstwerken met een precieus karakter, die tevens overeenstemden met het beeld dat hij zich vormde van de kunst der Oudheid. De brief aan van Buchell eindigt als volgt:⁸⁴⁾

„Aan Bloemaert vervolgens moet ge onder de eersten een groet brengen uit mijn naam en zeggen dat ik hem hoog schat en voor zijn werken de grootste waardering heb. Wij menen immers dat ook wij een fijne neus voor deze Pictoria hebben, en (opdat ik een term van Cicero gebruike) geen onontwikkelde ogen.”

Hij reisde verder en op 13 februari 1612 bevond hij zich te Parijs blijkens van Buchell's uittreksel van een aldus gedateerde brief.⁸⁵⁾ De erop volgende is van 21 juni 1612. Daarin troostte hij zijn vriend, wiens enige zoon was gestorven; het volgende gedicht droeg hij er aan op:

„O amelette heureuse, jouissant les campagnes
dont l'immense beauté surpasse le discours,
où les anges luisants te sont fidelles compagnes
en joye éternelle qui durera tousjours.

Je ne plains pas la mort en fleur de ton jeune aage
non plus que le départ d'une neuve prison:
n'y suis fâché d'avoir achevé ton voyage,
et qu'avez recueilli tes fruits devant saison.

83) Joannes Molanus, De historia S.S. imaginum et picturarum pro vero earum usu et contra abusus, Leuven, 1594, fol. 136b-137a: „Hanc autem poenituissae vestitu non est dubium quin tam perfectae poenitentiae exemplar etiam habitum induerit qui poenitentem decebat. Ideoque indecenter a pictoribus pingitur cum pompa vestium, poenitentiam agens, aut crucem provolutis genibus amplectens.”

84) „Brieven...”, o.c., p. 146: „Blommartio deinde inter primos meo nomine salutem dices et me illum magni facere suaque opera maximi aestimare. Putamus enim et nos habere nasum in hac Pictoria atque (ut Ciceronis verbo utar) non indoctos oculos.”

85) „Brieven...”, o.c., p. 146.

L'homme n'est pas heureux pour longtemps vivre au monde
 La quantité des jours n'apporte pas plus d'heur.
 La grandeur ne faict pas une sphère plus ronde
 et le cercle petit n'a pas moins de rondeur.

Il tarde au pèlerin d'achever son voyage,
 le marinier voudroit n'estre plus sur les eaux,
 tout ouvrier s'esjouit au bout de son ouvrage,
 et moy je te gratule l'escap de tant de maux." 86)

Tevens vertelde hij over de waardering die zijn werkzaamheden in Parijs genoten: 87) „Ik blijf bovendien bezig met mijn oude studie van oudheden en werken van de vroegere tijd, waarin wij zeer veel behagen scheppen, en deze liefde maakt ons zorgvuldiger wat betreft de observaties en aantekeningen, zódanig dat onlangs de zeer vermaarde heer Jacques du Breul, een Parijzenaar (die reeds nu „Le theatre des antiquitez de Paris,” uitgegeven heeft), in onze papieren vond, wat aan zijn ogen ontgaan was. Vandaar uitgelaten mij omhelzend zei hij „Ja, gij Vlamingen zijt van beter ogen voorzien dan wij Fransen.” En nadat hij mij begeleid had in zijn museum en verschillende monumenten van eerbiedwaardige ouderdom had getoond, heeft hij tenslotte onze naam verlangd en deze geplaatst tussen de minnaars der schone kunsten en de slagorden der kenners van de oudheid.”

Enkele regels verder blijkt wat de geleerde Utrechtse kunstminnaar zo ongeveer verstond onder een „akademie”.

Reagerend op Utrechts kunstnieuws dat van Buchell hem had medegedeeld schreef hij: 88) „Reeds maak ik een einde met uw nawoord, waarin ge melding maakt van de aankomst van de zeer beroemde kopersnijder Chrispijn van der Passe, 89) waarvan ge zegt dat hij vanuit Keulen naar Utrecht is verhuisd en dat ge meermalen samen met hem en Bloemaert en andere elegante vernuften de vriendschapsdranken dikwijls herhaalt. Zoals ik begriip denkt gij daar aan een akademie. Bravo, ga zo door, eens zult ge mij als medelid hebben, indien de milde God ons het leven bewaart en deze geest.”

Aan het slot stelde hij zich een schilderij voor van Bloemaert waarover zijn

86) „Zes brieven . . .”, o.c., pp. 62-63.

87) „Zes brieven . . .”, o.c., pp. 66-67: „Haereo praeterea in antiquo meo studio antiquitatum et operum priscae saeculi, quibus summopere delectamur, et hic noster amor curiosiores nos reddit in observationibus et annotationibus, ita ut nuper cum maxima admiratione clarissimus dominus Jacobus du Breul Parisiensis (qui iam nunc Theatrum edidit Antiquitatum Parisiensium) repperit in schedis nostris, quod eius oculos effugerat. Unde exultabundus me complectens, „Sic,” inquit, „vos Flaminigi oculatiores estis quam nos Franci.” Et postquam me in musaeum suum deduxisset (!) variaque venerandae vetustatis commonstrasset (!) monumenta, nomen nostrum tandem poposcit, quod ipsum inter philomusos et agmina antiquariorum deposuit.”

88) „Zes brieven . . .”, o.c., p. 67: „Jam facio finem cum epilogo tuo, in quo refers de adventu celeberrimi caelatoris Crispiani van den Broek (!), quem ais Colonia Ultrajectum commigrasse, et te saepius cum illo Blommartioque et aliis elegantibus ingeniis philotesia celebrare. Ut intelligo vos illic academiam meditamini. Macte porro, habituri me estis aliquando collegam, si benignus Deus nobis vitam conservet et hanc mentem.”

89) Niet Van den Broeck, doch van de Passe had zich te Utrecht gevestigd.

(Afb. XVIII) Abraham Bloemaert. De geboorte van Christus.
Musée du Louvre, Parijs.

vriend hem had bericht.⁹⁰⁾ „Ge zult de onsterfelijke Bloemaert ervan ver-

90) „Zes brieven . . .”, o.c., p. 68: „Immortali Blommartio adfirmabis gratissima nobis fuisse ab ipso salutis vota. Et grata mentio quam facis de ingenti tabula illa, in qua depingere ipsum dicis historiam nativitatē Christi. Videor mihi iam nunc praesens conspiciere palpitantem in cunis Infantulum, speciosissimam Virginem Matrem, distenta lacte beatissima proferentem ubera, adstare senem, patrum pie putativum (?; bedoeld is waarsch.: putativum) accurrere pastorum turbam, chorū circumvolitare angelicum; divina omnia. Vivat, vivat, per quem patriae nostrae fama, et a quo: Culta coronatis picta triumphat equis.” Dit laatste vrij naar Propertius, III, 1, 10, of Ovidius, Fasti, V, 52.

zekeren, dat de heilwensen van hemzelf aan ons zeer aangenaam geweest zijn. Aangenaam is (ons) ook de melding die gij maakt van dat reusachtige schilderij (Afb. XVIII) waarop hij, naar gij zegt, het verhaal van Christus' geboorte schildert.⁹¹⁾ Ik verbeeld mij reeds nu, als ter plaatse aanwezig, het Kindje trillend in de wieg te aanschouwen, en te zien dat de zeer schone Moedermaagd haar zeer gelukzalige borsten, die strak staan van melk, tevoorschijn brengt, en dat de grijsaard erbij staat, de vroom vermeende vader, en dat de schare herders toesnelt, en het engelenkoor rondvliegt, alles goddelijk.

Leve hij, Leve hij, door wie er roem voor ons vaderland is, en door wie: „Het vereerde geschilderd triomfeert met gekroonde paarden”.⁹²⁾

De voorstelling van het Kerstgebeuren zoals de Witt zich vormde was niet overeenkomstig de toenmalige leer van zijn religie, het Contrareformatorische katholicisme. De reeds eerder ter sprake gekomen Johannes Molanus „keerde zich met kracht tegen de voorstelling van de H. Joseph die sommige schilders op afkeurenswaardige wijze schilderen als een onnozel manneke, dat ternauwernood tot vijf kan tellen.”⁹³⁾ en wat betreft de intieme voorstelling van Maria zou men een ander oordeel van hem kunnen aanvoeren: ⁹³⁾ „Wat verfoeilijker is; bij het vormen van de beelden zelf van de heiligen schromen de schilders niet om onzedelijk te zijn, zoals bij het schilderen van de allerheiligste Theotokos maagd, bij de treurende of boetende Magdalena, en bij het uitbeelden van de overige heilige vrouwen of maagden.”

Omstreeks de jaarwisseling van 1613/1614 werd de Witt overvallen door van Buchell's bericht van de dood van Jacob Foeck; zijn reactie was hef-

91) Dit werk van Abraham Bloemaert, die evenals de Witt katholiek was, bevindt zich thans in het Louvre: Catalogue raisonné des peintures flamandes du XVe et du XVIe siècle, Paris, 1953, nr. 2327, Beschr. met afb. in: G. Delbanco, Abraham Bloemaert, Straatsburg, 1928, pp. 40-41, 74-75, nr. 14, Taf. 8 XIX. Het doek, 2,86 x 2,29 m, is gesigneerd en gedateerd: „A. Bloemaert fe 1612”. Catal. rais. des peintures flam., o.c., ibid.: „Le tableau aurait été commandé pour la chapelle des Clarisses de Bois-le-Duc où il serait resté jusque vers les années 1656-1659. Il aurait fait ensuite partie des collections de la Couronne, si l'on suit les indications de l'inventaire Napoléon...” Het werk is als hoofd-altaarstuk te zien op een schilderij van Pieter Saenredam wat zich thans in de National Gallery (Kress coll.) te Washington bevindt; vgl. Catalogue raisonné van de werken van Pieter Jansz. Saenredam, Utrecht, 1961, pp. 140-143, afb. 95-97. „Mais d'après les très intéressants documents qu'ont bien voulu nous communiquer M. le Professeur J. G. van Gelder et M. Jan Mosmans, Archiviste de la Cathédrale de Bois-le-Duc et nous tenons à les remercier ici, tout particulièrement, il ne s'agirait que d'une supercherie du peintre. Le tableau peint par Bloemaert en 1615 pour la maître-autel de la Cathédrale de Bois-le-Duc représentait l'Intercession et la Maternité de la Vierge; il aurait été mis à l'abri dans les Provinces du Sud, par les Catholiques, avant la conquête de 1629. Les Ministres protestants, désormais maîtres du temple auraient remplacé le tableau par un rideau, et c'est le rideau que l'on voit sur l'esquisse de Saenredam, datée du 1er juillet 1632, actuellement au British Museum; dans son tableau de 1646, Saenredam trouvant sans doute le rideau déplaisant, l'aurait remplacé par notre tableau de Bloemaert, qu'il avait probablement l'occasion de voir dans la chapelle des Clarisses.”

92) J. J. M. Timmers, Symboliek en iconografie der christelijke kunst, Roermond/Maaseik, 1947, p. 947, nr. 2128; verw. naar Molanus, De historia S.S. etc.

93) Molanus, o.c., fol. 586a: „Quod detestabilis est, in figurandis ipsis divorum imaginibus lascivere non verentur pictores: ut in sacerrima Θεοτοκῳ virgine pingenda, in lugente, vel poenitente Magdalena, sanctisque ceteris mulieribus, aut virginibus efformandis.”

tig; op 5 februari 1614 schreef hij vanuit de Franse hoofdstad: ⁹⁴⁾ „Indien de wrede en onverbiddelijke Parca de levensdraad van mijn geluk niet getroffen had, liefste aanverwant, had ik samen met de gelukkigen voort kunnen zijn gegaan en me met mijn lot verzoend hebben. Zij is het, die ons plotseling heeft neergeworpen en gevangen houdt in de boeien van de diepste rouw en droefheid. Waarom hebt gij, kwade godin, uw wapen niet eerder op ons gericht dan op dat mij geliefde hoofd? Want hieronder gebukt, is mij het leven nu reeds nauwelijks meer tot genoegen. Het is zo, mijn Buchellius, alsof ik liever zou willen dat gij van hem de brieven zoudt missen ⁹⁵⁾ door mijn dood dan door dat overlijden, waardoor ik zeer zwaar ontmoedigd ben, door die dood, zeg ik, onverhoeds, onverwacht, van mijn zeer vererenswaardige, zeer achtenswaardige, en zeer verdienstelijke oom, ach, eens de mijne, Jacob Foeck, waardoor ik zó smartelijk getroffen ben, dat ik door geen droeviger bericht erger terneergeslagen had kunnen worden, niet meer had kunnen treuren, en niet meer pijn had kunnen hebben in mijn hart. Hij was toch immers degene die ons voor de beschaafdere kunsten bezielde, uitnodigde, begunstigde. Hij, die het onze, hoe weinig het ook was, achtte, roemde, laat ik het in één woord zeggen, zeer teder lief gehad. Welke geestkracht moet mij ondersteunen om dit ondragelijk groot verlies en deze rampspoed van ons te kunnen dragen? Ik vind mij in mijzelf niet terug. Laat

94) „Brieven . . .”, o.c., pp. 160-162: „Nisi foelicitatis meae stamen incidisset atrox et inexorabilis Parca, affinis carissime, potueram cum fortunatissimis decurrere sortemque meam composuisse. Haec est illa, quae nos subito deiecit et in vinculis detinet summi luctus et maeroris. Quin in nos truculenta telum prius strinxisti quam in carum mihi istud caput? Quo sublato iam nunc amplius vix mihi vita lubens. Ita est, mi Buchelli, vel meo ipsius interitu litteras mallem desiderares quam eo casu, quo gravissime sum afflictus, illa, inquam, morte inopinata, inexpectata colendissimi, observandissimi meritissimique avunculi, heu quondam mei, Jacobi Foeck, qua adeo sum percussus, ut tristiori nuntio peius affici non potuissem, non dolere magis, non corde pungi magis. Etenim hic erat ille, qui nos ad elegantiores artes animabat, invitabat, fovebat. Qui nostra quantulacunque aestimabat, praedicabat, verbo dicam, tenerrime amabat. Quae vis animi me sistat potenter ferre intolerabilem hanc stragem nostram et calamitatem? Ego in me non reperio. Proponat mihi tota philosophorum turba axiomata sua et paradoxa, dicant Stoici fatale hoc fuisse: respondebo et sic nunc mihi esse, dolere. Si tu quid habes supra, communica. Iaceo etenim et languo simulque mecum omne studium nostrum, omnis industria. Calebam totus in colligendis monumentis aevi vetustioris et saeculi prisci. Et iam coacervaveram copiam copiosam, in qua erant quaedam a me delineata satis foeliciter nec invitis Gratiis. Placebant saltem politionibus ita, ut ambirent etiam typographi quidam et chalcographi, inprimis autem Henricus de Coninck Dordracenus, egregius in arte sculptoria, qui hinc etiam sibi haud contemnendum quaestum proventurum adfirmabat. Sed postquam intellexisset Maecenati, heu, quondam meo, avunculo carissimo, et tibi ceterisque amicis meis doctioribus a me collegisse, destitit rogare. Hanc supellectilem omnem abieci reservatis tantummodo quaternionibus aliquot emaculatis, quo aliquando vobis conatus nostri specimen exhibeam et curiositatis. Cur autem reliqua disciderim, torpor meus in causa fuit et nausea omnium fere rerum, praecipuum autem, quod ad momenta et quemque aspectum dolorem mihi ingerebant ob ipsius mortem, cui haec ego excerpebam, cui poliebam et cui ex hisce iustum volumen concinnabam. Eo itaque abrepto, qui quasi parens huic partui, visum etiam mihi par auferre posthumum hunc foetum eumque parentare Manibus colendissimi Maecenatis, mei avunculi observandissimi. Quem ut inter superos suscipiant aeternitas et sancta quies, voveo quam devotissime religiosissimeque votis et lacrimis innumerabilibus. Vos, divi Manes, suscipite suprema haec iusta, quae procul a patria, absens in terra peregrina vobis parento exsolvoque, et quiescite.”

95) Jacob Foeck verzorgde de verzending van de briefwisseling tussen de Witt en Van Buchell; „Brieven . . .”, o.c., p. 145: „(litterae), quas trades avunculo meo Foeckio, qui ad manus nostras ut veniant fideliter curabit.”

de hele schare filosofen mij hun axioma's en paradoxen voor ogen stellen, laat de Stoïci zeggen dat dit noodlottig is geweest; ik zal antwoorden dat het ook nu voor mij zo is, dat ik bedroefd ben. Als gij iets meer hebt, deel het mede. Ik ben namelijk moedeloos en kwijn weg, en met mij onze hele studie en iedere werkzaamheid. Ik was geheel enthousiast bij het verzamelen van monumenten van de oudere tijd en de vroegere eeuw. En reeds had ik er een rijkelijke voorraad van opgestapeld, waarin er verschillende door mij getekend waren, op tamelijk gelukkige wijze en terwijl de Gratiën niet onwelgevallig waren. Ze behaagden althans de meer ontwikkelden zodanig, dat ook enige drukkers en graveurs verzoeken deden, in de eerste plaats echter Hendrik de Coninck,⁹⁶⁾ een Dordrechter, voortreffelijk in de graveerkunst, die verzekerde dat hier ook voor hem een niet te versmaden bron van inkomsten zou ontstaan. Maar na dat hij vernomen had dat ik voor, ach, eens mijn Maecenas, mijn zeer geliefde oom, en voor u en mijn overige geleerdere vrienden die dingen had verzameld, heeft hij het vragen opgegeven. Deze hele schat heb ik weggeworpen terwijl slechts enige katernen, waar de fouten uitgehaald waren, gespaard bleven, zodat ik u eens een voorbeeld van onze inspanning en nieuwsgierigheid moge tonen. Waarom ik echter de rest heb verscheurd: mijn ontsteltenis is er de schuld van geweest en een walging voor bijna alles; het voornaamste echter was, dat ze tot een overwicht en bij iedere aanblik mij met smart overspoelden, vanwege de dood van juist hem, voor wie ik deze dingen uitplukte, voor wie ik ze polijste en voor wie ik hieruit een goed boek samenstelde. En omdat hij zo weggerukt was, die als een vader voor deze geboorte was, heeft het mij passend geleken de posthume vrucht te vernietigen en als dodenoffer te brengen aan de geest van mijn vererenswaardige Maecenas, mijn zeer achtenswaardige oom. En mogen hem onder de hemelingen opnemen de eeuwigheid en de heilige rust, wens ik zo toegewijd en vroom mogelijk in gebeden en tranen zonder tal. Gij, heilige Ziel, neemt deze laatste eerbewijzen aan die ik, ver van mijn vaderland, afwezig in het buitenland, u als dodenoffer breng en geef, en hebt rust."

De papieren hekatombe waar hij van sprak in de „lijkrede" die hij in zijn brief invoegde, was hem blijkbaar nog niet genoeg. „Kanunnik" de Witt schreef op 26 november 1614 aan zijn superieur, deken Lambert van der Burch:⁹⁷⁾ „Maar na oom's dood hebben wij zijn portret vastgelegd; dat hebben wij met emblemata en opschriftjes versierd; hiervan heb ik in mijn vorige brief gewag gemaakt; en reeds heeft de graveur een goed deel voltooid, en hij zal er binnenkort exemplaren van geven, die ik, wanneer ik ze ontvangen heb, aan uw heerschappij gemeenschappelijk zal maken...". Pas in mei van het volgende jaar was de gravure voltooid; op 19 mei 1615 schreef hij Gilles van Ledenberch, secretaris van de Staten van Utrecht: „Je vous envoie aussi quelques portraits de mon feu oncle, le général Foeck, lesquelles un mien extrême désir et affection de tesmoigner à tous

96) Er is geen werk van deze graveur bekend.

97) „Brieven...", o.c., p. 169: „At avunculi post mortem effigiem deposuimus. eam exornavimus emblematis et inscriptiunculis, huius ego mentionem feci superioribus meis litteris (?); et iam chalcographus bonam partem absolvit laturus brevi exemplaria, quae cum acceperim D.T. communicabo."

l'obligation que je luy ay, m'ont faict inventer et figurer moymesmes, et exprimer sur un papier, sa face imprimée en mon âme et esprit." 98) Twee dagen later meldde hij van Buchell, die hem enige prenten gestuurd had; 99) "... ik ben u zo dankbaar als mogelijk is voor de portretten van de prinsen van Brandenburg en dat van u, wat zorgvuldig afgewerkt is. Doch ik weet niet door welk noodlot zelfs de stift van de beroemdste kunstenaars in het voorstellen van gezichten onzekerder en meer wankelend is. Is toch de zeer uitstekende Dürer niet iets dergelijks gebeurd bij het portret van de grote Erasmus van Rotterdam? Wij hebben de afgelopen dagen getracht onze diepge wortelde smart om ooms dood te verlichten door een publiek getuigenis van ons ongelofelijk gevoel van gemis, en dat hebben wij openbaar gemaakt in koperdrukken en -platen.

Dat het maar zo volmaakt mogelijk mocht zijn hebben wij gewild. Maar de hand van de graveur heeft de indeling van onze meer nauwkeurige tekening niet geëvenaard. Het moet wat hem betreft geduld worden, en daarom, ik voor mij wil dat de welwillende beschouwer de arbeid voor lief neemt van een man die in de pictoria (schilderkunst) niet geoefend of onderricht is. Intussen zal wellicht iemand zich erover verwonderen dat er zoveel tot stand is gebracht door een onervaren man, niet ophouden zich te verwonderen zal hij echter, aan wie onze vasthoudende fantasie en levendige kracht van idee bekend en duidelijk zijn geworden, hoe ik, die na zoveel jaren, vanaf zoveel afstanden, door verbeelding alleen, zonder ander voorbeeld het beeld van mijn gestorven oom zo nauwkeurig heb kunnen weergeven, zoals onze tekening openbaart, die met de hand is getekend, (waarvan de graveur nauwelijks de schaduw heeft weergegeven); als bij wonder gelijkend. Overigens, indien de inventie van het werk en de indeling ervan en de opschriftjes uw goedkeuring zullen wegdragen, worden wij niet bevreesd door het oordeel van anderen. U zenden wij een exemplaar toe op satijn gedrukt en enige

98) „Brieven...”, o.c., p. 173.

99) „Zes brieven...”, o.c., pp. 77-79: „... gratias tibi habeo quam maximas pro missis ad nos imaginibus Brandenburgiorum principum et tua, quae accurate elaborata est (zie: D. Franken Dz., *L'oeuvre gravé des Van de Passe* —, 1881, pp. 81, 503.). Sed nescio quo fato etiam celeberrimorum artificum stilus in representandis vultibus incertior et vacillans magis sit. Nunquid excellentissimo Durero simile usu venit in magni Erasmi Roterodami effigie? (vgl. cat. Erasmus en zijn tijd, R'dam, 1969, nr. 351.) Nos praeteritis diebus dolorem nostrum inveteratum ex avunculi obitu lenire conati sumus desiderii nostri incredibilis publico testimonio, quod divulgavimus typis aeneis et tabellis. Utinam tam esset absolutum quam maxime voluimus. Sed dispositionem et curiosiorem delineationem nostram non est adsecuta sculptoris manus. Ferendum in ipso, quod in me velim benignus spectator, industriae videlicet ut boni consulat in pictoria non exercitati aut instucti. Interim mirabitur forte quis tantum ab homine imperito praestitum, sed mirari desinet, cui tenax nostra phantasia et ideae viva vis cognita et perspecta est; qui post tot annos, a tot intervallis sola imaginatione absque alio exemplo avunculi defuncti imaginem tam exacte exprimere potuerim, quemadmodum nostra praefert delineatio manu picta (cuius vix umbram reddidit chalcographus) ad miraculum similis. Caeterum operis inventio et dispositio inscriptiunculaeque si tibi probabuntur, reliquorum iudicium non extimescemus. Exemplar ad te mittimus impressum satino et aliquot papiracea, quae (si digna tibi videbuntur) pro tuo arbitrio inter amicos distribues, cum admonitione tamen et cautione, quas supra, ne offendantur imaginis dissimilitudine. Ipsam tabulam aeneam matererae Gauborgae Foeck muneri dedimus et observantiae symbolo scripsique, si aliquando plura exemplaria impressa cuperet ut tibi loqueretur; auxilium tuum si forte in hac re imploret, rogo ut adiuves.”

(Afb. XIX) ? naar een tekening van Johannes de Witt. Prent ter nagedachtenis en met het portret van Jacob Foeck. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

ervan op papier, die ge (indien ze u waardig zullen lijken) naar uw goeddenken onder de vrienden moogt uitdelen, met de waarschuwing echter en de voorzorg, die ik hierboven noemde, opdat zij niet gekwetst worden door een niet gelijkend zijn van de beeltenis. De koperplaat zelf hebben wij aan de zuster van mijn moeder Gauborga Foeck gegeven als geschenk en symbool van hoogachting en ik heb geschreven dat, indien zij soms meer gedrukte exemplaren zou verlangen, zij met u moest spreken; als zij toevallig uw hulp in deze zaak inroept, verzoek ik u dat gij helpt." Aan het slot van de brief verzocht hij van Buchell aan verschillende mensen zijn groeten over te brengen: ¹⁰⁰⁾ „Aan dezelfden moet ge (indien ge meent dat het past) ons werkje

100) „Zes brieven...”, o.c., p. 80: „Iisdem (si convenire putabis) opellae nostrae copiam facies et praecipue excellentissimo Blommartio, item reverendo patri domino Wolffswinkel (?), artium elegantiarum summo aestimatori, nobilissimisque caelatoribus, dominis Johanni (waarsch. is hier Willem bedoeld) Croeck et Adamo de Vianen, caeterisque pictoriae candidatis, pro tua discretionem et cum nostra salutatione.”

ter beschikking stellen en vooral aan de zeer voortreffelijke Bloemaert, evenals aan de eerwaarde vader heer Wolffswinkel, een zeer groot beoordeler der verfijnde kunsten, en aan de zeer edele metaalbewerker, de heren Johannes(?) Croeck en Adam van Vianen, en de overige ingewijden van pictoria, naar gelang uw discretie en samen met onze groet."

De gravure (Afb. XIX)¹⁰¹⁾ die hij naar Utrecht opstuurde getuigt van een zeer persoonlijke smaak en is moeilijk te vergelijken met dergelijk soort prenten uit die tijd. Bovenaan ziet men een banderol waarop de spreuk: „Omdat het voor deugden gemaakt wordt, gaat dit niet ten gronde." Daaronder speelt zich een ongewoon tafereeltje af: een adelaar, in plaats van een pelikaan¹⁰²⁾ opent zich de borst om zijn jongen in het nest te voeden, die hij met zijn vleugels overschaduwet. De Witt heeft hier een synkretisme gebruikt: De legendarische deugden van adelaar en pelikaan gingen samen in de persoon van Jacob Foeck. Het nest wordt vastgehouden door de personificaties van de deugden Prudentia en Pietas die een ovaal portret-médaille flankeren. Het randschrift ervan vermeldt de naam en de ambtelijke waardigheid van Jacob Foeck, die binnen de ovale lijst „en profil" voorgesteld is. Onder het médaille bevindt zich het doodssymbool en een soort monumentaal voetstuk waarop ook de deugden staan. Het opschrift daarop luidt: „Tot de hoogste Prefectuur van de Munt bij de Verenigde Nederlanders heeft uw voortreffelijkheid u omhoog gevoerd en uw Voorzichtigheid, tot de Hemelingen kortgeleden uw Liefde voor uw verwanten. Juist die heeft mij bewogen en aangespoord, dat ik dit, hoedanig het ook is, monument van een zeer dankbare geest zou wijden voor U, de Tijd, en het nageslacht." Eronder staat binnen een sierlijke omlijsting; „Johannes de Witt, Steven's zoon, plaatste en bracht (het) als dodenoffer voor zijn zeer gemiste oom. Parijs, 30 september, 1614."

Ook deze gravure blijkt dus als een soort vervanging van een stenen monument gediend te hebben, evenals het portret van Steven de Witt te Utrecht; hier staat de bedoeling er zwart op wit op gedrukt.

De kalligrafische manier van tekenen van Johannes, met de scherpe details is in deze prent terug te vinden, zijn liefde voor sierlijkheid en zorgvuldige afwerking komt erin naar voren en de kleding van de Deugden „schijnt door de wind heen en weer bewogen te worden" als die van Matsijs' Magdalena. De fijne gedetailleerdheid, de hoekigheid van de draperieën, en de engelen met de wapenschilden beneden (de wapens zijn van de familie Foeck) zouden ertoe geleid kunnen hebben dat indien er geen jaartal en portret van Foeck op had gestaan, men het veel vroeger zou dateren. De Witt's ontevredenheid over de graveur werd wellicht ook veroorzaakt doordat de „stenen" elementen niet af waren: het voetstuk waarop Prudentia en Pietas zich bevinden „zweeft" bijvoorbeeld en Pietas heeft geen onderbenen. Welk gedeelte van de anatomische onjuistheden, afgezien natuurlijk van de „maniëristische", er voor rekening komt voor de graveur of voor

101) J. F. van Someren. Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders. Amsterdam, 1890, II, p. 263, nr. 1834.

102) Van Someren, o.c., *ibid.* zag er wel een pelikaan in.

de Witt zelf is moeilijk uit te maken. Ook heeft de prent iconografische overeenkomsten met Goltzius' Scaligerportretten. De kritiek waarom de Witt had verzocht onthield van Buchell hem niet; in een niet gedateerde brief schreef deze hem nogal diplomatiek: ¹⁰³⁾ „... Ik kom echter op het portret van uw oom, en zeker heb ik uw vasthoudende geheugen bewonderd, dat gij ervoor hebt gezorgd dat hij die ge in zo lange tijd niet had gezien op zo gelukkige wijze uitgebeeld werd, en dat door een vreemde hand. Er zijn er echter, die sommige dingen missen: ze zeggen dat het hoofd groter is dan zou moeten en de prefect van de munt en Culemburgius, controleur van de munt, gaan zover dat ze herstellingen maken en sommige dingen verbeteren. Zij waren immers dagelijks bij uw oom en de versere herinnering van henzelf is nog over. Ik zal mijn best doen, opdat door van der Passe, indien er iets verbeterd kan en moet worden, dat naar behoren geschiedt.”

Op 21 mei had de Witt niet alleen naar van Buchell geschreven, doch tevens naar Lambert van der Burch. Deze had hem waarschijnlijk gevraagd, waarom hij zo lang in Parijs bleef „hangen”.

De Witt's antwoord was aldus: ¹⁰⁴⁾ „Reden van onze vrije tijd zal voor mij geven de herstelde geschiedenis van Karel VI, koning der Fransen, vroeger in het latijn geschreven door een monnik bij St. Denis, in een voor die tijd tamelijk sierlijke stijl. Het is een reusachtig werk, namelijk 21 codexen van papier en door de klerken op ellendige wijze misvormd en bedorven; dat zelfde hebben wij met veel zweet en nachtwaken zo gelukkig hersteld, dat onder de meer befaamde lieden de heer (waarschijnlijk Théodore) Godefroy, zoon van een rechtsgeleerde, ons werk met verwondering heeft goedgekeurd, daar hij zei dat niet verwacht te hebben van een Vlaming (zo noemen ze ons Nederlanders overal), wat met moeite een Fransman en een meer geleerde van het land zelf tot stand had kunnen brengen. Deze beoordeling

103) „Brieven...”, o.c., p. 179, aanm. 3): Sed ad effigiem patrum tui venio, et quidem admiratus sum pertinacem tuam memoriam, qui a tanto tempore non visum tam feliciter exprimi curaveris, idque aliena manu. Sunt tamen, qui quaedam in ea desiderant: aiunt caput amplius esse quam oporteret, et in eo sunt monetae praefectus et Culemburgius, monetarius inquisitor, ut restituant et quaedam corrigant. Illi quippe quotidie patruo tuo aderant et recentior ipsorum adhuc superest memoria. Ego dabo operam, ut a Passaeo, si quid corrigi possit et debeat, id commodè fiat.”

104) „Brieven...”, o.c., pp. 174-176: „Otii nostri rationem pro me dabit historia restituta Caroli VI. Francorum regis, conscripta olim Latine a monacho apud S. Dionysium, stilo pro aevo illo satis eleganti. Opus est immensum, XXI scilicet papyri codicum et ab amanuensibus misere depravatum corruptumque: id ipsum multo sudore et vigiliis tam feliciter integravimus, ut inter viros clariores dominus Gothofredus, filius iurisconsulti, admirabundus operam nostram approbaverit, cum a Flandro (ita universim nos Belgas nominant) non expectasse se diceret id, quod difficulter Francus et eruditior indigena praestare potuisset. Haec clarissimorum virorum iudicia effecere, ut alii quoque similem operam nostram exigerent in manuscriptis Paschasii Ratberti Corbeiensis Abbatis qui vixit tempore Caroli Calvi: quod onus (trium videlicet ingentium tomorum), quamvis primo recusassim, tandem suscipiens intra semestre tempus cum honore deposui. Praeterea emaculata a nobis aliquot beati Fulgentii opuscula, item Nicolai Braiae poemata de gestis Ludovici VIII. necnon historia Albigeniensium et innumera venerandae antiquitatis monumenta, hic a me delineata observataque. Quae omnia occupationum et negotiorum nostrorum facile reddent testimonium. Ad demerendam augustorum principum illustrissimorumque virorum benevolentiam quod attinet, eorum favorem stilo quo saepius usi sunt, non semel nec ab uno sumus consecuti.”

van zeer befaamde lieden hebben bewerkstelligd, dat anderen ook een zelfde werkzaamheid van ons verlangden in handschriften van Paschasius Ratbertus Abt van Corbie die geleefd heeft ten tijde van Karel de Kale: en die zware taak (namelijk van drie reusachtige delen) heb ik, ofschoon ik ze eerst geweigerd had, tenslotte, terwijl ik ze op mij nam, binnen de tijd van zes maanden met ere volbracht. Daarenboven zijn door ons van fouten ontdaan enige werkjes van de zalige Fulgentius, alsmede de gedichten van Nicolas de Bray over de krijgsdaden van Lodewijk VIII, evenzo de geschiedenis der Albigenzen en er zijn talloze monumenten van eerbiedwaardige oudheid hier door mij getekend en bestudeerd. Mogen al deze dingen van onze bezigheden en werkzaamheden op gemakkelijke wijze getuigenis geven. Om het winnen van de welwillendheid van verheven prins en zeer aanzienlijke mannen, wat dat betreft, begunstiging van hen hebben wij met de pen, waarvan zij meermalen gebruik hebben gemaakt, niet eenmaal noch van één (van hen) verkregen." Hierna volgt een opsomming van hoge Franse prelaten en edelen en iets over du Breul's bewondering voor zijn aantekeningen. Onder begunstiging moet men hier waarschijnlijk materiële verstaan, bijvoorbeeld met geld: de Witt bleef trouw aan het kapittel waarvan van der Burch de deken was! Dit is wellicht ook de reden waarom hij zijn werken, die hij wel degelijk geschreven moet hebben, nooit in het buitenland heeft laten drukken.

Zijn brief aan van der Burch heeft ertoe geleid dat men lang gedacht heeft dat hij boeken had gepubliceerd: het is in oude biografieën en soortgelijke werken te lezen zoals bijvoorbeeld in Foppens' uitgebreide *Bibliotheca Belgica* uit 1709.¹⁰⁵⁾

Hulshof en Breuning die de Witt's brieven gepubliceerd hebben konden van gedrukte boeken van de geleerde Utrechter geen spoor vinden. Vrij recent echter heeft de Franse mediaevist Charles Samaran een manuscript, dat waarschijnlijk eens in het bezit van de Franse humanist Théodore Godefroy is geweest, geïdentificeerd als zijnde van de hand van Johannes de Witt.¹⁰⁶⁾ Het werk dat zich thans in de *Bibliothèque Nationale* te Parijs bevindt¹⁰⁷⁾ stelt de Witt's capaciteiten in een helder daglicht: het is datgene wat in de brief het eerst genoemd werd en waarmee hij dus zijn faam in de kringen van Franse geleerden had verworven, namelijk zijn bewerking van „*La chronique latine de Charles VI dite du religieux de St. Denis.*” Het werk dat bestaat uit een in kalligrafisch handschrift geschreven (afb. XX) verbeterde versie naar een verloren gegaan oud handschrift, voorzien van noten in margine, telt niet minder dan 997 folia (1994 bladzijden). Het manuscript eindigt met in margine: „*finit hoc loco liber manuscriptus*” („hier eindigt het handgeschreven boek”: de onderhavige kroniek ging in andere manuscripten verder), en daaronder volgt de spreuk „*Invia VIRTUTI nulla est via*” hetgeen betekent „Onbegaanbaar voor de deugd is geen enkele weg.” Vervolgens de Witt's signatuur waar hij trots „*Ultraiectinus*” onder heeft ge-

105) Joannes Franciscus Foppens, *Bibliotheca Belgica* ..., Brussel, 1709, II, p. 757.

106) Charles Samaran, *Les manuscrits de la chronique latine de Charles VI dite du religieux de St. Denis, Le Moyen Age, Livre jubilaire* 1963, Parijs, 1963, pp. 667-669.

107) *Bibliothèque Nationale, F. Latin, no. 6194¹⁻³*.

Reg 9624² 1248.
Primum Capitulum

CHRONICORUM

KAROLI SEXTI.

continet quomodo patre defuncto
eius patruj consenserunt ut Remis
coronaretur.

*Varia lectionis usque ad fol.
102 verso fine ix codice 3286.
Kewes 96
D. 102.*

Serenissim^{us} Dei gratia Regis Francorum Karoli
licet imperito stilo, gesta defuncti scripsit in quatuor, operum
tamen reor eius moribus addidisse quam vigilant^{er} studio —
Aquitaniam et comitatum Pontis amissos recuperaverit,
velut rerum gerendarum Regulam imitandam. Nam pu-
lebit degenerem sequendo lasciviam, tuip languere desidia, et
necessitatem habebit pra oculis amplectendi virtutes, a quibus —
prius instructus animus juvenilis, proptatis robur accipiet —
Virile, ut parva non modo tuej valeat, sed magnifice augere.
Praesagiant morum Censores perijt, nominis sui Famam, Longe
Latius per Orbem sic gloriosam futuram, quam Cnemoritis
laudibus defraudetur non deso excipiente plausus theatralis
com —

6194.

(Afb. XX) Johannes de Witt. Fol. 1 recto van zijn versie van „La chronique latine de Charles VI...”. Latin, 6194, Bibliothèque Nationale, Parijs.

schreven en de datum van voltooiing van zijn werk: 1 oktober 1612. (Afb. XXI)

Als men dan bedenkt dat hij kort na 17 juni 1611 uit Antwerpen naar Parijs is vertrokken, een reis waar hij wellicht geruime tijd over gedaan heeft

tracere & quibus in manu ouile ad quoniam eternam conf.
 quodam, ipiantis, & debent Deo & Ecclesie matij
 & sua reddideritis, atque attributionis proutum consui
 poteritis. Assertionis quorundam & dignorum, siue ducum &
 graue fuerat, & electionem illius quam tunc vi compertioran
 enarissimum, atq; *CHRISTJ* veram Viariam in terris coluerat,
 approbante. Tunc tam in unum om unionis vniuersalis Ecclesie
 praefatus Nuntius condiscipulis monitionibus domini & quibus
 promissis, & ad hoc erga Potum pro viribus laborare.

Finit hic cum illis
 diebus & tempore.

Frustra Petrus de Luna

Fructus VIRTUTJ nulla est Via

Frustra Petrus de Luna

EXTRACTVS.
 Script. KAL. Octob.
 Die Remigio sac.
 Anno ad. DC. XII.

(Afb. XXI) Johannes de Witt. Fol. 997 verso van zijn versie van „La chronique latine de Charles VI...”. Latin, 6194, Bibliothèque Nationale, Parijs.

want zijn eerste brief uit de Franse hoofdstad is van 13 februari 1612, moet men tot de slotsom komen dat hij inderdaad hard heeft gewerkt „met veel zweet en nachtwaken.”

Het is geenszins uitgesloten dat ook andere werken van de lijst die hij op

tuum in recensendis *BECA & HEDA* scriptis; cum quod Historici sint,
 quorum libris summosq; afficimur; tum quod singulariter Nos tueris.
 Macie porro, Aut nemo alius, au tu Lucm sis dabis. Diligentiam enim tuam
 si spectro & multam lectionem, nihil non posse te video: Si monumenta
 vetustissima quibus domi abundas, omnia posse iudico. Adde s' tili' tui
 veritatem, qua omnes facili superas, & non tantum Patriam Lucubror
 ornauit, sed & vitam res titueris peculiaribus eius Scriptoris.
 Et nos aliquando Symbolum conferemus huic terræ Natali nos træ
 Conamur enim cons titueri in agro *TRAJECTINO* Nobilissima *ILLA*
VETERA CASTRA: In Tacito multa congruunt, sed &
 discrepant pleraq; qua componere nitimur aliorum Historicorū
 scriptis & Operibus antiquis. Fuit hic mihi affectus iam ante
 viginti annos, qui nunc videtur se commouere, & commouere nos, ut
 qua tum incipimus, tandem perficiamus. *COELVM* insuper
PICTORIUM ins truilimus, in quo collocamus Celebriores Pictores
 quosq; a *GYGE* omnium primo, usq; ad nos tros coetaneos quos-
 modum nominant. In & multa Lector reperiet ab alijs non-
 animaduersa, ne ab ipso *AROLO MANDERIO* qudm honoris causa
 nomino, & Patria perenne Decus, iure merito, proclamo. Cui-
 immortalitatem debent *PICTORIA & BELGICAE ANIMAE*.
 In toto itinere nos tro curiose semper quæsiuimus, si qui essent —
 excellentiores Pictoris, & miraveris quàm paucos in *FRANCIA* —
 inuenerimus cum vna Vrbs *ANTVERPIA*, sexaginta* celebres & doctos
 nobis exhibuerit, & duas feminas *Soror & AGNETAM & CLARAM*
LAMBRECHTS in Pictoria nobilissimas solertissimasq; —
 Hic *LYTETSE* Coelum nos trum auxilio inprimis *BUNELLOS*.
 & eius vxor *BUNELLA*, cum *houleeso*: *Juan N. KAJ* Rothomagus
 & *N. bougeois* Parisiensis præs tantissimj Artificis. Auxit &
Pouebus belga, Pictor Regius, qui *MANOVA* ante sex annos euocatus
 annuo honorario opimo decoratus est. Ita ipsemet nobis indicabit —
 pecebatq; ut omnino ita amotaremus, scilicet cum Regina *MARJA* —

* Herunt in editionem Officij
 deffen. Balthaz. deffen. natus
 & pueri in Italia in Pictoria
 & Agni. & inuenerit per totum
 & illis. Inuenerit per totum
 & illis. Inuenerit per totum
 & illis. Inuenerit per totum
 & illis. Inuenerit per totum

21 mei 1615 aan van der Burch opsomde nog in Frankrijk te vinden zijn. Het is duidelijk dat de geleerde Utrechtse edelman misschien heel wat minder in de vergetelheid geraakt zou zijn, indien hij slechts zijn Parijse werk had laten drukken; het is dus te wijten aan zijn verknochtheid aan zijn vaderland en de trouw aan zijn vrienden.

Johannes de Witt's brief van 31 juli 1615 bevat datgene, wat hem in kunsthistorisch opzicht tot een wel zeer interessante figuur maakt; hij vertelde zijn vriend: ¹⁰⁸⁾ (Afb. XXII) „Bovendien bouwen wij een „Coelum Pictorium” op., waar wij alle meer beroemde schilders in plaatsen vanaf Gyges, van allen de eerste, tot onze tijdgenoten die ze de modernen noemen. Daarin zal de lezer veel vinden dat door anderen niet is opgemerkt, ook niet door Carel van Mander zelf, die ik eershalve noem en uitroep tot duurzaam sieraad van het vaderland met verdiend recht, aan wie Pictoria en de Nederlandse bronnimfen de onsterfelijkheid zijn verschuldigd. Op onze hele reis hebben wij steeds zorgvuldig onderzocht, wie bij geval de meer uitstekende schilders waren en ge zoudt u verwonderd hebben hoe weinig wij er in Frankrijk hebben gevonden, terwijl de stad Antwerpen alleen er zestig (van bijna al dezen heb ik zelf de werkplaatsen in ogenschouw genomen en de namen en de voornaamste voorliefden van hen in een katalogus terug gebracht. Ik heb ook met die zusters gesproken, waarvan ge echt moogt zeggen dat ze twee sterren van Pictoria zijn en lichten van de kunst.) beroemde en geleerde aan ons getoond heeft, ook twee vrouwen, de gezusters Agnes en Clara Lambrechts, zeer edel en bedreven in Pictoria.

Hier in Parijs hebben in de eerste plaats Bunel en zijn vrouw onze hemel verrijkt samen met (Nicolas) Bollery evenals N. Kay(?) uit Rouaan en N. (Marin le) Bourgois uit Parijs, zeer uitmuntende kunstenaars. Ook Pourbus, een Nederlander heeft haar verrijkt, de schilder des konings, die toen hij zes jaar geleden uit Mantua was ontboden, gesierd is met een rijkelijk jaarlijks eregeld. Aldus maakte hij zelf aan ons bekend en hij verzocht, dat wij geheel en al zó zouden aantekenen, namelijk dat hij hierheen opgeroepen was op uitdrukkelijk bevel van Maria de Medici. Ik verneem dat

108) „Brieven . . .”, o.c., pp. 181-183: „Coelum insuper instruimus in quo collocamus celebriores pictores quosque a Gyge omnium primo usque ad nostros coetaneos quos modernos nominant. In eo multa lector reperiet ab aliis non animadversa ne ab ipso Carolo Manderio, quem honoris causa nomino et patriae perenne decus iure merito proclamo, cui immortalitatem debent Pictoria et Belgicae Camenae. In toto itinere nostro curiose semper quaesivimus, si qui essent excellentiores pictores et miraveris quam paucos in Francia invenerimus, cum una urbs Antverpia sexaginta * celebres et doctos nobis exhibuerit et duas feminas sorores, Agnetam et Claram Lambrechts in pictoria nobilissimas sollertissimasque. (In het hs. in margine: * „Horum fere omnium officinas ipsemet lustravi eorumque nomina et praecipua studia in catalogo redegei. Locutus sum etiam illis sororibus, quas vere dicas Pictoriae bina sydera et artis lumina.”) Hic Lutetiae coelum nostrum auxere inprimis Bunellus et eius uxor Bunella cum Boulerio, item N. Kaij Rothomagus et N. Bourgois Parisiensis, praestantissimi artifices. Auxit et Pourbus Belga, pictor regius, qui Mantua ante sex annos evocatus annuo honorario opimo decoratus est. Ita ipsemet nobis indicabat petebatque, ut omnino ita annotaremus, scilicet cum reginae Mariae Medicaeae expresso mandato huc advocatum. Audio apud Fontes Bellarum Aquarum esse Freminetum quendam, qui quidem hic magni est nominis, nescio an operis, nondum enim quicquam ab ipso vidimus. Videbo in via quid Lugdunum nobis sit datura (!) et Gallia Togata.”

bij Fontainebleau een zekere Fréminet is, die hier weliswaar van grote naam is, ik weet niet of hij het van werk is, immers we hebben nog niet iets van hemzelf gezien. Ik zal onderweg zien wat Lyon ons zal geven en Noord-Italië." Merkwaardig is dat de geleerde Utrechtse kunstkenner in zijn brieven uit Antwerpen geen melding had gemaakt van de werkzaamheden aan een kunstenaars-katalogus, en ook blijkt zijn „offer" van februari 1614 niet zo erg groot te zijn geweest. Van de „Coelum Pictorium" is nooit een spoor terug gevonden, en het is de vraag of hij het ooit heeft voltooid.

Men kan zich wel enigszins voorstellen hoe de inhoud van het werk was, aan de hand van zijn precieuzen en humanistische smaak, zijn kennis van de „oude tijd" en de „vroegere eeuw" (wellicht beter te vertalen als „oudheid" en „middeleeuwen") en een vergelijking tussen van Mander's werkwijze en de zijne.

Van Mander volgde Vasari wat de Witt alleen al blijkens de titel *Coelum* niet deed, en hij baseerde zich meestal op mondelinge of schriftelijke mededelingen van derden en werk van de kunstenaars dat hij in verzamelingen had gezien, terwijl de Witt hen zoveel mogelijk persoonlijk bezocht en met hen sprak zoals met de nu onbekende gezusters Lambrechts en met Frans Pourbus jr., terwijl hij niets van Martin Fréminet, die reeds jaren „premier peintre du roy" was, meende te kunnen zeggen omdat hij de man en zijn werk nog niet persoonlijk had leren kennen, en niet afging op alleen reputatie.

Het is duidelijk dat wanneer de Witt's manuscript ooit nog eens teruggevonden werd, het kunsthistorisch bronnenmateriaal uit de 16e en het begin van de 17e eeuw een belangrijke en ook merkwaardige aanvulling zou krijgen.

Verder in zijn brief ging hij in op de kritiek die de door hem ontworpen gravure ondervonden had in Utrecht: ¹⁰⁹) „De mening wat betreft het verbeterd moeten worden van het portret van onze oom, van hen immers die hem van meer dichterbij gezien hebben, keur ik niet geheel goed en keur ik ook niet af. Indien er iets buitensporigs in is en tegen de juiste verhoudingen, raad ik het aan. Maar dat ze hem toch liever voorgesteld willen hebben met een ziekelijk gezicht (zoals het de twee jaar vóór zijn dood geweest is, begrijp ik) en dat door zorgen is uitgeput, dan met een krachtig en fris (waarmede ik hem van dichterbij heb gezien), ik weet niet waarom het moet geschieden en tot welk nut."

Crispijn van de Passe heeft waarschijnlijk nooit zijn burijs in de koperplaat gezet.

Aan het slot van zijn brief vroeg de Witt: ¹¹⁰) „Wat voert Bloemaert uit,

109) „Brieven...", o.c., p. 183: „Sententiam de corrigenda effigie avunculi nostri, eorum nempe qui eum proximius videre, nec probo nec improbo. Si exorbitans quid in ea et contra symmetriam, suadeo. Verum ut valetudinaria facie (quali biennio ante obitum fuisse intelligo) et curis confecta exprimi malint quam valentula et integra (qua ego eum proxime vidi), nescio cur fiat aut cui bono."

110) „Brieven...", o.c., pp. 185-186: „Quid Blommartius, quid alii Pictoriae mystae et cultores agant, valde cupio scire et quis illorum sit sensus de avunculi nostri effigie; de inventionem tantum intelligo, quae propria nostra est, nam reliquum opus scio non esse accurate elaboratum. Curiosus ille et reverendus dominus, dominus pater Wolffswynkel (?), quid quaeso de conatu illo nostro pronunciat? Quid Croeckius? Quid A. de Vianen? Oro perscribas..."

wat voeren de andere ingewijden van Pictoria uit, ik begeer hevig het te weten; ook wat de mening van hen wel mag wezen over het portret van onze oom; ik bedoel alleen wat betreft de inventie, want ik weet dat het overige werk niet zorgvuldig afgewerkt is. Die zorgzame man en eerwaarde heer, heer vader Wolffswynkel, wat, vraag ik, spreekt hij als oordeel uit over die onderneming van ons? Wat Croeck? Wat Adam van Vianen? Ik bid dat ge het schrijft . . .”

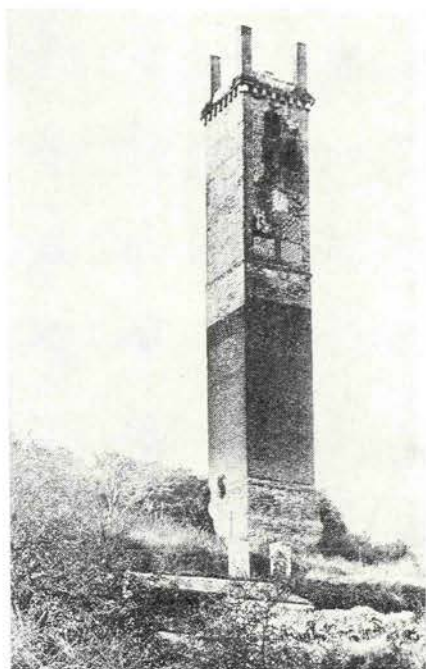
Tevreden met van Buchell's eerdere antwoord was hij dus nog niet. Zijn laatste brief uit Parijs is van 31 oktober 1616 en daarin luidde het o.m.:¹¹¹⁾ „Ge zult het waardig achten de zeer beroemde Bloemaert en de overige vereerders van Pictoria uit mijn naam te groeten.” Pas op 12 december ontving van Buchell weer een schrijven van zijn vriend die zich verontschuldigde voor de onderbreking van de correspondentie, wat te wijten was aan het feit dat men vanuit de Franse provincie geen brieven naar Utrecht kon sturen: „¹¹²⁾ Onze reis immers voerde naar midden-Frankrijk en naar die plaatsen welke bij de Loire, de Mayenne en de Indre(?) gelegen zijn, en waar we vele schitterende werken van de vroegere tijd gezien, onderzocht en opgetekend hebben, die door anderen onjuist overgeleverd zijn of geheel veronachtzaamd, zoals het amphitheater van Doué en de sporen van het circus van Angers, die niet overeenkomstig de ligging noch naar waarheid beschreven zijn. De zuil van Sint Marcus bij Tours, door niemand vermeld, is echter een puur en zuiver werk, oud en van de Romeinen, ja zelfs schitterend, welke dingen wij allemaal niet in het voorbijgaan, maar met zorg onderzocht en getekend hebben, waardoor een grote uitbreiding is gemaakt van onze Buitenlandse Observaties die ook reeds, als het de Gratiën behaagt, door verschillende graveurs begeerd worden. Hierom lach ik, doch niet om de oprechte oordelen van lofwaardigere en meer geletterde lieden die mij er inderdaad zeer veel toe opwekken heel Frankrijk verder te doorkruisen; maar Italië houdt mij ervan af, dat ik heviger begeer te zien en reeds hunker ik er heen te gaan en eerstdaags zullen we onze schreden verder richten en de onderbroken reis hernieuwen.”

Van het amphitheater van Doué (Maine et Loire) is heden ten dage niets meer bekend, hoewel ook Justus Lipsius erover had geschreven in zijn „De amphitheatro” en er 2 afbeeldingen van liet bijvoegen.¹¹³⁾ In Angers is

111) „Brieven . . .”, o.c., p. 191: „Celeberrimum Blommartium ceterosque Pictoriae cultores meo nomine salutare dignaberis.”

112) „Brieven . . .”, o.c., pp. 192-193: „Excursus enim noster fuit in interiorem Galliam et ad ea loca, quae ad Ligerim, Meduanam et Ararim sita sunt, in quibus praeclara multa aevi prisci opera vidimus observavimus annotavimus, quae ab aliis perperam tradita aut omnino neglecta sunt, ut amphitheatrum Dovadaeum et circi Andegavensis vestigia, quae non pro situ non ex vero descripta. Pila sancti Marci apud Turones, a nemine memorata, opus tamen purum et putum, vetus ac Romanorum imo magnificum, quae cuncta nos non obiter, sed cum cura investigavimus et delineavimus, unde magnus accessus factus Observationum nostrarum Exoticarum, quae iam etiam, si Gratiis placet, a chalcographis nonnullis expetuntur. Haec ego rideo, sed non iudicia sincera virorum laudatiorum et litteratiorum, quae profecto me incitant plurimum ad pellustrandam porro totam Galliam; sed cohibet me Italia, quam vehementer videre cupio et iam gestio adire progrediemurque propediem et iterabimus intercoeptum iter.”

113) Justus Lipsius, *De amphitheatro liber*, ed. 2a, Antwerpen, 1585, pp. 97-105.

(Afb. XXIII) „La Pile de Cinq-Mars.”

inderdaad waarschijnlijk een circus geweest;¹¹⁴⁾ maar wat de Witt's kunde als archeoloog toch wel treffend aan de dag legt is die „zuil van sint Marcus”: wat hij met de „pila sancti Marci” bedoelde is kennelijk „la pile de Cinq-Mars” (Afb. XXIII),¹¹⁵⁾ een soort toren niet ver van Tours, die met romeinse mozaïeken is versierd en waarover Jacques Boussard vrij recent nog schreef „La pile de Cinq-Mars a exercé depuis deux siècles la sagacité des archéologues.”¹¹⁶⁾

De Utrechtse geleerde was er echter veel eerder bij, en hoewel hij begrijpelijkerwijs een zinniger naam aan het bouwwerk meende te moeten geven, is hij er dus de eerste ontdekker van geweest.

Het is te betreuren dat niet alleen zijn „Coelum Pictorium” maar ook zijn andere aantekeningen zoek zijn geraakt.

Nadat hij de winter en het voorjaar had doorgebracht in Lyon, die stad die van zo grote betekenis was geweest voor de opbloei van de Europese cultuur in de 16e eeuw, schreef hij op 21 mei 1618 de reeds geciteerde brief met de penning waarin hij ook reageerde op een bericht van van Bu-

114) „Brieven . . .”, p. 192, aanm. 7).

115) Hulshof en Breuning meenden dat hier het amphitheater van Tours bedoeld was; „Brieven . . .”, o.c., p. 193, aanm. 1).

116) Jacques Boussard, *Indre et Loire, Carte archéologique de la Gaule Romaine*, fascicule XIII, Parijs, 1960, p. 48, Pl. III, op kaart nr. 86. Het bouwwerk schijnt vroeger, behalve met mozaïeken, ook met beeldhouwwerk versierd te zijn geweest.

chel: ¹¹⁷⁾ „... dat de heer Bloemaert verhuisd was naar ons dal en onze weide bij de Mariakerk (de Mariaplaats te Utrecht), waartoe, geloof ik, de schim van Scorel hem heeft aangespoord: beiden uitstekend, beiden aanvoerders in Pictoria. Groet hem, verzoek ik, met mijn woorden zoveel mogelijk.”

De brief ging niet slechts vergezeld van een penning maar ook van een pakje dat een schilderijtje bevatte wat als geschenk voor een tante van Johannes, Gauborga Foeck bedoeld was, en dat van Buchell haar moest overhandigen: ¹¹⁸⁾ „Wij zenden haar een portret van de koningin van Frankrijk, Anna van Oostenrijk, zorgvuldig genoeg op een vergulde plaat geschilderd,¹¹⁹⁾ hetwelk ik in het genoemde pakje heb gestopt. Wanneer ge het zult zien, zult ge gemakkelijk over het werk oordelen, dat naar mijn smaak zeer gelijkend is en volmaakt.” Dit waarschijnlijk miniatuurachtig werkje is moeilijk meer te achterhalen, maar uit het geciteerde fragment van de Witt's brief komt zijn precieuzes smaak weer naar voren. Vanuit Lyon is de reiziger daarna verder getrokken en pas 7 januari 1620 schreef hij vanuit Rome weer een brief aan zijn vriend. Er is slechts een uittreksel van over: hij had er in geklaagd over de moeilijkheden van zijn reis, zijn slechtere gezondheid en de Romeinse lucht die zoals hij op 13 april zou schrijven onaangenaam voor hem was.¹²⁰⁾ Uit de excerpten van van Buchell die het overblijfsel vormen van de Witt's brieven uit Rome van 1620 en 1621 blijkt dat hij doorging aan notities te werken en dat hij vanuit de Eeuwige Stad reizen maakte in de omgeving ervan en zelfs naar Napels, Puteoli en Baia om de resten van de Oudheid te bestuderen.¹²¹⁾ Ook zijn belangstelling voor de schilderkunst was nog even groot als voorheen en vooral Nederlandse schilders trokken in Rome zijn aandacht zoals Paul Brill, Gerard van Honthorst en Cornelis van Poelenburg,¹²²⁾ terwijl hij vond dat er maar weinig Italiaanse schilders waren; ¹²³⁾ iets dergelijks was hem in Frankrijk ook al opgevallen. Het is jammer dat de brieven zelf verloren zijn gegaan die zonder twijfel even interessante gegevens over deze en andere kunstenaars bevat moet hebben als de Witt's twee laatste brieven uit 1622.

Op 13 januari van dat jaar maakte hij onder meer melding van het overlijden van de uit Utrecht afkomstige architect Vasanzio die in Rome werk-

117) „Zes brieven...”, o.c., pp. 82-83: „...dominum Blommartium commigrasse in saltum et septem nostrum Marianum, quo credo ipsum invitarunt Schorellii manes; ambo excellentes, ambo in pictoria duces. Saluta quaeso eum meis verbis quam plurimum.” Van Scorel was begraven in de Mariakerk.

118) „Zes brieven...”, o.c., pp. 83-84: „Missimus ipsi effigiem Franciae reginae Annae Austriae in lamina deaurata pictum satis curiose, quam inserui dicto fasciculo. Cum videbis, facile iudicabis de opere, quod meo sensu valde est simile et absolutum.”

119) W. Froentjes, *Schilderde Rembrandt op goud?*, Oud Holland, A'dam, 1969, pp. 233-237, vroeg zich af of de door hem ontdekte gouden ondergrond op een werkje van Rembrandt wellicht uniek was in de 17e eeuw; dit is dus niet het geval. De hier reeds eerder ter sprake gekomen Jacob Bunel had in het koor van de St. Séverin te Parijs zelfs fresco's op een gouden ondergrond geschilderd! Thieme-Becker, V, p. 224.

120) „Brieven...”, o.c., pp. 196-197.

121) „Brieven...”, o.c., p. 197.

122) „Brieven...”, o.c., pp. 197-198; Honthorst werd genoemd in een brief van 13 april 1620.

123) „Brieven...”, o.c., p. 196: „De pictoribus Italis raris.”

zaam was geweest: ¹²⁴⁾ „Uit de levenden weggegaan is ook onze landgenoot de heer Joannes van Santen, ¹²⁵⁾ de architect van paus Paulus V, vrolijk in zijn leven en voortreffelijk in de kunst, hij die ons dikwijls heeft uitgenodigd en ontvangen op zeer luisterrijke wijze, zo schitterend en prachtig als hij was in gastmalen. Hij is begraven in de kerk der Duitsers, doorgaans „a l'Anima" genoemd, die edel is door het mausoleum van Adriaan VI voor onze landgenoten. Zijn begrafenis heeft de zeer beroemde kardinaal Borghese geëerd met 25 gestuurde zeer zware kaarsen uit maagdelijke witte was, welk feit bij de Italianen tot de hoogste eer gerekend wordt. Ik bid God driewerf de goedertierenste en machtigste, dat Hij zijn ziel de eeuwige vrede en rust vergunt."

De chauvinistische Utrechtse kunstminnaar was ook van plan een prent te laten maken met het portret van paus Adriaan, waarschijnlijk ter gelegenheid van de 100e verjaardag van diens overlijden: ¹²⁶⁾ „Ik heb besloten de eerste gelegenheid die gegeven is naar de heer Antonio Tempesta ¹²⁷⁾ te gaan, een zeer bedreven man, wat op prachtige wijze zijn werken en gepubliceerde prenten getuigen. Aan deze man zullen wij het portret van paus Adriaan VI, onze landgenoot, te tekenen geven. Het lijkt mij immers passend en geheel en al eervol, dat het gelaat van zo'n groot man aan het nageslacht bekend wordt, door wiens uitzonderlijke deugd er eeuwige roem aan ons vaderland is gegeven. En naar mijn oordeel althans (aangezien hij in barbaarse tijden terecht was gekomen) heeft niemand de goede letteren en de Muzen op schitterende wijze luister bijgezet, niemand ze met meer liefde geëerd, zodat men over hem moge zingen:

„Juist u verheft de grootste Faam ten hemel en door u triomfeert de geëerde Muse met gekroonde paarden."

124) „Zes brieven . . .", o.c., p. 85: „Excessit etiam e vivis conterraneus noster dominus Joannes van Santen Pauli V. pontificis maximi architectus, vita genialis arte probatus, qui saepe nos invitavit et excepit lautissime, ut erat splendidus in conviviiis te magnificus. Sepultus est in templo Germanorum, vulgo nominato „a l'Anima", quod mausoleo Adriani VI nostratis nobile est. Eius funus honoravit illustrissimus cardinalis Burghesius missis viginti quinque funalibus seu lichnuchis ponderosioribus ex cera virgine candida, quod factum apud Italos summo honori ducitur. Precor Deum ter optimum maximum, ut eius manibus aeternam pacem concedat et quietem."

125) Over Van Santen alias Vasanzio zie: G. J. Hoogewerff, De bouwmeester Jan van Santen zijn tijdgenooten, Mededeelingen van het Nederlandsch historisch instituut te Rome, 3e reeks, I, 's Gravenhage, 1942, pp. 89-106.

126) „Zes brieven . . .", o.c., p. 88: „Constitui prima data oportunitate adire dominum Antonium Tempestam, virum solertissimum quod luculenter testantur eius opera et divulgatae tabulae. Huic delineandam dabimus effigiem Adriani VI, pontificis maximi, popularis nostri. Par enim mihi et omnino decorum videtur, ut tanti viri vultus posteris innotescat, cuius singulari virtute aeternum patriae nostrae additum est decus. Et quidem meo iudicio (ut in barbarica tempore inciderat) nemo bonas litteras et Musas ornavit illustrius, nemo coluit diligentius, ut vere de ipso decantetur:

Te te Fama levat coelo sublimis et a te culta coronatis Musa triumphat equis. (Vgl. Propertius, III, 1, 9-10.) De severiori doctrina, de vita et moribus quid dicamus? Exemplo sunt et theologis omnibus et viris religiosissimis. At nimis anxie probum fuisse impio scommate iaciunt Itali: quasi vere pietas sua cuiquam noxa sit aut damno, praesertim Christianae gregis pastori. Sed novisti mores et ingenia quorundam horum hominum qui satyram scribant vel in ipsos divos." Zie over Adriaan VI: Herdenkingstentoonstelling, Paus Adriaan VI, Gedenkboek/catalogus, Utrecht/Leuven, 1959, passim; over zijn beeltenissen: pp. 199-201.

127) Over Antonio Tempesta, zie: Bartsch, XVII, pp. 125-188; in de catalogus van zijn werk, pp. 127-188, treft men geen portret van Adriaan VI aan.

(Afb. XXIV) Cornelis van Poelenburg. Landschap met Romeinse ruïnes uit 1620. Musée du Louvre, Parijs.

Over zijn strengere leer, zijn leven en zijn gewoonten, wat moeten we erover zeggen? Ze zijn tot voorbeeld voor alle theologen en zeer godsdienstige mannen. De Italianen echter laten zich met oneerbiedige scherts ontvallen dat hij al te angstig braaf is geweest: alsof werkelijk een vroomheid als de zijne ook maar iemand tot nadeel of schade is, in het bijzonder een herder van Christenkudde. Maar ge hebt de zeden en karakters van enigen van deze lieden leren kennen, die zelfs de satire schrijven over hun heiligen zelf." ¹²⁸⁾

De Witt was niet alleen familiair met Vasanzio, maar ook met de Utrechtse schilders in Rome. Hij schreef zijn vriend van Buchell: ¹²⁹⁾ „Groet ook Bloe-

128) Van Buchell had eind 1587 en begin 1588 een reis naar Italië gemaakt en zijn dagboek daarvan is bewaard gebleven en gepubliceerd met zeer summiere voetnoten. Aan dit gedeelte van zijn „Diaria” liet hij een gedichtje voorafgaan, waaruit blijkt dat hij het Italië van zijn tijd niet erg waardeerde:

„Italiam vidi fatis ringentibus aegram
Vidi ruinam gentium
Tam variis erat illa malis plenissima morbis
Ut vinceret vim pharmaci.
Impietas miseram turpisque libido premebat
Et fastus hanc infecerat,
Naturam violans adeo scelus opprobriumque
Nunc ultimum corruperat.
Sic vidi, opstipui, medici ars nulla relictā est,
Rediī, dedit reditum Deus.

A. Buchellius F(ecit).”

A. Buchellius, *Iter Italicum*, Rome, 1901, p. 11.

129) „Zes brieven . . .”, o.c., p. 89: „Blommartium quoque saluta meo nomine quam plurimum. Habemus hic eius discipulum Cornelium Poelenburgium, cum quo mihi summa familiaritas est. Is mirabilia praestat in campestribus regiunculis depingendis in quibus divinum P. Brillium propemodum assequitur, in exprimendis autem homunculis et bestiolis eundem praecedat. Quod non in aurem tibi dictum putes aut mussitanter, loquuntur enim id ipsum palam ipsius opera et clamat tota pictorum schola. Deus illi vitam servet et valetudinem.” Eckhardt Schaar, Poelenburg und Breenberg in Italien

maert in mijn naam zoveel mogelijk. Wij hebben hier een leerling van hem, Cornelis van Poelenburg, met wie ik op zeer vertrouwelijke voet sta. Hij brengt wonderbaarlijke dingen tot stand in het schilderen van gebiedjes van het platteland, waarin hij de goddelijke Paul Brill bijna evenaart, in het uitbeelden echter van mensjes en beestjes overtreft hij hem. En dat moet ge niet houden voor iets wat u gezegd is in het oor of gemompeld; zijn werken immers spreken daar juist onverholen van en een hele school schilders roept het uit. God beware hem het leven en de gezondheid."

Men kan zich levendig voorstellen hoe de Witt van Poelenburgs werk (Afb. XXIV) waardeerde dat geheel overeenkomstig zijn smaak was, verfijnd en delicaat, minutieus en met ongelofelijk vakmanschap geschilderd. Ook is het best mogelijk dat hij de schilder met wie hij bevriend was als inventor van mythologische voorstellingen en adviseur aangaande archeologische details terzijde heeft gestaan.

De allerlaatste brief die van Buchell van zijn vriend in Rome heeft ontvangen, schreef deze op 30 juni 1622. Ondanks zijn waarschijnlijke slechtere gezondheid en zijn leeftijd was hij van plan naar zijn geliefde Utrecht terug te keren: ¹³⁰⁾ „Wat ge schrijft dat ge u erover verwondert, wat toch wel ons plan en het vertrek naar Venetië heeft veranderd," (in de margine heeft van Buchell hier bijgeschreven „Maar te Rome heeft hij moeten sterven, zo heeft het Gode behaagd".) „het is niets anders geweest dan de een jaar durende stilte van de mijnen (sa gratia loro), die mijn hele voornemen in beweging had gebracht en bijna vernietigd. Maar weldra wanneer we toegerust zijn, na deze felle hitte's en droge dagen zullen we regelrecht naar Venetië gaan en als de goddelijke genade gunstig is in diezelfde plaats de winter doorbrengen, en daarna, als Padua, Mantua en Milaan gezien zijn, zullen wij door Duitsland, wat ik liever zou willen, of door Frankrijk naar u toesnellen." Uit de hele brief blijkt heimwee naar zijn vaderland en zijn vrienden en familieleden waarvan de meesten reeds gestorven waren.

Ook had van Buchell hem ingelicht over het artistieke leven in Utrecht en gereageerd op het voornemen van zijn vriend om naar Tempesta te gaan; naar aanleiding daarvan antwoordde deze hem: ¹³¹⁾ „Doch hoezeer heb ik

und ein Bild Elsheimers, Mitteilungen des kunsthistorisches Institutes in Florenz, IX, 1959-1960, pp. 25-46, schreef over Poelenburg's verblijf in Italië, doch kende alleen (uit Gaedertz?) van Buchell's excerpt van de Witt's brief. Evenzo: A. Blanckert, Tentoonstellingscat., Nederlandse XVIIe eeuwse italianiserende landschapschilders, Utrecht, 1965, p. 64.

130) „Zes brieven . . .", o.c., p. 90: „Quod scribis te mirari, quidnam consilium nostrum et profectionem ad Venetos mutaverit, nil aliud fuit quam annale meorum silentium (sa gratia loro), quod omne propositum meum commoverat et pene everterat. At iam cum simus expediti, post intentissimos hosce calores et assos dies recta Venetias tendemus, divina gratia favente ibidem hiematuri, et postea visis Patavio, Mantua et Mediolano per Germaniam, quod mallet, aut per Gallias properabimus ad vos." (hs: bij „mutaverit" voegde van Buchell in margine toe: „At Romae mori debuit, sic Deo placuit.")

131) „Zes brieven . . .", o.c., p. 92: „At quam ego intellexi libentissime, cetui vestro, imo coele pictorio illuxisse tot nova sydera! Sed quis est ille Villartius, quis Astius? Quos na de nomine quidem, coeteros autem omnes cognosco. De Antonio Tempesta quod mones, ita est, non ille tam solers et exactus in exprimendis vultibus ad vivum, in reliquis divinus. Attamen hoc opus ab ipso effectum velim, ut huic Alexandro nostro etiam lucis quidquam et splendoris accedat ab hoc Lysippo." Voor dit laatste, vgl. C. Plinius Secundus, Historia Naturalis, VII, 125.

met het grootste genoegen vernomen dat zovele nieuwe sterren uw gezelschap, ja wat meer zegt uw schildershemel verlicht hebben. Maar wie is die Willaerts, wie van der Ast? Ofschoon ik hen niet van naam ken, ken ik de overigen echter allen. Waar ge aan herinnert wat betreft Antonio Tempesta, het is zo: hij is niet zo bedreven en nauwkeurig in het uitbeelden van gezichten naar het leven, in het overige is hij goddelijk. Maar toch zou ik graag willen dat dit werk door hem uitgevoerd werd, opdat aan deze Alexander van ons ook maar iets van licht en schittering ten deel zou vallen door deze Lysippus."

Hier ziet men weer welk een kritische blik deze twee geleerde Utrechtters bezaten, die de tekortkomingen zagen in het werk van de beroemde Italiaanse graficus.

De Witt had ook zijn annotaties voortgezet; naar aanleiding van die welke hij in maart 1622 had gemaakt tijdens de plechtigheden rond de heilig-verklaring van Isidorus van Madrid, Ignatius van Loyola, Franciscus Xaverius, Philippo Neri en Teresia van Avila, schreef hij: ¹³²⁾ „Deze zaken hebben voor mij geen klein geschriftje gevormd, maar een volledig boek, dat ik bij mijn andere observaties gevoegd heb, die reeds zo uitgegroeid zijn, dat er een ongeveer duizend bladzijden tellend werk uit zo'n talrijke stapel vervaardigd kan worden. Eens zal het vaderland zien dat het een burger en een voedssterling heeft gehad die niet traag en niet ondankbaar was." Van Buchell heeft later het begin van de laatste zin onderstreept en er in margine bijgeschreven: „Indien ze niet in vreemde handen verloren zijn gegaan.", wat natuurlijk weinig redenen tot enthousiasme geeft als men naar de Witt's aantekeningen gaat zoeken.

Aan het einde van zijn brief verzocht de Witt zijn vriend uit zijn naam zijn familieleden en kennissen en ¹³³⁾ „eveneens Bloemaert, die Apelles van onze eeuw." te groeten. Deze laatste groet aan de grote Utrechtse schilder is tevens zijn meest complimenteuzen geweest. Tenslotte richtte hij zich tot Aernout van Buchell en enkele formuleringen van deze laatste regels herinneren aan het epigram, dat hij in 1611 geschreven had, toen hij uit zijn vaderland vertrokken was: (Afb. XXV) ¹³⁴⁾ „Hierbij wederom vaarwel, dierbaarste aan-

132) „Zes brieven...", o.c., p. 94: „Hae res mihi non libellum, sed integrum librum formarunt, quae adiuncti caeteris observationibus meis exoticis, quae iam adeo excrevere, ut opus aliquod chiliadum ex tam numeroso acervo confici possit. Videbit aliquando patria (hs: in margine: „Nisi in alienis manibus perierint.") se civem et alumnum habuisse non segnem nec ingratum."

133) „Zes brieven...", o.c., p. 95: „... Blommartium item, illum saeculi nostri Appellem."

134) „Zes brieven...", o.c., p. 96: „Hisce iterum vale, (hs: in margine: „Ut postremum." in van Buchell's hand.) optatissime adfinis et amicorum meorum ocelle, cum hoc additamento, scilicet quod summopere et vehementer cupio, ut omnes intelligant amari me a te et diligi synceriter. Vetus apud nos et vernaculum proverbium est: fidum qui habet amicum absentem, munitione tegitur ille haut infirma. Non hoc peto, quod (laus superis) indigeam alicuius patrocinio, sed ut si opus erit nebulonum et malevolorum hominum (quorum nimium ferax est hoc aevum et a quorum morsu nullus unquam mortalium vixit liber) occurratur viperinis susurris et obtrectationibus. Vicissim si quid a nobis curatum velis, non scribes solum, sed iubebis et obsequenti mandaveris. Tertium vale, mi alter ego. Integer et omnis tuus, Joh. de Witt. Romae, Prid. Kal. Iul. Anno Salutis, M.DCXXII."

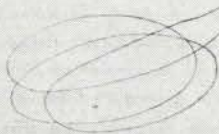
additamento; Scilicet quod summo potero et Gehemiter cupio, ut omnes intelligant
 amari me a te et diligi sinceriter. Sicut apud nos et Genacutum proutdum -
 est: fidum qui habet amicum absentem, munitione legitur ille sicut infirma. Non
 hoc potero, quod (laud. Emporio) indigent alicuius patrocinio, sed si opus est
 nobiscum et malis colorum hominum (quorum nimium fortis est de acuum, et a quoru
 morsu nullus unquam mortalium vivo ita libere) occurratur diptemico suorum et
 oblationibus. Nihilum si quid a nobis curatum habes, non ferides solum sed
 iudicis et obsequenti mandaveris. *Carum vale mi Albrecht.*

ROMAE

perid. kal. IUL. A. salutis CIO. IDC. XXII.

Innotet et omnia tuae

J. Witt

Clarissimo Domino
 N. Y.

M^{ro}. ARNOLD^o BUCHELLIO
 J. C.

Adfmi e amico meo chariss.

TRAJECTUM?

verwant en oogappel van mijn vrienden, met dit toevoegsel, namelijk dat ik zeer vurig verlang, dat allen inzien dat uw vriendschap met mij oprecht is. Bij ons bestaat ook het oude volkse spreekwoord: „Hij die een afwezige vriend heeft die trouw is, wordt door een niet geringe versterking beschermd.” Dit verzoek ik niet, omdat ik (lof aan de hemelingen) de bescherming van iemand nodig heb, doch indien het nodig zal zijn, tegenin gegaan wordt aan het slangachtig gefluister en de jaloersheid van windbuilen en kwaadwillige lieden (waar deze tijd al te vruchtbaar van is en door welker beet geen der sterfelijken ooit als vrij man in leven is gebleven.) Als ge van mijn kant graag iets verzorgd zou willen hebben, zult ge niet alleen schrijven, maar ge zult bevelen en opdracht gegeven hebben aan een gehoorzame. Voor de derde maal, vaarwel, mijn andere ik.

Rome, 30 juni, in het jaar van het heil 1622. Geheel en al de uwe, Johannes de Witt.”

Enige maanden daarna is hij gestorven, waarschijnlijk op 30 september 1622,¹³⁵⁾ misschien in het huis van Johannes Honorius van Axel de Seny, kanunnik van het kapittel van de Dom van Utrecht, die als kanoniek jurist te Rome werkzaam was en er woonde. Op 15 november werd de Witt's opvolger in het kapittel van St. Marie benoemd.¹³⁶⁾ Het is onbekend¹³⁷⁾ waar de geleerde Utrechtse kunstminnaar en archeoloog te Rome begraven is en zoals we gezien hebben wist zelfs zijn beste vriend van Buchell niet wat er van de ongetwijfeld rijke verzameling aantekeningen uit zijn nalatenschap geworden was.

Naar aanleiding van een boek van van Axel wat hij gelezen had schreef de oude van Buchell zijn collega-jurist omstreeks 1635 een brief en daarin informeerde hij voorzichtig naar wat er was geschied met de Witt's papieren:¹³⁸⁾ „Zeker heb ik, die de 70 reeds gepasseerd ben en tot nu toe in middelmatige weldaad van mijn gezondheid geniet, niet minder behagen geschept in uw geschriften, omdat er bij mij een overigens vage herinnering aan u over was, en die na vele jaren als het weer tot leven is gebracht, welke daaruit bestond dat ik vernomen had dat bij u de heer Johannes de Witt, een man die door veelzijdig eruditie ontwikkeld was (en die van kindsbeen af aan mij bekend, met mij bevriend en bovendien door aanverwantschap met mij verbonden is geweest), zijn laatste levensdag beëindigd heeft, en van wie ik nu nog meerdere brieven bewaar, rijk aan sierlijke veelzijdigheid, en dat er bij u nog sommige zaken, door hem geobserveerd, voorhanden zijn heb ik vernomen van zijn eigen bloedverwant, de heer Foeck.”

135) Foppens, o.c., ibid.

136) Gaedertz, o.c., p. 60.

137) Over Johannes de Witt is in de publicaties van archivalia betreffende Nederlanders in Italië door Orbaan, Brom en Hoogewerff niets te vinden.

138) „Diarium...”, o.c., p. lxxvii: „Ego certo, qui 70 annum aetatis iam supero et medicri adhuc benignitate valetudine fruor non parum tuis scriptis delectatus sum, cum tenuis alioqui apud me vestri superesset memoria, eaque post multos annos quasi resuscitata, ex ea quod apud vos dominum Joh. de Wit, virum varia eruditione cultum (qui a teneris mihi notus et amicus atque insuper affinitate junctus fuit) extremum vitae diem finisse intellexissem, cujus etiamnum apud me plures litteras servo, eleganti varietate refertas et nonnulla ab eodem observata apud vos superesse ex ipsius consanguineo D. Foco didici.” Bedoeld is hier waarschijnlijk Bruno Foeck, die ook kanunnik van St. Marie was.

Van manuscripten uit de Witt's nalatenschap is echter nooit meer iets bekend geworden.

Van Axel stichtte in 1627 het contrareformatorische St. Norbertuscollege te Rome, dat onder supervisie stond van de Praemonstratenzer Reguliere Kanunniken van de abdij van Tongerlo (Belg.), en schonk het een aanzienlijke som geld.¹³⁹⁾ De stichtingsakte was onder meer ondertekend door Hendrik Bloemaert en Johannes Paulus Moreelse,¹⁴⁰⁾ twee Utrechtse kunstenaars die van Axel blijkbaar kende. Hierbij bleef het niet, want kort voor zijn dood (4 juni 1636)¹⁴¹⁾ schonk de kennelijk vrome van Axel blijkens een afschrift van een andere nog ongepubliceerde akte van 21 mei 1636 „de gehele bibliotheek en andere met de hand geschreven boeken van dezelfde heer Joannes Honorius en ook alle en op zichzelf staande roerende goederen, huisraad en meubilair van het huis samen met goud, het zilver . . .” kortom, alles wat „hier te Rome in het woonhuis van dezelfde heer Joannes Honorius” was, aan het college.¹⁴²⁾

Bij dit alles zouden zich dan ook aantekeningen van de Witt bevonden hebben.

In de akte is verder te lezen dat van Axel de Praemonstratenzen „gelegenheid” gaf enige kerkelijk goedgekeurde juridische werken van hemzelf te publiceren, echter „Scherp verbiedend aan diezelfde zeer eerwaarde vaders: dat ze op enigerlei wijze, onder welk voorwendsel dan ook in staat zijn in druk te brengen of te zorgen dat gedrukt worden enige andere met de hand geschreven boeken die gevonden zouden worden in genoemde bibliotheek of boekerij.”¹⁴³⁾ Als dit verbod dan ook ten aanzien van manuscripten van Johannes de Witt gegolden heeft, zou het een van de oorzaken zijn waardoor ze in vergetelheid zijn geraakt.

Dat ze vervolgens ook nog zoek zijn geraakt zou in dat geval te wijten zijn aan de Franse revolutie toen ook de abdij van Tongerlo opgeheven werd en het St. Norbertuscollege te Rome daardoor bij gebrek aan nieuwe kloosterlingen gaandeweg leeg kwam te staan.

In 1833 schonk paus Gregorius XVI het gebouw en de inventaris ervan

139) De akte is afgedrukt in: Aubertus Miraeus, *Opera diplomatica et historica* . . ., Leuven, 1723-1748, IV, pp. 688-690.

140) Miraeus, o.c., p. 690: „Henricus Bloemart, Ultrajectensis,” en „Johannes Paulus Moreelse, Ultrajectensis.”

141) Fr. Waltman van Spilbeeck, *De abdij van Tongerlo, geschiedkundige navorschingen*, Lier/Geel, 1888, p. 452.

142) De afschriften van deze akte en andere staan in het hs., dat aldus begint: „Index Generalis eorum, quae continentur in hoc libro S. Norberti Collegii, Registro perpetuo per fr. Cornelium Hanegrauium, Collegii praesidem 2dum etc.” Dit hs., begonnen door Cornelis Hanegraaf († 21-7-1636), bevindt zich in het Generaalat van de Praemonstratenzer Reguliere Kanunniken te Rome; door de vriendelijke hulp van pater F. G. Brouwer O. Praem. was ik in staat het te bestuderen. De akte: „Instrumentum donationis bibliothecae et suppellectilis clariss. D. Joannis Honorij.” begint op fol. 13 recto. Daarvan is geciteerd, fol. 13 recto: „... omnem bibliothecam et alios libros manu scriptos ipsius Domini Joannis Honorij nec non omnia et singula bona mobilia massaritia (vgl. It.: masserie) et suppellectilia domus una cum aureis argenteis . . .”, „... hic Romae in domo habitationis ipsius D. Joannis Honorij.”

143) Hanegraaf, o.c., fol. 13 recto-13 verso: „Prohibens expresse eisdem RRPP: quod non possint modo aliquo sub quovis pretextu mandare typis aut imprimi curare aliquos alios libros manu scriptos qui reperiuntur in dicta bibliotheca seu libraria.”

aan een vrouwelijke kloosterorde, de „Figlie di nostra Signora al monte Calvario”, die inmiddels daarvandaan verhuisd zijn; het gebouw werd afgebroken.¹⁴⁴⁾ De bibliotheek en het archief van het college kwamen na diverse omzwervingen tenslotte terecht, zij het helaas gedeeltelijk, in het Generaalat van de Praemonstratenzer Reguliere Kanunniken te Rome.¹⁴⁵⁾ Manuscripten van de Witt zijn daar niet te vinden en het is zeer moeilijk te achterhalen waar de rest van de papieren uit het voormalige college thans berusten.¹⁴⁶⁾ Slechts de portretjes te Milaan komen zonder enige twijfel uit de nalatenschap van de Witt, toen hij in Rome stierf. De mogelijkheid bestaat dat ze in de loop der tijd uit het college zijn verdwenen. Met de penning te Brussel zou dit dan ook het geval zijn, indien ze uit de Witt's bezittingen zou komen. Alleen een zeer diepgaand en tijdrovend archiefonderzoek of een gelukkig toeval zal misschien ooit nog eens kunnen leiden tot de ontdekking van Johannes de Witt's aantekeningen en zijn „Coelum Pictorium”.

144) N. Backmund, *Monasticum Praemonstratense*, Straubingen, 1949, I, pp. 397-398.

145) *Collectanea Archivi Vaticani* 2, Guida delle fonti, a cura di Lajos Pásztor, Città del Vaticano Arch. Vat., 1972, p. 511.

146) Nasporingen in de bibliotheek en het archief van het Vaticaan, de Biblioteca Nazionale (waar zich veel, in het begin van de 19e eeuw geconfisqueerde kerkelijke archieven bevinden.), het archief van de S. Maria dell'Anima en het instituut van de voornoemde „Figlie” leverden mij geen verdere resultaten op.

Het Glashuis aan de Westsingel te Amersfoort

J. Hovy

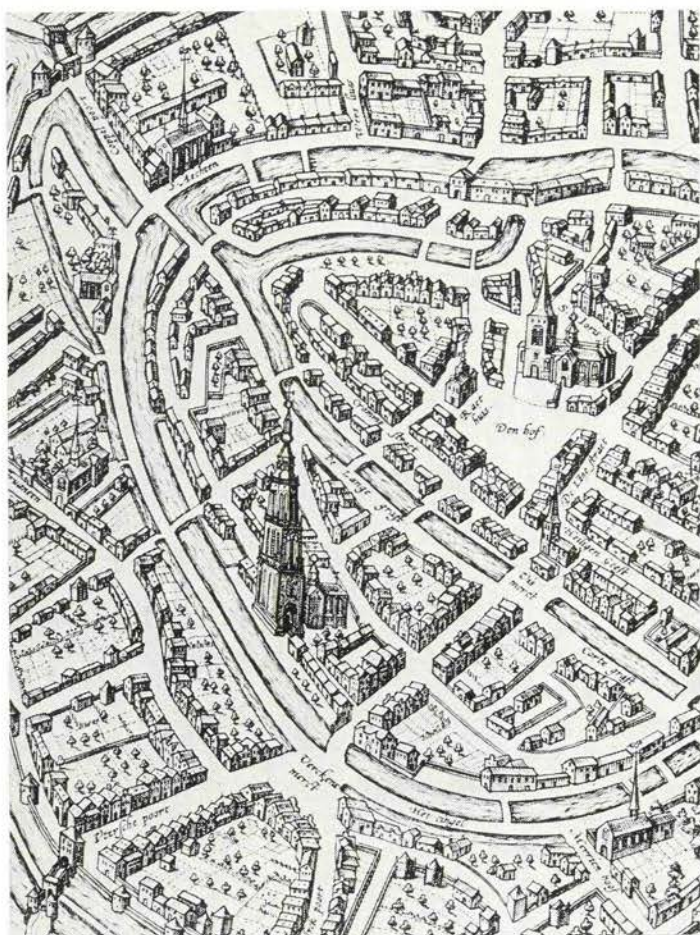
Onder de takken van nijverheid, die in de tijd van de Republiek grote vermaardheid genoten, nam de glasindustrie een belangrijke plaats in.

In vele steden bevonden zich „glashuizen”. Hier werd overwegend fijn glaswerk voor luxegebruik vervaardigd: spiegels, glazen, bokalen en ander kostbaar tafelgerei. Vooral het Amsterdamse glashuis genoot internationale bekendheid. Deze luxe-glasnijverheid onderging het lot, dat vele andere bloeiende takken van nijverheid in de Republiek trof. De achttiende eeuw bracht toenemend verval als gevolg van de concurrentie van buitenlandse producten, vooral Engelse, Duitse en Boheemse. De lonen der geschoolde arbeiders waren hoog hier te lande, het bedrijf was arbeidsintensief. Tegen het buitenland met zijn goedkopere arbeidskrachten bleek men hier op den duur niet opgewassen. Op het einde van de achttiende eeuw hadden zich hier te lande nog slechts zeven glasblazerijen kunnen handhaven.¹⁾

De productie van grove glaswaren, zoals industrie flessen, ontstond in ons land eerst veel later. In de zeventiende eeuw was men hiervoor overwegend aangewezen op invoer uit Duitsland. Eerst in 1732 verscheen de eerste glasblazerij van deze aard en wel zeer dicht bij Amersfoort, aan de rivier de Eem, in de heerlijkheid Isselt, een buurtschap, die later bij Soest zou worden getrokken en in 1940 aan Amersfoort zou worden afgestaan. Eerst in 1744 volgde vestiging van een soortgelijk bedrijf te Dordrecht, in 1746 te Rotterdam, in 1750 te Amsterdam, in 1765 te Nijkerk enz. Deze tak van industrie heeft zich tot in onze tijd kunnen handhaven, hoewel de Isseltse „Glashut”, die in de achttiende eeuw een flinke omzet had, omstreeks 1832 werd opgeheven.²⁾ Wanneer wij vernemen dat eind 1751 de glasblazers

1) J. G. van Dillen, Van rijkdom en regenten; handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek. 's-Gravenhage, 1970, blz. 203, 295, 402 (vgl. ook 320, 345, 502, 545).

2) E. Heupers, Glasblazerij „De Glashut” te Isselt. *Flehite* I, no. 4 (1966), blz. 58-65; II, no. 1 (1966), blz. 15-20; Dez., Glasblazers, hun familienamen, afkomst en werk. In: G. L. Meesters e.a. (ed.), *Voorouders en hun werk*. Amsterdam, 1971, blz. 119-138. In laatstgenoemd werk noemt de schr. ook de glasblazerij aan de Westsingel te Amersfoort (blz. 119). In beide verhandelingen bevinden zich overvloedige personele gegevens, waaruit blijkt dat de glasblazers een afzonderlijke groep binnen de bevolking vormden, grotendeels afkomstig uit Duitsland en meestal Lutherse of rooms-katholieke. Men vindt er ook vele gegevens over hun sociale status, arbeidsvoorwaarden enz. Het artikel in „*Flehite*” bevat bovendien een uitvoerige uiteenzetting over de techniek van het glasblazen.

Fragment plattegrond van Amersfoort uit de stedenatlas van Braun en Hogenberg, deel IV (1e dr., 1588), omvattende het gedeelte van de westelijke stad, waar zich het Observantenklooster bevond. Dit klooster besloeg het grondstuk tussen Westsingel, Hellesteegje, Hellestraat en Achter Davidshof. (Rijksarchief Utrecht)

te Dordrecht, Rotterdam, Middelburg en Amersfoort, in verband met de plannen tot herziening van de tarieven der in- en uitvoerrechten en de vestiging van een beperkte vrijhaven in de Republiek, bij de Staten-Generaal een rekest indienden tot bepleiting van hun belangen, dan zullen wij onder de Amersfoortse glasblazers die te Isselt moeten verstaan, aangezien de glasblazerij, die binnen Amersfoort gevestigd is geweest, toen al vele jaren geleden was opgeheven.³⁾

3) J. Hovy, Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek. Groningen, 1966, blz. 491, noot 258, waar ook de archiefbronnen worden vermeld.

Dit laatstgenoemde bedrijf dateert van 1693. Er zijn geen aanwijzingen voorhanden dat er eerder een glasblazerij te Amersfoort is geweest. Deze stad kreeg dus, in verhouding tot vele andere Nederlandse steden, eerst vrij laat deze tak van nijverheid binnen haar muren. Wij zullen hierna in het kort haar lotgevallen schetsen. De geschiedenis van het bedrijf hangt ten nauwste samen met het stuk grond, waarop in de Middeleeuwen het Observantenklooster stond en dat daarna veel lotswisselingen zou kennen. Genoemd klooster was één van de zes conventen, die sedert de laatste jaren van de veertiende eeuw waren gesticht op het gebied van de „buitenstad”, het stadsdeel dat in de loop van de veertiende eeuw was gegroeid rondom de dertiende-eeuwse stadskern en dat tussen 1380 en 1450 met een nieuwe muur werd omringd. In 1472 hadden zich enige Franciscanen (Minderbroeders-Observanten) te Amersfoort gevestigd en weldra het stuk grond in het westen van de stad verworven, dat werd begrensd door Westsingel, Hellesteeg, Hellestraat en Achter Davidshof. Nadat in 1495 het eerste gebouw bij een grote stadsbrand in de as was gelegd, werd een nieuw klooster gebouwd, waarvan de voormalige brandweerkazerne op de hoek van Westsingel en Achter Davidshof het hoofdgebouw vormde. De kapel bevond zich tussen Westsingel en Hellestraat, ten zuiden van het huidige stadhuis. Toen de stad in 1579 tot de Unie van Utrecht toetrad en de kloosters werden geseculariseerd en onder beheer van het stadsbestuur geplaatst, kregen de gereformeerden, naast de Onze Lieve Vrouwekapel, het kerkje van de Observanten als bedehuis toegewezen. De Minderbroederskapel werd echter reeds in 1587 door het stadsbestuur voor afbraak verkocht en grotendeels gesloopt. Het overgebleven gedeelte diende van ongeveer midden 1685 tot midden 1686 de Lutherse gemeente als kerk, kwam daarna (opnieuw?) bij het logement De Doelen in gebruik en werd tenslotte in 1709 door de stadsregering aan het nabijgelegen Glashuis toegewezen. In 1748 was dit schamel restant van de kloosterkapel nog aanwezig. Over de verdere lotgevallen is mij niets bekend. Misschien heeft de bouw van het huidige stadhuis omstreeks 1780 tot opruiming ervan geleid.⁴⁾

4) W. F. N. van Rootselaar, De Doelen. In: Dez., Amersfoort, geschiedkundige bijzonderheden I. Amersfoort, 1897, blz. 50-51. De verkoop door het stadsbestuur geschiedde met het doel, de kosten van de modernisering der stedelijke verdedigingswerken te dekken. Zie Gem. archief Amersfoort, inv. no. 595. Enige burgers, die grafstenen aldaar bezaten, protesteerden bij de graaf van Leicester. Na enig heen en weer geschrijf bepaalde deze dat de afbraak mocht doorgaan, maar dat de rechthebbenden in de gelegenheid moesten worden gesteld, de grafstenen naar elders over te brengen. Het kapelletje moet blijkens de plattegronden van Van Deventer (ca. 1565) en Braun-Hogenberg (1588) hebben bestaan tussen Westsingel en Hellestraat in richting noordoost-zuidwest. Van Rootselaar vermeldt niets over de afbraak van 1587, doch zegt dat de kapel er tot in de achttiende eeuw heeft bestaan, zonder echter een bron te vermelden. Daniël Barentszoon van der Meer, die in juli 1587 de kapel voor f 1400 had gekocht en zich verplicht had, deze binnen een jaar tot de grond toe af te breken en de stenen aan de stad te leveren, is kennelijk zijn toezegging niet geheel nagekomen. Weliswaar leverde hij reeds in november 1587 200.000 afgebikte en schoongemaakte stenen af tot versterking van de stadswallen, maar honderd jaar later blijkt een gedeelte er nog steeds te staan; spoedig echter kregen de Lutherse de H. Geestkapel aan de Langestraat bij de Vismarkt toegewezen. Zie Magistraatsresoluties (Gem. archief, inv. no. 35) 8 sept. 1684, 20 juli 1685, 14 juni 1686. Toen het stadsbestuur in 1709 het kapelletje aan het Glashuis

Het hoofdgebouw op de hoek van Achter Davidshof werd aanvankelijk als „doelhuys” voor de stedelijke schutterij ingericht, maar spoedig veranderde de bestemming, vermoedelijk als gevolg van het in onbruik geraken van het boogschieten, dat in de nabijgelegen hof werd beoefend. Uit de kantine van de schutterij groeide een herberg. Vanaf het einde van de zestiende eeuw tot 1804 verhuurde de stad het gebouw met hof en bijgebouwen achtereenvolgens aan verschillende „doelbewaarders”. Zo ontstond het belangrijkste logement van de stad, waar doortrekkende vorsten logeerden en talrijke colleges hun vaste vergaderplaats hadden. In 1804 werden De Doelen met de daarbij gelegen stadstimmershuur in eigendom overgedragen aan de Bataafse Republiek, die er een Artillerie- en Genieschool in vestigde. In 1816 kwam het gebouw weer aan de gemeente, die het ter beschikking stelde aan een comité van burgers, dat er een Werkinstituut tot wering der bedelarij vestigde. Na de opheffing van dit instituut in 1826 verhuurde de gemeente het gebouw, voortaan in de volksmond „Het Werkhuis” geheten, aan het Rijk als kazerne en magazijn. Gedurende een groot deel van onze eeuw tot 1972 diende het als brandweerkazerne.

Het zuidelijke gedeelte van het klooster werd in 1579 aan de overgebleven monniken tot woonplaats aangewezen. Toen dezen waren uitgestorven - zij mochten geen nieuwe broeders in hun midden opnemen -, werden deze gebouwen in opdracht van het stadsbestuur verkocht en tot woningen ingericht.⁵⁾

Het belangrijkste van deze huizen was zuidelijk van De Doelen gelegen, op de plaats van het latere gymnasium, het huis daarnaast en misschien nog een deel van het huidige stadhuis. Bij resolutie van 6 juni 1603 werd dit gebouw met bijbehorende hof levenslang en gratis in gebruik gegeven aan dr. Jacobus Peutius, belast met de medische zorg der stadsarmen. In 1613 heeft Peutius het huis gekocht, waarna het in handen is gekomen van de Amersfoortse regentenfamilie Van Dam.

In 1693 kocht de Magistraat dit huis terug tot vestiging van een glasblazerij. Blijkens een resolutie d.d. 20 maart van genoemd jaar is toen „naer ernstige deliberatie” besloten tot aankoop van „de huysinge cum annexis, staende naest den Doelen en voor een gedeelte annex den Doelen, toebehorende den Hr. van Dam”. Op 27 maart werd, na advies van een commissie, bestaande uit burgemeesters en oud-burgemeesters, tot betaling van een koopsom van f 1.900 besloten. Genoemde rapporteerdere kregen opdracht, de koopakte

toewees, ontvang de kastelein van De Doelen, Ratius Oudendoelen, een vergoeding van f 320 (Resol. 21 mei, 1 juli 1709). Nog in oktober 1748, toen het Glashuis reeds 15 jaar geen glasblazerij meer herbergde, werd aan de stadscameraar (ontvanger) opgedragen „omme de raamten van 't capellitje of gewesene glasblaserije aan de zijde van de plaats deser stads Doelen met een halfsteens muurtje toe te laten metselen.” Op de stadplattegrond van Braun-Hogenberg (1588) treft men de kapel nog aan, op die van Blaeu (1649) is er niets meer van te ontdekken (Blaeu is echter in details zeer onnauwkeurig).

5) Van Rootselaar, a.w., blz. 51-78; A. van Bommel, Beschrijving der stad Amersfoort. Utrecht, 1760, I, blz. 212-238; A. J. V(alewink), Een der merkwaardigste gebouwen van de stad Amersfoort. Eigen Haard 27 (1901), blz. 733-734. Over het Werkhuis, zie: J. Hovy, Het Werkinstituut tot wering der bedelarij te Amersfoort. In: W. J. de Boone e.a., Weer-klank; opstellen over de geschiedenis van Amersfoort e.o., aangeboden aan D. H. Huygen enz. Amersfoort, 1962, blz. 32-48.

en de transportakte te verzorgen.⁶⁾ Dit transport, ten overstaan van luitenant-schout en schepenen van Amersfoort, vond eerst plaats op 27 juli 1696. De huiseigenaar, mr. Willem van Dam, bewindhebber van de Oostindische Compagnie te Amsterdam,⁷⁾ droeg, mede namens zijn vrouw en erfgenamen, aan de Regeerders der stad over „sekere huysinge, hoff ende hoffstede (= grondperceel), staende ende gelegen op de Cingel, daer aen de eene zijde de Stads Doelen en aen de andere zijde de weduwe van Cornelis van Birkhoven, sijdereder, naest gehuyst, gehooft ende gelegen sijn” en verklaarde, de kooppenningen ontvangen te hebben.⁸⁾

Wij zien dus dat niet, zoals Van Bemmelen zegt, het gehele zuidelijke gedeelte van het voormalige kloosterterrein tot aan de Hellesteeg werd aangekocht, doch uitsluitend het huis naast het logement De Doelen. Ten zuiden daarvan bevonden zich tot aan de Hellesteeg nog drie grondpercelen met minstens twee huizen in particuliere handen.⁹⁾

Alvorens over te gaan tot stichting en verdere lotgevallen van ons „Glashuis” moet eerst nog iets worden gezegd over het glasbedrijf te Amersfoort in het algemeen. Vóór 1693 is, zoals wij weten, geen glasblazerij te Amersfoort aanwijsbaar. Maar dit neemt niet weg dat er reeds lang te voren glashandel werd gedreven en natuurlijk dat er glazenmakers waren. Wat de glashandel betreft: in 1685 dienden twee burgers, kennelijk handelende in glaswaren, een rekest in bij de Magistraat, waarin zij erover klaagden dat „glasvercopers van buyten” hun waren bij de winkeliers en consumenten aan huis verkochten. Regeerders beslisten dat de vreemde kooplieden hun artikelen slechts op de vrije markten (jaarmarkten) en op de dinsdagse en vrijdagse weekmarkten mochten aanbieden, op straffe van een boete van f 3 en verbeurte van de glazen. Dit besluit gold slechts voor een jaar, waarna rekestranten opnieuw een verzoek zouden moeten indienen. Jaarlijks vond

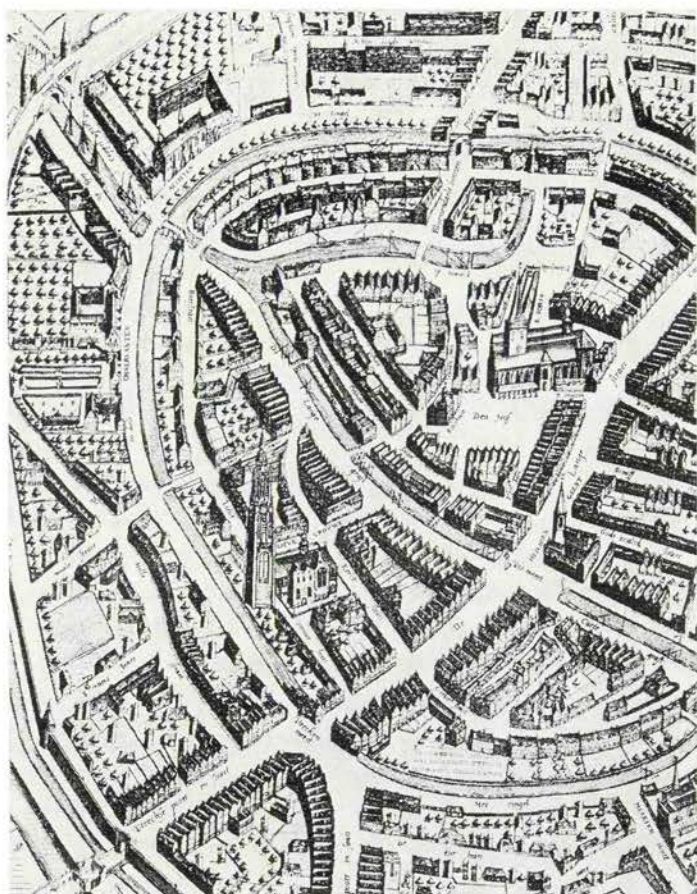
6) Magistraatsresoluties. Deze bron wordt in het vervolg niet meer afzonderlijk vermeld, indien uit de tekst blijkt dat de gegevens hieraan zijn ontleend.

In 1648 waren het latere Glashuis en het zuidelijke buurhuis nog in handen van de erfgenamen van Peutius. Zie Manuaal van het Huisgeld 1648 (Gem. archief Amersf., inv. no. 144), fol. 35v; De Doelen betaalt dan een bedrag van f 12, het Glashuis f 7, het zuidelijke buurhuis f 11, terwijl de nog zuidelijker gelegen percelen slechts f 1-10 tot f 2-5 opbrengen.

7) Over Willem van Dam, zie: J. J. Hooft van Huysduynen, *Geschiedenis van het geslacht Van Dam van Isselt*, Z.pl., 1965, blz. 139-142 (vgl. ook blz. 90; het aldaar genoemde huis aan de Singel is niet het latere Glashuis).

8) Gem. archief Amersf., charterverzameling, inv. in hs. no. 1455a.

9) Dit blijkt b.v. uit een akte van Schout en Schepenen d.d. 27 okt. 1708 (Gem. archief Amersf., charterverz. no. 1462), waarbij Cornelis Spijker, blikslager, en Jacobje Geurts, echtelieden, aan de Regeerders der stad transporteren zeker „ledig erff en grond, gelegen ... op Cingel tusschen de Hellebrugh (in het verlengde van het Hellesteegje) en 't Glashuys”, aan de zuidzijde begrensd door comparanten en aan de noordzijde door Bartholomeus van Birkhoven, zijdereder en buurman van het Glashuis (de aanduiding: tussen Hellebrug en Glashuis is dus zeer globaal!). Zie ook: Manuaal van het Huisgeld enz. (Gem. archief Amersf., inv. no. 144) over 1696/7-1701/2. De Molenstraat kwam toen niet uit op Hellesteegje en Hellebrug, doch bereikte de Hellestraat iets noordelijker. Dit bleef zo tot het einde van de jaren dertig van onze eeuw, toen de Molenstraat enigszins werd verlegd. De (nauwkeurige) kaarten van Van Deventer (ca. 1565) en Braun-Hogenberg (1588), de kadastrale kaart en alle latere kaarten in de 19e eeuw geven deze toestand aldus aan; op de (onnauwkeurige) plattegronden van Blaeu en De Wit vindt men de „moderne” toestand!

Fragment van de plattegrond van Amersfoort in de stedenatlas van Blaeu (1e dr. 1649), omvattende een deel van het westen der stad, waar zich het Observantenklooster bevindt (zie onderschrift bij afb. 1). Het gebouw langs de Westsingel, waar men de naam „Doelen” ziet, is het (latere) Glashuis, de gebouwen ernaast en erachter vormen de (Schutters) Doelen. Het kerkje is geheel verdwenen, maar in werkelijkheid stond er nog een restant van. De fraaie tuin van het logement „De Doelen” is duidelijk zichtbaar. De naam „Observanten” staat ten onrechte meer noordelijk bij het St.-Pieters- en Bloklandsgasthuis (toen nog St.-Pietersgasthuis). (Rijksarchief Utrecht)

verlenging plaats van het besluit. In 1719, 1725 en 1726 sloot ook Pieter van Lunen, die wij straks zullen ontmoeten als „directeur vant Glashuys”, zich aan bij het verzoek van de glasverkopers tot vernieuwing van de resolutie van 1685. De rekestranten werden nu tevens gemachtigd, het glaswerk van de vreemde verkopers in beslag te nemen; de boete werd verhoogd tot f 25, komende ten bate van de stadsarmen. Uit het bovenstaande volgt dat de glasverkopers, glazenmakers en verwante beroepen in een gilde waren georganiseerd. Maar er was geen afzonderlijk glazenmakersgil-

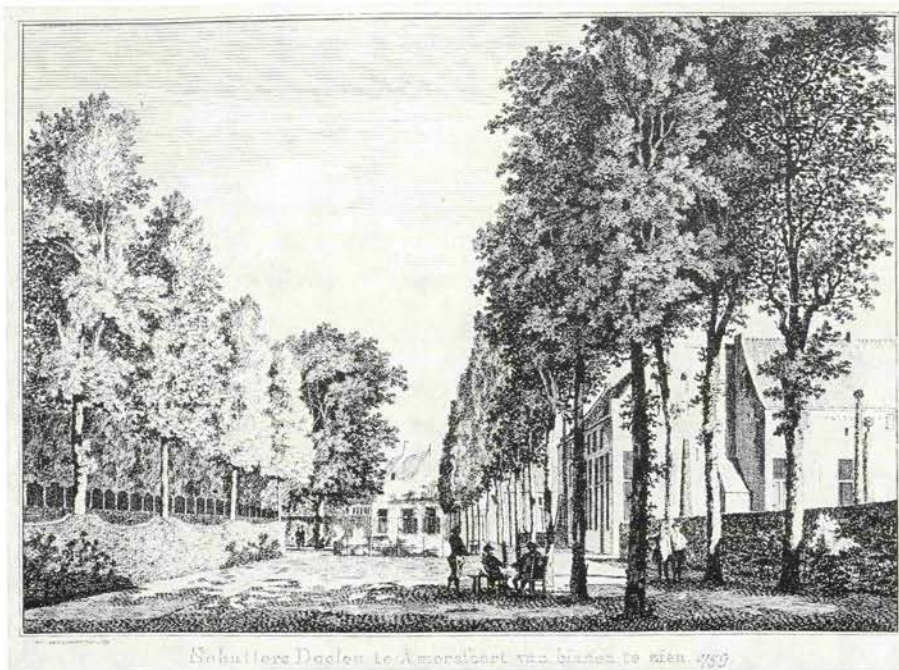
de: glazenmakers en „glasschrijvers” (glasschilders) waren tezamen met de (kunst)schilders in het St. Lucasgilde georganiseerd. Het is echter opvallend dat de achtereenvolgende directeuren van het Glashuis niet op de ledenlijst van het Lucasgilde voorkomen. Wij moeten wel aannemen dat zij van het gildelidmaatschap waren vrijgesteld (een afzonderlijk glasblazersgilde heeft te Amersfoort nooit bestaan).¹⁰⁾

Hoewel de productie van glasvoorwerpen te Amersfoort geen vooraanstaande plaats bekleedde temidden van de stedelijke neringen, was een nieuw bestaansmiddel voor delen van de bevolking zeer welkom. De bierbrouwerij, zo belangrijk als exportindustrie gedurende de Middeleeuwen en tot diep in de zestiende eeuw, had in de zeventiende eeuw haar bloeitijd reeds lang achter de rug. Pogingen, met steun van het stadsbestuur ondernomen, om een lakenmanufactuur in het voormalige St. Aagtenklooster aan 't Zand op gang te brengen, een grootbedrijf dus, hadden weinig succes. Een compensatie voor het verval van bierbrouwerij en lakennijverheid vormde sedert het begin van de zeventiende eeuw de bombazijnnijverheid. Voor deze branche was Amersfoort toentertijd het belangrijkste centrum hier te lande. Doordat deze industrie echter geheel als streng gereguleerd kleinbedrijf werd gedreven en pogingen tot schaalvergroting afstuitten op hardnekkig verzet van de gildemeesters, kon zij zich op den duur moeilijk handhaven tegenover de veel goedkopere plattelandsnijverheid hier te lande en elders. Hoewel de zijdenijverheid ook nog een bijdrage leverde tot de stedelijke welvaart (wij zagen dat de eigenaar van het buurhuis aan de Westsingel zijdereder van beroep was), werd sedert de eerste helft van de zeventiende eeuw de tabaksbouw en -handel het belangrijkste bestaansmiddel naast de bombazijnvervaardiging. Vooral door deze twee neringen was Amersfoort, dat veel minder dan de steden in het westen des lands profiteerde van de welvaart der „Gouden Eeuw”, in het internationale handelsverkeer ingeschakeld.¹¹⁾ Maar de economische kwetsbaarheid van de stad maakte dat ieder nieuw bestaansmiddel door het stadsbestuur gretig werd verwelkomd. Na de mislukking van de lakenmanufactuur zat dit bestuur niet bij de pakken neer en probeerde het nu met de glasblazerij. Ook in dit geval was de productieform een manufactuur en de vestigingsplaats een voormalig kloosterterrein.

Het zal ongetwijfeld de bedoeling zijn geweest dat het nieuwe bedrijf gaandeweg geheel op eigen kracht zou gaan werken, maar zo ver was men in het begin nog geenszins! De twee burgemeesters en de andere stadsregenten kwamen herhaalde malen ten huize van de „doelmeester” (beheerder van de aangrenzende Stads Doelen) Hendrick Bosch met de betrokkenen bij het

10) „Het naemboek van St. Lucasbroederschap binnen Amersfoort” berust op museum Flehite aldaar; W. F. N. van Rootselaar verzorgde de uitgave ervan onder de titel: Het Naamboek van het St. Lucasgild te Amersfoort, in: Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis VI (1884/7), blz. 296-310. De St. Lucasbroederschap, opgericht 1627, werd in 1630 door het stadsbestuur als gilde erkend; zie Van Bemmelen, a.w. II, 766; zie ook Gem. archief Amersfoort, inv. no. 726aa.

11) Zie hierover H. Halbertsma, Zeven eeuwen Amersfoort. Amersfoort, 1959, blz. 41-81, en de ald. vermelde literatuur, blz. 136-137; over de tabakscultuur: J. J. Herks, De geschiedenis van de Amersfoortse tabak. Den Haag, 1967.

Schutters Doelen te Amersfoort van binnen te zien. 1759

„Schutters Doelen te Amersfoort van binnen te zien”, 1759.

Ets door Paulus van Liender. Tuin van het logement, gezien vanuit het westen, dus vanaf de stadswal, in oostelijke richting. Rechts het hoofdgebouw van De Doelen, vroeger Observantenklooster, tot 1972 brandweerkazerne. Op de achtergrond daken van „muurhuizen” aan de Breetstraat. Er worden thans plannen gemaakt tot restauratie van het oude Observantenklooster.

(Rijksarchief Utrecht)

project samen, waarbij vrij veel verteringen op stadskosten werden gemaakt. Er werd geconfereerd met de heer Van Dam „en andere vrienden”, waarbij ook de notaris Anthony van Brinckesteyn tegenwoordig was; met Geertje Jerusalem, weduwe van Guert Bonsel, die tot dusver het huis van Van Dam huurde, maar nu moest wijken voor de industrie (haar werd een schadevergoeding van f 71 toegekend),¹²⁾ en met andere kennelijk belanghebbenden. Maar het belangrijkste waren de besprekingen met een zekere Judon(n)e (of Dieudonné) de Vois (Voys, Voos). Het was deze persoon, afkomstig uit Den Haag, die het nieuwe glashuis zou leiden. Het blijkt niet dat hij er zelf geld in heeft gestoken, want Simon de Knuyt, koopman te Amsterdam, zien wij in het vervolg als geldschietster optreden. Dat laatstgenoemde van het begin af aan bij de onderneming was betrokken, blijkt uit zijn herhaalde besprekingen met de burgemeesters en andere autoriteiten in de Doelen gedurende het jaar 1693. In oktober 1694 en februari en mei 1695 werden deze bijeenkomsten voortgezet, zij het op bescheidener schaal.¹³⁾ Het

12) Betalingsmandaat d.d. 10 febr. 1696 in Bijlagen cameraarsrekening 1695/6.

13) Bijl. cameraarsrek. 1693, 1694; in 1693 totale onkosten aan verteringen f 147, in 1694/5 f 66.

feit dat er thans ook procureurs en deurwaarders aan deelnamen, vindt in het hierna volgende zijn verklaring.

Met De Vois was in de eerste plaats overeengekomen dat hij uit de stadskas een bedrag van *f* 1.500 zou ontvangen om de productie op gang te kunnen brengen.¹⁴⁾ Toen de fabriek in werking werd gebracht, allereerst natuurlijk door het aansteken van de oven en het inzetten van de smeltpotten, stelde de Magistraat *f* 25 ter beschikking „voor het volck” (d.w.z. de arbeiders), kennelijk voor versnaperingen. Interessant is dat nog in 1693 een kroonlamp van glas voor het stadhuis werd vervaardigd, want toen deze werd opgehangen, verteerden de heren regenten, de blazers en de jongens (helpers van de blazers) voor een bedrag van *f* 18. De stad zorgde voorts dat het huis in goede staat werd gebracht voor de nieuwe bestemming: in de laatste maanden van 1693 en in 1694 horen wij over leveranties van spijkers, e.d.m., alsmede verrichting van loodgieters-, metselaars- en timmerwerk op stadskosten. Op 28 december 1693 werd een geldsom betaald aan twee schuifevoerders, die met drie lichters twaalf dagen lang aarde uit de glasblazerij naar de Grote Melm aan de Eem hadden vervoerd.¹⁵⁾

Maar ondanks deze hulp schijnt De Vois het bedrijf niet rendabel te hebben kunnen maken. Immers, reeds begin 1695, niet veel meer dan anderhalf jaar na het begin der productie, bleek hij niet in staat, zijn verplichtingen tegenover geldschietter De Knuyt en het stadsbestuur na te komen. In februari van genoemd jaar droeg de Magistraat aan burgemeesters en oud-burgemeesters op, met De Knuyt te beraadslagen over de toekomst van het Glashuis en maatregelen te nemen tot voortzetting van het bedrijf. De Vois was kennelijk niet bij machte, zijn schulden aan De Knuyt af te betalen. Daar bij notariële akte was overeengekomen dat laatstgenoemde in zo'n geval „het gantsche bewind en directie” zou overnemen en hierover een proces tussen contractanten voor het Gerecht van Amersfoort werd gevoerd, verzocht De Knuyt aan dit Gerecht, in afwachting van het eindvonnis beheer en directie aan een sekwester op te dragen. Dit verzoek werd ingewilligd. Maar ook met de stadsregering ontstonden weldra moeilijkheden. Toen De Vois in april 1695 voor de derde maal de huursom voor het gebouw niet had voldaan, liet de stadscameraar beslag leggen op zijn roerende goederen, voorzover zich bevindende op „stads-grond”, d.w.z. binnen het gehuurde gebouw en op het bijbehorende terrein. De Vois legde zich hierbij niet neer en verzocht in hoger beroep aan het Hof van Utrecht, deze maatregel op te heffen en te bevelen dat genoemde goederen in het Glashuis zouden worden teruggebracht, dat de sekwestratie zou worden beëindigd en dat hijzelf, zijn familie en het werkvolk ongehinderd het bedrijf zouden mogen voortzetten. Dit alles zou binnen drie dagen moeten worden bewerkstelligd, tegen een dwangsom van *f* 100 per dag; bij herhaling zou de tegenpartij

14) Magistraatsresolutie 10 juli 1693.

15) Rekening van het Trekpad over 1694 (Gem. arch. Amersf., inv. no. 110). Over dit trekpad langs de Eem en de afzonderlijke administratie daarvan, zie: J. Hovy, Het pontveer van de stad Amersfoort aan de Grote Melm te Soest (1675-1930). *Flebite II*, no. 4 (1968), blz. 70-76. Uit dit fonds werden ook wel betalingen verricht, die niet op het Trekpad c.a. betrekking hadden; zie ook noot 20. Over het op gang brengen van het productieproces van een glasblazerij, zie Heupers, *Glasblazerij I*, 60-62.

telkens 1000 gouden Nederlandse ridders ten behoeve van het Land van Utrecht verbeuren. Onze glasblazer klaagde er tevens over dat de Amersfoortse Magistraat het recht in eigen handen had genomen.

De Magistraat bestreed de beweringen van De Vois: er was geen sprake van dat hij zich „hadde aangetrocken het fait van justitie”. Alles was geheel verlopen „conform de ordonnantie ende stijl van procederen, in deze materie gebruyckelijk”. (Dit zal wel zo zijn geweest, maar wij moeten bedenken dat de Amersfoortse Magistraat, die partij in deze zaak was, bestond uit burgemeesters, schepenen en raden, waarvan het eerste en tweede bestanddeel samen het stedelijke Gerecht of de Schepenenbank vormden, zodat de heren van dit lichaam mede zelf om de beslaglegging hadden verzocht!) Voorts wees de stadsregering erop dat zij niets te maken had met de kwestie tussen De Vois en De Knuyt. Niettemin was zij bereid, met de geïnteresseerde partijen te confereren over een oplossing, die alle betrokkenen zou bevredigen. In afwachting hiervan verzocht zij aan het Hof, de door De Vois op gang gebrachte procedure te schorsen. Een commissie uit de Raad, bestaande uit burgemeesters, oud-burgemeesters en voorzittende schepenen, werd aangewezen om contact met de tegenpartij op te nemen.¹⁶⁾

Deze verzoeningspoging heeft niets opgeleverd, want in september 1695 blijkt De Vois weer in zijn vroegere woonplaats Den Haag te zijn beland. Wij kennen van hem een merkwaardig getuigenis, gedateerd 22 september 1695, tegenover de notaris Jeremias Stael, dat enig licht werpt op zijn verhouding tot het Amersfoortse stadsbestuur en zijn nieuwe medeburgers. Maar ook op die tussen leden van het genoemde stadsbestuur onderling en in het bijzonder tussen de schout Johan Frederik Teekman en de energieke, maar heerszuchtige burgemeester Jacob Morray.¹⁷⁾ Ten overstaan van de notaris verklaarden De Vois, „gewesene mr. glasblazer tot Amersfoort”, en diens vrouw Josina Bont, dat eerstgenoemde in oktober 1693 betrokken was geweest bij een vechtpartij aldaar (een goed begin dus van zijn Amersfoortse loopbaan!) en deswege was bekeurd door de schout Teekman. Om de zaak in der minne te schikken begaf de glasblazer zich met zijn vrouw naar burgemeester Morray. De vrouw stelde aldaar voor om aan de schout, die bekend stond als liefhebber van fraai glaswerk, „wat raers van glas” aan te bieden.

16) Magistraatsresolutie 9 juni 1695.

17) De notariële verklaring uit het protocol van Jeremias Stael, notaris te 's-Gravenhage (ook vermeld Servaas van Rooyen, zie noot 18) is afgedrukt als bijlage in een pamflet, dat de fraaie titel draagt: *Roma et Amisfurti auro omnia venalia*, of de onnoselheyt verkoft, maar ten halve geleverd door den borger-mr. Morray enz. Amersfoort, 1703 (Catalogus Knuttel, no. 14983). Het pamflet bestaat uit een rijm vol scheldpartijen en verdachtmakingen tegen Amersfoortse regenten, het verhaal van De Vois bevindt zich in de Appendix tot justificatie van 't voorsz. tractaat (blz. 5-8). Dit pamflet werd uitgegeven gedurende de onlusten van 1703, toen de oligarchie van Morray c.s. ten val werd gebracht en tijdelijk een democratisch gemeensliedenbewind werd gevestigd. Op deze nogal ingewikkelde kwestie kan hier niet nader worden ingegaan. Zie hierover: J. Hovy, *De regeringsverandering te Amersfoort in 1703; een bijdrage tot de geschiedenis der „Plooierijen” in de provincie Utrecht*. Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden XV (1960/1), blz. 177-216 (over dit pamflet blz. 191). Hier wordt ook de voorgeschiedenis van de beweging van 1703 behandeld, waarbij de tegenstellingen tussen de facties in de Magistraat en tussen laatstgenoemd lichaam en de schout behandeld worden.

Gezicht op Westsingel met stadhuis en aangrenzende gebouwen, gezien vanuit zuiden, omstreeks 1860. Bijprent van een steendruk door P. W. van de Weijer, te Utrecht, voorstellende de Hof te Amersfoort. Men ziet hier de huizen, die op het einde van de 18e eeuw op de plaats van het gesloopte Glashuis werden gebouwd: het stadhuis (gebouwd 1780, als zodanig gebruikt 1818-1974), het huis noordelijk daarvan (ca. 1800), het huis op de plaats, waar in 1880 het gymnasium werd gebouwd. De Doelen is niet zichtbaar. Afbeeldingen van het Glashuis zelf zijn tot dusver niet bekend.

Morray had hierop woedend geantwoord: „ja zelfs geen bierglas . . . de heer officier zal met uw glas niet pronken om te kunnen zeggen: dat heb ik uyt de glasblaserij voor boete gekregen . . .” Hij zal slechts ontvangen wat Morray hem wil toekennen. Bij een andere gelegenheid had Morray zich op het „comptoir int Glashuys”, in tegenwoordigheid van de vrouw van De Vois en diens boekhouder De Jager, met de glasblazer onderhouden over reparaties aan het gebouw. Toen De Vois voorstelde, ook met enige andere heren regenten hierover te praten, liet Morray zich zeer smalend uit over deze heren en gaf te kennen dat alles met hem kon worden afgehandeld.¹⁸⁾

Nu de band met De Vois geheel verbroken was, moest een andere exploitant worden gezocht. Dit werd Vincent de Knuyt, ongetwijfeld een familielid van Simon, de geldschietster. Per 1 mei 1699 huurde hij het Glashuis van de stadsregering voor de tijd van zeven jaar, waarbij hij zich voor vier jaar verbond en voor de overige drie jaar een optie behield. De huursom werd vastgesteld op f 100 per jaar. Op 2 april 1700 verwierf de nieuwe directeur, die geboortig was van Delft, het burgerschap van Amersfoort.¹⁹⁾ In mei 1706,

18) Judonne de Vois is na zijn vertrek uit Amersfoort nog lange tijd te 's-Gravenhage werkzaam geweest; hiervoor en over de leden van de glasblazersfamilie De Vois te 's-Gravenhage: A. J. Servaas van Rooyen, *Het glasbedrijf in Den Haag*. Navorscher 64 (1915), blz. 247-250.

19) Cameraarsrekening over 1700 (Gem. archief Amersf., inv. no. 109). Over de burgerschapsverlening: Burgerboek van Amersfoort Gem. arch. no. 17, deel I.

na afloop van de overeengekomen termijn, werd de huur verlengd. Dat de stad ook thans haar verplichtingen als huiseigenaar nakwam, blijkt uit het aanbrengen van een houten vloer in het voorkamertje en in de grote kamer van het Glashuis, resp. voor de som van *f* 25 en *f* 40.²⁰⁾ Niet lang daarna is Vincent de Knuyt overleden, want in mei 1707 was het zijn weduwe, die opnieuw het huis huurde. Spoedig volgden onderhandelingen tussen een commissie uit de Raad en de wed. De Knuyt over de voortzetting van het bedrijf. In december 1707 werd overeengekomen dat zij voor twaalf achter-eenvolgende jaren, ingaande mei 1708, het Glashuis zal huren en na afloop van deze tijd nog zes jaar optie zal behouden. De huursom bleef *f* 100 's jaars. Het Haardstedegeld, een gewestelijke belasting op bewoonde percelen, die in de regel half om half door huiseigenaar en gebruiker werd betaald, bleef geheel ten laste van de stad, terwijl een andere Statenbelasting, het Familiegeld, niet hoger zou worden getaxeerd dan *f* 12 per jaar.²¹⁾ Tot 1711 stond het bedrijf op naam van de wed. De Knuyt, maar in 1712 werd het huurcontract overgenomen door Gerrit van Westrhenen, die de weduwe blijkt te hebben gehuwd.²²⁾ Dit huwelijk duurde slechts kort. In mei 1713 was Van Westrhenen nog in leven, het volgende jaar, 1714, blijkt Pieter van Lunen (Lunen) zijn plaats als echtgenoot en huurder van het Glashuis te hebben ingenomen.

Nog altijd gold toen het contract van 1707. Pieter van Lunen zou jarenlang het Glashuis leiden en in die tijd schijnt er van een zekere bloei sprake te zijn geweest.²³⁾ Het echtpaar schijnt echter de zaken niet duurzaam in goede harmonie te hebben beheerd, want in 1717 blijkt er „dissentie tusschen den man ende vrouw int Glashuys verresen” te zijn. De oorzaak van de onenigheid wordt niet vermeld, maar de „dissentie” liep zo hoog dat de Raad op 7 juni van genoemd jaar een commissie, bestaande uit de burgemeesters, de voorzittende schepen, de voorzittende raad, de cameraar, de secretaris en de eerste klerk ter Secretarie, benoemde om te „examineren en naar te sien d'erectie van het Glashuys, mitsgaders de successieve conditiën ende verhuyringe.” Toen Van Lunen in mei 1719, het jaar waarin het twaalfjarige contract afliep, een rekest indiende tot verlenging van het huurcontract, werd besloten, de huur wederom voor twaalf jaar te gunnen aan de „suppliant ende zijne jegenwoordige huysvrouw, tesamen ende yder in haar privé”, op dezelfde condities als in 1707, waarbij natuurlijk de man als „directeur” of „heer” van het Glashuis bleef optreden.²⁴⁾ Over de bedrijfsresultaten

20) Rekening van het Trekpad en Paalwerk (Gem. archief Amersf., inv. no. 543) over 1701 (31 maart).

21) Magistraatsresol. 28 nov., 19 dec. 1707; vgl. Van Rootselaar, *De Doelen*, blz. 51/2, noot 1.

22) Cameraarsrek. 1711.

23) Magistraatsresol. 14, 28 mei 1714. Pieter van Lunen, afkomstig uit Nijmegen, verwierf in hetzelfde jaar het burgerschap van Amersfoort, tegen betaling van slechts de helft van de verschuldigde leges, „als een burgers weduwe gehoud hebbende”. Zie verder Cameraarsrek. 1712-1714.

24) Magistraatsresol. 30 mei 1719; vgl. Van Rootselaar, t.a.p.; zie ook Heupers, *Glasblazers enz.*, 119, waar de schr. het Informatieboek van het Amersfoortse Gerecht (Rechterl. arch. prov. Utrecht, no. 407) aanhaalt.

Foto van Westsingel, ca. 1890, met huis naast stadhuis, gymnasium (later G.G.D. en andere bestemmingen, thans Onderwijs Advies Dienst) en op de hoek van Achter Davidshof, met hek, nog juist zichtbaar De Doelen, toen in gebruik bij het garnizoen. Het huis op de achtergrond (aan de andere kant van Achter Davidshof) is het oude gebouw van het St.-Pieters- en Bloklandsgasthuis (begin 17e eeuw), gelegen langs de Westsingel, dat in het begin van onze eeuw werd afgebroken en door het huidige gebouw vervangen.

weten wij niets. Er wordt van een zekere bloei gesproken tijdens het directeurschap van Van Lunen. Maar in april 1727 scheen Pieter erover te denken, zich uit het bedrijf terug te trekken. Hij wilde naar Middelburg verhuizen. Op zijn verzoek kreeg hij echter een bedenktijd om zich met zijn vrouw te beraden over de bouw van een nieuwe oven en over het al of niet voortzetten van de glasblazerij. Johannes van Lunen, een familielid (broeder?) stelde zich borg voor twee jaar huurschuld van Pieter en diens vrouw aan de stad.²⁵⁾ De aarzeling om de kosten van een nieuwe oven te dragen, alsmede de vermelde huurschuld doen vermoeden dat het met het bedrijf niet zo goed (meer) liep!

Kennelijk viel Van Lunens keuze op Middelburg, want reeds op 3 juni besloot de Magistraat, een „notificatie” in de Amsterdamsche Courant te plaatsen, waarin werd medegedeeld dat het perceel, „voorsien met eene goede huysinge, tuynen ende plaatsen en vertrekken, die tot een glasblaserije werden gerequireerd en alwaar om de goede gelegenheyd ende commoditeiten met seer goed succes seedert veele jaaren glas geblasen is, onlanx ledig is geworden ende dat, indien iemand genegenheyd mogte hebben, het voors. huys en plaatse voor een seer civiele prijs te huuren omme dien handel te drijven, sig kan adresseren binnen deselve stad aan de heer Wijborg, raad en cameraar van deselve stad”. Op 7 juli werd de cameraar geautoriseerd, aan de

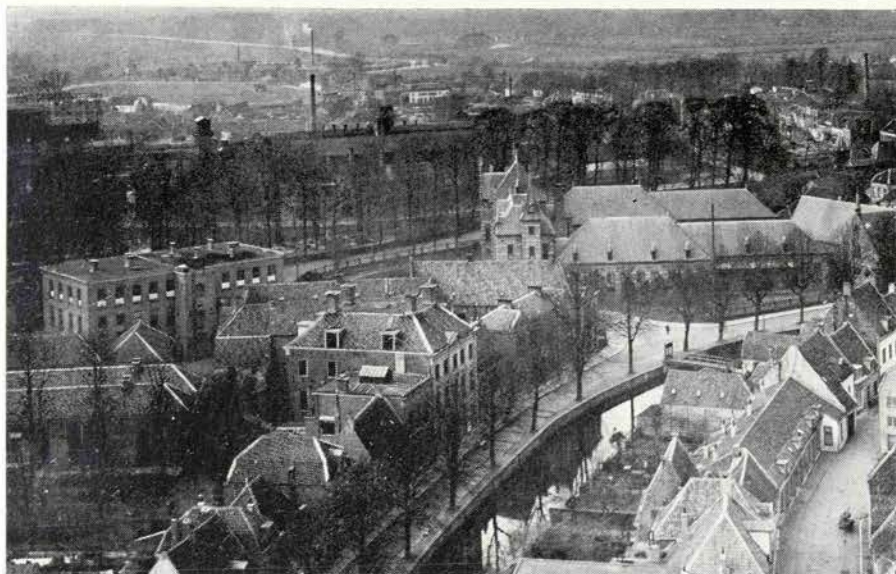
25) Blijkens Burgerboek I verwierf Johannes van Lunen, evenals Pieter uit Nijmegen afkomstig, kort na deze (op 6 juni 1714) het burgerschap.

gewezen glasblazer Van Lunen of diens gemachtigde „te laten volgen de glashokken, de piramide off vogelvlugt, de kermaal ende glasekas en glashockje, nog in het voors. Glashuys berustende”. In januari 1728 blijkt men druk doende, alles gereed te maken voor de ontvangst van een eventuele gegadigde: reparaties werden uitgevoerd, „twee nieuwe balken in de leers ende een nieuwe solder boven de leers in het Glashuys” werden aangebracht. De gegadigde, die zich meldde, was Hendrik Lankhorst, die eerst in mei 1729 het bedrijf weer in werking bracht. Ook hij huurde de glasblazerij voor de tijd van twaalf jaar, eveneens voor f 100 's jaars, maar gedurende de eerste zes jaren was hij van huur vrijgesteld.²⁶⁾ De voordelige voorwaarden suggereren dat het de Magistraat niet gemakkelijk is gevallen, voor het bedrijf een ondernemer te vinden. De protectie door het stadsbestuur blijkt ook uit een resolutie van 24 januari 1729, waarbij behalve de ondernemers van een runmolen en een zeepziederij ook Lankhorst werd vrijgesteld van betaling van het Diepgeld voor het vervoer van zijn grondstoffen en producten.²⁷⁾ Een groot succes kan de exploitatie door de nieuwe directeur niet zijn geweest, daar hij slechts drie jaar van de overeengekomen tijd werkzaam bleef. Op 17 maart 1732 werd hem door het stadsbestuur een bedenktijd tot november gegund om te beslissen over de voortzetting van het bedrijf, terwijl gedurende dat tijdvak de hof van het Glashuis in gebruik werd gegeven aan de buurman, de „hospes” in De Doelen. Dit laatste wijst niet op grote activiteit van de glasblazers. In mei 1733 lag het bedrijf wel helemaal stil, terwijl de voormalige directeur nog altijd in het Glashuis woonde. Hem werd op 11 mei aangezegd, het huis binnen acht dagen te verlaten. Lankhorst verbleef toen kennelijk elders, want uit het deurwaardersrelaas blijkt dat Van Lunen (dit zal wel Johannes zijn geweest, het familielid van de vroegere directeur), ongetwijfeld zaakwaarnemer en misschien borg of geldschietter van Lankhorst, de insinuatie in zijn brief aan laatstgenoemde zal sluiten. Vervolgens blijkt dat Lankhorst tot eind mei mag blijven.²⁸⁾ Het was nu definitief uit met het glasblazersbedrijf aan de Westsingel. Aangezien in mei 1734 ook de huur van het logement De Doelen afliep en de kastelein Hendrik Goudoever ermede wilde ophouden, werd op 27 juli 1733 besloten, een advertentie in de couranten te plaatsen tot verhuring van Doelen en Glashuis tegelijk. Op 10 augustus maakten de Regeerders bekend dat zij De Doelen wilden verhuren aan iemand, daartoe genegen en bekwaam, „zijnde het huys voorzien van alle commoditeyten, die vereyscht soudén kunnen werden om menschen te logeren en te tracteren, ook met een stallinge van vier en twintig paarden en koetshuysen ende alsmeede hebbende een soo fraaye situatie van thuyne en plantage, als men ergens elders soude kunnen vinden”, benevens „De Glasblaserije, met zijn thuyne en schuuren, daer annex gelegen.” Gegadigden konden zich wenden tot de cameraar Diderick Wijborgh.

26) Cameraarsrek. 1729; blijkens die van 1728 had het Glashuis sedert het vertrek van het echtpaar Van Lunen leeggestaan.

27) Ordonnantie, ... over het vorderen van de verhoging der vragten ... van en naar de stad comende enz., artikel 10.

28) Minuut-resoluties van de Magistraat (Gem. archief, inv. no. 36), 11 mei 1733.

Stadhuis en omgeving aan Westsingel, genomen vanaf de Onze-Lieve-Vrouwetoren. Deze foto van omstreeks 1930 geeft een aardig beeld van de ligging van het Glashuis ten opzichte van De Doelen. Het stadhuis en het gymnasium, beide op de plaats van het voormalige Glashuis, kan men goed onderscheiden. De beide gebouwen daarachter zijn de voormalige Doelen, tot voor kort brandweerkazerne (achterste huis) en timmerwerkplaats van Gemeentewerken (voorste huis). De moderne gebouwen links, beneden de Middelbare Handelsschool (oorspronkelijk een school voor L.O.), boven Gemeentewerken (oorspronkelijk ambachtsschool), zijn thans afgebroken in verband met de bouw van het nieuwe stadhuis. Op de achtergrond het nieuwe gebouw van het St.-Pieters- en Bloklandsgasthuis, met geheel rechts het gedeelte van het 16e-eeuwse gasthuis, dat bij de nieuwe bouw gespaard bleef: de kapel en het mannengedeelte.

In september deelde de cameraar mede dat zich een gegadigde voor het gewezen Glashuis had aangediend. Deze wilde er een azijnbrouwerij inrichten. Wijborgh werd gemachtigd, met deze persoon te onderhandelen. De bestemming van het Glashuis bleef echter onzeker. Op 5 oktober 1733 werd in de Raad een voorstel ter sprake gebracht van Watergraaf en Heemraden van de rivier de Eem, die in De Doelen hun vergaderplaats hadden.²⁹⁾ Zij klaagden dat de buiten-heemraden (genoemd college bestond uit drie magistraatsleden van Amersfoort en vier personen uit de omgeving der stad) geen geschikt logement in De Doelen hadden. Zou het niet mogelijk zijn, drie kamers van het „onbewoonde en ongebruikte Glashuys door een daertoe te maaken gang aan De Doelen te voegen, de gang, kamers, vloeren en vensterraamen, en hetgeen verder daertoe vereyscht werd, te maaken en te appropriëren”, opperden zij. Het waterschapsbestuur zou in zo'n geval bereid zijn, een derde deel van de onkosten te dragen. De Magistraat scheen er wel wat in te zien, want de cameraar werd gemachtigd, een „net en pertinent bestecq te doen formeren” en op dat bestek een publieke aanbesteding te laten doen. Toch leek deze zaak niet erg te vlotten, want op 19 oktober werd de cameraar gemachtigd, het Glashuis te verkopen of te verhuren aan een zekere Mein-

29) Zie Van Bemmelen, a.w. I, 231; J. van der Leeuw, Het heemraadschap De rivier de Eem, beken en aankleve van dien. Amersfoort, 1902, blz. 18-20.

derts voor de vestiging van een brouwerij of eek(azijn-)makerij. Deze Meinderts zal wel dezelfde persoon zijn geweest, met wie men in september ook al had onderhandeld. Als hij het huis wilde huren dan zou de cameraar moeten zorgen voor de benodigde reparaties en daartoe een bestek opmaken.³⁰⁾

Maar noch het een noch het ander vond doorgang. De tijd dat het stadsbestuur het Glashuis wenste te verhuren ten dienste van de stedelijke welvaart, was nu voorbij. Reeds op 9 november 1733 besloot de Raad, gedrukte biljetten te doen vervaardigen, waarbij het Glashuis publiekelijk te koop zou worden aangeboden aan de meestbiedende. Op 7 december 1733 werd de oude glasblazerij verkocht aan Elbert van Wisselingh, die haar reeds op 29 juli 1734 overdeed aan Maria van Overeem, weduwe van Ratus Oudendoelen, in leven kastelein van De Doelen. Zij had reeds in 1728 het zuidelijke buurhuis van Bartholomeus van Birckhoven gekocht. Het was Maria Oudendoelen, die de koopsom van f 1.570, door Wisselingh nog niet voldaan, aan het stadsbestuur betaalde.³¹⁾

Blijkens het kohier van de Liberale Gift, een eenmalige heffing van alle inwoners der Republiek in verband met de Franse inval van 1747, woonde toen ongeveer op de plaats van het Glashuis Willemina Bos, weduwe van de advocaat Meynderts, die tevens in opdracht van Aleyda Oudendoelen betaalde.³²⁾ De beide vrouwen moeten wel in hetzelfde huis hebben gewoond, want zij worden vermeld onder hetzelfde kohiernummer. De naam Meynderts komt ons bekend voor, want zo heette de persoon, die in 1733 overwoog, in het Glashuis een azijnmakerij te vestigen. Of Willemina Bos diens weduwe was, is niet zeker. Wie van beide vrouwen was in 1747 eigenares? In de Blaffaard van het Huisgeld, aangelegd in 1755, wordt Wilhel-

30) Magistraatsresol. 28 sept., 5, 19 okt. 1733. De bouw van de kamers voor de buitenheemraden onder vermelde voorwaarden ging wel door, doch het is niet duidelijk of deze kamers binnen het gebouw van De Doelen of in het Glashuis werden ingericht; als de cameraar 11 okt. 1734 opdracht krijgt tot betaling van het 2/3 deel der kosten, wordt gesproken over kamers en gang „in den Doelen”.

31) Cameraarsrek. 1733, 1734. Maria Oudendoelen was na de dood van haar man in De Doelen blijven wonen en zette zijn bedrijf voort (resol. 30 dec. 1720, 15 sept. 1721). In 1727 verliet zij het logement tegen een vergoeding van f 400 (resol. 24 nov., 1 dec. 1727). Vermoedelijk ging zij toen wonen in het huis zuidelijk naast het Glashuis, dat zij in 1728 reeds had gekocht (later in het gewezen Glashuis zelf?). De vrijstelling van het Haardstedegeld, die na de verkoop van het Glashuis aan Maria Oudendoelen bleef gehandhaafd, bracht mede dat dit huis slechts „pro memorie” in de desbetreffende Blaffaard van 1777 wordt vermeld onder no. 1683 (Gem. arch. Amersf., inv. no. 146). Wel moest Huisgeld worden betaald, zodat wij door de bekende Blaffaard van 1755, bijgehouden tot 1805 (Gem. arch., no. 144) (ook gestencilde uitg. door S. W. Melchior, Amersfoort, 1943), worden ingelicht over de eigenaren. De verkoop door Bartholomeus van Birckhoven aan Maria Oudendoelen van het zuidelijk buurhuis: Transportregisters van het Amersfoortse Gerecht (Rechterl. arch. prov. Utrecht, inv. no. 436), 5 jan. 1728.

32) Kohier van de Liberale Gift, 1747 (Gem. archief Amersf., inv. no. 174), kohiernummer 520. Er woonde nog een dienstmaagd in het huis. De beide dames betaalden de verschuldigde som van f 4 in drie termijnen, de dienstmaagd ineens, een verschijnsel dat zich ook in andere huizen van welgestelden voordeed (de beide burgemeesters, magistraatsleden, een predikant enz.)! In het Burgerboek II komt de advocaat Wolterus Meynderts voor, die 16 aug. 1734 het burgerschap verwierf. De zeer grote huizen ten zuiden van De Doelen waren toen kennelijk verdeeld in drie woonhuizen, want tussen de woning van Bos/Oudendoelen en het logement blijken nog twee gezinnen in huizen met eigen kohiernummer te wonen.

mina als zodanig opgegeven; zij blijkt dan ook de beide zuidelijker gelegen panden in eigendom te hebben (het buurhuis moet zij dus van Maria Oudendoelen of haar erfgenaam hebben overgenomen).³³⁾ In 1768 blijkt het echtpaar Cornelis Werkhoven en Maria Theresia Oudendoelen het gewezen Glashuis in eigendom te hebben; zij verkochten het toen, tezamen met twee annexe, afzonderlijk verhuurde, pakhuizen aan de timmerman Wouter van Lockhorst.³⁴⁾ Lockhorst had ook het aangrenzende perceel aan de zuidzijde van Willemina Bos gekocht en het lijkt dat hij beide percelen heeft samen-gevoegd. Immers, wanneer het reeds genoemde echtpaar Cornelis Werkhoven, wijnkoper te Rotterdam, en Maria Theresia Oudendoelen in 1778 het nog zuidelijker gelegen huis aan Nicolaas Ringholm verkopen, tezamen met vijf daarachter gelegen woninkjes in de Hellestraat, wordt het verkochte huis gelocaliseerd naast het gewezen Glashuis, terwijl ook de Blaffaard van het Haardstedegeld van 1777 slechts één perceel tussen De Doelen en het (latere) huis van Ringholm kent.³⁵⁾

In juni 1780 vond de overdracht plaats door Van Lockhorst aan Abraham Cohen, zoon van de beroemde tabakshandelaar Benjamin Cohen, van het huis, met achterhuis en verdere opstal en met een tuin, strekkende tot de Hellestraat, voor het bedrag van f 9150. De nieuwe eigenaar liet het Glashuis met het daarbij getrokken zuidelijke buurhuis afbreken en op het vrijgekomen erf een monumentaal huis bouwen, dat sedert 1818 de gemeente Amersfoort als stadhuis zou dienen.³⁶⁾

33) Dit waren de kofiernummers 1629 en 1630; no. 1631 was het „gewezen Glashuys” (ed. Melchior, blz. 94; zie ook Heupers, Glasblazers enz., 119). Er werd een bedrag van f 14-13-8 voor betaald. Voor de ernaast gelegen Doelen was een bedrag van f 16 verschuldigd. Aangezien De Doelen een aanzienlijk gebouw was, moet ook het Glashuis van niet geringe betekenis zijn geweest. Voor no. 1630 werd slecht f 9-7-0 gevraagd, maar voor 1629 weer f 16 (zoveel als voor De Doelen!).

34) Transportregisters, 22 oktober 1768; zie ook Van Rootselaar, De Doelen, blz. 51/2, noot 1. De Lockhorsten waren van vader op zoon stadstimmerlieden van Amersfoort. Wouter vestigde in 1769 ten behoeve van Anna Jacoba Tiedeman een hypotheek op het Glashuis, groot f 1199-16-0; zie Veertigste Penningregister (Gem. arch. Amersf., inv. no. 148), d.d. 22 april 1769. Het huis wordt dan omschreven als „een groote huysinge en erve, open plaatse, groote hof . . . met twee . . . pakhuysen” enz. Het is merkwaardig dat de Blaffaard van 1755, waarin de nieuwe eigenaren tot 1805 zijn bijgeschreven, niets vermeldt over een eigendomsovergang naar het echtpaar Van Werkhoven-Oudendoelen en het huis direct van Willemina Bos op Van Lockhorst laat overgaan!

35) Veertigste Penningregister, 15 aug. 1778 (koopakte 10 aug.); Transportregister, 17 aug. 1778; vgl. Blaffaard Haardstedegeld 1777, kofiernrs. 1682 (huis, door Werkhoven c.u. aan Ringholm verkocht; was dit het vroegere huis van het echtpaar Cornelis Spijker en Jacobje Geurts, zie noot 9?), 1683 (gewezen Glashuis, pro memorie), 1684 (Doelen).

36) Koopakte d.d. 20 juni 1780; Veertigste Penningregister, 24 juni 1780; Transportregister, 5 aug. 1780. Op 12 aug. 1782 was het nieuwe huis al in gebruik, want volgens een resolutie van die datum wordt aan Abraham Cohen toegestaan, op eigen kosten een balie (hekwerk, leuning, balustrade) te plaatsen langs de gracht vóór zijn huis op de Singel naast De Doelen, mits deze amoverende, als de stadsregering dit vraagt.

De Cellebroeders

R. A. Hoogland

De Nobeldwarsstraat is bepaald geen opvallende straat in het Utrechts stadsbeeld. Zoals haar naam aangeeft begint zij bij de Nobelstraat maar waar zij precies eindigt in het plantsoen is niet gemakkelijk te bespeuren.

Tot 1912 heette zij Cellebroedersstraat wegens het feit dat de Cellebroeders in het daar gestichte convent van Nazareth hun intrek hadden genomen. In vroeger tijden zijn hier gevestigd geweest een weverij, een klokkengieterij, waarschijnlijk in ongeveer 1625 door Aelt van Meurs uit de nu nog bestaande Kloksteeg overgebracht,¹⁾ en de schuilkerk van St. Nicolaas voor de Oud-Katholieken. Onder de wal waren kelders ter bewaring van het ijs, die in het begin dezer eeuw nog gebruikt werden.

In mijn jeugd was zij bekend en berucht omdat in enige huizen, speciaal de van vele kamertjes voorziene panden nr. 20 en 22, prostitué's hun beroep uitoefenden en hier de ontucht door de magistraat openlijk werd getolereerd. Met de afkorting „de C.B.” wist vroeger iedereen wat bedoeld werd. Dit gaf onder de gymnasiasten en H.B.S.'ers bij de wiskundeles wel eens aanleiding tot een zinspeling hierop en het grapje was: „Van de C.B. kom je vanzelf bij C.D. terecht”. En dokter Sedee was een joviale arts voor huid- en geslachtsziekten die menig student op prettige wijze geholpen heeft. In augustus 1912 werden de laatste bordelen ontruimd en de straat herdoopt in een nietszeggende Nobeldwarsstraat.

In deze buurt schijnen de prostitué's reeds vroeger zich opgehouden te hebben want in 1465 was het volgens het Raadsdagboek de „ligtekooyen veroorloofd achter St. Pieter in de Regenboog te wonen”. Dit is nu de Kromme Nieuwe Gracht, waarvan vele huizen in de Cellebroedersstraat hun achteruitgang hadden en ook nu nog bestaat een poort van nr. 21 naar de gracht. Evenwel oordeelde de Raad in 1492 het nodig een verbod uit te vaardigen waarbij het deze „zaadplee's” niet geoorloofd was binnen 25 roeden van het St. Hieronymus- of het Cellebroedersklooster te wonen.

Het convent van Nazareth, aanvankelijk ook wel Alexhuis²⁾ genoemd, was gelegen aan de Noord-Westhoek van de Cellebroedersstraat met een achteruitgang naar de Muntstraat en waarschijnlijk ook naar de Kromme Nieuwe Gracht. De broeders bezaten een paar huizen, die eveneens met de Muntstraat verbonden waren. Vroeger liep deze straat dood en werd daarom Cul de Sac

1) Klokken en Klokkengieters. 1963. Hist. Cie N.K.V.

2) Utr. Sted. Arch. B. Arch. der Kloosters nr. 744.

genoemd. De Cellebroeders zouden daarom volgens Wagenaar ook wel *Zakbroeders* geheten hebben.³⁾ Evenwel behoorden deze Zak- of Boetebroeders tot de bedelorden en wel tot die der Augustijnen Hermieten en bewoonden het Regulierenklooster (later Burgerweeshuis) op de Oude Gracht.⁴⁾

In een lezenswaard artikel over de Cellebroeders in de Utrechtse Volksalmanak⁵⁾ vermoedt professor L. G. Visscher dat ongeveer in de jaren 1300 deze broederschap in Antwerpen zou zijn ontstaan. Zij bestond uit een vereniging van eenvoudig vrome mannen, die als *Matemannen* in tijden van de vele pest en andere epidemieën de noodzaak zagen de zieken te verplegen, de doden te begraven en door hun geloof en liefdebetoon de patiënten en familieleden tot steun waren. Bij de uitvaart prevelden zij naar Rooms Katholiek gebruik achter de doodbaar enige gebeden, die half huilend half zingend uitgesproken of gemompeld werden, het z.g.n. lollen, waardoor zij al spoedig *Lolaerds*, *Lollarden* of *Lollharden* werden genoemd. Vandaar dat de Cellebroedersstraat in de volksmond ook wel Lollestraat werd geheten.

In de middeleeuwen gingen zij in Nederland ook door onder de naam van *Alexianen* of broeders van St. Alexius omdat zij deze heilige tot schutspatroon hadden. In Duitsland duikt deze naam in ongeveer 1390 voor het eerst op en worden zij aanvankelijk Begharden of *Celliten* genoemd. Men neemt in de Rijnstreek, waar o.a. in Aken en Keulen de Alexianen nog bestaan en vandaar uit grote nederzettingen in Amerika (Tennessee) zijn gesticht aan, dat zij ontstaan zijn uit de Begharden een vereniging van mannen die spoedig naast de Beghijnen in de Nederlanden en het Rijnland bekend werden.⁶⁾

Het volk in de Nederlanden noemde ze ook *Begijnen*, maar volgens Philippen werd deze benaming als verzamelnaam voor verschillende orden gebezigd.⁷⁾ Zoals bekend werd het eerste Beghijnen-hof te Luik gesticht door de volksprediker Lambertus le Bèque aan wie deze zusters hun naam te danken hebben.

Le Long⁸⁾ komt tot een latere stichtingsdatum van de Alexianen. Hij haalt hierbij aan Matthias Lambrecht in zijn „Kerkelijke Historie”. Dan zou Lupus d'Olivete te Rome een orde van St. Hyeronimus ten tijde van keizer Sigismund ($\pm$ 1400) hebben ingesteld, waaruit deze broeders zijn voortgesproten. De paus schonk aan deze L. d'Olivete de kerk van St. Alexis ter bewoning van deze monniken.

Wiegiers⁹⁾ verhaalt dat de heilige Alexius, een zoon van een rijke senator in Rome, op zijn bruiloftsdag 's avonds naar Syrië vertrekt om een deemoedig arm leven te leiden en na 17 jaar in zijn geboorteplaats terugkeert om als bedelaar in 417 zijn heilig leven te beëindigen.

3) C. W. Wagenaar. Maandbl. v. Oud Utrecht 1927.

4) Jhr. J. J. de Geer v. Oudegein, Het Voormalige Klooster.

5) Prof. L. G. Visscher. De Cellebroer Matthijs Lollaert. Utr. Volks-Almanak 1850.

6) Die Aachener Alexianerbrüder. I. Wiegiers. Aken 1956.

7) L. J. M. Philippen. Onze Begijntjes. 1944.

8) Le Long. Beschrijvinge van de Reformatie der Stadt Amsterdam. 1729.

9) J. Wiegiers, Die Aachenener Alexianerbrüder, Ihre Geschichte und ihr Ordengeist, Aken, 1956-.

Uit: I. Wiegers, Die Aachener Alexianerbrüder, Aken, 1956.

Ons komt de stichtingsdatum van ongeveer 1300 waarschijnlijk voor omdat de Alexianen al spoedig in de veertiende eeuw naar het Noorden zich verbreid hebben. Utrecht met zijn vele kerken en kloosters was in die tijd het middelpunt van het geestelijk leven in de Noord-Nederlanden en het baart geen verwondering dat deze vrome mannen zich tot deze stad aangetrokken hebben gevoeld, hoewel in enkele andere steden van ons land ook vestigingen tot stand kwamen. In 1468 zijn zij reeds over 36 huizen in West Europa verspreid en wordt besloten te leven volgens de regel van de orde van Augustinus.

Algemeen wordt aangenomen dat de naam *Cellebroeders* te danken is aan het feit dat zij in een cel woonden. Zij worden dan ook dikwijls *Cellieten* of *fratres cellititi* genoemd. Toch lijkt een andere verklaring meer plausibel. Het woord *cella* betekent naast cel of kamer ook besloten ruimte en later werd er graf onder verstaan. Een van de belangrijkste diensten die de Cel-

lebroeders hun medemens verleenden was het brengen van de doden naar hun cella of laatste rustplaats. Maar behalve deze begrafenisdiensten hielden zij bij de verzorging van de graven en grafkelders.

Zo verklaren twee Cellebroeders voor het gerecht in 1618 dat de doodgravers van de St. Nicolaas Kerk ook de graven ruimden of de grafkelders openden in het Magdalenaklooster en dat zij hierbij dikwijls assisteerden.¹⁰⁾ Hierover schijnt regelmatig geharrewar te zijn geweest tot de Vroedschap in 1656 definitief beslist dat de doodgravers van St. Nicolaas Kerk „ooch sullen bediene 't kerckgen van Maria Magdalena Clooster”.

Er wordt niet gesproken van cel- of cellenbroeders, maar bijna altijd zonder de letter n, en van de ongeveer twintig akten uit de vijftiende of zestiende eeuw, die op het Utr. gem. archief berusten, komt bij hoge uitzondering cellen voor en dan waarschijnlijk per abuis.

Trouwens bijna iedere monnik had een cel tot zijn beschikking zodat dit niet extra in de naam tot uitdrukking behoeft te worden gebracht.

In de vroeg-Christelijke tijd werd de laatste rustplaats van de martelaren en heiligen „cella cimetaryalis” genoemd.

De Cellebroeders, jonge mannen veelal van eenvoudige huize, wilden hun geloof uitdragen en daarom helpen in de onvoorstelbare plagen welke de middeleeuwen teisterden. In deze tijd werd er behalve door familieleden van de patiënt aan ziekenverpleging door overheid of anderszins weinig gedaan. Met de bouw van ziekenhuizen (aanvankelijk gasthuizen voor vreemdelingen of bedelaars) was men ternauwernood begonnen.

Regelmatig werd de bevolking getroffen door de pest, cholera of andere epidemieën waarbij het aantal slachtoffers bijzonder groot was.

Aan allerlei feiten en ook aan mensen, vooral dikwijls de Joden, werd de schuld van de pest of andere infectieuze ziekten gegeven, hoewel men intuïtief voelde dat deze plagen waarschijnlijk door een besmetting veroorzaakt werden. Dit was niets nieuws want reeds in de zeventiende eeuw v. Chr. komt men in de oud-Babylonische periode tot het vermoeden dat bepaalde ziekten naar andere patiënten worden overgebracht en geeft men strenge instructies b.v. niet uit dezelfde beker te drinken, op dezelfde stoel te gaan zitten of te slapen in hetzelfde bed. Men denke aan de afzondering van de „melaatsen” onder de Israëlieten.

Zo zijn in de middeleeuwen ook bepaalde maatregelen bij het verplegen en begraven genoemd. Men mocht in de besmette woningen geen nering doen, en als kenteken dat er besmette ziekte was moest een strobos uit het huis gehangen worden. Wanneer een patiënt zich op straat wilde begeven moest hij een geschilderde stok bij zich hebben waardoor men wist dat hij gevaar voor de omgeving kon opleveren. Besmette kleren mochten niet buiten de woning van het slachtoffer gedragen of gewassen worden.¹¹⁾

Aan de pater van de Cellebroeders werd op 29 december 1574 door de Raad opgedragen aantekening te houden van de huizen waarin iemand aan de pest ziek geworden of gestorven was. Deze broeders trotseerden alle be-

10) Bij het Stadsarch. bewaarde arch., II, 688.

11) Dr. A. J. v. d. Weijde. Geschiedenis van de Pest. Tijdschr. v. Geneesk. 1927 p. 393.

smettingsgevaar, verpleegden de getroffenen, stonden hen nabij in het laatste stervensuur en verzorgden de teraardebestelling.

Al spoedig maakte men bezwaar tegen de vrijheid van deze verplegers, die niet geïsoleerd werden na het bezoek aan de pestlijders en na de begrafenis. In Amsterdam kregen zij in de kerk boven een aparte plaats vanwaaruit zij de dienst konden bijwonen. In Utrecht werd bepaald dat de uitvaart tussen vier tot zes uur moest plaats vinden en langs de kortst mogelijke weg.

In de middeleeuwen hadden de Celliten een aparte kledij, waaraan na de confiscatie aanvankelijk niet meer de hand werd gehouden.

Later in 1624 toen weer een pestepidemie opdook die lange tijd zou aanhouden werd door de Vroedschap bepaald dat, ter herkenning van hun besmettelijk ambt de Cellebroeders donkergroene jassen zouden dragen en om hun hoed een lint van rood en wit saai.

Maar al te vaak ziet men de Cellebroeders uitsluitend aan als lijkbezorgers, die daar lollend achter de baar aanlopen, maar men vergeet dat het verplegen van zieken in de middeleeuwen waarschijnlijk hun belangrijkste taak was. Men krijgt hierover een aardig inzicht door de statuten van de Amsterdamse Cellezusters, die in nauw contact met de Utrechtse broeders moeten hebben gestaan en wier visitateurs door de Bisschop van Utrecht, o.a. David van Bourgondië, waren aangesteld.

In zijn boek „De Reformatie der Stadt Amsterdam” (1725) schrijft Is. le Long dat hij deze reglementen toevallig in zijn bezit heeft gekregen en het de moeite waard vond deze in zijn geheel weer te geven. Men krijgt een goede kijk op het dagelijks leven van deze zusters en dit zal bij onze Utrechtse helpers in nood niet anders zijn geweest. Zij waren bijna de gehele dag bezet en uitdrukkelijk wordt hun voorgעהouden dat zij de zieken zullen bezoeken en verplegen. Le Long meldt o.a. „dat de Begijnen van outs de sieken plagten te bedienen, doch datse door 't opkomen van de Cellezusters daarvan schijnen verlost of ontslagen te zijn”.

Deze statuten bevatten een twintigtal uitvoerige capittels, waarop niet verder kan worden ingegaan. Een uitzondering willen wij maken over die van de Visitateurs of Visitiers. In de catalogus van het gem. archief te Utrecht staat dat over deze visitateurs in onze stad praktisch niets bekend is. Maar door deze statuten krijgen wij een beter inzicht in hun taak. Wij kunnen gevoegelijk aannemen dat de „visitiers” over de cellezusters te Amsterdam, die door de bisschop van Utrecht benoemd werden, dezelfde waren of althans dezelfde opdracht hadden als die van de Utrechtse C.B. In „die Visitieres Ordinantiën” wordt uitvoerig vastgelegd wat er bij hun jaarlijkse visitatie zou plaats vinden. In bijzondere gevallen kunnen zij tussentijds ontboden worden.

Bij het grote bezoek dat éénmaal per jaar plaats vond verschenen de mater met de maagden in het Capittelhuis voor hen en na verschillende ceremoniën konden er vragen gesteld worden over de gang van zaken naar ook over het geestelijk welzijn. Ook kregen de zusters persoonlijk gelegenheid bij de visitateurs hun bezwaren naar voren te brengen of zich te verdedigen tegen klachten over hen geuit, waarbij uitdrukkelijk werd verboden dat de anderen

de betreffende zuster proberen zullen uit te horen. „Die dat doet sel op 't eerde eten”.

Tot ongeveer aan het eind van de zestiende eeuw, wanneer de hervorming steeds meer zijn invloed doet gelden, waren deze mannen, die met doodsvrachting de besmette zieken in hun nood bijstonden en bij het overlijden de familie tot oprechte steun waren bij het volk zeer geliefd. Ongetwijfeld hebben zij invloed gehad op de denkwijze en het geloof van het lagere volk. Met hun liefdewerk toonden zij een goed Christelijk voorbeeld en bij hun ziekenbezoek konden zij gemakkelijk van gedachte wisselen en over geloofs-zaken spreken. Streng gelovig en gewend hun Rooms Katholieke plichten precies te volbrengen konden zij bij de eenvoudige man hun zienswijze over het geloof gemakkelijk overbrengen. En dat was in de roerige vijftiende eeuw belangrijker dan men zou vermoeden!

Er bestond namelijk een kontakt tussen de Cellebroeders en de aanhangers van de voorloper van de hervorming in Engeland Wycliff. Zelfs zo dat dezen soms ook Lollarden werden genoemd.

John Wycliff zag de jammerlijke gebreken welke in de Roomse Kerk waren binnengeslopen en getroffen door de grote onkunde van het Engelse volk begon hij, bijgestaan door vele predikers, in bevattelijke taal het Evangelie te verkondigen en op de fouten van zijn kerk te wijzen. Hij stond het gebruik van de bijbel voor en o.a. hierdoor wordt hij als voorloper van de hervorming beschouwd.

Met deze beweging sympathiseerden vele Cellebroeders, die de mistoestanden in hun kerk met lede ogen aanzagen en terugwilden naar het geloof zoals dit in de bijbel beschreven en door mannen als Augustinus, Thomas van Aquino en anderen voorgehouden was.

In dit verband moet gewezen worden op de Broeders des Gemenen Levens, die in het laatst van de veertiende eeuw vanuit Deventer hun ingetogen, streng geloofsleven propageerden, ook al om op te treden tegen de verslapping van de regels en sommige misbruiken in hun kerk. Hun bekende voorganger was Geert Groote, geb. 1340, die in Utrecht docent en kanunnik van St. Maarten is geweest. Zij betrokken op de Kromme Nieuwe Gracht vlak bij het convent van de Cellebroeders een huis, waarin even later de Hieronymusschool werd gesticht waaruit de universiteit is voortgesproten.

Deze fraters, die zich geen priester wilden noemen maar wien het geestelijk welzijn van de bevolking ter harte ging, moeten wel steeds kontakt met de Cellebroeders hebben gehad. Merkwaardig is dat Luther in Maagdenburg bij deze fraters is schoolgegaan of althans in hun convent heeft gewoond.¹²⁾ Bekend is verder dat de rektor van het Utrechtse Fraterhuis Johannes H. Rode reeds in 1520 tot de hervorming (1517) is overgegaan. Een revolutie zoals de reformatie kan worden opgevat, ontstaat niet plotseling maar eerst moet het zaad onder de bevolking gestrooid worden.

De lezer mag niet onthouden worden de „ketterij” van de prior der Celliten Matthijs Lollaert, zo aardig beschreven door de reeds eerder genoemde professor L. G. Visschers. In 1850 verscheen van zijn hand o.a.: „De hoofd-

12) Dr. R. R. Post. *De Moderne Devotie*. 1940.

*Zegel van het Cellebroedershuis, 1512
(Gemeentelijk Archief Utrecht, bew. Ardr. no. 745)*

man dezer broeders heette Matthijs waar de Utrechtsche geestelijkheid, al weder ter zake van zijn halve geleerdeheid, het praedikaat van Lollaert aan toevoegde, en hem daarenboven weinig vertrouwde. Naar hun zeggen, was hij een ketter en een wijsneus; maar daar hij in de kapel van het convent geene plichten verzuimde, bij hooge feesten in de St. Janskerk kwam zingen, en tijdens de ziekte zoo tamelijk gelukkig, en om goed te doen onvermoeid was, liet men den armen man met vrede, en gunde hem de altijd toenemende populariteit, die bij de Zon- en Nobelstraten begon, en zich langzamerhand over den Elleboog van St. Pieter, eindelijk over alle delen van Utrecht had uitgebreid. De pestziekte week; maar de wijsbegeerte, reeds een en andermaal te Parijs belemmerd, te Rome en te Keulen vervolgd, vertoonde zich weder

in Engeland, waar Wiclef den scepter zwaaide en de wereld tot nadenken bewoog.

Zoo als van zelve spreekt, waren onze Utrechtsche theologanten daar tegen. Zij hadden gehoord dat die schrikbarende Wiclef het vrije onderzoek voorstand, en den bijbel zelfs aan leeken in handen gaf. Zij zorgden derhalve, dat van dit alles zoo min mogelijk gesproken werd, en vooral, dat de monniken geen vlugschriften van Wiclef copieerden, en voor klein geld onder het volk bragten. Noch in het latijn, noch in de landtaal wilde men de schanduleuze geschriften tegen de kerkleer vermenigvuldigd hebben, en slaagde volkomen naar wensch.

Onze goede en volgzaame voorvaderen bleven zoo blind en onkundig, als men ze hebben wilde; maar met al de zorg die men voor hun domme onderworpenheid in het werk stelde, had toch Matthijs Lol-laert een bijbel van Maerlant en eene overzetting der meeste geschriften van Wiclef, en daaruit vertelde hij aan een ieder, die het hooren wilde, van de feilbaarheid der onfeilbare kerk, van de schijnheiligheid der bedelmonniken, en van de mogelijkheid ener hervorming in kerk en staat.

Daar nu de goede man, bij afwezendheid van cholera en pest, slechts een klein publiek had, en zorgvuldig zijne boeken verborg, zoo liet men hem praten en zingen naar lust; en zoo daalde hij verder, zonder eenig schandaal, bij vele reeds ontslapene Cellebroers ten grave.

De leer van Wiclef had inmiddels grote opgang gemaakt."

Visscher weidt nu over deze Engelse hervormer uit en zijn leer die speciaal in Utrecht grote navolging vond. Men begreep nu wat kwaad Matthijs Lol-laert had gesticht. De schrijver vervolgt:

„Gewis zoo men Matthijs voor het kapittel kon roepen, daar waren termen van onderzoek bij menigte voorhanden; maar de man was dood, de man was op het kerkhof, en men had hem met priesters, begijnen en lollaarden, een uitvaart gegeven, zoo prachtig en grootsch, als ware hij in reuk van heiligheid gestorven.

Om het even, was toen het antwoord; zoo hij wezentlijk geleerd heeft, wat men nu van hem nageeft, dan was hij een ketter, en dan kon geheel Nazareth allergemakkelijkst van zijn verpestende stellingen geïnfecteerd zijn. Een onderzoek in loco is derhalve noodzakelijk. Voortreffelijk. Dat onderzoek begon: eenige canonici stapten de Lol-lestraat in, en hielden een zitdag in den refter van het convent. Geloofst gij - zoo vroeg men den Lollaarden, gelooft gij in God almachtigen Vader? . . . Gewis! Geloofst gij in Christus zijn eenigen Zoon? . . . Ongetwijfeld! Zoo ging het voort; de Cellebroers geloofden alles, de gemeenschap der heiligen, de algemeene christelijke kerk, enz. enz. Zij hadden tegen het leerstuk van onderworpenheid en kerkelijke tucht geene de minste bedenking, en ook in hunne cellen vond men niets dan eenige psalmen en gebedeboeken, met een klein crucifix tegen den muur. Dat onderzoek, zeiden de heeren commissarissen, zal op een „non liquet" nederkomen; want zelfs de deken der broederschap bezat geene verboden boeken, of liever, hij wist naauwelijks, dat er zulke dingen bestonden, en hield zich met geleerdheid niet op.

Zoo veel te beter! was het antwoord. Cellebroers moeten niet geleerd wezen;

een vroom hart en een goede wil is in die betrekking beter dan wetenschap, en geeft meer kalmte aan 't gemoed.

Maar dat schrijn, zeide er een, en klopte met den voorsten vinger op een eikenhouten kist, zoo als men er bij den boerenstand ook nu nog aantreft, en die toen door de stichtsche schrijnwerkers allerkunstigst gemaakt werden. Ja dat schrijn, zeide men, „dat's et secreet” -. Dat zijn de stichtingsbrieven van Nazareth, dat's et testament” van Matthijs zaliger, of zoo wat een perkament of wat, waarin hij gewoon was zijne devotie te doen. Die dingen komen nimmer aan het licht, tenzij welligt eens bij een eeuwfeest, of in geval van contestatie met de stad, indien men ons of grondbezit of eenige kleine inkomsten wilde betwisten. Daar men nu dit zoogenoemde secreet met zorg bewaarde, maar in het allerminste niet verborg, zoo vielen er verder geen bedenkingen, en zelfs gaf de deken, zonder eenige vrees, den sleutel over, en verlangde, dat de kapittelheeren maar eens kijken zoude, wat er in was. Het deksel ging op. Het eerste, dat voor den dag kwam, was 'n wollen beddensprei met eenige bladen onbeschreven francijn. In een spanen doos waarop de verrijzenis van den Zaligmaker was afgebeeld, lagen de stichtingsbrieven met de bewijzen van eigendom, betreffende een paar huizen in de Zonstraat; daaronder, op den bodem van de kist, vond men vervolgens eenige tractaten van Wiclef met een hollandsche rijmbijbel, en stonden de heeren theologanten voor het woord Gods, als door den bliksem getroffen.

Wat men zocht was gevonden, en dat schreeuwde, zeiden de kanunniken, bij den hemel om wraak. Wel veertien dagen sprak men te Utrecht van niets anders, dan van de abominatiën bij de Cellebroers ontdekt. - Wat er eigenlijk in beslag genomen en verzegeld was, bleef de gemeente onbekend, zelfs de koster van den Dom, die er als amanuensis bij ad sisteerde, scheen geen duidelijk begrip te hebben van hetgeen de commissarissen verrigt hadden; althans hij zeide niets anders, dan dat het een werk van den duivel moest wezen, „want het perkament, dat hij gezien had, rook naar zwavel en pek, en ware hij met het wijwater niet tegenwoordig geweest, dan hadden de vlammen al de omstanders verbrand.”

Reeds den volgenden morgen werd het vonnis geveld; bisschop Floris van Wevelichoven was er opzettelijk voor in de stad gekomen, en hoorde al de kapitelen. Hij vond geene schuld bij de Cellebroers, en stelde hen aanstonds buiten vervolging; maar ten principale, meende hij, moest er aanstonds met regt en gerechtigheid worden voortgegaan, en wat men den overleden aarts-ketter niet meer kon doen, dat zoude men executeren aan zijn lijk.

Anderen ten afschrik en exempel, haalde men nu den dooden Mathijs uit de gewijde aarde, en sleepte hem op een horde naar het Munsterkerkhof, waar hij, vlak voor den ingang van het bisschoppelijk paleis, omtrent een uur te pronk lag, en intusschen een reuk verspreidde, die weder aan den satan deed denken en het zeggen van den koster scheen te bevestigen. Tot die stinkende vertooning, meende de gemeente, dat de strafoefening zich bepalen, en tegen twaalf ure wel zoude afloopen; maar neen.

Ten twaalf ure luidde, tegen alle gewoonte aan, de St. Salvator van den Dom en zag men den beul en zijn handlangers, met eenige takkebossen en eene flesch terpentijnolie in de weer. Hij bouwde een fikschen mutsaard, en

legde er onze filosoof uit de Lollestraat, met 'n hooivork, boven op. „Wicli-fi Opera”, de hollandsche bijbel, de wollen deken, een onbeschreven perkament en nog een oude hoed werden daarbij gesmeten, en nu vloog, op hooger bevel, al die rommel in brand. Ten laatste nam de bisschop bij deze straf-oefening met de kanunniken tegenwoordig, een handvol asch en wierp ze in den wind. Het overige, zeide hij, moest men in de gracht nederstorten; want, zoo als de gedachtenis des vromen in zegening blijft, zoo zullen de beenderen van een ketter geene rust hebben, en behooren met den stroom te word weg-gevoerd. (1380) Dien eigen middag zong men den „Vesper” met een „Magnificat”; eene schoone „Gloria in exelsis” weergalmde langs al de zuilenbun-dels van den Dom; maar de achterstraten mompelden, de achterstraten gingen aan het nadenken. De Cellebroeders geraakten aan het lezen, en schier geheel de benedenstad was sedert dat tijdstip van bijbels voorzien, en wreekte zich 200 jaren later.

Twee honderd jaren later, en toen zong men de psalmen van Datheen, bij het begraven van den laatsten bisschop van Utrecht, den waardigen Schenk van Tautenburg, 1580”. Tot zover professor Visscher.

Terloops zij vermeld dat de grote voorloper van de hervorming Wiclif een zelfde lot beschoren was. Hij werd in 1384 begraven maar later in 1417 zijn de resten van zijn lijk opgegraven en eveneens op de brandstapel verbrand; zijn as werd in de wind verstrooid.

De cellebroeders bedelden niet. Dan rijst vanzelf de vraag op wat hun be-staansmiddelen waren. Het ligt voor de hand dat zij na het verplegen van zie-ken, verzorgen van de uitvaart, helpen bij het verzorgen der graven of graf-kelders, enz. een beloning ontvingen. Voor het zingen van zielmissen in hun eigen kapel of in de Buurtkerk, waar zij waarschijnlijk hun vaste plaatsen hadden, ontvingen zij gelden of onroerend goed. De ambachtslieden onder hen zullen wel voor de kleren, schoeisel, voedsel, onderhoud van het kloos-ter en dergelijke diensten gezorgd hebben.

Bekend is dat sommigen, die waarschijnlijk in hun jeugd op de boerderij ge-werkt hadden, nu de zorg voor het land op zich namen.

De Utrechtse broeders hadden in de loop der tijden vrij veel onroerend goed verworven. Zo lezen wij van een land in Oostveen, Maarssebroek of een boer-derij „Eerstenhoff” buiten Wittevrouwen, welke zij van het convent van St. Johan te Amersfoort ontvingen. Trouwens in Amersfoort hadden zij ook nog grond in leen van de St. Paulusabdij, namelijk in de polder Slaag van ge-meente Hoogland. (Gem. Arch. A'foort nr. 517, 620, 924 en 933 betr. de ja-ren 1457, 1496 en 1532). Deze abdij kwam oorspronkelijk uit de stad aan de Eem.

Men zou gaarne een blik geslagen hebben in hun archief om te weten hoe de toestand van hun bezittingen waren op het moment toen de broederschap werd opgeheven en de annexatie van hun bezit plaats vond. Hoogstwaar-schijnlijk zijn hun archieven met die van de St. Hieronymusschool gevoegd bij die der tien Begijnehuizen, waar zij later vermengd gevonden zijn.¹³⁾ Op het Utr. gem. archief worden in een doos een zeventien akten of plecht-

13) M. S. Muller. Geschiedenis v. h. arch. v. Utr. 1893.

brieven bewaard waardoor men een inzicht krijgt in het aanzienlijk bezit dat deze broeders in de loop der tijden zich hadden verworven. Zij waren onder het volk waarschijnlijk zeer geliefd waardoor hen vele legaten ten deel zijn gevallen.

In deze doos of dozen bevindt zich ook een kontrakt van ene mr. Peter Bruys, die tegen betaling van 150 Carolus gulden en de verplichting zijn huisraad aan het convent na te laten „Ende sullen hun geven alle zijn behoefte van eeten, drincken, vuyr, licht ende hem van als goet onderhout doen, als men een eerlick en goet man behoert te doen, uytgesondert alleen cledinge tot sijnen lijve behoerende sell hij selfss besorgen”.

Hij krijgt een kamer, zal met pater en broeders „op ende nedergaen en sulck spijs ende dranck hebben en nuttigen als pater ende conventbroeders dagelix ende anders hebben sullen”.

De verbeurdverklaring van de Rooms-Katholieke goederen bracht voor de Cellebroeders, die allen tot de hervorming waren overgegaan, een belangrijke verandering. Zij bleven wel bestaan maar hun broederschap werd opgeheven en zij kwamen in dienst van de vroedschap.

In 1583 was hun hoofdgebouw reeds in zodanig vervallen toestand dat het voor hen minder geschikt ter bewoning bleek zodat dit ter beschikking voor de Waalse wevers werd gesteld, die aanvankelijk in het Predikherenklooster waren ondergebracht en later uit het Karmelietenklooster verdreven werden.¹⁴⁾

Voor de kapel, die bij hun convent behoorde en waarin het altaar van de H. Alexis gewijd ter ere van de Allerheilige Drievuldigheid van de H. Maagd Maris, van St. Jan Evangelist en St. Martinus bisschop van Tours zich bevond, bestond geen belangstelling meer nu de hervorming zijn intrede had gedaan en werd in 1586 omvergehaald.

De Cellebroeders bleven voorlopig nog in hun oude woning maar hun kloosterbroederschap werd in 1591 ontbonden. Zij werden stadsbedienden en waren van de Vroedschap afhankelijk.

Zo lezen wij in 1602: „De Raet ordonneert de Cellebroeders henluyden te onthouden ende absenteren soo veel mogelijk de frequentatie van de burgers en inwoonders, oock publiecke plaetschen, enz.”.

Waren zij vroeger gelovig gebonden aan hun reglement en gehoorzaamheid verschuldigd aan hun prior, die toch een der hunnen was, terwijl slechts een enkele maal de „Visitateurs” op bezoek voor toezicht kwamen, nu stonden zij geheel in dienst van de overheid, van wie zij financieel afhankelijk waren.

In 1624 worden aan de schepen Francois van Duverden de vier „cameren met erf” in de Lollestraat verkocht nadat de Raad twee woningen onder de stadswal bij het pestgasthuis Leeuwenbergh voor de Cellebroeders had bestemd. Deze nabijheid besloot men o.a. om bij een eventuele epidemie de verbreiding van de smetstof zo veel mogelijk te weren. Later werd ook nog een huisje in het tegenwoordige Achterom gebouwd. Hierover lezen we in september 1777: „Request van C. van Pothuysen en zijn vrouw Cath. van

14) S. Muller. Openb. Verzam. der gem. Utr. 1913. Cat. 1e afd. p. 110.

Schoonhoven aan Burgem. en Vroedschap, houdende verzoek om betaling van huur voor een huis gelegen aan de Westzijde van het Achterom agter de Nieuwe Kamp, steeds bewoond door een cellebroeder."

In hetzelfde jaar 1624 werd de broeders, die al kenbaar waren door het dragen van lange groene jassen, een hoed op te zetten waaromheen een band van rood en wit saai was omwonden. Nu kon iedereen duidelijk zien met een stadsdienaar te maken te hebben die men moest mijden wegens zijn besmettingsgevaar.

Waarschijnlijk zijn na de opheffing van de broederschap verscheidene leden uitgetreden en bleven er slechts enkelen over. In 1629 vraagt de Raad de vier overgebleven Cellebroeders nog vier personen aan te wijzen om het getal te versterken. De deurwaarder kreeg op dit verzoek ten antwoord dat men zelf maar liefhebbers moest opzoeken omdat de werkzaamheden sterk verminderd waren en zij bijvoorbeeld „vandaag twee dooden gedragen hadden". De Raad neemt daarop zelf de toewijzing terhand en zo lezen wij in 1657 dat zij, na het overlijden van een der Cellebroeders een ander hebben aangesteld en twee extra-ordinarii, die bij uittreden van een der broeders in hun college zal worden opgenomen en de vrijgekomen woning zal mogen betrekken. Deze extraordinarius zal voortaan 18 in plaats van 16 stuivers ontvangen bij een begrafenis met een witte baar, terwijl met de zwarte baar (welke in die tijd voor deftig gold) het dubbele betaald moet worden. De ontvangsten moeten in gelijke porties onder hen verdeeld worden.

Ongeveer in die zelfde tijd wordt bepaald dat ieder begrafenis steeds ten overstaan van een der groefbidders moest plaats vinden. Ook hierdoor ging het aanzien van de broeders achteruit en door het steeds groeiende aantal begrafenisondernemers, die over paard en wagen beschikten, geraakten onze broeders meer en meer in verval.

Om in behoefte te kunnen voorzien nemen zij zieken of invaliden op in hun huis maar ook dit blijkt geen vetpot te wezen. In een request aan de Raad vragen de vier Cellebroeders een suppletie in de onkosten omdat door het overlijden van een der zes verpleegden de verpleegkosten erg zijn opgelopen. In de achttiende eeuw schijnen de inkomsten zodanig achteruit te zijn gegaan dat de Raad besloot ter hunner gunste een belasting in te stellen. Bij elke begrafenis had men één of twee gulden te betalen en bij het nagaan van rekeningen over de begrafenis-kosten van sommige families blijkt er altijd een post van twee gulden voor de Cellebroeders aanwezig te zijn.

In mei 1776 is Henk Stekelenburg een extra-ordinarius overleden. Men besluit geen andere extra-ord. aan te stellen maar de post op te heffen en in oktober wordt in zijn plaats een groefbidder benoemd.

Steeds minder wordt de aanwezigheid van onze broeders gewaardeerd zodat tenslotte besloten wordt in 1851 hun bezittingen te verkopen en in 1856 hun college op te heffen. Deze eens zo beminde mensen hadden geen taak meer in hun samenleving.

Tenslotte. Een oud studentenlied eindigt met „Wat de moraal van dit verhaal dan wel mag wezen?" Analooq hieraan willen wij besluiten met het voor-

stel de Cellebroeders, die onder de Utrechtse bevolking voor vele zieken en nabestaanden van overledenen tot grote steun en bijstand zijn geweest, aan de vergetelheid te onttrekken door de onbeduidende Nobeldwarsstraat te herdopen in een naam, welke de herinnering oproept aan een broederschap van eenvoudige mannen, die de stille dank oogsten van vele terneergeslagenen.

In Memoriam

dr. Eduard Johannes Haslinghuis

Th. Haakma Wagenaar

Op 16 mei 1972 overleed te 's-Gravenhage een man, die voor de kennis omtrent de geschiedenis van de Utrechtse monumenten van grote betekenis is geweest, dr. E. J. Haslinghuis.

Te Rotterdam op 26 juni 1881 geboren, studeerde Haslinghuis aan de Leidse Universiteit nederlandse letteren en promoveerde aldaar cum laude in 1912 op het proefschrift: „De Duivel in het Drama der Middeleeuwen”.

Hoewel dus opgeleid als neerlandicus en niet als kunsthistoricus, richtte zijn belangstelling zich op de schoonheid van de nederlandse monumenten en hun geschiedenis, op welk gebied hij zich van begin af aan als een bekwaam kenner onderscheidde. Een benijdenswaardig richtingsgevoel verschaftte hem de mogelijkheid zich in de archieven-labyrinthen een weg naar een gesteld doel te vinden. Een brillant geheugen, vergezeld van het vermogen tot combineren en associeren van aanwijzingen uit archiefstukken en oude afbeeldingen met indicaties, welke het gebouw zelf voor de speurder bewaart, maakten zijn publicaties tot heldere samenvattingen, waarin zijn wetenswaardige gevolgtrekkingen werden vastgelegd. Zijn contact met de nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst dagtekent van 1913, toen hij werd aangesteld als adjunct-secretaris bij de Rijkscommissie, belast met het opmaken en beschrijven van de nederlandse monumenten-inventaris.

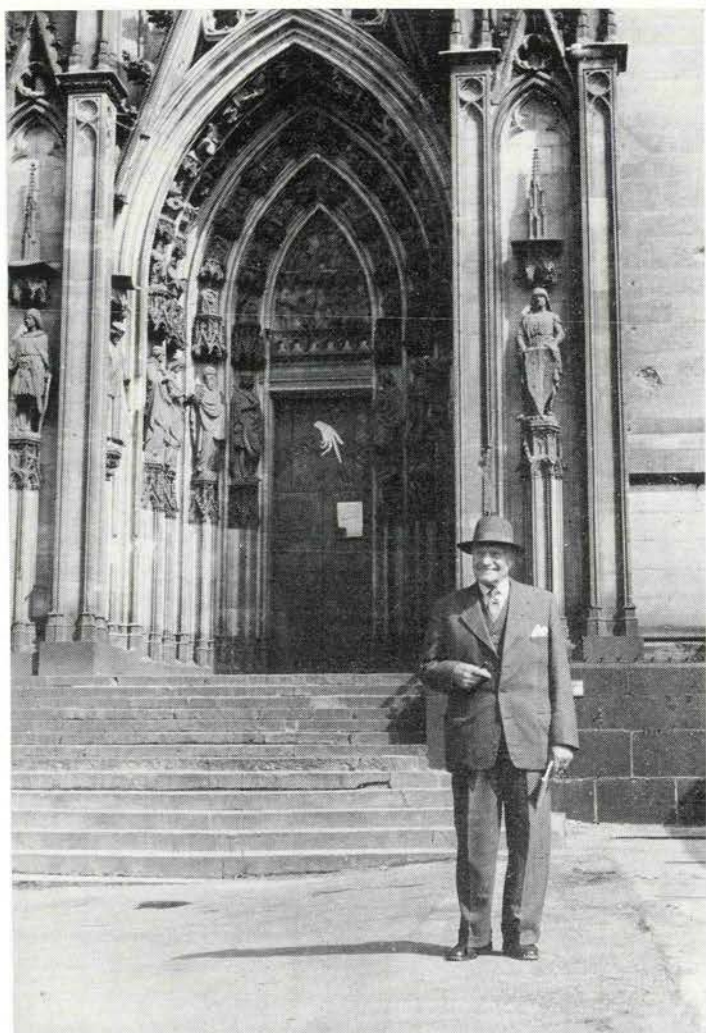
Deze commissie werd in 1918 vervangen door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg afdeling A, Haslinghuis werd secretaris.

Tegelijkertijd werd het Rijksbureau voor de Monumentenzorg opgericht, onder directie van dr. Jan Kalf; Haslinghuis werd van deze nieuwe voortvarende instantie onderdirecteur. Tot zijn eerste werkzaamheden behoorde het opzetten van de beschrijving van de monumenten in de stad Utrecht.

Een gigantische opgave, waarvan het realiseren tot zijn levenstaak uitgroeide. Uit de schat van reeds vergaarde gegevens lichtte hij enkele afgeronde onderwerpen tot zelfstandige publicaties.

Hoewel het eerste stuk van de monumentenbeschrijving van Utrecht pas in 1956 verscheen, zagen zodoende reeds van 1920 af verschillende bijdragen over Utrecht het licht. Vruchten van zijn studie, welke werden opgenomen in het jaarboek van de Oudheidkundige Bond.

Allereerst: „De „syter en het piroetscruus” der St. Nicolaaskerk te Utrecht” in het Bulletin - Ned. Oudh. Bond 1920, gevolgd door twee artikelen over

Dr. E. J. Haslinghuis voor de ingang van het Z. transept van de Dom te Keulen. 1960. (Foto H. v. d. Wal)

„Syters” (brandveilige schatkamers) in het oudheidkundig jaarboek van 1921.

Vervolgens verscheen zijn zeer belangrijke publicatie in de jaargang van 1923, de „Bouwgeschiedenis der St. Nicolaaskerk te Utrecht”. Daarin lanceert hij de stelling, dat het schip van de Klaaskerk galerijen moet hebben gehad, galerijen zoals wij die kennen uit Saenredam's tekeningen en schilderijen van de voormalige Mariakerk. Deze op vrij summiere aanwijzingen aan de torens en een der schippijlers verrichte plaatselijke ontpleisteringen steunende hypothese is zonder overdrijving geniaal te noemen en zijn intuïtie

om in de goede richting te speuren treedt hier aan het licht. Werd van deze galerijkerk gedurende de opgravingen in 1970 niets teruggevonden, de ontpleisteringen in het volgende jaar stelden Haslinghuis in het gelijk, en het schenkt mij grote voldoening dit resultaat, - de definitieve bevestiging van zijn hypothese uit 1923, - nog aan Haslinghuis in zijn laatste levensjaar te hebben kunnen vertellen.

Dan volgen in 1923 twee beschouwingen over het beeldhouwwerk van de dombouwmeester Jacob van der Borch, een in de „compte rendu du 5e congrès international des sciences historiques 1923”, de andere in „Het Gildeboek” - 1923. Jacob van der Borch, dombouwmeester van 1444 - 1475, bracht grotendeels het transept van de dom tot stand, werkte aan het dwarsschip en onder de toren van de Buurkerk tussen 1454 en 1471, leidde de verbouwing van de romaanse Nicolaïkerk tot gothische hallekerk tussen 1465 en 1475, terwijl zijn stijl herkenbaar is aan het zuidelijke zijkoor van de Jacobikerk en aan de verschillende gotische ramen in de voormalige Maria-kerk. In genoemde artikelen over meester Jacob bespreekt Haslinghuis het beeldhouwwerk in de H. Kruiskapel van de St. Nicolaaskerk en dat in de kapel van Rudolf van Diepholt in de dom.

In 1926 schrijft Haslinghuis over de „Boterkapel” in de St. Nicolaaskerk te Utrecht in het maandblad van Oud Utrecht en in hetzelfde jaar weer een bouwgeschiedenis van een der Utrechtse binnenstadskerken, ditmaal van de Buurkerk. Het artikel verschijnt in het Oudheidk. Jaarb. 1926 en het behandelt behalve het gebouw ook beeldhouwwerk en muurschilderingen. Door deze publicatie kwam ik in december 1930 met Haslinghuis in contact en zijn werk boeide mij zozeer, dat ik mij wat het gebouw betreft aan een diepgaand onderzoek in het archief en aan het monument zelf zette. Daarbij kwam ik begrijpelijkerwijs op enkele punten tot andere en ook tot meer gevolgtrekkingen dan Haslinghuis, maar toen de voorganger van de Buurtoren door mij anders werd gelokaliseerd en bovendien dr. Labouchere nog weer een afwijkende en interessante hypothese daarover opwierp, wilde ik zekerheid verkrijgen door een opgraving, waartoe ik door het college van kerkvoogden in 1933 in de gelegenheid werd gesteld. Wat bleek? Labouchere noch ik hadden gelijk, het fundament van de oude toren kwam tevoorschijn exact op de plaats welke Haslinghuis er voor had aangewezen.

Het in de jaren dertig algemeen gevoerd beleid en de toen geldende overheidsbelijdenis „wie werkt kost meer dan wie rondhangt” lieten ook het Rijksbureau voor de Monumentenzorg niet ongemoeid. Bij deze stoelendans werd de zetel van onderdirecteur opgeheven. Haslinghuis verkreeg eervol ontslag. Pas in 1947 werd de begaafde weggecomplimenteerde Haslinghuis weer ingeschakeld bij de monumentenbeschrijving.

Met weer hetzelfde enthousiasme vatte hij de afgebroken draad weer op. Zijn speurwerk in Utrecht, de stad waar van ouds zijn grootste belangstelling op was gericht, werd weer ter hand genomen en in het jaarboekje Oud Utrecht 1954 vinden wij twee artikelen van zijn hand over bijgebouwen van de Utrechtse Janskerk en wel „De Kaats naast de St. Janskerk” en „De Hoofdwacht”.

Dan volgt van het deel II in de serie „Nederlandse Monumenten van Ge-

schiedenis en Kunst" het „eerste" stuk over de gemeente Utrecht, waarin hij de stadsgeschiedenis en de wereldlijke gebouwen, waaronder verdedigingswerken, bruggen en paleizen beschrijft. Een gedegen en duidelijk geschreven en gedocumenteerde inleiding, een veelbelovend begin van de verdere stadsbeschrijving welke in beknopte vorm een schat van informatie over Utrechts lokale geschiedenis verstrekt.

Tenslotte verschijnt in 1965 het boek, dat als de kroon op zijn monumentenstudie kan worden beschouwd: „De Dom van Utrecht" als vervolg op de genoemde aflevering van de geïllustreerde beschrijving van nederlandse monumenten. Dit standaardwerk, waaraan hij bij de aanvang van zijn loopbaan was begonnen, voltooide hij op hoge leeftijd in samenwerking met dr. C. J. A. C. Peeters.

„De Dom van Utrecht" van Haslinghuis, op zich zelf een monument, is een naslagwerk over de Utrechtse cathedraal geworden van een kwaliteit, omvang en volledigheid aan gegevens als men zelden, ook buiten de landsgrenzen, in een monumentenbeschrijving pleegt aan te treffen.

Het is te hopen dat op de beide verschenen delen van de Monumentenbeschrijving van Utrecht, de resterende zullen volgen. Al zal het moeilijk zijn het werk van Haslinghuis te evenaren, - voor het Rijksbureau voor de Monumentenzorg met zijn vakbekwame medewerkers is dit mogelijk. Het is alleen te hopen dat op de verschijning van de vervolgdelen niet weer tientallen jaren hoeft te worden gewacht.

Haslinghuis' parate kennis en belangstelling strekte zich ver uit buiten de historiografie. Als neerlandicus heeft hij ettelijke publicaties op zijn naam staan. Van grote betekenis is bijvoorbeeld zijn in 1952 verschenen woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis „Bouwkundige termen". Dit werk voorzag in een grote behoefte. Het gangbare woordgebruik bij architectuurbeschrijving verschilde regionaal, was dikwijls onduidelijk en de wezenlijke betekenis van gebruikte bouwkundige termen bleek bij verschillende schrijvers niet altijd dezelfde te zijn. Veel vakwoorden vond men in geen woordenboek vermeld. Haslinghuis heeft met dit werk een sanering en een normalisatie bereikt. De voorvechter voor goed taalgebruik was niet alleen uit zijn gepubliceerde geschriften, ook uit elke persoonlijke brief te herkennen.

Zijn brieven, waaruit meestal een groot gevoel voor humor sprak, getuigden van een sublieme levensstijl. Epistels van Haslinghuis hadden altijd een goede, vaak geestige aanhef. Toen ik hem enthousiast schreef over zijn monografie over de Dom, - daarbij vermeldend dat zijn werk voorlopig niet in mijn boekenkast, maar wel onder mijn arm en 's nachts op mijn nachtkastje een plaats kreeg -, antwoordde Haslinghuis, op dat moment bedlegerig: „Zoals Uw nachtkastje wel schijnt te dienen als lectrijn, zo mijn bedkussen wel als scriptorium".

Ouder wordend werd hij bezocht door hevige aangezichtspijnen, waardoor lezen en schrijven moesten worden beperkt. Hij berichtte mij dit in luchtige toon aldus beginnend: „ich bin der Welt abhanden gekommen", huiselijk gezegd: ik doe niet meer mée -".

Tot in de laatste maand van zijn leven bleef hij in het bezit van al zijn kostelijke eigenschappen, zijn belangstelling bleef onverflauwd, zijn geheugen

omtrent bijzonderheden uit de archivalia of zijn visuele herinneringen aan een bouwwerk, alles was onversleten, - een klaarwakkere sympathieke man en een erudiet.

„Ja” schrijft hij mij enige weken voor zijn dood, „erudiet, doch met een scheut *dilettantisme*”.

Utrecht speciaal heeft veel aan Haslinghuis te danken.

Het Utrechtse zilversmedengeslacht van Vianen

G. Brinkhuis

Over het leven van Utrechtse beeldende kunstenaars zijn in de loop der jaren reeds tal van bijzonderheden aan het licht gebracht. Opmerkelijk daarbij is, dat - zelfs in publicaties uit de laatste tijd - deze gegevens niet altijd steunen op originele archiefbescheiden, maar vaak ontleend zijn aan niet of moeilijk te controleren mededelingen van onze oude kunstenaarsbiografen, welke veelal zonder nader onderzoek maar als juist worden aanvaard.

Dit trof mij eens te meer, toen de Stichting Elias Voet te Amsterdam, mij enige jaren geleden verzocht de over de Utrechtse zilversmeden Adam, Paulus en Christiaan van Vianen gepubliceerde biografische bijzonderheden eens nader te bezien en zo mogelijk aan te vullen of te verbeteren. Het resultaat van het hierop ingestelde onderzoek was nogal verrassend. De „aanvullingen en verbeteringen” waren namelijk zo talrijk en op sommige punten zo ingrijpend, dat, toen kort geleden bleek, dat er voor deze vondsten belangstelling bestond in verband met de voorbereiding van een nieuwe studie over leven en werk van deze kunstenaars, genoemde Stichting mij verzocht een en ander te publiceren. Aan dit verzoek geef ik hierbij gaarne gevolg, daar ik er van overtuigd ben, dat deze gegevens voor het eerlang te verwachten nieuwe werk over deze vermaarde Utrechtse zilversmeden en metaaldrijvers van nut zullen zijn.

De oudst bekende biograaf die van deze kunstenaarsfamilie melding maakt is voor zover ik kan nagaan J. von Sandrart. In zijn in 1675 verschenen werk deelt hij o.a. mede, dat de vader van deze kunstenaars, Willem Eerstensz. van Vianen „*ein sinnreicher Silber-Arbeiter zu Utrecht gewesen und beyde seine Söhne, als Paulum und Adamum, gar emsig zu der Zeichenkunst, dem Wachsposiren und allerley Arbeit in Silber zu treiben angehalten, dadurch sie dann auch beyde sehr berühmt worden.*”¹⁾

Hoewel deze passage uit Von Sandrart's werk nog in het artikel van jkvr. C. H. de Jonge: „Adam van Vianen, Zilversmid te Utrecht” (1937)²⁾, alsmede in het werk van J. W. Frederiks, *Dutch Silver* (1952) zonder commentaar wordt overgenomen, kan wat het kunstzinnig beroep betreft, dat

1) J. von Sandrart, *Teutsche Academie der Edlen Bau-, Bild- und Mahlerey-Künste*, Nürnberg, 1675, blz. 341, 2e kolom.

2) *Oud-Holland*, 1937 (LIV), blz. 101.

Willem Eerstensz. van Vianen zou hebben uitgeoefend, geen enkel bewijs worden aangevoerd. Integendeel, er zijn verschillende aanwijzingen dat zulks niet juist is en dat een en ander aan het vermoedelijk nogal fantasierijke brein van Von Sandrart zal zijn ontsproten. Zo blijkt b.v. uit een in 1577 voor schepenen gepasseerde procuratie, dat Willem Eerstensz. van Vianen het ambt van „*deurweerder in den Hove van Utrecht*” bekleedde.³⁾ Voorts zou hij, zo hij al het beroep van zilversmid had uitgeoefend, moeten voorkomen op de uit 1569 daterende Naamlijsten van alle gildebroeders van 15 gilden⁴⁾, aangezien hij reeds vóór 1569 was gehuwd (zijn zoon Adam werd in dit jaar geboren) en dus naar men mag aannemen gerechtigd was zijn beroep zelfstandig uit te oefenen. Welnu, op de lijst met de namen van de gildebroeders van het Smedengilde, tot welk gilde de zilversmeden vóór 1598 behoorden, komt zijn naam onder de talrijke op deze lijst vermelde namen van zilversmeden niet voor.

Maar wat mijns inziens wel het meest tegen Von Sandrart's bewering pleit is wel, dat in de hierbij afgebeelde fragment-genealogie Van Vianen, welke werd samengesteld door niemand minder dan de geschiedkundige Arnold van Buchell (1565-1641)⁵⁾, een tijdgenoot dus van Willem Eerstensz. van Vianen, met geen woord over zijn vermeend kunstenaarschap wordt gerept. Nu is het toch ondenkbaar dat Van Buchell, die Adam van Vianen omschrijft als „*een fraye constich drijver in gout en silver*” en diens broeder Paulus als „*oock een constich goutwercker ende drijver*,” bij de vermelding van het beroep van de vader, die notabene door Von Sandrart een „*sinnreicher Silber-Arbeiter*” en de leermeester van zijn beide zonen wordt genoemd, zou hebben volstaan met de simpele mededeling „*duerweerder int hof*.”

Tenslotte nog de mening hieromtrent van de amanuensis bij de Academische Bibliotheek J. J. Dodt van Flensburg, bekend verzamelaar van allerlei bijzonderheden over de geschiedenis van Utrecht. In zijn artikel „Drijfkunst. Adam, Paul en Christiaan van Vianen”, deelt hij o.a. mede, dat de kunstgeschiedenis slechts met een enkel woord van hun ouders gewag maakt en wil, dat de vader en leermeester van Adam en Paulus een goudsmid te Vianen zou zijn geweest. Hij vervolgt dan: „*dat men zulks wel eer blootelijk gestic, dan op eenigen grond hebbe ter neder gesteld, en wij vermoeden, dat men eensdeels uit den naam der beide gezegde kunstenaars, en anderdeels uit hun kunstbedrijf, dien goudsmid te Vianen hebbe gecreëerd om toch hunner vader te kunnen noemen, en iemand te hebben, die gezegd kon worden, de leermeester dier kunstrijke mannen te zijn geweest.*”⁶⁾

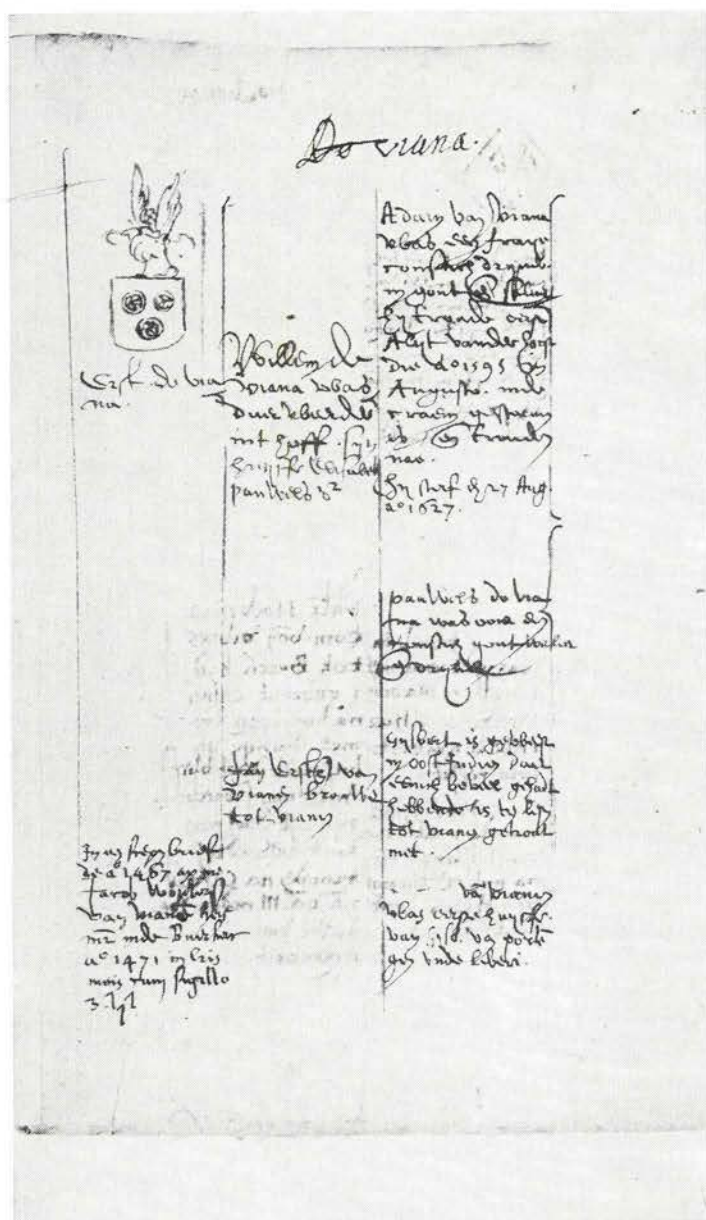
Dat Willem Eerstensz. van Vianen de vader, resp. grootvader van de drie

3) Dat Willem Eerstensz. van Vianen dit beroep heeft uitgeoefend vermeldt reeds in het bovengenoemde artikel freule de Jonge, doch blijkbaar zonder er veel belang aan te hechten, daar Von Sandrart's passage er aanstonds zonder commentaar op volgt. Bovendien wordt de bron waaraan dit feit is ontleend, een akte in het Register van transporten en plechten der stad van 26 juli 1577, niet medegedeeld.

4) *Catalogus van het Archief der stad*, Eerste afd. nr. 225.

5) A. van Buchell, *Genealogieën*, dl. I fol. 23. (*Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae Universitatis Rheno-Traiectinae*, dl. II (1909), nr. 1780).

6) Berigten van het Historisch Gezelschap te Utrecht, dl. I (1841), blz. 137 vlg.

Fragment-genealogie Van Vianen door Arn. van Buchell. Eerste helft 17de eeuw. (Universiteitsbibliotheek Utrecht)

befaaemde zilversmeden is geweest staat vast. Hij was gehuwd met Elysabeth Pelser, dochter van Pauwels Pelser, herbergier en brouwer tot Wyert.⁷⁾ Hij

7) De plaatsnaam „Wiert” of „Wyert” is mij onbekend.

overleed in 1603 en werd op 4 augustus van dat jaar door de Domklokken overluid.⁸⁾

Uit zijn huwelijk met Elisabeth Pelser werden verscheidene kinderen geboren. Vijf van hen worden vermeld in een op 22 juni 1613 op verzoek van zijn kinderen en kleinkinderen door twee „als van Wiert gebooren” personen ter secretarie van Utrecht afgelegde getuigenverklaring. Deze verklaring houdt o.m. in, dat zij „seer wel gekent hebben de personen van Elysabeth Pauwels Pelsersdr., als oock van Pauwels Pelser in zijn leven herbergier ende brouwer geweest zijnde tot Wyert.” Voorts verklaarden zij, dat „Elysabeth Pauwelsdochter tot haeren echten man gehadt heeft Willem de Vyana in zijn leven medeborger deser stadt bij den welcken sy geprocreert heeft verscheyden kinderen als namentlijk de voors. Adam, Ghijsbert en de Jannichgen van Vyanen, alsnoch zoe zij nyet anders ende weten int leven zijn ende de voors. Pauwels ende Catharina van Vyanen, die beyde overleden ende kinderen nagelaten hebben, synde die vordere kinderen van d'selve Elysabeth overleden sonder geboorte.”⁹⁾

Over de in deze attestatie vermelde kinderen van Willem Eerstensz. van Vianen nog het volgende. De oudste twee, de zilversmeden Adam en Paulus, worden hierna afzonderlijk besproken. De derde zoon, Ghijsbert van Vianen, „in zijn leven Gouverneur van de Eylanden van Molucques ende Capiteyn van een Compagnie voetvolck ten dienste van de Vereenichde Nederlanden,”¹⁰⁾ verbleef blijkens in 1604 en 1613 gepasseerde akten¹¹⁾ in deze jaren in het buitenland. Of hij, zoals Van Buchell in zijn fragment-genealogie mededeelt „ten leste tot Vianen getrouwt . . .” is, is niet bekend. Wel blijkt uit de overlijdensakte van zijn zuster Jannichgen (19 sept. 1625), dat hij in dat jaar te Vianen woonde. Op 20 november 1632 passeerde hij zijn testament, dat dadelijk na zijn dood op 23 november d.a.v. door zijn erfgenamen werd geopend en op verzoek van dezen in het register van transporten en plechten werd geregistreerd.¹²⁾ Hij overleed ten huize van zijn nicht Dorothea van Vianen, dochter van zijn overleden broeder Paulus en werd eerst op 3 december 1632 bij de Momboirkamer aangebracht. Hij liet collaterale erfgenamen na en werd in de Geertkerk begraven.

Jannichgen (Johanna) van Vianen overleed ongehuwd in 1625 (aangebracht op 19 september) in haar woning aan de Nieuwegracht bij het St. Janskerkhof en werd in de Buurkerk begraven. Catharina van Vianen huwde 16 september 1592 voor schepenen met de lakenkoper Willem Cornelis Gijsbertsz. van Portengen. Zij overleed in 1603 en werd op 1 april van dat jaar door de Domklokken overluid.

Blijkens een in 1578 door Willem Eerstensz. van Vianen met zijn echtgenote

8) Fabriekrekening van de Dom. 1602/3.

9) Minuten van procuratiën en certificatiën, 22 juni 1613, nr. 273*. (*Catalogus van het Archief der stad*, 2e afd. nr. 174).

10) Aldus luidt een gedeelte van de in zijn testament opgegeven inscriptie, welke zijn erfgenamen op zijn grafzerk moesten laten houwen.

11) Register van transporten en plechten der stad, 9 januari 1604, blz. 13. - Minuten van procuratiën en certificatiën, 22 juni 1613, nr. 273.

12) Register van transporten en plechten der stad, 23 november 1632, blz. 122.

gepasseerde akte¹³⁾ en een in 1616 ten behoeve van Adam van Vianen afgelegde attestatie¹⁴⁾ kan over de in de Van Buchell's fragment-genealogie genoemde Jan Eerstensz. van Vianen, brouwer te Vianen, nog worden medegedeeld, dat deze een zoon was van Eerst Ghijsbertsz. van Vianen en Jannichgen van Diemen. Deze Jannichgen was een zuster van burgemeester Adam van Diemen, wiens weduwe, Elisabeth dochter van Dirck van der Kerck, in 1568 werd onthalt, omdat zij „niet alleen ter predication van de nyeuwe Religie geweest is, maar oock daar beneffens den Predicanten van deselve Religie” gehuisvest had.¹⁵⁾

Adam van Vianen

De door Kramm in zijn bekende werk *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders...*, dl. VI (1863) geopperde onderstelling, dat er rond 1600 twee Adam's van Vianen hebben geleefd, blijkt niet juist te zijn. Reeds freule de Jonge wees hier in haar eerder genoemd artikel over Adam van Vianen op, doch volstond met de enkele mededeling, dat zulks op onvoldoende gronden berust. Zeer waarschijnlijk is echter, dat Kramm zijn vermoeden heeft ontleend aan het feit, dat Adam van Vianen naast het ambacht van zilversmid ook - zoals tal van zijn kunstbroeders - het beroep van brouwer heeft uitgeoefend.¹⁶⁾ Dit blijkt onomstotelijk uit de onderteekening onder twee ten overstaan van de Utrechtse notaris Steven Pelt gepasseerde akten. In de oudste, die van 23 oktober 1604, machtigt „Adam de Viana gewesene brouwer deser stad” Cornelis Vosmeer te 's-Gravenhage om aldaar gelden te innen wegens geleverd bier. In de tweede akte - een op 13 sept. 1625 gepasseerde attestatie - verklaren Adam van Vianen voor hemzelf en als voogd over de onmondige kinderen van zijn overleden broeder Paulus, en Willem Cornelisz. Portengen als vader en voogd over zijn kinderen, dat overleden is „Jannichje van Vianen hoere comparanten suster, schoensuster ende kynderen moeye...”. Beide akten dragen volkomen gelijke handtekeningen van Adam van Vianen. Er is dan ook geen twijfel mogelijk: de goud- en zilversmid Adam van Vianen is identiek met de brouwer van die naam.

In 1598 - het jaar waarin het bedrijf der goudsmiden van het Smedengilde werd gescheiden en tot een afzonderlijk gilde verheven - komt Adam van Vianen reeds als meester voor in het *Dekens- en meestersboeck* van het Goudsmedengilde. In 1606, 1607, 1610 en 1611 was hij keurmeester en in 1615 deken van het gilde.

13) Register van transporten en plechten der stad, 14 maart 1578, blz. 132.

14) Minuten van procuratiën en certificatiën, 25 mei 1616 nr. 152.

15) J. Marcus, *Sententiën en indagingen van den Hertog van Alba*, Amsterdam, 1735, blz. 325. - H. Brugmans, *Utrechtsche Kroniek over 1566-1576*. (In: *Bijdr. en Meded. van het Historisch Genootschap*, dl. XXV (1904), blz. 81).

16) Dat Adam van Vianen het beroep van brouwer heeft uitgeoefend wordt reeds vermeld in de *Catalogus Utrechts zilver*, 1952. Bij de biografische gegevens in deze *Catalogus*, welke grotendeels aan mijn aantekeningen zijn ontleend, heeft men echter nagelaten de originele bronnen te vermelden. Wat de Van Vianen's betreft herhaal ik hier deze gegevens met opgaaf van de bronnen, doch zonder telkenmale naar de *Catalogus* 1952 te verwijzen.

Het jaar van Adam's geboorte, dat door freule de Jonge op omstreeks 1565 wordt geschat, kan op c. 1569 worden vastgesteld, daar in een attestatie van 1614 de brouwer Adam van Vianen „out omtrent 45 jaren” wordt genoemd.¹⁷⁾ Op 12 oktober 1593 huwde hij voor schepenen met Aeltgen dochter van Aert Verhorst. Zij werd op 15 aug. 1595 door de Domklokken overluid en op 19 aug. d.a.v. in de Buurkerk begraven.¹⁸⁾ Hij hertrouwde 4 november 1598 voor schepenen met Catharina van Wapenvelt, na kort tevoren te hebben verklaard, dat hij „alvorens zich weder te verandersaten en in houwelicke state te begeven” het uit zijn eerste huwelijk geboren zoontje „zijn moeders goet te bewijzen . . . aen alsulcke twee duysent ca. gulden als Aert Matijss. Verhorst met zijn voors. dochter ten huwelicke belooft ende gegeven heeft . . .”.¹⁹⁾ Adam van Vianen overleed in augustus 1627. Op de 26ste van die maand werd hij door de Domklokken overluid²⁰⁾ en daags daarna ingeschreven in het register van overledenen, aangebracht bij de Momboirkamer als: „Adam van Vyanen bij de Viebrug, nalatende zijn huysvrouw mit mundige ende onmundige kynderen.” In de abdij van St. Paulus werd hij begraven.

Hier volgen nog enkele notities over onbekend of niet juist gedateerd werk van deze kunstenaar, welke mogelijk van nut kunnen zijn. In de door J. J. de Geer van Oudegein in 1895 uitgegeven *Excerpten uit de Rekeningen van de Ridderlijke Duitsche orde, Balije van Utrecht, vóór de kerkhervorming*, wordt de volgende post aangetroffen: „Wilhem van Vianens soen voor een zilveren gedreven schale tot pilegaeff voor Baptisten Renessen kind 1½ st. 1591.”²¹⁾ Hiermee kan geen ander bedoeld zijn dan Adam van Vianen. De mededeling van freule de Jonge in haar reeds meermalen genoemd artikel over Adam van Vianen, dat er uit de eerste tien jaren der 17de eeuw geen werk van hem bekend is, blijkt niet juist te zijn. In een marginale aantekening van de hand van de archivaris W. C. Schuylenburg in het in de Bibliotheek over Utrecht berustend overdrukje van dit artikel wordt opgemerkt, dat het in het Rijksmuseum berustende schaalteje op voet (afbeeldingen 6 en 7) de jaarletter K draagt en dus niet dateert van 1612, doch van 1605.

In een door Herman van Borculo in 1617 uitgegeven boekje: *L. van der Burchius, Aedis Divae Mariae Virginis in civitate Ultraiectensi admiranda origo*²²⁾ komt een door A[dam] D[e] V[iana] F[ecit] in 1609 gegraveerd portret voor van de schrijver van dit boekje, Lambertus van der Burch, die van 1578 tot aan zijn dood (1617) deken van het kapittel van St. Marie was.

Met enige bevreemding constateerde ik, dat in de voetnoot op blz. X van de inleiding en eveneens in de korte biografie van Adam van Vianen op

17) Minuten van procuratiën en certificatiën, 6 oktober 1614, nr. 169.

18) Rekening van de Buurkerk, 1594/95. Onder het hoofd: „Ontfanck van 't openen van de graeven.” (Aug. 1595).

19) Register van transporten en plechten der stad, 25 okt. 1598, blz. 195.

20) Acquiten der rekeningen van het Domkapittel. (*Archief Domkapittel*, nr. 704).

21) Catalogus van de Bibliotheek over Utrecht, Suppl. nr. 693, blz. 20 noot 1.

22) Catalogus van de Bibliotheek over Utrecht, nr. 1947 (nieuw nummer).

Lambertus van der Burch.

Deken van het kapittel van St. Marie van 1578-1617.

Kopergravure door Adam van Vianen, 1609.

Bibliotheek over Utrecht.

blz. 31 van de *Catalogus Utrechts Zilver*, 1952 wordt medegedeeld, dat de naam van Adam van Vianen voorkomt op de in het Eloyengasthuis berustende koperen plaat met de namen en merken der messenmakers. Ook in de bijna gelijkkluidende biografie van Adam in de *Catalogus* van de tentoonstelling *Zilver collectie Centraal Museum*, 1972 wordt hiervan nog melding gemaakt. Deze koperen plaat, waarvan omstreeks 1925 een foto in het bezit van het gemeente-archief kwam, heb ik indertijd bij de beschrijving door een toevallige vondst in het Gildeboek der smeden, alsmede door enige op deze plaat voorkomende namen kunnen identificeren als een plaat met de namen en merken van de messenmakers uit het midden der 16de eeuw. Met de beste wil kan ik er echter de naam van Adam van Vianen niet op ontdekken. Daar bij navraag is gebleken, dat het Eloyengasthuis slechts

over één koperen plaat met namen en merken beschikt, moet deze mededeling, dan ook op een vergissing berusten.

Uit Adam's eerste huwelijk met Aletta, dochter van Aert Mathijsz. Verhorst, werd een zoon Johan geboren. Deze studeerde rechten en werd 21 januari 1620 beëdigd als advocaat voor het Hof Provinciaal van Utrecht.²³⁾ Twee jaren later - op 29 juni 1622 - ging hij voor schepenen in ondertrouw met Barbara dochter van Willem Joosten van Batesteyn uit Culemborg, waarna attestatie werd gegeven om elders (vermoedelijk te Culemborg) te trouwen. Dat deze Johan inderdaad de uit het eerste huwelijk van Adam van Vianen geboren zoon was, kon eerst met zekerheid worden vastgesteld uit een in 1659 gepasseerde notariële akte ²⁴⁾, waarbij „*Barbara van Batesteyn voor haerselven ende als weduwe ende boedelharster van wijlen d'Heer Mr. Johan van Vianen in zijn leven Raedt van Sijne Gen. den Grave van Cuylenborch*”, die „*universele erffgenaem was van zijn za. moeder Joffrouw Alidt Verhorst*”, haar oudste zoon Willem machtigt om van Peter Henricxz. van Dulcken de koopsom te ontvangen van een door deze gekochte plecht op een huis aan de noordzijde van de Lauwerstraat. Mr. Johan Adamsz. van Vianen was van 1637-1649 raad van de graaf van Culemborg.²⁵⁾ In een akte d.d. 22 juni 1650 in de registers van het rechterlijk archief van Culemborg compareerde hij als schepenen van Culemborg. Hij overleed te Culemborg en werd na door alle klokken te zijn overluid op 18 augustus 1652 in de St. Barbarakerk aldaar begraven.²⁶⁾

Uit het tweede huwelijk van Adam van Vianen zijn vier kinderen bekend nl. Christiaan van Vianen, de zilversmid, over wie hierna meer, en drie dochters, Aertgen, Elisabeth en Maria. Aertgen ondertrouwde voor schepenen op 5 augustus 1615 met Roeloff Aertsz. van der Eem, schout van Lopik. Zij overleed te Utrecht dec. 1627 en werd te Lopik begraven. Elisabeth trad op 5 juni 1620 in de Gereformeerde kerk in ondertrouw met Cornelis van Raveswaey, schout van Jutfaas en Wulven „*jongezel van Cuylenborgh wonende te Vianen*”, waarna het huwelijk op 11 juni d.a.v. te IJsselstein werd gesloten. Zij overleed te Utrecht in 1637 (aangebracht 8 mei) en werd in de Paulusabdij begraven. Maria van Vianen testeerde nog in 1671 als „*bejaerde dochter.*” ²⁷⁾ Zij overleed in 1675 (aangebracht 5 juli) en werd in de Buurkerk begraven.

Paulus van Vianen

Deze was de tweede zoon uit het huwelijk van Willem Eerstensz. van Vianen en Elisabeth Pauwels Pelser. Over zijn jeugd was tot nu toe bijzonder wei-

23) *Catalogus van de Rechterlijke archieven in de provincie Utrecht*, nr. 274.

24) Notaris Gerard Vastert, 27 oktober 1659, fol. 120 vs.

25) Zie hierover: A. P. van Schilfgaarde, *Het archief der heeren en graven van Culemborg*, 's-Gravenhage, 1949, Eerste stuk.

26) De Culemborgse gegevens werden zeer welwillend verstrekt door mr. P. J. W. Beltjes te Arnhem.

27) Notaris Cornelis van Schuylenborch, 8 januari 1671, fol. 115.

nig bekend. Uitvoerig worden we echter hieromtrent ingelicht door een bijzonder belangrijke getuigenverklaring, welke op 3 mei 1599 op aandringen van zijn vader ten overstaan van schepenen werd afgelegd door zijn leermeester Bruno Ellardsz. van Leydenberch, goud- en zilversmid te Utrecht, oud omstreeks 69 jaar.²⁸⁾ Deze in het Latijn gestelde attestatie houdt in, dat Paulus, zoon van Willem Eerstensz. vanaf omstreeks zijn 10e jaar gedurende 4 jaar bij getuige de goud- en zilversmidkunst heeft geleerd en ten volle heeft voldaan; dat getuige geen enkele reden tot klagen had en dat gen. Paulus na afloop van de 4 jaar met wijlen meester Cornelis (Bruno's broer en eveneens goud- en zilversmid) twee jaar dit beroep heeft uitgeoefend en daarna zich eerst naar Frankrijk heeft begeven, later naar Duitsland en Italië waar hij nu nog werkt en vertoeft („*ubi adhuc presens agit et moratur*”).

Bovendien verklaart getuige, dat genoemde Paulus van Vianen wettige zoon van Willem van Vianen en Elizabeth Paulsdr. is. Dit alles bevestigt ook ten overstaan van schepenen meester Ellard Cornelisz. van Leydenberch, oomzegger van Bruno, oud 31 jaar en eveneens goudsmid te Utrecht.²⁹⁾

Al dadelijk valt op, dat in deze attestatie met geen woord wordt gerept over een leertijd van Paulus bij zijn vader. Dit is een aanwijzing ten overvloede, dat deze Willem Eerstensz. niet het beroep van goudsmid heeft uitgeoefend, zoals ten onrechte is beweerd (zie boven). Voorts zal de mededeling, dat hij zich later naar Duitsland en Italië (waar hij nu nog werkt en vertoeft) heeft begeven, wel uitsluitend op Duitsland betrekking hebben. Max Frankenburger heeft in zijn in 1912 verschenen werk³⁰⁾, dat steunt op veel archiefonderzoek, zijn verblijf in München van 1596-1601 uitvoerig beschreven. Het is zelfs heel goed mogelijk, dat Paulus deze attestatie heeft laten opmaken om als meester van het Goudsmedengilde aldaar te kunnen worden toegelaten. Hij ondervond daarbij veel tegenstand en eerst in augustus 1599 werd hij op voorspraak van Hertog Maximiliaan als lid aangenomen. In 1601 verliet hij München om zich via Salzburg in Praag te vestigen, waar hij in 1603 als „Kammergoldschmied” in dienst trad van keizer Rudolf II.³¹⁾ Hij overleed daar in 1613 en werd op 3 juni 1613 door de Utrechtse Domklokken overluid.³²⁾ Of hij, zoals Frederiks mededeelt, zijn verblijf in Praag in 1610 vier maanden onderbroken heeft om een bezoek aan Utrecht te brengen is mogelijk, doch er is geen enkele aanwijzing hieromtrent aange troffen.

Dadelijk na het bekend worden van zijn dood werd ter Secretarie van Utrecht een akte gepasseerd, waarbij Adam van Vianen „*als oom ende naeste bloetvoocht over d'onmundige nagelaten kynderen van za. Paulus d'Vianen synen brueder gestorven tot Prage*” machtiging verleent aan „*die Eersamen*

28) De goud- en zilversmid Bruno Ellardsz. van Leydenberch (Leyenberch), die dus circa 1530 werd geboren, was een van de eerste twee dekens van het Goudsmedengilde na de afscheiding van het Grofsmedengilde in 1598. Hij overleed in 1604 en werd op 29 mei van dit jaar door de Domklokken overluid.

29) Minuten van procuratiën en certificatiën, 3 mei 1599, nr. 35 - Dr. F. Ketner was zo vriendelijk van deze attestatie de korte weergave van de inhoud te verstrekken.

30) Max Frankenburger, *Die Alt Münchener Goldschmiede und ihre Kunst*, München, 1912.

31) o.c., blz. 326 en 327.

32) *Fabriekekening van de Dom*, 1612/13.

Seigneuren Hans van Aecken, K. Mts camermaelder, François Snoeckart, hoffhandelsman ende Egidius Sadelaer, K. Mts plaetznijder tsampft ende elcx van dien bijsonder omme wt sijne name ende van sijnen wegen te doen inventariseren d'goederen bij sijne broeder tot Praga nagelaten ende die met oeck d'goederen van de selven in cofferen, vaten ende anders tot Wurtsborch affgesonden in bewaerder hant te nemen, mitsgaders alle d'voors. goederen mette kynderen van za. Pauwels van V(i)anen doer een seeckere getrouwe vrouw ofte mans persoenen aen de constituent binnen Utrecht mede werts over te seynden." En verder alles te doen „wat tot reddinge van de boedel van za. Pauwels aengaet te effectueren.”³³⁾ Uit de mededeling in deze procuratie, dat de goederen „mette kynderen van za. Pauwels van Vianen” naar Utrecht moesten worden overgebracht kan worden afgeleid, dat de zowel door Dodt van Flensburg als Kramm geuite bewering, dat hij - naar het voorbeeld van andere kunstenaars - bij zijn vertrek naar het buitenland zijn gezin heeft achtergelaten, geheel gefantaseerd blijkt. Daar in de Utrechtse huwelijksregisters echter te vergeefs naar zijn inschrijving is gezocht, ligt het voor de hand, dat hij in den vreemde is gehuwd en vermoedelijk te München, waar hij van 1596-1601 verbleef.

De namen van Paulus' kinderen - drie in getal - staan vermeld in het hiervoor vermelde testament van zijn broeder Ghijsbert van Vianen van 20 november 1632. Behoudens enkele praelegaten - o.a. aan zijn neef (oomzegger) Mr. Johan Adamsz. van Vianen zijn door Paulus Moreelse geschilderd portret - benoemde hij tot zijn enige erfgenamen „Dorothea, Maria ende Pauwels van Vianen kinderen van za. Pauwels van Vianen mijn za. broeder.” Hoewel uit alles blijkt, dat Adam van Vianen als voogd zich met de verzorging van deze kinderen heeft belast, schijnt het toch, dat ook zijn broeder Ghijsbert en zijn zuster Jannichgen er enig aandeel in hebben gehad. Zo verklaarde Jannichgen bij notariële akte, welke zij kort voor haar overlijden (1625) passeerde, dat zij aan haar broeder Ghijsbert nog schuldig was een som van f 126,— „bij haer geemployeert . . . tot reddingh ende betalingh der schulden van de kinderen haers broeders Pauwels van Vianen” en voorts „waerachtich te zijn dat den voorn. haren broeder Ghijsbert van Vianen een geheel jaer langh in zijnen cost gehadt ende onderhouden heeft twee kinderen van haerl. voors. broeder Pauwels van Vianen za. zonder dat den selven Ghijsbert van Vianen daer voor oyt yets ontfangen ofte genoten heeft.”³⁴⁾ Nog in hetzelfde jaar vond Ghijsbert van Vianen het dan ook nodig over het door zijn broeder Adam gevoerde beheer over de goederen van Paulus kinderen te worden ingelicht. Hij machtigde de procureur Schadenbroek om van zijn broeder Adam te vorderen „reeckening, bewijs van sijn administratie bij hem gehadt over de voorn. kynderen goederen.”³⁵⁾ Reeds enige weken later voldeed Adam hieraan door ter Momboirkamer „seeckere Reeckeninge” in te leveren „die hij gehadt heeft van zijn za. broeder Pauwels van

33) Minuten van procuratiën en certificatiën, 15 juni 1613, nr. 268.

34) Notaris Nicolaes Verduyn, 12 juli 1625, blz. 171.

35) Procuratieboek, 15 sept. 1625. (*Catalogus van het Archief der stad*, 2e afd. nr. 3254).

*Vyanens kynderen sedert den lesten April 1620 omme die gehoort ende gesloten te werden."*³⁶⁾

Over de kinderen van Paulus van Vianen kan nog het volgende worden medegedeeld. Dorothea huwde 7 januari 1626 voor schepenen met Steven Gijsbertsz. van Beusichem, weduwnaar van Aeltgen Jans van Vonderen, die in 1635 overleed. Op 4 februari 1637 hertrouwde zij met de wijnkoper Jan Joosten Colck weduwnaar van Neeltgen Gerrits van Schayck. Zij overleed in 1667 en werd in de Geertekerk begraven. Maria van Vianen wordt alleen vermeld in het reeds meermalen genoemde testament van haar oom Ghijsbert van Vianen.

Paulus van Vianen, vermoedelijk te Praag geboren, werd in 1623 als leerjongen bij het Utrechtse Goudsmedengilde ingeschreven.³⁷⁾ Het meesterschap bleef echter uit, en, daar hij naar Kramm ons mededeelt in 1642 als schilder in het St. Lukasgilde werd ingeschreven, mag verondersteld worden dat hij zich meer aangetrokken voelde tot en wellicht ook meer aanleg had voor deze branche der beeldende kunsten. Nog in hetzelfde jaar schonk hij aan het St. Jobsgasthuis te Utrecht een schilderij voorstellende een „Landschap met ruïnen.”³⁸⁾ Na op 23 augustus huwelijksvoorwaarden te hebben gepasseerd³⁹⁾, trad hij op 11 september 1641 voor schepenen in den echt met Hester Gerbrants Valck. Op 14 juni 1642 passeerden de echtelieden - hij als „constschilder” - een wederkerig testament.⁴⁰⁾ In een nieuw testament, dat de echtelieden in 1646 passeerden, alsmede in een akte, waarbij aan hen een huis aan de oostzijde van de Oudegracht tussen de Smee- en Reguliersbrug wordt overgedragen, staat hij als „wijncooper” vermeld.⁴¹⁾ In 1649 komt hij zelfs voor als „brandewijn vercooper.”⁴²⁾ Hij overleed in 1652 (aangebracht 28 juni) als „constrijck schilder aan de Smeebrug, nalatende zijn huysvrouw mit echte onmundige kinderen.” In de Geertekerk werd hij begraven. Ondanks zijn verschillende beroepen schijnt hij niet veel succes in zaken te hebben gehad. Wij vernemen tenminste, dat op 11 februari 1653 de pandverkopers zich vervoegden „ten huyse van de weduwe van Pauwels van Vianen, daer het Coffe uyt hangt” (thans Oudegracht Oz. tussen de Smee- en Weesbrug nr. 284), om op verzoek van de pachters van de „gebrande wijnen en wateren” wegens „seeckere restantcedulle” beslag te leggen op „de meubile goederen van de voorn. weduwe aldaar berustende, mitsgaders aen de voors. huysinge, omme daer aen ten behoeve van de gemelte pachters te verhalen d'somme in de voors. restantcedulle geroert met de kosten van executie.”⁴³⁾ Toen zijn weduwe dan ook na herhaalde oproep niet ter Momboirkamer

36) Register van de besoesnes op de Momboirkamer, 30 sept. 1625. (*Catalogus van het Archief der stad*, 2e afd. nr. 1385).

37) „Leerjongens-boeck van het Goudsmedengild”. (*Catalogus van de bij het Stadsarchief bewaarde archieven*, dl. I nr. 131).

38) S. Muller Fz., *Schildersverenigingen te Utrecht*, Utrecht 1881, blz. 134.

39) Notaris Gerrit van Waey, 23 augustus 1641, dl. c. 2.

40) Notaris Gerrit Houtman, 14 juni 1642, fol. 74 vs.

41) idem, 27 februari 1646, fol. 11. - Register van transporten en plechten der stad, 17 febr. 1646, blz. 37.

42) Minuten van alderley acten, 20 maart 1649. (*Catalogus van het archief der stad*, 2e afd. nr. 3256).

43) idem, 11 februari 1653.

mer verscheen om de voogdij over haar onmondige kinderen te regelen, kon de deurwaarder aan Gecommitteerden slechts mededelen „*dat sij weduwe was gefailleert.*”⁴⁴⁾

Christiaan van Vianen

Deze was de enige zoon uit het in 1598 gesloten tweede huwelijk van Adam van Vianen en Catharina van Wapenvelt. In 1616 werd hij als leerjongen (hoogstwaarschijnlijk bij zijn vader) en in 1628 als meester bij het Utrechtsche Goudsmedengilde ingeschreven. Op 16 augustus 1628 trad hij voor schepenen in het huwelijk met Aeltgen (Alidt) dochter van Christiaan van Hardinxveldt en Heylwich van der Zande. Een jaar later passeerden de echtelieden een mutueel testament.⁴⁵⁾ Al vrij spoedig voerde hij een belangrijke opdracht van het Stadsbestuur uit. In de vergadering van de Vroedschap van 4 augustus 1628 werden „*twee Silvere Wijnflessen*” getoond „*yder van vier kannen, zeer aerdich ende geestich bij Christiaan za: Adam van Vianens zoone gemaect ende overtogen met twee constige custodiën van leer, met blauw gevoedert*”, welke voor stadsrekening waren vervaardigd om er prins Frederik Hendrik „*als in zijn heer broeders L[offelijker] M[emorie] plaetse gesuccedeerde Stadthouder*” mede te vereren. Voor het aanbieden van dit geschenk werd aangewezen „*de Heer Advocaet Vianen*”, met wie mogelijk Christiaan's stiefbroeder Mr. Johan Adamsz. van Vianen, de latere Raad van de graaf van Culemborg, bedoeld kan zijn.⁴⁶⁾

Volgens Frederiks trad Christiaan in 1635 in dienst van koning Karel I van Engeland. In 1637 is „*der constrijcken zilverdrijver, wercker ende dienaar van Zijn Mat. in Engelandt*” echter weer terug in Utrecht. Op 3 augustus van dit jaar tenminste gaat hij met de ouders van Reynier Verschuer een overeenkomst aan om deze voor de eerstvolgende acht jaren als leerling in dienst te nemen.⁴⁷⁾ In september 1638 was hij nog of andermaal in Utrecht. Kennelijk stond hij op 't punt weer naar Engeland te vertrekken, hij machtigt tenminste als „*wonende in Londen in Westminster, jegenwoordich binnen deser stadt*” zijn huisvrouw Aeltgen tijdens zijn afwezigheid de zaken voor hem waar te nemen. Daar hij niet in staat was gedurende zijn verblijf in het buitenland de momboirschap over de onmondige kinderen van zijn overleden zuster Elizabeth naar behoren waar te nemen verzocht hij een ander hier voor in zijn plaats te stellen.⁴⁸⁾

In 1645 wordt hij vermeld als wonende „*op den huyse van Schonauwen in desen gestichte.*” Dit blijkt uit een op 12 dec. 1645 gepasseerde akte, waarbij verschillende personen verklaren, dat aan hem uit de boedel van zijn schoonmoeder, Heylwich van de Sande, was toegewezen een rentebrief groot f 600,— tot laste van de stad Rotterdam, waarvan Dirckgen van Hardinxveldt „*de wijle hij wtlandich is geweest*” verscheidene malen de rente heeft

44) Register van de besoignes op de Momboirkamer, 16 februari 1655.

45) Notaris Nicolaes Verduyn, 5 juni 1629, fol. 169.

46) Resolutien van de Vroedschap, 4 augustus 1628, fol. 177 vs.

47) Notaris Willem van Galen, 3 augustus 1637, blz. 118.

48) idem, 1 september 1638, fol. 132 en 25 september 1638, fol. 161.

geïnd.⁴⁹⁾ Zijn verblijf te Utrecht tussen 1647 en 1650 blijkt uit de herhaaldelijk door hem in deze periode voor het gerecht der stad gepasseerde akten.⁵⁰⁾ Verder transporteerde hij in 1651 door middel van een notariële akte een rentebrief aan zijn zuster Maria.⁵¹⁾ In januari 1652 werd aan de „wijn-cooper” Christiaan van Vianen een huis aan de oostzijde van de Oudmunstertrans getransporteerd⁵²⁾, dat blijkbaar door de nieuwe eigenaar onmiddellijk als herberg werd ingericht. In juni van dit jaar compareerden namelijk „ten huysen van den onders. Christiaen van Vianen, herbergier in Engellant in de Oudmunsters trans” de crediteuren van Johan van Vianen van Jaersvelt ten einde de oud-procureur Floris van Ewijck te machtigen de goederen van voorn. Van Vianen, als curator te administreren. De akte, die ten overstaan van notaris Van Snelderweert werd gepasseerd, werd medeondertekend door Christiaan van Vianen, welke handtekening volkomen gelijk is aan die van de zilversmid.⁵³⁾

In november 1660 verklaarde hij „dat alhoewel hij zich metterwoon sall begeven in Engellant ende aldaer voor eenigen tijt verblijven, dat hij desnietteenstaande van meninge is sijn borgerschap ende borgerrecht, mitsgaders inwoonderschap alhier te behouden.” Hij koos daartoe domicilie ten huize van Peter Verblackt „sijnen swager” (lees: schoonzoon).⁵⁴⁾ Kort voor zijn vertrek sloot de „oud dienaar ende silverdrijver van Sijn ende Haer Koninklycke Majesteit van Groot Britanniën” nog een zeer uitvoerig „contract van societeyt ende gemeenschap voor den tyt van thien jaren aan den anderen ingaende date deses” met „Sr. Michiel de Bruyn van Berendrecht, mr. silverdrijver ende borger binnen Utrecht.”⁵⁵⁾

Uit een testament van zijn zuster Maria blijkt, dat Christiaan nog in maart 1667 leefde. Daarin bepaalde zij o.m., dat van de rente van een aan haar nicht en neven Van der Eem gelegateerde som van f 500,— jaarlijks een bedrag van f 25,— moest worden overgemaakt aan haar broeder Christiaan „alsoo sij comparante hem tselve tot sijn alimentatie ende onderhoudt is maeckende . . .”⁵⁶⁾ Aangezien in haar testament van januari 1671⁵⁷⁾ over deze bepaling niet meer wordt gesproken, mag worden aangenomen, dat Christiaan van Vianen tussen 11 maart 1667 en 1671 is overleden, vermoedelijk te Londen. In de Utrechtse overlijdensregisters is naar zijn inschrijving te vergeefs gezocht.

Zijn zoon Adam is de door Kramm als Adam III aangemerkte. Op 14 november 1649 werd deze door de Staten van Utrecht tot landmeter aangesteld aangezien hij „de konst van Geometrie geëxerceert hadde ende daerin-

49) Notaris Cornelis van Vechten, 12 december 1645.

50) Zie hieromtrent o.a. Register van transporten en plechten, 24 juni 1647, blz. 196, 20 december 1649, blz. 651 en 27 april 1650, blz. 203.

51) Notaris Bernt Terbeeck van Coesfelt, 6 mei 1651.

52) Register van transporten en plechten, 27 januari 1652, blz. 54.

53) Notaris Johan van Snelderweert, 19 juni 1652.

54) Minuten van alderley acten, 2 nov. 1660.

55) Notaris Johan van Snelderweert, 12 nov. 1660.

56) Notaris Cornelis van Schuylenborch, 31 maart 1667.

57) idem 8 januari 1671, fol. 115.

OVERZICHT VAN HET ZILVERSMEDINGESLACHT VAN VIANEN

Ghijsbert van Vianen

X

Eerst van Vianen

Jannichgen dr. van Dsbram van Dienen

Willem van Vianen
„deurweerder in den Hove van Utrecht“
overl. 1603

Jan van Vianen
brouwer te Vianen

Elisabeth dr. van Paulus Pelser

Adam van Vianen
goud- en zilvermid, graveur
overl. 1627

1e voor schepenen 12 okt. 1593
Aelgen dr. van Aart Verhorst
overl. 1595

2e voor schepenen 4 nov. 1598
Catharina van Wapenveldt

Paulus van Vianen
goud- en zilvermid, graveur
overl. te Praag 1613

Ghijsbert van Vianen
gouverneur van de Molukken
overl. 1632

Jannichgen van Vianen
ongehuwd overleden
in 1625

Catharina van Vianen
overl. 1603
voor schepenen 6 sept. 1592
Willem Cornelisz. van Portengen
lakenkoper

„sintde die vordere kinderen
v. d. selve Elisabeth overleden
(vsbr. 1613) sonder geboorte.“

Uit 1e huw. 2e huw.

Mr. Johan van Vianen
geb. 1584 of 1595
van 1637-1649 raad
overl. te Culemborg 1652

Aelgen van Vianen
overl. 1627
te Utrecht
en begraven
te Lopik

Christiaan van Vianen
goud- en zilvermid
overl. in 31 maart 1667
vermeddijk te Londen

Elisabeth van Vianen
overl. 1637
aangek. Geref.
kerk v. Utrecht
5 juni 1629

Christiaan van Vianen
goud- en zilvermid
overl. in 31 maart 1667
vermeddijk te Londen

Elisabeth van Vianen
overl. 1637
aangek. Geref.
kerk v. Utrecht
5 juni 1629

Christiaan van Vianen
goud- en zilvermid
overl. in 31 maart 1667
vermeddijk te Londen

Elisabeth van Vianen
overl. 1637
aangek. Geref.
kerk v. Utrecht
5 juni 1629

Christiaan van Vianen
goud- en zilvermid
overl. in 31 maart 1667
vermeddijk te Londen

Elisabeth van Vianen
overl. 1637
aangek. Geref.
kerk v. Utrecht
5 juni 1629

Christiaan van Vianen
goud- en zilvermid
overl. in 31 maart 1667
vermeddijk te Londen

Elisabeth van Vianen
overl. 1637
aangek. Geref.
kerk v. Utrecht
5 juni 1629

Christiaan van Vianen
goud- en zilvermid
overl. in 31 maart 1667
vermeddijk te Londen

Elisabeth van Vianen
overl. 1637
aangek. Geref.
kerk v. Utrecht
5 juni 1629

Christiaan van Vianen
goud- en zilvermid
overl. in 31 maart 1667
vermeddijk te Londen

Elisabeth van Vianen
overl. 1637
aangek. Geref.
kerk v. Utrecht
5 juni 1629

Christiaan van Vianen
goud- en zilvermid
overl. in 31 maart 1667
vermeddijk te Londen

Elisabeth van Vianen
overl. 1637
aangek. Geref.
kerk v. Utrecht
5 juni 1629

Christiaan van Vianen
goud- en zilvermid
overl. in 31 maart 1667
vermeddijk te Londen

Elisabeth van Vianen
overl. 1637
aangek. Geref.
kerk v. Utrecht
5 juni 1629

ne wel ervaren was.”⁵⁸⁾ Enkele van zijn kaarten berusten nog in het Archief van het Gereformeerd Burgerweeshuis. Hij is ook de man die in 1651 van de Vroedschap toestemming verkreeg om van de thans in het Centraal Museum berustende koperen plaat met de door zijn grootvader in 1598 ge-graveerde plattegrond van Utrecht nieuwe afdrukken te maken.⁵⁹⁾ Uit het huwelijk van Christiaan werden nog vier dochters geboren, die allen vermeld worden in een schepenakte van 1657.⁶⁰⁾ Het zijn: Cornelia van Vianen, gehuwd 29 nov. 1656 voor schepenen met de „meester timmerman ende schrijnwerker” Peter Verblackt; Aletta van Vianen, die gehuwd was met Nicolaas de Bruyn en in 1659 te Amsterdam woonde⁶¹⁾; Geertruid van Vianen, geboren in 1644⁶²⁾, gehuwd met Jan Gearardus Coques en in 1671 woonachtig te Londen⁶³⁾; tenslotte Margriet van Vianen, die alleen vermeld wordt in de bovengenoemde schepenakte van 1657.

58) Register van acten, commissiën en instructiën van de Staten van Utrecht. - (Archief Staten van Utrecht, nr. 349, dl. 26, blz. 311).

59) Resolutiën van de Vroedschap, 22 december 1651.

60) Register van transporten en plechten, 28 augustus 1657, blz. 291.

61) Notaris Johan van Snelderweert, 23 maart 1659.

62) Vgl. hieromtrent een afschrift van een rekest aan de Vroedschap van 6 juli 1663 in nr. 1391 van de Catalogus van het Stadsarchief, 2e afdeling.

63) Dit blijkt uit een marginale aantekening dd. 16 mei 1671 bij een acte van 24 juni 1647 in de registers van transporten en plechten der stad.

S. Muller Fzn. als historicus★)

F. W. N. Hugenholtz

In 1974 S. Muller Fzn. herdenken als historicus vergt wel enige verklaring, vooral natuurlijk omdat het eeuwgetij dat we herdenken bepaald is door Mullers aanstelling tot archivaris bij de gemeente Utrecht. Laat ons dus vaststellen dat de archivaris de echte herdenker is en dat ik slechts schrijf naar aanleiding van dat herdenken en dan wel over een kant van Muller die niet bij uitstek archivistisch is. Als ik dat zeg overigens dwing ik mijzelf al dadelijk het terrein van de archivaris binnen te dringen en een typische opvatting van Muller over het ambt van archivaris te noemen; de opvatting zelf behandelen is niet mijn taak.

„Over één punt wil ik echter wel iets zeggen, omdat het mij bijzonder belangrijk schijnt. Ik heb niet bedoeld (en naar ik meen ook niet gezegd), dat het publiceeren van bronnen en historische studies „de voornaamste taak van den archivaris is” en dat hij „in de eerste plaats historicus” moet zijn. De archivaris moet m.i. ook historicus zijn. En ik blijf van meening, dat de ordening en de beschrijving van het archief zijn eerste taak moet zijn, al erken ik, dat dit werk een beetje „minderwaardig” is. Maar ik beweert, dat daarnaast en daarna het publiceeren van bronnen en historische studies de hoogste taak is van den archivaris; het ambt is mij zoo lief, omdat het daartoe zooveel aanleiding kan en behoort te geven”.¹⁾

Voor Muller derhalve was - hoe men daar tegenwoordig over moge denken, hoeveel protest daartegen in Mullers eigen tijd werd verheven - het publiceeren van bronnen en studies de hoogste taak van de archivaris en dat wettigt zeker bij deze herdenking onze aandacht voor de historicus Muller. Daar komt nog bij dat Mullers werk als onderzoeker en geschiedschrijver zo onlosmakelijk verbonden is aan de kennis die hij als archivaris heeft opgedaan dat het ondenkbaar zou zijn de geschiedschrijvende Muller te isoleren van de archivaris.

Ik heb mij wel afgevraagd of voor mij een belemmerende factor zou zijn

*) Lezing, gehouden voor de Vereniging Oud-Utrecht op 27 februari 1974 t.g.v. het feit dat 100 jaar geleden mr. Samuel Muller werd benoemd tot archivaris der Gemeente Utrecht.

De op dezelfde avond gehouden lezing van mr. F. C. J. Ketelaar over Muller en de archiefwetenschap zal worden gepubliceerd in de derde aflevering van het Nederlands Archiefblad, jrg. 1974.

1) Nederlandsch Archiefblad, XXVII (1918-1919) 47.

S. Muller Fzn. in 1913.

(Gemeentelijk Archief)

het feit dat er over Mullers activiteiten al betrekkelijk veel is geschreven. Het Archievenblad van 1918/19 (Muller was op 1 januari 1919 veertig jaar rijksarchivaris) staat bol met stukken over Muller: Muller en de Oudheidkunde, Muller en het Historisch Genootschap, Muller en de economische geschiedenis, Muller en de studie van de liturgie, Muller en de Openbare verzamelingen (nog onlangs weer ter sprake geweest in het artikel van dr. van Winter in het Jrb. Oud-Utrecht²⁾), Muller als kunsthistoricus, en natuurlijk Muller en het archiefwezen in al zijn aspecten. Toen hij enkele jaren later overleed, werd Muller op vele plaatsen herdacht, met iets meer afstand dan in 1919 bij zijn huldiging in acht kon worden genomen. Ik wijs vooral op de grote rede van Kernkamp, gehouden in de Akademie op 8 oktober 1923.³⁾ Mijn vraag was vooral: Is er na Kernkamp - die vooral de geschiedvorser herdacht - ruimte voor een nieuwe beschouwing? Ik geloof van wel en ik kan alleen maar hopen dat de lezer het met me eens kan zijn.

De hoeveelheid studies en bronnenpublicaties van Mullers hand is indrukwekkend. De lijst werd gedrukt ter gelegenheid van zijn veertigjarig archivarijschap bij de gemeente in 1914 door C. L. de Leur⁴⁾, en is voor de jaren tot 1922 gemakkelijk aan te vullen. Overziet men deze bibliografie als geheel - straks zal ik wat meer in details treden - dan is er natuurlijk de invloed van

2) J. M. van Winter, Vijftig jaar en langer musea in de stad Utrecht, Jaarboek Oud-Utrecht 1973 187-203.

3) G. W. Kernkamp, Van Menschen en Tijden (Haarlem 1931) 177-205.

4) C. L. de Leur, De geschriften van Mr. Dr. S. Muller Fzn. 1872-1914, Bibliografisch overzicht (Utrecht z.j. (1914)).

Mullers puur Utrechtse loopbaan duidelijk in te zien. Zeer weinig werk heeft niet met Utrecht te maken. Wel is er van 1873 - na de juridische dissertatie van 1872 - het grote boek over de Noordsche Compagnie ⁵⁾, wel zien we ook later dat de eenmaal gewekte belangstelling voor de vaart in de noordelijke zeeën nog aanwezig is ⁶⁾, vanaf 1876 zwelt de stroom geschriften over Utrecht machtig aan. Daarin zijn dan allerlei stromingen te onderkennen; naast geschriften van organisatorische aard, zijn de historische, rechtshistorische en kunsthistorische wel de belangrijkste.

We moeten meteen vaststellen dat algemene geschiedenis of zelfs algemeen Nederlandse geschiedenis niet ruim of liever nauwelijks in de lijst voorkomen. Naar zijn eigen zeggen wist Muller daar niet erg veel van; hij laat zich over de oorzaken daarvan niet uit. In brieven aan Robert Fruin noemt hij onder de belangrijkste argumenten om voor een professoraat in de geschiedenis te bedanken zijn gebrekkige algemene kennis van de geschiedenis. In 1893 vroeg hij Fruin letterlijk:

„Hoeveel jaren heeft een persoon als ik, vlug in het werk, met eenige algemeene doch uiterst weinig preciese kennis van de geschiedenis, noodig om het tijdvak 500-1900 behoorlijk te overzien, zóó dat geene hoofdzaken hem meer absoluut vreemd zijn en hij dus voor het college alleen de détails behoeft na te zien? Ik geloof (en hoop eigenlijk), dat U mij zeggen zult: dergelijke kennis is niet te verkrijgen, al college gevende, dan met groote inspanning of zeer langzaam”.⁷⁾

De gesignaleerde brief is er een waarin van de steeds genoemde eigenschap der overdrijving - een familietrek zegt men - absoluut niets aanwezig is. Het is natuurlijk ook niet zo erg onwaarschijnlijk dat Muller geen universeel historicus is geweest: gezien zijn vele activiteiten was het nauwelijks aannemelijk dat hij ook nog de tijd had kunnen vinden om het vak geschiedenis in al zijn facetten bij te houden.

Daar komt nog iets anders bij. Muller kwam in Utrecht in één, spoedig twee, archieven terecht die vrijwel ongeëxploreerd waren. Het meeste wat hij er vond was nieuw, ongezien; hij rolde van de ene vondst in de andere en barstte van verlangen om zijn tijd- en stadgenoten van die weelde te laten meegenieten. Dat verklaart de stroom artikelen, vaak van kleine omvang, de grote en kleine bronnenpublicaties uit de Utrechtse archieven. Tot bezinning op de algemene geschiedenis of de geschiedenis van Nederland als geheel, laat staan tot rust om over meer theoretisch-historische zaken na te denken kwam hij eenvoudig niet of maar heel moeilijk. Een archivaris van die dagen, althans de archivaris Muller, was vooral een enthousiast ontdekkingsreiziger, verslag doend van zijn ongekende vondsten en ondertussen een deel van zijn tijd gevend aan het in kaart brengen van het nieuwe terrein, i.e. het inventariseren.

5) S. Muller Fzn., *Geschiedenis der Noordsche Compagnie* (Utrecht 1874). Een op 24 juni 1973 door het Prov. Utrechts Genootschap bekroond antwoord op een prijsvraag.

6) Bijv. de uitgave: *De reis van Jan Cornelisz. May naar de IJsee en de Amerikaanse kust 1611-1612* ('s-Gravenhage 1909).

7) *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899*, uitgeg. door H. J. Smit en W. J. Wieringa (Groningen-Djakarta 1957) 411 (brief nr. 407).

In Mullers correspondentie met Fruin blijkt, „beschikbare tijd” een vaak voorkomend thema te zijn. Inventariseren - hoe vervelend hij dat soms ook zegt te vinden - is in de beschikbare tijd geen sluitpost geweest; Muller beschouwde het als een plicht zijn archieven door middel van inventarissen te ontsluiten. Organiseren kostte hem eveneens veel tijd; schaarse uitlatingen doen vermoeden dat hij organiseren in beginsel wel aardig vond, zij het dat op dit terrein wel de nodige botsingen voorkomen; het is het gebied waaruit vermoedelijk de meeste anecdotes afkomstig zijn. Vergeten we verder niet de tijd die Muller als adviseur aan alle mogelijke instellingen heeft moeten geven; hij was immers de enige grondige kenner van Utrechts verleden en van de Utrechtse oudheden. Zelfs als expert in het toeschrijven van schilderijen is hij opgetreden: zo werd hem door de regenten van de Fundatie van Renswoude gevraagd zich uit te spreken over een schilderij van de Fundatie, dat misschien van Jordaens of misschien van Honthorst zou zijn. Muller achtte het in 1906 een copie naar Jordaens; deze expertise maakte natuurlijk niet de vereiste indruk en enkele jaren later spreken de regenten weer over het schilderij van Honthorst.⁸⁾

De best bestede tijd echter is die besteed aan schrijven en publiceren. De paar keer dat Muller een professoraat kreeg aangeboden (de derde keer in Leiden bij het emeritaat van Fruin wilde Muller alleen maar als nr. 2 op de voordracht staan) en hij moet kiezen tussen zijn archivarisschap en het Hoger Onderwijs, dan acht hij steeds de bij het professoraat in die jaren horende tijd om te studeren, te schrijven en te publiceren h t grote voordeel, dat hem aantrekt. Onderhandelingen springen echter steeds af op de omgang van de leeropdrachten, die de gehele geschiedenis inclusief die van de Oudheid omvatten,  n op Mullers verzekering dat hij een slecht spreker was. Dat laatste berustte niet op overdrijving, ook G. W. Kernkamp memoreert deze negatieve eigenschap: snel denkend en daardoor struikelend over zijn woorden was Muller zelden in staat een betoog een gesloten vorm te geven.⁹⁾ Toch aarzelde Muller toen hem in 1893 in Utrecht het professoraat in de geschiedenis werd aangeboden. Zijn vrouw had een duidelijke inbreng en poogde hem naar het professoraat te doen overhellen:

„Zij beweerde, dat het archief, zooals ik het opvatte, met veel uitgeverswerk in den avond, op den duur voor mij te zwaar was, en dat een professoraat, als de eerste moeilijke tijd voorbij was, mij meer rust en kalmte zou geven”.¹⁰⁾

En nog een aarzeling moest worden overwonnen voordat Muller besloot toch maar archivaris te blijven:

„Er is nog wel iets, dat mij even doet aarzelen om te bedanken. In de sociale republiek, die wij tegemoet gaan, is een archivaris een onding en een professor niet. Maar dat is wel beangstigend, maar toch te onbereken-

8) A. J. S. van Lier, De Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude binnen de stad Utrecht (Utrecht 1954) 160.

9) Kernkamp 200.

10) Corr. Fruin 411 (brief 407).

baar om naar te handelen, al zou men dat gaarne willen. Ik ben zeer benieuwd naar Uw antwoord".¹¹⁾

Muller maakte in zijn werk een onderscheid tussen wetenschappelijke of zuiver wetenschappelijke en minder wetenschappelijke geschriften; de laatste categorie kon men eventueel „voor tijdverdrijf” lezen. Hij zegt zelf dat hij terwille van zijn bundel *Schetsen uit de Middeleeuwen* bepaalde geschriften van zuiver wetenschappelijke aard heeft omgewerkt; soms lukte dat beter dan andere keren. Zo raadt hij de lezers van zijn tweede bundel schetsen, die uitsluitend voor tijdverdrijf willen lezen, aan bepaalde nummers maar liever ongelezen te laten omdat de populariserende omwerking kennelijk niet erg goed is gelukt.¹²⁾ Uiteraard is behalve de *Schetsen* ook het hele genre der *Oud-Utrechtsche Vertellingen* (gebundeld in 1904) te rekenen tot de meer populaire geschriften. Bij mijn weten heeft Muller zich nooit expliciet uitgelaten over de eisen die zouden gesteld moeten worden aan de wetenschappelijke resp. aan de meer populaire geschriften. Dat zou wel interessant geweest zijn, juist omdat hij dan diepgaander en principiëler in discussie had kunnen treden met Huizinga aan wie Muller in 1920 verweten heeft in zijn *Herfsttij* literaire pretenties te hebben gehad, en dat was volgens Muller in een wetenschappelijk werk misplaatst: de wetenschapsman moet niet jagen op literaire lauweren, aldus Muller.¹³⁾ Huizinga heeft altijd verkondigd dat alle geschiedschrijving leesbaar en begrijpelijk moet zijn voor een algemeen ontwikkeld publiek op straffe van steriliteit. Huizinga wenste feitelijk het onderscheid tussen wetenschappelijke en populaire geschiedschrijving niet te erkennen. Wel verfoeide hij wat hij noemde de *Histoire romancée* of de *Histoire parfumée*, niet vanwege de populariteit maar wegens het geromantiseer, het gefantaseer en dus wegens de onwetenschappelijkheid. Echte geschiedschrijving was dus voor Huizinga altijd én wetenschappelijk én populair, want algemeen begrijpelijk, en daarom ook waren voor Huizinga taal en stijl middelen die tot het uiterste uitgebuit mochten en moesten worden. Neen, zegt Muller, wetenschap en literaire pretenties of het streven naar artistieke lauweren passen niet bij elkaar en zijn zelfs strijdig met elkaar. Muller heeft in zijn eigen werk die opvatting trouw gevolgd. Hij heeft twee manieren van schrijven, één, ik wil niet zeggen droge, maar toch wel zakelijke, gebruik makend van technische termen zonder die te verklaren. Deze wetenschappelijke schrijfrant is bij uitstek niet-beeldend, niet-evocatief, maar puur zakelijk-descriptief. De andere schrijfrant, voorbehouden aan vertellingen en schetsen, is romantisch-beeldend, het verleden visueel oproepend en duidelijk literair bedoeld. In dat genre is hij een meester. Vergelijkt men hem bijvoorbeeld met een andere historicus die in die tijd zeer veel gelezen werd, de Amsterdamse hoogleraar Jorissen, die het publiek tien deeltjes schetsen ¹⁴⁾ voorzette (en er zijn nog andere voorbeelden te noemen) dan moet gezegd

11) Corr. Fruin 412 (brief 407).

12) S. Muller Fzn., *Schetsen uit de Middeleeuwen*, Nieuwe bundel (Amsterdam 1914) voorwoord.

13) *Onze Eeuw*, I (1920) 78-104.

14) Th. Jorissen, *Historische Bladen* (4 dln; Haarlem 1912); dez., *Historische Studiën* (6 dln; Haarlem 1912).

dat Muller hen allen slaat. Het is natuurlijk allemaal wel een beetje zwaarwichtig, zoals de tijd zelf was, het is wel eens vermoeiend al die retoriek te moeten innemen, maar als je Muller leest word je toch telkens weer getroffen door zijn gave, door zijn beeldend vermogen, dat maakt dat sommige van zijn stukken echt nog heel leesbaar zijn en zelfs leesgenot kunnen verschaffen.

Over het onderscheid tussen wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke publicaties zijn nog wel een paar opmerkingen te maken. Allereerst overweegt in zijn totale oeuvre - wanneer we even afzien van de bronnenuitgaven - het aantal kleine tot zeer kleine geschriften op opvallende wijze. De dissertatie¹⁵⁾, de *Geschiedenis der Noordsche Compagnie* en de grote inleiding tot de uitgave van de Utrechtse rechtsbronnen¹⁶⁾, dat zijn de grote werken. Daarna, zegt Kernkamp¹⁷⁾, wordt Muller door het archief opgeslokt. Ongetwijfeld waar, al is het vermoedelijk ook waar dat Muller in datzelfde archief een beetje wegkroop. De dissertatie was geen meesterwerk geweest, over het veel betere tweede boek doet Muller vóór de bekroning verschrikkelijk onzeker¹⁸⁾ en over wat we zijn belangrijkste werk moeten noemen, de inleiding op de rechtsbronnen heeft Muller niet alleen heel lang gewerkt, hij heeft er - ook blijkens de correspondentie¹⁹⁾ - erg, wat men noemt, tegenaan gehangen. Hoe belangrijk dit boek tot nu toe ook is, ja hoe onmisbaar tevens, men moet toch constateren dat het worstelen met de weerbarstige stof in de uiteindelijke vormgeving merkbaar is gebleven, het is vrij weerbarstige lectuur en het bewijst dat Muller dit langademige werk als geschiedschrijver veel minder goed afging dan het korte kleine artikel. Het wekt de indruk dat het materiaal, zij het goed doorvorst, de schrijver te veel of te machtig is geweest. Geen wonder dat Muller het in zijn verder leven als schrijver liever op de korte afstand heeft gezocht, en dat ondanks het feit dat hij als onderzoeker voor de grootste ondernemingen niet is teruggeschrokken. Vermoedelijk heeft deze eigenschap van Muller onuitgesproken meegeespeeld bij zijn weigeren van professoraten. Het schrijven op wat groter afstand van de archivalia, het behandelen van meer omvattende en meer algemene onderwerpen, het maken van overzichten over grotere perioden zal hem hebben afgeschrikt. Mijns inziens is het een rationalisatie als Muller zelf zegt:

„Ook ik toch ben van meening, dat een archivaris niet dan bij uitzondering historische boeken moet schrijven. Daarvoor heeft hij teveel andere dingen aan het hoofd; zijn gewone bezigheden geven hem ook niet de beste voorbereiding voor het maken van omvangrijke studiën. Ik vind dus, evenals prof. Fruin, dat de zaken kans hebben om mis te lopen, als de archivaris van zulk geschrijf eene gewoonte maakt, zich niet hoofdzakelijk bepaalt tot het publiceeren van zijne vondsten uit het archief of het maken van opmerkingen daarover”.²⁰⁾

15) Mare Clausum. Bijdrage tot de geschiedenis der rivaliteit van Engeland en Nederland in de 17e eeuw (Amsterdam 1872).

16) De Middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht (4 dln; 's-Gravenhage 1883-1885) (Werken Oud-Vad. Recht 1ste reeks 3).

17) Kernkamp 186.

18) Corr. Fruin 218 (brief 215) en 222 (brief 221).

19) Corr. Fruin 283-284 (brief 273) en 314 (brief 297).

20) Ned. Archievenblad, XXVII (1918-1919) 180.

Nu ligt er nog een interessante vraag. In het kleine en vaak voor een breder publiek bedoelde werk zitten stukken die eerst in een wetenschappelijke versie zijn verschenen en later werden omgewerkt, maar er zijn ook stukken bij die direct voor een groter publiek zijn geschreven en toch door aard en inhoud een zgn. wetenschappelijke behandeling in eerste instantie meer dan waard zouden zijn geweest (en eigenlijk ook wel als wetenschappelijk zijn bedoeld). Zou hier de publicatiedrift, de drang om uit de veelheid der ontdekkingen den volke kond te doen, hebben meegespeeld? De wat meer essayistische vorm, die Muller zo goed beheerste, heeft tevens het voordeel dat men niet van elke bewering door middel van een voetnoot hoeft rekenschap te geven en daardoor bepaald veel sneller kan werken.

Kernkamp zegt:

„In den strijd over doel en methode van geschiedschrijving en geschiedsvorsing mengde hij zich zelden of nooit; de neiging tot abstractie was vreemd aan zijn geest; hij schuwde het vage, zal zich wel bewust zijn geweest van zijn onvermogen om het algemeene te benaderen, om te zien, wat er achter de schijnbare werkelijkheid ligt, maar hij voelde dat niet als een gemis; hij zag het concrete - en dat heel scherp”.²¹⁾

Ik geloof dat dat erg juist is, maar ik zou nog iets verder willen gaan. Het tekenen van beelden, het beschrijven van toestanden, het oproepen van het verleden, dat is Mullers goed bereikte ideaal. Het onder woorden brengen van een probleem, het formuleren van een wezenlijke vraagstelling, het vragen naar achtergrond of verklaring van beschreven toestanden of mensen, dat is iets waar Muller eigenlijk niet aan toekomt. Zijn werkwijze was als volgt. Het onderzoek in het archief of het ordenen van een stuk archief verschaftte hem een aantal gegevens van vrij concrete aard. Bij het groeperen van die losse gegevens kreeg Muller een zeer levendig beeld voor ogen van een instelling, een persoon of een groep en zijn grote verbeeldingskracht plaatste die instelling of groep in een voor hem geheel zichtbare en ook levende kontekst van een stuk oud Utrecht. Er ontstond dan in zijn geest een schilderij, bijvoorbeeld van een stuk Janskerkhof of van de omgeving van de Dom. Dit schilderij in woorden overbrengen aan anderen was dan een opgave waarin hij wonderwel slaagde, maar eigenlijk ontstaat dan eerder een soort genrestukje dan wat wij tegenwoordig geschiedschrijving zouden noemen. Ik wil dit even illustreren aan de hand van het beroemde stuk *De Lievendalers*.²²⁾

Na een korte genealogische uiteenzetting over de bastaards van de vijftiende-eeuwse Willem van Abcoude - met een korte vergelijking van de middeleeuwse en de moderne opvattingen over het hebben van bastaardkinderen, uitvallend in het voordeel van de Middeleeuwen - volgt de bouw door een van die bastaarden, Jan van Dribergen, van een klein slot in Amerongen, Lievendaal. Het slot Lievendaal geeft Muller aanleiding tot wederom romantische bespiegelingen omtrent het middeleeuwse leven, het geluk: de

21) Kernkamp 198-199.

22) Schetsen uit de Middeleeuwen, Nieuwe bundel (Amsterdam 1914) 186-229.

Middeleeuwers hebben geen behoefte aan verfijnde, zenuwprikkelende ver-
maken. Jan van Driebergen sterft vrij jong in 1440, twee van zijn dochters
huwen, de oudste zoon volgt op op Lievendaal, de jongste, Jacob van Drie-
bergen, wordt geestelijke en krijgt een prebende van St. Jan in Utrecht. Dan
komt de kans om Utrecht te schilderen en te bespiegelen over het rustig
studieuze (maar wel uiterst steriele) leventje van kanunnik Jacob ver buiten
het gewoel van de burgermaatschappij - de woeligheid wordt geïllustreerd
door een verhaal over troebelen die niets met onze hoofdpersoon te maken
hebben. Jacob volgt het doen en laten van zijn familieleden op een afstandje,
het gaat niet zo erg goed met ze, ze raken economisch achterop. Het vol-
gende citaat moge de schrijfrant van Muller laten zien:

„Al schijnt ons dus zijn bestaan hopeloos eentonig, ongelukkig kan hij
zich niet gevoeld hebben. Indien hij geleefd heeft als een kluizenaar, dan
geschiedde dit alleen omdat hij dit zoo verkoos uit vrijen wil.

Want Jacob van Driebergen was vader: hij had eene dochter. Een roman?
zal men vragen. Volstrekt niet, ik geloof er niets van. Vermoedelijk eene
zeer ordinaire betrekking tot eene vroegere meid-huishoudster, die hij bij
het klimmen zijner jaren, om zijn positie te regelen, met eene kleine bruid-
schat had uitgehuwelijkt aan een Utrechtsch burger van haren stand.

Maar dat is infaam! hoor ik u zeggen; wie zou zoo iets ooit gedacht heb-
ben van dezen droogen geleerde, die alleen voor zijne boeken scheen te
leven? Val den man niet te hard, waarde lezer! Hij was een kind van zijn
tijd, niet beter, maar ook niet slechter dan de meeste zijner medebroeders.
En al wil ik deze verhoudingen niet verdedigen, het is zeker, dat de
Utrechtsche kanunniken mannen waren, aan wie niets menschenlijks vreemd
was, die althans hart hadden voor hunne natuurlijke kinderen, voor wie
ook de wereld minder hard was dan tegenwoordig. Met volkomen onbe-
vangenheid had heer Jacob het meisje, dat hem geboren werd, Tyman ge-
noemd, naar de naam zijner vereerde moeder, - Tyman, evenals de
freule van Lievendaal, zijne nicht. En dat de vader iets gevoelde voor zijn
kind, blijkt wel uit zijn testament, waarin hij haar de helft zijner nalaten-
schap vermaakte. Toch schijnt het meisje niet bij hem gewoond te hebben.
Waarom? Denkelijk heeft hij overwogen, dat zijn stille woning geene ver-
blijfplaats was, passend voor een jong meisje, en dat zijn gezelschap haar
niet schadeloos zou kunnen stellen voor het vele, dat zij op het van de we-
reld afgesloten kerkhof van St. Jan zou moeten missen. Zoo heeft hij haar
dus laten gaan en haar elders ondergebracht.”

Jacob van Driebergen stierf in het bijzijn van zijn knecht in 1509.

In feite gaat in deze schets de schilder tot tweemaal toe met de historicus
op de loop. De historische feiten, een paar genealogische gegevens, enkele tes-
tamenten zijn voldoende om daarop een schepping te bouwen. De grote
kracht van Muller is het zich kunnen inleven, het „einfühlen”, typische trek
van de richting die men historicistisch noemt. De grote zwakte is dat we na
aftrek van de schildering niets overhouden dan een paar feitjes omtrent een
niet zo erg belangrijk persoon. Een in onze ogen relevante vraag zou zijn ge-
weest: waarom zijn de Lievendalers, redelijk vermogend begonnen in 1400,
een eeuw later al zo afgetakeld? of, bij uitbreiding: wat is er mis met de
Nederlandse landadel in de late Middeleeuwen? Wat achter de dingen lag,
zag Muller niet, zoals Kernkamp al zei.

Zijn beroemde artikel over Jan van Nassau²³⁾ toont ons weer een ander trekje van het historisme, het ethisch waarde-oordelen, wat we trouwens in de *Lievendalers* ook opmerkten.

Muller is getroffen door de smadelijke toon waarop geschiedschrijvers over deze kerkvorst spreken en schrijft het artikel vooral om te laten zien dat de elect eigenlijk wel goed was, maar dat de omstandigheden zo ongunstig waren dat tenslotte alles slecht met hem afliep. Maar tegelijk is dit artikel een voorbeeld van Mullers wil om de geschiedschrijving te baseren op de archivalia in plaats van alleen op de oude schrijvers. Muller schrijft ook omdat hij door kennisneming van de Utrechtse oorkonden nu zich ook in staat voelt tot het geven van een nieuw beeld. Dat laatste was in de Nederlandse geschiedschrijving een grote stap voorwaarts.

Dat brengt ons dan weer terug bij Muller en de archivalia.

Ik wil Muller als historicus alle eer geven die hem toekomt door te eindigen met zijn blijvende prestatie, het onvermoeid uitgeven en drukken van de Utrechtse archiefbronnen. Hoogtepunt daaruit is zeker het oorkondenboek²⁴⁾ met de daarbij behorende ontzagwekkende voorbereidingen. Dan de Utrechtse rechtsbronnen, Wstinxs Rechtsboek van de Dom²⁵⁾, eindeloos veel regesten, rekeningen en wat niet al wat de huidige mediaevist nog dagelijks gebruikt, werk van een zeker voor die dagen hoge kwaliteit. Daarnaast moet nog gewezen op de Kroniekenlijst²⁶⁾, die, zij het onvolledig - maar dat kon toen ook niet anders - lange jaren richtinggevend is geweest.

Samenvattend moet men zeggen dat S. Muller Fzn. een man was met zeer vele kwaliteiten. Zijn grootste kwaliteiten lagen op het terrein van het archivariaat. Als historicus was hij vooral bekwaam - en blijft hij onmisbaar - voor zover hij archieven publiceerde, als schrijver zouden wij hem goeddeels kunnen vergeten zonder erg veel schade voor de wetenschap, maar het zou toch jammer zijn als *Lievendalers*, of *Adellijke armenzorg* niet meer gelezen zouden worden. Voor al wie geschiedenis leest voor zijn plezier, of zoals Muller zelf zei „voor tijdverdrijf”, blijft hij warm aanbevolen, zo ook voor allen die Oud Utrecht eens levendig voor ogen getoverd willen krijgen.

23) Aldaar 66-104.

24) Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, I ('s-Gravenhage 1920).

25) H. Wsting. Het rechtsboek van den dom van Utrecht ('s-Gravenhage 1895) (Werken Oud-Vad. recht 1ste reeks 18).

26) Lijst van Noord-Nederlandsche kronijken met opgave van bestaande handschriften en litteratuur (Utrecht 1880) (Werken Hist. Gen., N.R. 31).

Kroniek

1973

Januari
1973

1. De coöperatieve Vereniging Ratax Utrecht start met vijftien leden
1. Het opvangcentrum voor alleenstaanden „'t Onderhuys" in de F.C. Dondersstraat moet wegens geldgebrek worden gesloten.
4. Het gemeentebestuur van Utrecht stelt een werkgroep in, die zich gaat bezighouden met de toenemende overlast van straat- en raamprostitutie in verschillende delen van de stad.
4. Het G.E.V.U. begint met een nieuwe methode van meteropneming van gas en elektriciteit.
5. De werkgroep Aanleg en Algehele Aanpassing Utrecht (W.A.A.U.) houdt een demonstratie omdat vele openbare gebouwen onbereikbaar zijn voor invaliden.
5. Tijdens 'n nieuwjaarsbijeenkomst met de vertegenwoordigers van de publiciteitsmedia spreekt hoofdcommissaris van Politie D. M. Verkerke zijn bezorgdheid uit over de steeds toenemende criminaliteit.
5. Slopers beginnen met het afbreken van Hotel Terminus op het Stationsplein.
6. Utrecht is het toneel van de grootste demonstratie, die ooit in Nederland is gehouden; het is een protestmars tegen de oorlog in Vietnam. Naar schatting zijn er 30.000 demonstranten.
6. Het kortgeleden gemoderniseerde Julianaparkrestaurant aan de Amsterdamsestraatweg wordt geheel door brand verwoest.
9. Anton Geesink hervat zijn lessen in zijn sportschool.
10. De Dokter Willem de Jongstichting heeft haar vierde tehuis voor volwassen debielen aan de Maliestraat 6-8 in gebruik genomen.
11. Het langdurige rioleringswerk in en langs de Wittevrouwen-singel achter de Stadsschouwburg is gereed.

januari
1973

12. Het laatste (december) nummer van het personeelsorgaan van de gemeente Utrecht „De Schakel” verschenen. Het blad heeft ruim 25 jaar bestaan.
12. De heer W. Thoomes, voorzitter van de stichting Cultureel Centrum 't Hoogt stelt het eerste gedeelte van dit centrum, dat is gevestigd in de geheel gerestaureerde panden Hoogt 4, 6, 8, en 10 in gebruik. Er zijn een expositiezaal, een filmzaal en een eethuisje in gevestigd.
17. Van het terrein aan de Weg der Verenigde Naties stijgt de luchtballon „prof. A. Picard” op als start van een landelijke actie voor het Wereld Natuur Fonds.
18. Wethouder T. Harteveld deelt mede, dat B. en W. voornemens zijn te gaan praten over het behoud van de met sloop bedreigde, in „Jugendstil” gebouwde kantoorgebouwen van de Verzekeringsmaatschappij „De Utrecht” aan de Leidseweg.
19. In het Gemeentelijk Archief wordt een expositie gehouden van de aquarellen van A. Grolman die 75 jaar geleden als collectie „Taets van Amerongen” aan de gemeente werd geschonken (t/m 23 februari).
20. De Kring van Utrechtse Repetitoren gaat officieel van start als „open universiteit”.
20. Het eerste informatiebulletin over de restauratie van de vijf middeleeuwse kerken in Utrecht is verschenen.
23. De Vereniging Oud-Utrecht protesteert tegen de naamsverandering van Jutfaas en Vreeswijk in resp. Nieuwegein-noord en Nieuwegein-zuid.
25. Utrecht krijgt er een nieuwe bioscoop bij: boven het Scala-theater aan de Potterstraat wordt het theater „Select” geopend.
26. In het Centraal Museum wordt de tentoonstelling „Het nieuwe wereldbeeld” over het begin van de abstracte kunst in Nederland 1910-1925 geopend (t/m 28 februari).
26. De eerste „Artalogus”, een alfabetische, losbladige catalogus van 128 Utrechtse kunstenaars verscheen.
27. Dokter L. Hardy neemt afscheid als huisarts van vele honderden patiënten uit Zuilen wegens zijn benoeming tot geneesheer-directeur van het Tehuis voor demente bejaarden „De Sinne Hoek” te Bussum. Dokter Hardy heeft dertig jaar zijn praktijk in Zuilen uitgeoefend en was tien jaar lid van de Zuilense gemeenteraad.
27. Onder auspiciën van de Nederlandse Organisten Vereniging wordt de componist Hendrik Andriessen in de Pieterskerk gehuldigd.
27. Het café „De Postillon” op het Stationsplein moet verdwijnen voor Hoog Catharijne. De eigenaar A. van Schaik verplaatst zijn zaak naar het „Gildenhuis” bij de Gaardburg.

januari
1973

29. Het gemeentebestuur van Utrecht wil de verdere ontwikkeling en bouw van het bestemmingsplan Lunetten opdragen aan de B.V. „Lunetten” i.o..
30. Wethouder T. Harteveld geeft het startsein voor de verbetering van 1315 woningen in Ondiep.
30. De rechtbank verleent surséance van betaling aan de Coöp. Stichtse Olie- en Lijnkoekenfabriek S.O.L.

februari
1973

5. Het ruim veertig man tellende personeel van de B.V. Groothandel in Auto-onderdelen I.M.V.A. aan de Maliebaan, wordt op staande voet ontslagen.
7. Het Utrechtse Monumentenfonds bereikt met de Stichting Huisvesting van Bejaarden overeenstemming over de aankoop van de huisjes van de Maria van Pallaes fundatie aan de Agnietenstraat, daterend uit 1651 en gesticht door de naamgeefster.
7. De Utrechtse Universiteitsraad trekt het besluit in waarbij ook niet ingeschreven studenten bij de komende verkiezingen voor de Universiteitsraad en de faculteitsraden zouden kunnen deelnemen.
8. De heer Ph. Leenman, directeur-generaal van de PTT stelt Nederland's eerste, door een computer bestuurde, telefooncentrale aan de Kaap Hoorndreef te Utrecht in gebruik. De - voorlopig eerste duizend - op deze centrale aangesloten toestellen hebben i.p.v. een kiesschijf een aantal druktoetsen.
11. Een storing in het computercentrum op 't Hoofdbureau van Politie van waaruit alle verkeerslichten in de stad worden geregeld, veroorzaakt 47 botsingen.
12. De heer Th. Renes, voorzitter van de Utrechtse Bestuurdersbond van het N.V.V. volgt prof. dr. Sj. J. Groenman op als voorzitter van de Adviesraad voor de Binnenstad.
13. De heer Th. Haakma Wagenaar, een van de architectenleden van de Schoonheidscommissie acht de sloop van de „Utrecht” panden aan de Leidseweg overbodig. Naar zijn mening kunnen deze gebouwen heel goed in het Plan Hoog Catharijne worden ingepast.
15. De politie verwijdt de 173 studenten, die sedert 12 februari het Academiegebouw op het Domplein bezet houden.
16. De heer Cris Leeftang neemt afscheid als directeur van Boekhandel Broese in de Nachtegaalstraat te Utrecht.
17. De carnavalsvereniging „Die Lendener Narren” uit Hannover wordt door burgemeester van Tuyll op het Stadhuis ontvangen.
21. De vergadering van de Utrechtse Universiteitsraad wordt door studenten verstoord.

maart
1973

- viering van het a.s. zilveren regeringsjubileum van koningin Juliana. Ook wordt besloten tot de aankoop van het fabrieksterrein van Werkspoor ten behoeve van de bouw van een nieuwe hoofdpst voor de gemeentelijke reinigingsdienst.
29. Een felle brand legt Huize Dhjimat, het voormalige hoofdgebouw van het K.N.V.B.-sportcentrum aan de Woudenbergseweg te Austerlitz volledig in de as.

april
1973

1. De cardioloog dr. C. L. C. van Nieuwenhuizen wordt benoemd tot adviseur van het Nationaal Ziekenhuis Instituut te Utrecht.
1. Het postkantoor te Odijk bestaat honderd jaar. De eerste „postvergaarder” A. van Pernis was tegelijkertijd schoolmeester en voorlezer in de kerk.
2. De heer J. A. van der Geer wordt benoemd tot directeur van Het Stadsblad.
2. Een noordwesterstorm met orkaankracht richt in de stad Utrecht betrekkelijk weinig schade aan; toch worden er - met de gemeentelijke landgoederen meegerekend - nog ongeveer tweehonderd bomen ontworteld. De winkels op de voetgangerstraverse krijgen te kampen met meer of minder ernstige lekkages. De storm richt vooral in de bossen op de Utrechtse Heuvelrug zeer veel verwoestingen aan.
3. Wethouder mr. H. J. Zeevalking stelt de parkeergarage Springweg officieel in gebruik.
4. Dr. ir. C. L. Temminck Groll aanvaardt zijn ambt als gewoon hoogleraar in de bouwkunde aan de Technische Hogeschool te Delft.
5. De creatieve werkplaats in het Centraal Museum wordt voorlopig gesloten; de directrice mej. A. Janssens wil het werk aldaar een nieuwe opzet geven onder leiding van een nieuwe leidster.
7. Ter nagedachtenis aan de verleden jaar overleden beeldhouwer Johan Uiterwaal wordt in de zalen van „Kunstliefde” aan de Nobelstraat 12a een tentoonstelling geopend.
10. De bekende broodjeszaak van Ben Bril aan het Vredenburg te Utrecht is verkocht. De zaak wordt voortgezet door de heer P. H. Dieckman, die haar de naam „Dieckie” geeft.
11. In het oude pand van Vroom en Dreesmann op de Stadhuisbrug zullen de boekhandels Broese, Kemink, Dekker en van der Vegt en Stam worden geconcentreerd op de parterre en in een deel van de kelderverdieping. De rest van het gebouw zou door de Stichting Utrechtse Openbare Bibliotheken worden ingenomen voor de vestiging van de uitlening, de openbare Muziekbibliotheek, de Jeugdbibliotheek e.d., aldus meldt het Utrechtsch Nieuwsblad.

april
1973

12. De winkeliersvereniging Voorstraat protesteert tegen de gemeentelijke plannen om aan het gebouw aan de Breedstraat, waarin voorheen de drukkerij van Boekhoeven was gevestigd, een woonbestemming te geven. De winkeliers prefereren hier een parkeergarage.
12. De gemeenteraad van Utrecht trekt het besluit in om de nieuwe hoofdpst van de Reinigingsdienst op het Vaaltterrein te vestigen. Het terrein zal een andere bestemming krijgen.
14. De bewoners van de wijk Wittevrouwen planten in samenwerking met de afdeling plantsoenen van de Dienst van Openbare Werken zeshonderd rozenstruiken en vuurdoorns. Dit is het resultaat van een actie, die door het wijkcomité samen met het open Jongeren Centrum Kreatum en het buurthuis „De Kloppe” op touw is gezet.
17. Te Zeist is overleden de heer J. P. H. Stinkens, mede-directeur van de orgelpijpenfabriek Jacq. Stinkens (68 jaar).
17. In verband met het gereedkomen van de Catharijne-, Moreelse- en Willemsviaducten, de Rijnkade, de ondergrondse parkeergarage Vredenburg en de nieuwe verbindingsweg door het Moreelsepark, alsmede de doortrekking van de Dirck van Zuylenstraat naar het Catharijneviaduct wordt een aantal ingrijpende verkeersmaatregelen van kracht.
18. Pater W. Kotte, pastor van de Willibrorduskerk aan de Minrebroederstraat viert zijn zilveren priestersjubileum.
19. De stakingen bij de Utrechtse metaalbedrijven worden beëindigd.
19. In de Stadsschouwburg wordt een begin gemaakt met de omvangrijke herstel- en vernieuwingswerkzaamheden. De orkestbak is het eerst aan de beurt om te worden vergroot.
20. De zeer grote paasdrukke stelt de Utrechtse VVV voor schier onoplosbare problemen. Op vele Utrechtse gezinnen wordt een beroep gedaan om de talrijke Fransen, Duitsers, Engelsen en Belgen onderdak te verschaffen.
25. Mr. A. Panis, waarnemend secretaris van de Agglomeratieraad Eindhoven wordt benoemd tot burgemeester van Maartensdijk als opvolger van de heer H. Schuller. Mr. Panis was van 1967-1970 secretaris van de Kring Midden Utrecht. De benoeming gaat op 16 mei in.
26. De gemeenteraad van Utrecht besluit om - in afwachting van een bestemmingsplan voor Wijk C - de voorstellen voor de bouw van een parkeergarage op het Paardenveld en de verplaatsing van de warenmarkt naar het Vredenburg voor een periode van vijf jaar, aan te houden. Ingestemd wordt met het voorstel om steun te verlenen aan de stichting Kreatum om het pand „De Gesloten Steen” aan de Oudegracht voor haar werk in te richten.

april
1973

27. Tijdens een feestelijke bijeenkomst in het Centraal Museum reikt burgemeester van Tuyl koninklijke onderscheidingen uit. Tot de onderscheidenen behoorden o.m. mgr. M. Kok, aartsbisschop van de Oud Katholieke Kerk en dr. C. L. C. van Nieuwenhuizen, internist (beiden Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw); de hoofdcommissaris van Politie D. M. Verkerke (bij bevordering), dr. J. A. G. van der Veer, rector van het Stedelijk Gymnasium, J. Lanser, voorzitter van het Chr. Nationaal Vakverbond en J. van Dorp, penningmeester van het Ned. Katholiek Vakverbond (allen Officier in de Orde van Oranje Nassau); C. A. Schilp, journalist-publicist, Pieter d'Hont, beeldhouwer, W. Geytenbeek, oud-voorzitter van de Utrechtse Handelsvereniging (beter bekend als de Utrechtse Sinterklaas), (allen Ridder in de Orde van Oranje Nassau).
27. Zuster J. v. d. Hel neemt afscheid als besturend zuster van het Diakonessenhuis.
28. In de voormalige schuilkerk aan de Mariahoek wordt een plechtige herdenkingsbijeenkomst gehouden t.g.v. het feit dat 250 jaar geleden uit een schisma met de Rooms Katholieke kerk de Oud Katholieke kerk ontstond.
30. Prof. dr. M. Langeveld, hoogleraar in de paedagogiek krijgt een eredoctoraat van de Universiteit van Zürich.

mei
1973

1. De laatste militaire paardenarts kolonel dr. A. J. Braak (54) gaat met pensioen.
1. De heer H. J. P. Terheggen, hoofd van de RK basisschool te Houten viert zijn veertig jarige jubileum als onderwijzer.
1. De heer H. Mostert (28), inspecteur bij de Utrechtse gemeentepolitie wordt per 1 juli benoemd tot korpschef van de gemeentepolitie te Woerden. Hij is de jongste korpschef van Nederland.
2. Het Utrechtsch Nieuwsblad bestaat tachtig jaar.
3. De heer J. M. Fentener van Vlissingen ontvangt bij zijn afscheid als vice-voorzitter van de Raad van Bestuur van de Kon. Ned. Jaarbeurs de gouden legpenning.
4. De samenwerkende Utrechtse kruisverenigingen nemen het nieuwe gebouw in de Willem de Zwijgerstraat 1A in gebruik. In het gebouw zijn de diensten reumabestrijding, Asthmazorg, gezwelziekten en ziekenhuisnazorg ondergebracht.
5. De oudste inwonster van Utrecht mevrouw T. van Lonkhuyzen-van der Lingen overleden (101 jaar).
10. In de F. C. Dondersstraat wordt het Mary Bargerhuis (het vm. Onderhuys) van de Y.W.C.A. geopend.

*Mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen ontvangt de zilveren stadsmedaille.
(16 mei)*

*mei
1973*

10. De gemeenteraad besluit tot het verplaatsen van de oude Galecopperbrug over het Amsterdam-Rijnkanaal naar de Oudenrijnsebrug bij het Verkeersplein.
12. Herman Coljée, bekend componist van geestelijke liederen en koorleider, overleden (87 jaar).
12. „Das Hannoversche Oratoriumchor” geeft een concert in Tivoli als tegenprestatie voor het concert dat het USO twee jaar geleden in Hannover gaf.
13. De heer J. J. Bottema, oud-secretaris van de gemeenten Montfoort en Willeskop, te Utrecht overleden (75 jaar).
14. Mevrouw mr. C. Venzelaar-de Boer, lid van gedeputeerde Staten opent het verpleeghuis Rosendaal aan de Indusdreef in Overvecht. Het is de vijfde inrichting van die aard van de Stichting KABU.
16. Mevrouw J. C. Jongbloed-Gerritsen wordt ter gelegenheid van haar zeventigste verjaardag onderscheiden met de zilveren stadsmedaille die de burgemeester haar in haar woning komt uitreiken. Mevrouw Jongbloed heeft vele verdiensten op maatschappelijk terrein.
16. Mevrouw A. P. M. Swane-Sweens, weduwe van notaris F. W. Swane en oud-presidente van de St. Elisabethvereniging, overleden (99 jaar).
18. Burgemeester en wethouders van Utrecht besluiten de op 29 december verleende vergunning tot het slopen van de Monicakerk aan de Herenweg in te trekken. De werkgroep neogotiek en anderen onderzoeken nu of het mogelijk is het gebouw een andere bestemming te geven. Men denkt in dit verband aan een bedehuis voor Mohammedaanse Turkse en Marokkaanse gastarbeiders.

mei
1973

19. Tijdens de herdenking van het tweehonderdjarige bestaan van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen wordt het Utrechts Psalterium in de Pieterskerk tentoongesteld. Het P.U.G. zal het gehele Psalterium her-uitgeven.
20. De Utrechtse hockeyclub Kampong behaalt het landskampioenschap.
21. Gedeputeerde ir. F. N. Sikkes, president-directeur van de n.v. PEGUS geeft het startsein voor de uitbreiding van de elektrische centrale Lage Weide.
23. Een hevige gasflesontploffing in een flatgebouw aan de Pearsonlaan te Utrecht heeft een enorme ravage tot gevolg. Een vijftienjarige bewoner van een der flats wordt dodelijk getroffen, drie anderen moeten met verwondingen naar een ziekenhuis worden overgebracht. Dankzij de snelle en voortreffelijk georganiseerde hulpverlening door de Bouw- en Woningdienst en de Sociale Dienst van de gemeente kunnen de getroffen bewoners nog diezelfde avond hun woningen weer betrekken.
24. De gemeenteraad voteert een aanvullend krediet van zestig miljoen gulden voor de uitvoering van het Plan Hoog Catharijne. Tevens wordt besloten de algemene Warenmarkt met ingang van 1 september a.s. voorlopig voor de tijd van vijf jaar van het Paardenveld naar het Vredenburg over te plaatsen. Het plan voor de bouw van een parkeergarage op het Paardenveld wordt nu aanvaard.
26. Dokter J. G. Herschel, internist, viert zijn zilveren jubileum als commandant van de Hulpkolonne van het Ned. Roode Kruis.
28. Het deel van de gedempte Catharijnesingel, dat officieel de naam Catharijnebaan heeft gekregen, tussen het nieuwe warenhuis van Vroom en Dreesmann en het Paardenveld, wordt - voorlopig alleen voor het verkeer in noordelijke richting - opengesteld.

juni
1973

1. Wethouder mr. H. J. Zeevalking stelt de volledige gerestaureerde Pandhof met kruisgang van St. Marie achter het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen officieel open voor het publiek.
5. Burgemeester van Tuyll installeert in de raadzaal van het Stadhuis de Migrantenraad, die uit zestien leden van zes nationaliteiten bestaat. Tot voorzitter wordt voorlopig de heer J. M. Theunis, lid van de gemeenteraad voor het PAK en initiatiefnemer voor deze raad, gekozen.

De gerestaureerde Pandhof van St. Marie aan de Marijkelaan. (juni)

juni
1973

7. In het Rijksarchief aan de Alexander Numankade opent de rijksarchivaris een tentoonstelling „Spiegel der behoudenis-Restauratie van Archivalia”.
8. De heer M. Glaser neemt afscheid als directeur van de MTS aan de Grebbeberglaan.
20. Als sluitstuk van de volledige restauratie van de huizen aan 't Hooft, waarin het Cultureel Centrum van die naam is gevestigd, opent wethouder T. Harteveld het „Theater 't Hooft”. De ingrijpende restauratie geschiedde onder auspiciën van het Utrechts Monumenten Fonds onder leiding van architect Aart Oosting.
21. Dr. J. A. G. van der Veer neemt afscheid als rector van het Stedelijk Gymnasium.

juli
1973

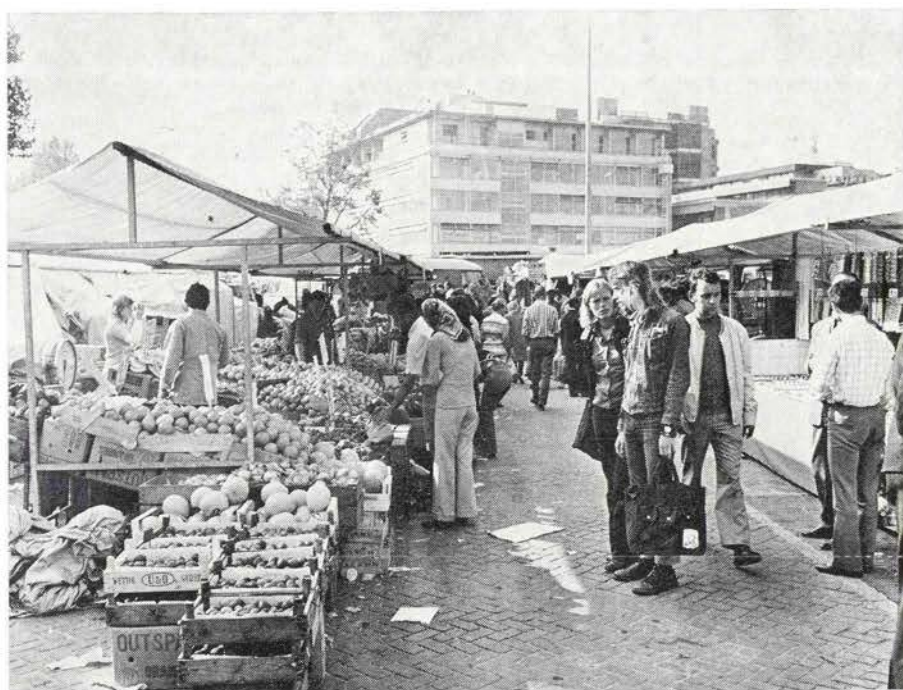
1. Dokter J. W. Lichtenbelt, chirurg, beëindigt zijn praktijk.
2. Mr. P. J. Rutgers van der Loeff neemt afscheid als voorzitter van de Centrale Raad van Beroep; hij wordt benoemd tot Ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw.

juli
1973

6. In het Informatie Centrum Utrecht wordt de tentoonstelling „Overvecht door inspraak tot opspraak” geopend. De wijkbewoners tonen hier onder auspiciën van het Wijkopbouworgaan Overvecht hun ideeën over de leefbaarheid en hun activiteiten op verschillende gebieden.
6. In de Margriethal van de Jaarbeurs opent wethouder W. A. Kieboom het „Jeugdspektakel”, dat tot en met 3 augustus de kinderen op vele manieren bezigheid in de vakantie verschaft.
6. Met ingang van 1 oktober wordt de heer H. A. Christern (46) benoemd tot directeur van de B.V. Utrechts Nieuwsblad en Drukkerij Onnes B.V. te Amersfoort. Hij volgt als zodanig de heer A. M. E. N. H. Koemans op, die enkele maanden geleden is overleden.
7. Voor het eerst wordt in de Janskerk tijdens de zaterdagse bloemenmarkt een orgelconcert gegeven.
11. Mevrouw H. M. J. Beyaert-Drost, oud-raadslid voor de KVP en o.m. zeer actief lid van het Comité Binnenstad, overleden (68 jaar) Mevrouw Beyaert was van 1954 tot augustus 1970 lid van de gemeenteraad en hield zich voornamelijk bezig met culturele en onderwijs-aangelegenheden.
12. De G.G. en G.D. besluit de hartrenwagens (cardulances) buiten gebruik te stellen; in de praktijk blijkt deze wijze van hulpverlening aan hartpatiënten niet aan de aanvaankelijke verwachtingen te voldoen.
17. De heer N. G. van Leeuwen, wethouder van de gemeente Kamerik, overleden (67 jaar).
29. De heer C. Brinkman, wethouder van de gemeente Harmelen, overleden (70 jaar).

augustus
1973

1. Mr. A. M. van Maurik (42) wordt tot notaris benoemd als opvolger van notaris A. J. J. M. van Iersel.
3. De Venuslaan in het verlengde van de Rubenslaan met een nieuwe tunnel onder de Oosterspoorbaan, wordt voor het verkeer opengesteld.
3. Wethouder C. Pot sluit het „Jeugdspektakel” in de Margriethal van de Jaarbeurs, waaraan niet minder dan 21.000 kinderen hebben deelgenomen.
26. Tot chef van het Bureau Voorlichting en Public Relations van de gemeente Utrecht wordt de heer L. J. Meiresonne (32) benoemd.
28. Minister mr. H. W. van Doorn van C.R.M. opent te Zeist het nieuwe hoofdkantoor van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in het v/m Broederhuis van de Evangelische Broedergemeente, dat enkele jaren geleden geheel door brand werd verwoest, doch in de oude luister is hersteld.

De nieuwe algemene warenmarkt op het Vreeburg. (sept.)

- augustus 1973
29. Mr. A. Panis, burgemeester van Maartensdijk, opent het nieuwe zwem- en instructiebad „Blauwkapel” te Groenekan.
 30. De heer A. C. A. van den Bogaard wordt geïnstalleerd als raadslid voor de KVP. Hij volgt de heer P. J. J. van Assem op, die zich buiten de gemeente Utrecht heeft gevestigd.
 31. De gemeenteraad van Utrecht besluit tot invoering van een erfpachtstelsel, waardoor voortaan geen gemeentegronden meer aan derden verkocht mogen worden, doch alleen in erfpacht uitgegeven. Ondanks vele pogingen tot behoud van de in „Jugendstil” gebouwde kantoorgebouwen van de N.V. „De Utrecht” aan de Leidseweg, moet de gemeenteraad besluiten een vergunning tot het slopen ervan te verlenen. De financiële consequenties, verbonden aan het behoud - naar schatting tien miljoen gulden - worden niet verantwoord geacht.
- september 1973
1. Dr. A. van der Meiden (44), hoofd van het Bureau Public Relations en Voorlichting van de Rijksuniversiteit, wordt benoemd tot docent in de leer van de massacommunicatie.

Prinses Beatrix opent Hoog-Catharijne. (24 sept.)

september 4-6. De Stichting Stadsontspanning houdt voor de 21ste maal een kunstmartt op het Janskerkhof.

5. De nationale feestdag ter gelegenheid van het zilveren regeringsjubileum van koningin Juliana wordt overal in de stad en de provincie opgewekt gevierd.
8. Wethouder W. J. Vergeer opent de nieuwe algemene Warenmarkt op het Vredenburg. De belangstelling voor deze markt, die voordien op open terreinen in de voormalige wijk C werd gehouden, is direct al zeer groot.
11. De westelijke rijbaan van de Catharijnebaan (het gedempte gedeelte van de Catharijnesingel) wordt voor het verkeer opengesteld. Tevens wordt een aantal meer of minder ingrijpende verkeersmaatregelen voor deze omgeving ingevoerd.
13. Ter gelegenheid van het zilveren regeringsjubileum van koningin Juliana schenkt het gemeentebestuur van Utrecht aan de bevolking een prieel in het Julianapark.
13. In het gemeentelijk Archief wordt een tentoonstelling geopend van archiefstukken van de Doopsgezinde, de Evangelisch Lutherse en de Remonstrants Gereformeerde gemeenten.

- september* 15. Het grote winkelpand van Vroom en Dreesmann aan de
1973 Lange Viestraat wordt voorgoed gesloten.
15. Het pand Janskerkhof 20 wordt definitief op de Monumen-
tenlijst geplaatst.
24. Prinses Beatrix opent in gezelschap van prins Claus het over-
dekte winkelgebied Hoog Catharijne; ook bezoekt zij het
voetgangersgebied. De opening verloopt niet geheel zonder
strubbelingen. Des avonds demonstreren ongeveer driedui-
zend personen tegen de totstandkoming van het winkel-
en zakencentrum onder auspiciën van het Centraal Aktie
Comité Utrecht.

- oktober* 1. Het „Albert van Koningsbruggenhuis voor reactivering en
1973 verpleging” aan de Beneluxlaan wordt officieel door staats-
secretaris J. P. M. Hendriks geopend. De inrichting biedt
plaats aan 180 chronisch zieken en zestig psychisch ge-
stoorde patiënten.
2. De nieuwe gebouwen van de openbare „Hendrik van der
Vlist Scholengemeenschap” aan de Amerikalaan worden offi-
cieel in gebruik genomen. Bij deze gelegenheid onthult oud-
wethouder H. van der Vlist zijn, door de Loenense beeld-
houwer Bertus Sondaar vervaardigd, borstbeeld.
8. In Ftan in Zwitserland is overleden ir. G. Slotboom, o.m.
oud-president-directeur van de Koninklijke Maatschappij
Wegenbouw NV (65 jaar).
10. Ir. W. Sturm, oud-directeur van de Keuringsdienst van Wa-
ren voor het gebied van Utrecht, overleden (84 jaar).
18. Burgemeester J. H. van der Heide (60) van de gemeente
Vleuten-De Meern neemt om gezondheidsredenen ontslag
uit zijn functie.
26. Burgemeester van Tuyl heropent de geheel gemoderniseer-
de poliklinieken voor inwendige geneeskunde van het Aca-
demisch Ziekenhuis aan de Vaartserijnstraat.
27. Bij een auto-ongeval nabij Lexmond komt ds. J. van Slie-
dregt (59), Ned-Hervormd predikant te Bilthoven, om het
leven.
- 28-4 november Het Leger des Heils te Utrecht viert zijn 85-jarig
bestaan.
31. De heer D. M. Verkerke neemt afscheid als hoofdcommis-
saris van Politie wegens het bereiken van de pensioenge-
rechtigde leeftijd.

- november* 1. De gemeenteraad van Utrecht besluit tot verhoging van
1973 een groot aantal tarieven, belastingen en heffingen. De mi-
nister van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening stelt ruim
acht ton ter beschikking voor de reconstructie van het Vre-
denburg en de Mariahoek en omgeving.

november
1973

2. De gemeenteraad besluit tot het dempen van het Zwarte Water.
4. De eerste autoloze zondag in verband met de oliecrisis verloopt in de stad en de provincie rustig. Aangelokt door het fraaie weer trekken velen er te voet of per (brom)-fiets op uit. Het aantal overtreders van het rijverbod is zeer laag: in de hele provincie negen, waarvan zes in de stad Utrecht.
8. De heer J. van Staveren, chef van het Bureau Voorlichting en Public relations wordt bij zijn afscheid wegens pensionering benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.
15. De heer H. H. W. Kernkamp wordt geïnstalleerd als lid van de gemeenteraad voor D'66; hij volgt de heer Vendrik op. In dezelfde zitting voteert de gemeenteraad een krediet van f 820.700, voor het dempen van het Zwarte Water.
22. Ir. F. D. Enschede (82), oud-hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat neemt na 35 jaar afscheid als voorzitter van het bestuur van het Wilhelmina Kinderziekenhuis.
23. Mevrouw Kieboom-Akkerman opent in het Cultureel Centrum 't Hoogt de museum-winkel „Erven Betje Boerhave". Het is een ouderwetse kruidenierswinkel met op de eerste verdieping de verzameling van de Stichting Museum van het kruideniersbedrijf.
30. De heer D. P. Schat (76) wordt ter gelegenheid van het gouden jubileum van Schat's Bakkerijen benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.
30. Te Zeist is overleden de heer W. Altink, o.m. oud-directeur van het Centraal Bureau Courantenreclame CEBUCO en voorzitter van het bestuur van de Stichting het Utrechts Conservatorium (48 jaar).

december
1973

13. Wethouder T. Harteveld deelt in een commissievergadering mede, dat het Rijk de gemeente Utrecht met 3,7 miljoen gulden zal steunen bij de aankoop van het voormalige pand van Vroom en Dreesmann aan de Stadhuisbrug.
16. De heer C. S. van Doesburg, commissaris voor het Verkeer van de gemeentepolitie wordt benoemd tot hoofdcommissaris van Politie.
17. Bijna 130 jaar nadat in 1843 het station van de Rijnspoorweg werd geopend, stelt burgemeester van Tuyll de nieuwe stationshal van het Centraal Station op het voetgangerstraverseniveau van Hoog Catharijne officieel in gebruik.
18. De heer R. Wristers, bekend boekhandelaar, overleden (75 jaar).

- december* 21. De gemeenteraad besluit tot aankoop van de panden van Vroom en Dreesmann in de Lange Viestraat en aan de Stadhuisbrug. Aan de Viestraat zal de Bijenkorf een nieuw warenhuis gaan bouwen, waartoe ook de aangrenzende panden van Miss Etam en van Kreymborg zijn aangekocht. De grond wordt, voor zover het die van de V. en D. panden betreft, in erfpacht uitgegeven. In het voormalige pand van V. en D. aan de Stadhuisbrug zal een aantal boekhandelaren zich op de parterre vestigen, terwijl de rest van het grote gebouw in gebruik zal worden genomen door de Stichting Utrechtse Openbare Bibliotheek. De gemeenteraad voteert in dezelfde zitting een krediet van ruim f 300.000,— voor woningverbetering in Oudwijk.
30. In Loenen aan de Vecht vliegt een bungalow in de lucht. Oorzaak: de eigenaar wil met een brandende lucifer zijn gehamsterde benzinevoorraad controleren. In Amerongen gaat het conferentieoord „De Bliscap” in vlammen op en in IJsselstein brandt een kapitale boerderij tot de grond toe af.

Jaarverslag 1973

Het jaar 1973 stond grotendeels in het teken van de viering van het 50-jarig jubileum van onze vereniging. Dat „Oud-Utrecht” gedurende haar bestaan een belangrijke plaats is gaan innemen in het leven van de stad en ook door het gemeentebestuur als een waardevol element in de stedelijke samenleving wordt gezien vond haar uitdrukking in het feit, dat B. en W. onze leden een ontvangst aanboden in de stijlkamers van het Centraal Museum op 9 maart ter herdenking van het feit, dat 50 jaar geleden op initiatief van de toenmalige burgemeester dr. J. P. Fockema Andreae de Vereniging Oud-Utrecht werd opgericht. Deze drukbezochte bijeenkomst vormde de opening van een reeks feestelijkheden, die over het gehele jaar was verspreid. De feestelijke ledenvergadering op 20 maart in het Spoorwegmuseum zal, met ruim 220 deelnemers, wel de drukst bezochte zijn geweest uit de geschiedenis van de vereniging. De „luchthartige causerie” van de heer C. A. Schilp en de vertoning van de historische film over Utrecht van Jos Stelling alsmede de klankbeelden „impressies uit de jaren dertig” vormden hoogtepunten op deze gedenkwaardige avond. Een vliegtocht boven de provincie Utrecht op 23 juni, voerde 44 leden het luchtruim in, die zo de gelegenheid kregen vele mooie objecten in de stad en provincie ook eens vanuit een andere hoek te bekijken. De boottocht langs de Vecht op 8 september, die een gehele dag in beslag nam was geheel volgeboekt, de vele teleurgestelden werden getroost met het vooruitzicht op een herhaling in het voorjaar van 1974. Met de najaarsvergadering op 8 november die plaatsvond in de Senaatszaal van de Universiteit en werd opgeluisterd door een boeiende lezing over prof. Donders door ons bestuurslid dr. P. H. Kylstra, die tevens „zijn” Universiteitsmuseum voor de leden ter bezichtiging openstelde, werden de feestelijkheden op waardige wijze besloten. Tussen deze hoogtepunten door konden de leden nog een lezing bijwonen van drs. T. J. Hoekstra met rondleiding over de tentoonstelling Middeleeuws aardewerk op 3 april in het Centraal Museum; op 14 april vond een herhaling plaats van een bezoek aan de Domtoren in het najaar van 1972, op 12 mei ging het naar Den Bosch toe met een bezoek aan de Sint Janskathedraal en het vlakbij gelegen stadshuis, gevolgd door een Brabantse koffietafel met tot besluit de bezichtiging van het ultra-moderne provinciehuis. Op 13 november vond ook nog een rondleiding plaats over de tentoonstelling Zocher in het Gemeentelijk Archief. Al met al een indrukwekkend programma, waarmee de excursie-

commissie een waardige bijdrage leverde aan de viering van het jubileumjaar. De publiciteit, die uitging van al deze activiteiten en de wervingslust van enkele van onze leden waren er zeker mede oorzaak van dat het ledental wederom een aanzienlijke stijging te zien gaf: in augustus werd het aantal van 1500 bereikt. Ondanks een grondige sanering van de bestaande ledenlijsten rond de jaarwisseling, waarbij het bestuur in een aantal gevallen wegens wanbetaling tot royement moest overgaan, is het totale ledenbestand op het moment van uitbrenging van dit verslag in de buurt van de 1550 gekomen. Een mooi resultaat, dat echter aanzet tot meer: het bestuur deed in het maandblad een beroep op de leden op dit punt werkzaam te blijven met de leuze: op naar de 2000!

Zoals uit het financieel jaarverslag over 1973 blijkt, kwam de Vereniging in 1973 uit de geldzorgen, en wel voornamelijk door een gift van f 10.000,—, maar ook door het optrekken van de minimum-contributie, door vrijwillige verhoging daarvan door vele leden en door de ingevoerde bezuinigingen. Zorgelijk blijft de situatie t.a.v. de voortgaande stijging van de drukkosten van Maandblad en Jaarboek, die nauwlettend in het oog gehouden wordt. Een gift van f 6000,— door het leesgezelschap „Van allerlei slag” tijdens de najaarsledenvergadering vormde een waardige afsluiting, zowel van het bestaan van dit gezelschap als van de financiën der Vereniging in dit jubileumjaar.

In het najaar van 1973 overleed plotseling ons lid en oud-redacteur van het maandblad de heer H. de Jong; in het januarinumnummer 1974 werd hij herdacht door de heer Van Campen, die in herinnering bracht dat deze bekwame redacteur gedurende veertien jaar ons maandblad heeft geleid; zijn standvastige houding inzake de destijds zeer omstreden singeldemping was oorzaak van het neerleggen van zijn redacteurschap, waarvoor het bestuur overigens het volste respect had.

In het maandblad van februari 1974 werd een heugelijk feit onder de aandacht gebracht, n.l. de tachtigste verjaardag van ons lid architect ir. P. H. N. Briët, die de doelstellingen van Oud-Utrecht met hart en ziel gediend heeft en nog dient.

Het Jaarboek verscheen in december in de gedaante van een jubileumuitgave met als ondertitel „50 jaar Oud-Utrecht”. In deze bundel werd het culturele leven van de afgelopen vijftig jaar in verschillende artikelen behandeld. Door enkele financiële giften was het mogelijk geworden dat het jaarboek in deze vorm kon verschijnen. Op initiatief van een drietal actieve leden werd door een dertigtal behulpzame Oud-Utrechters de bezorging grotendeels buiten bezwaar van de kas uitgevoerd, wat een aanzienlijke besparing opleverde.

Het Maandblad, van begin 1973 af onder redactie van mej. L. van Tongerloo en de heer H. Snejder als opvolger van de heer Kieboom, bood een afwisselende reeks artikelen en boekbeschrijvingen over stad en provincie. Ook de verlevendigde opmaak zorgde voor een boeiende verschijningsvorm. Met het oog op de financiële omstandigheden verschenen de nummers juni/juli en augustus/september gecombineerd, waardoor het aantal van 12 op 10 was teruggebracht. Een nieuwtje was een gesubsidieerde bijdrage van het

Utrechts Monumentenfonds over het Hoogt waarmee het juninummer zonder belasting van onze financiën werd uitgebreid; gedacht wordt over de mogelijkheid deze vorm van gesubsidieerde uitbreiding te continueren, waarmee zowel het Monumentenfonds als onze vereniging gebaat zijn.

De samenstelling van het bestuur onderging enkele ingrijpende wijzigingen: de voorzitter prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll moest wegens drukke werkzaamheden, verbonden aan zijn hoogleraarschap in Delft helaas de voorzittershamer neerleggen; de heer A. H. R. Hoogezand, reeds enkele jaren bestuurslid en als zodanig herkozen, verklaarde zich bereid dit veeleisen de ambt op zich te nemen. Het eveneens voor periodieke aftreding in aanmerking komende lid mej. L. van Tongerlo werd herkozen. Als nieuw bestuurslid werd verwelkomd de heer drs. H. L. P. Leeuwenberg, chartermeester aan het Rijksarchief, die in september zo bereidwillig was het tijdelijk door mevr. E. L. S. Offringa-Boom waargenomen secretarisschap op zich te nemen. Tijdens de najaarsvergadering trad af onze penningmeester de heer v. d. Laan, wiens zware functie werd overgenomen door de heer D. A. Belderbos.

Ook in dit jaar was de waakzaamheid van Oud-Utrecht ten aanzien van de bedreiging van stadsschoon en andere culturele verworvenheden groot: met succes werd bezwaar aangetekend tegen het voornemen van de gemeente Nieuwegein om, bij samenvoeging van de gemeenten de aloude namen Jutphaas en Vreeswijk te schrappen; de renovering van de Weerdbrug werd met gedeeltelijk succes bij B. en W. onder de aandacht gebracht; actief werd deelgenomen aan de activiteiten van de werkgroep „Behoud de Panden de Utrecht”; bezwaar werd aangetekend bij de Rijksuniversiteit te Utrecht tegen de voorgenomen sloop van het huis Sandwijck; geprotesteerd werd tegen overhaaste sloop van gedeelten van oude bouwwerken bij verbouwingswerkzaamheden in het NV-Huis complex (waarbij helaas de strekking van de brief aan B. en W. verkeerd in de pers werd weergegeven); geprotesteerd werd ook tegen de voorziene overschrijding van de rooilijn aan de St. Jacobstraat bij de bouw van een nieuw Bijenkorfgebouw; gepleit werd voor een passende bestemming voor het landhuis Oud-Amelisweerd.

Voorts is een aanvang gemaakt met de voorbereiding voor en deelneming aan het Europese Monumentenjaar '75, waarbij onze vereniging het in dit jubileumjaar geformuleerde voornemen tot grotere samenwerking met de zusterverenigingen in de provincie in daden wil omzetten.

Deze verschuiving van een zuiver contemplatieve naar een meer actieve benadering van het verleden, die de laatste jaren merkbaar is geworden, maakt een statutenwijziging in de nabije toekomst noodzakelijk. Voorstellen in deze zin zullen zo mogelijk nog najaar 1974 aan de ledenvergadering worden voorgelegd.

Alles bij elkaar genomen een zeer actief en levendig verenigingsjaar, waarin een veelbelovende aanzet is te signaleren voor een nieuwe, en naar het zich laat aanzien, bloeiende periode in de geschiedenis van de vereniging Oud-Utrecht.

de secretaris,
H. L. P. Leeuwenberg

Naamlijst der leden

- Beschermvrouwe:* Hare Majesteit de Koningin.
- Ere-voorzitter:* De Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht mr. P. J. Verdam.
- Ere-leden:* W. Stoker.
Ir. J. D. M. Bardet.
Mr. J. W. C. van Campen.
- Bestuur:*
- Voorzitter:* A. H. R. Hoogezand, Zandpad 87, Breukelen. Tel. 03462 - 23 62.
- Secretaris:* Drs. H. L. P. Leeuwenberg, p/a Rijksarchief, Alex. Numankade 201. Utrecht. Tel. 71 00 44.
- 2e Secretaris:* G. J. Röhner, p/a Gemeentelijk Archief, Alex. Numankade 199, Utrecht. Tel. 71 18 14.
- Penningmeester:* D. A. Belderbos, Kr. Nieuwegracht 19, Utrecht Tel. 31 23 18 (postrek. no. 575520 t.n.v. Penningmeester Oud-Utrecht).
- W. Uittenbogaard, Prof. Titus Brandsmalaan 17, Vleuten.
Tel. 03407 - 19 86.
Mevr. E. L. S. Offringa-Boom, Karel Doormanlaan 204, Utrecht.
Tel. 71 22 35.
Mej. drs. L. van Tongeloo, Euterpedreef 52, Utrecht.
Tel. 71 72 26.
F. Kipp, Nieuwegracht 181, Utrecht. Tel. 31 53 32.
Dr. P. H. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71, Utrecht.
Tel. 51 29 40.
Mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen, Breitnerlaan 16, Utrecht.
Tel. 51 09 97.
Mevr. drs. B. E. Buys-de Geus, v. d. Leelaan 15, Doorn.
Tel. 03430 - 45 09.
Mevr. S. Hooykaas-v. d. Berg, v. Goyenlaan 2, Bilthoven.
Tel. 78 63 46.
- Red. Jaarboek:* Dr. J. E. A. L. Struick, Stolberglaan 25, Utrecht, tel. 51 64 88.
- Red. Maandblad:* H. Sneijder, Oasedreef 2, Utrecht, tel. 61 60 91.
- Adminitratrice:* Mevr. M. Uittenbogaard-van Terwisga, Prof. Titus Brandsmalaan 17, Vleuten, tel. 03407 - 19 86.
- Beginstigers:* Jhr. P. H. A. Martini Buys te Rotterdam.
De gemeente Utrecht.

P. Aantjes, Utrecht
 Aartsbisshoppelijk Museum, Utrecht
 S. H. Achterop, Amersfoort
 Mevr. J. A. Acket-van Riemsdijk,
 Utrecht
 Mevr. C. Adelaar, Utrecht
 Mevr. I. Adriaans, Culemborg
 E. L. Ahlrichs, Utrecht
 J. Albersen, Utrecht
 Mevr. J. H. Alberts-Oots, Utrecht
 Mgr. dr. B. J. Alfrink, Utrecht
 Algemene Bank Nederland, Utrecht
 Mevr. A. S. Ali Cohen-Vos, Utrecht
 Jvr. J. J. G. Altling von Geusau-
 v. d. Sluijs Veer, W. b. Duurstede
 Ambachtschool, Utrecht
 J. W. M. Ambaum, Utrecht
 A. van Amerongen, Utrecht
 H. P. F. van Amerongen, Amstelveen
 Amersfoortse Courant, Amersfoort
 N.V. Amev, Utrecht
 W. K. H. Anten, Utrecht
 R. Apell, Utrecht
 A. W. F. C. Appelman, Zeist
 Mej. mr. M. B. Appelman, Utrecht
 G. J. Appels-Broere, Driebergen
 Mevr. F. P. Appels-Kraal, Driebergen
 Archeologisch Instituut Rijks-
 universiteit, Utrecht

Archief:

gemeente archief, Amersfoort
 gemeente archief, Amsterdam
 gemeente archief, Delft
 gemeente archief, Rotterdam
 gemeente archief, Utrecht
 rijksarchief in Gelderland, Arnhem
 rijksarchief Den Haag
 rijksarchief Utrecht

Mevr. J. van Arkel, Jutphaas
 Ir. J. B. baron van Asbeck, Driebergen
 Mevr. I. van Asch van Eijck-Insinger,
 Rhenen
 Jhr. mr. Th. M. van Ach van Wijck,
 Zeist
 Mej. M. A. Asselberghs, Utrecht
 Mej. W. Assink, Utrecht
 Mr. A. J. H. Athmer, Utrecht
 A. Augustinus, Utrecht

J. van Baak, Utrecht
 Mevr. M. G. van Baak-v. d. Lee
 Harmelen
 A. A. de Baar, Utrecht

G. van Baaren, Utrecht
 H. D. Baars, Velp
 C. A. Baart de la Faille, Utrecht
 Ir. F. J. Backer, Bunnik
 Jhr. J. A. F. Backer, Overlangbroek
 Prof. O. Backer Dirks, Bilthoven
 Mej. A. Bakker
 D. Bakkes, De Bilt
 Mej. F. W. Barbé, Utrecht
 Ir. J. D. M. Bardet, Utrecht (erelid)
 J. P. Barentsen, Utrecht
 J. C. Barnard, Utrecht
 A. F. Barnhoorn, Utrecht
 G. J. Bastiaan, Maarssen
 Mevr. A. M. Beauchampet-Lorwa,
 Egmond aan Zee
 Jhr. W. H. de Beaufort, Maarn
 H. E. Becherer, Utrecht
 R. M. A. Bedaux, Utrecht
 A. W. J. van Beeck Calkoen, Utrecht
 Mevr. G. Th. van Beeck Kalkoen
 Maartensdijk
 G. H. Bekkering, Utrecht
 D. A. Belderbos, Utrecht
 Frank Belderbos, Utrecht
 Mr. dr. J. Belonje, Alkmaar
 Mr. P. J. W. Beltjes, Arnhem
 W. J. Bemmer, Utrecht
 C. F. Bennink Bolt, Woerden
 Mr. S. P. Baron Bentinck, Soest
 Mevr. J. A. Berdenis van Berlecom-
 Bunte, Bilthoven
 Drs. D. A. Berents, Utrecht
 W. C. A. ten Berg, Utrecht
 A. van de Berg, Utrecht
 B. O. van de Berg, Maarssen
 G. J. M. v. d. Berg, Utrecht
 Mevr. dr. H. A. v. d. Berg-Noë, Utrecht
 Mej. drs. H. M. van den Berg, Utrecht
 J. van den Berg, Utrecht
 M. van den Berg, Houten
 Mevr. A. v. de Berg-v. d. Tempel,
 Utrecht
 C. J. A. M. Bergé, Utrecht
 P. H. Berger, Utrecht
 A. J. van den Bergh, Utrecht
 H. F. A. M. van Berkel, Leusden
 Drs. L. Berk, De Bilt
 K. van Berkel, Utrecht
 Mej. T. M. Berlage, Utrecht
 Mr. A. M. G. Bernard, Utrecht
 Drs. A. Bertoen, Bilthoven
 Mej. J. A. Bertoen, Utrecht
 Mevr. E. M. Besier-Sloet van Marxveld,
 Utrecht
 H. P. D. Beulens, Groenekan
 J. W. in de Betouw, Utrecht

A. A. Beukema, Utrecht
 Dr. H. M. Beumer, Utrecht
 H. J. E. van Beuningen, Langbroek
 Mevr. M. T. C. van Beurden-Moerer,
 Utrecht
 B. C. van Beusekom, Den Haag
 W. van Beusekom, Utrecht
 E. Beyaert, Utrecht
 Mej. L. Beyaert, Utrecht
 Mej. L. Beijers, Utrecht
 F. van Beynum, Utrecht
 Mej. P. C. Bezemer, Utrecht

Bibliotheken:

Arnhem; Bibliotheek
 Amersfoort; Bibl. Kruissherenklooster;
 Amersfoort; Ver. openb. bibliotheek
 De Bilt; openb. bibliotheek
 De Bilt/Bilthoven; openb. bibliotheek
 Bunnik; openb. bibliotheek
 Deventer; Atheneum bibliotheek
 Den Haag; Kon. bibliotheek
 Den Haag; openb. bibliotheek
 Jutphaas; openb. bibliotheek
 Leiden; Bibl. Mij. der Ned. Letterk.
 De Meern; openb. bibliotheek
 Soest; openb. bibliotheek
 IJsselstein; openb. bibl. Het Goede
 Boek
 Utrecht; bibliotheek Rijksuniversiteit
 Utrecht; *Stichting openb. bibliotheken:*
 Openb. bibl. Voetiusstraat 2;
 Openb. bibl. Nieuwe Gracht 30;
 Openb. bibl. fil. 't Goylaan 90;
 Openb. bibl. fil. Smaragdplein 252;
 Openb. bibl. fil. Bernadottelaan 3;
 Openb. bibl. fil. Kanaalstraat 199a;
 Openb. bibl. fil. M. v. Hongarijdr. 164;
 Openb. bibl. fil. Vader Rijndreef 84;
 Openb. bibl. fil. Park Oog in Al 1a;
 Openb. bibl. fil. van Ingenhousstr. 8;
 Openb. bibl. fil. Burg. Norbruislaan 1;
 Openb. bibl. fil. A'damsestraatweg 540;
 Vleuten; Openb. bibl. Hindersteinl. 25
 Woudenberg; Openb. bibl.

Biegelaar en Jansen, Grafische
 Kunstnr. Utrecht
 Mr. K. S. Bieger, Bilthoven
 J. H. A. Biekart, Utrecht
 C. L. Bilars, Utrecht
 Mr. J. van Binsbergen, Bilthoven
 Mevr. D. Biró-Das, Utrecht
 Mevr. J. F. Bisschop
 W. M. Bitter, Utrecht
 A. Blankert, Den Haag
 W. R. Blankert, Utrecht

Mevr. drs. B. E. P. Bleecker-Eeuwens,
 De Bilt
 Ir. W. P. van den Blink, Utrecht
 Mr. E. Bloembergen, Bilthoven
 A. H. Bloemsma, Haaften
 Dr. D. P. Blok, Amsterdam
 Mr. A. Blom, Utrecht
 D. Blom, Utrecht
 Ir. R. J. Boddé, Zeist
 W. Boddé, Utrecht
 Drs. A. van Boecop, Utrecht
 J. H. Boele, Utrecht
 D. E. L. de Boer, Utrecht
 J. G. de Boer, Bosch en Duin
 J. Boerdam, Utrecht
 M. Boerdam, Gramsbergen
 J. Ch. Barones van Boetzelaar, Zeist
 R. W. C. Baron van Boetzelaar,
 Laren (NH)
 P. H. Boogaard, De Meern
 L. D. Bogerd, Utrecht
 F. Bogers, Utrecht
 K. van Boggelen, Utrecht
 Mr. J. P. Bol, Bosch en Duin
 N. E. Bol, Arnhem
 Mevr. J. M. Bolkenstein-Kraft, Utrecht
 Drs. J. B. J. Bollerman, Rotterdam
 J. F. C. Bolwerk, Utrecht
 J. H. Bomer, Utrecht
 Bond Heemschut, Amsterdam
 J. P. W. Bongaardt, Maarn
 Mevr. S. de Bont-de Vries, Utrecht
 E. P. Boode, Utrecht
 Apoth. Boogaardt, Utrecht
 Mevr. H. Boogman-Wesselo, Utrecht
 Ir. H. J. Boon, Utrecht
 J. G. M. Boon, Lopik
 Mevr. G. Boon-Vroegop, Utrecht
 Dr. W. J. de Boone, Amersfoort
 M. M. S. Boot, Utrecht
 Mevr. drs. E. P. de Booy, Bilthoven
 H. D. Borgers, Oostburg
 J. W. Borgers, Utrecht
 A. Borgstein, Utrecht
 C. J. Borleffs, Utrecht
 Mevr. V. Borrias-v. Tongeren, Utrecht
 W. H. Borst, Apeldoorn
 Mevr. G. J. Borst-de Breuk, Utrecht
 Chris Bos, Utrecht
 W. S. Bos, Utrecht
 Mej. ir. A. E. M. Bosch, Den Haag
 J. F. H. Bosch, Bilthoven
 Mevr. E. Bosch-v. d. Kolk, Amersfoort
 Jhr. drs. A. M. Gh. Bosch v. Drakenstein,
 Utrecht
 Jhr. mr. L. H. N. F. M. v. Bosch Ridder
 van Rosenthal, Rhenen

Ir. G. Boschloo, Utrecht
 Mej. L. W. Bosman, IJsselstein
 D. D. Bosscher, De Bilt
 P. C. Bosselaar, Utrecht
 J. P. W. Bostelaar, Utrecht
 D. G. Boswijk, Utrecht
 Els de Bouter, Groenekan
 Mej. J. M. Boutier, Utrecht
 Dr. D. P. R. A. Bouvy, Bussum
 A. J. Braak, Utrecht
 A. J. Braak, Driebergen
 Mej. Drs. J. Braam, Ommen
 M. Braam, Utrecht
 J. Braat, Utrecht
 Mr. Ph. M. de Brabander, Utrecht
 C. van den Braber, Utrecht
 F. S. L. Bracht, Utrecht
 W. H. Brakkee, Utrecht
 Mevr. J. Brandt-v. d. Veer, Utrecht
 J. D. Branger, Bilthoven
 Mr. A. J. Bransen, Utrecht
 Dr. A. H. Bredero, Dongen
 Bredero's Bouwbedrijven, Utrecht
 Mr. J. J. Bredius, Aerdenhout
 Drs. P. den Breejen, Utrecht
 J. P. Briedé, Maarn
 Ir. P. H. N. Briët, Hilversum
 A. v. d. Brink, Bilthoven
 G. Brinkhuis, Utrecht
 J. A. Brinkhuis, Zeist
 Mevr. A. M. G. den Broeder, Utrecht
 J. E. v. d. Broek, Utrecht
 H. J. Broekman, Utrecht
 J. M. Broekman, Utrecht
 Mevr. H. Brom-Fischer
 J. Broos, Nieuwegein
 Mej. C. C. Brouwer, De Bilt
 M. G. Brouwer, Utrecht
 Mej. H. Brouwer Nijhoff, Utrecht
 Dr. G. de Bruin, Utrecht
 Mr. M. G. de Bruin, Zeist
 Mevr. L. H. de Bruin-Tapperman,
 Utrecht
 G. J. R. Bruinsma, Utrecht
 J. Bruinvels, Bilthoven
 Prof. dr. V. Brümmer, Bilthoven
 B. de Bruin, Schoonhoven
 Mevr. F. F. de Bruyn-v. Slooten,
 Utrecht
 Mevr. W. G. de Bruyn-Wachter,
 Utrecht
 W. K. de Bruijn, Utrecht
 P. W. Buisman, Utrecht
 A. Buitenhuis, Utrecht
 Mevr. Buitenweg-Mourits, De Meern
 Mevr. A. W. van de Bunt,
 Wageningen
 Dr. A. P. J. van der Burg, Rijswijk
 J. H. van der Burg jr., Utrecht
 Burgem. en Wethouders Gemeente
 Utrecht
 B. Burger, Utrecht
 Ir. H. Burger, Utrecht
 Mevr. E. Busink-Scharis, Jutphaas
 Mevr. B. E. Buys-de Geus, Doorn
 E. Buysman, Utrecht
 Dr. M. P. van Buijtenen, Utrecht
 Mej. dr. E. A. C. Buyze, Utrecht
 T. T. M. H. Bijleveld, Rhenen
 H. Bijlsma, Utrecht
 Drs. G. J. van Campen, Malden (Gld)
 Mr. J. W. C. van Campen, Utrecht
 (erelid)
 Mevr. W. S. Capetti-Veenendaal,
 Utrecht
 Mr. J. Caro, Bilthoven
 Ir. E. D. Cartier van Dissel, Laren
 C. J. Casteleijn, Utrecht
 Centraal Museum, Utrecht
 Mr. F. J. M. Cerutti, Heythuysen (L)
 J. Chouffour, Utrecht
 Mevr. dr. J. G. van Cittert-Eymers,
 Utrecht
 J. Clay, Culemborg
 J. van Cleef, Utrecht
 Mej. S. Cohen, Utrecht
 Mevr. J. M. Colenbrander-Donkers,
 Utrecht
 H. J. A. Collette, Utrecht
 Commanderie de Kloosterhoeve,
 Harmelen
 Commissie Modernisering Leerplan
 Geschiedenis Bloemendaal
 A. G. Cool, IJsselstein
 D. J. de Coole van Stroe, Zeist
 Mej. A. C. Coolsma, Utrecht
 C. J. Cornet, Utrecht
 C. T. van Craaikamp, Utrecht
 W. F. Cramer, Utrecht
 Crediet- en Effectenbank, Utrecht
 O. J. Crommelin, Utrecht
 Ir. J. L. A. Cuperus, Huis ter Heide
 P. van Daal, Utrecht
 G. A. den Daas, Utrecht
 Dr. G. J. W. van Dam, Zeist
 Ir. H. Dam, Utrecht
 Mej. C. J. Dambrink, Utrecht
 Mr. P. H. Damsté, Utrecht
 J. Das, Bilthoven
 J. Das, Vorden
 F. D. I. Deana, Utrecht
 A. Dekker, Jutphaas

A. M. M. Dekker, Utrecht
 Drs. W. H. J. Dekker, Utrecht
 E. J. Demoed, Amersfoort
 Mr. W. H. J. Derks, Bosch en Duin
 A. A. D. Derksen, Groenekan
 Mej. J. Desplanque, Utrecht
 Detam, Utrecht
 C. A. van Deventer, Utrecht
 Mej. C. M. van Deventer, Drachten
 Dienst v. Openbare Werken, Utrecht
 C. van Dieren v. Karstbergen, Utrecht
 G. H. van Diest, Nuenen
 H. W. van Diest, Utrecht
 C. N. Dieters, Utrecht
 Drs. H. J. D. Dieters, Utrecht
 G. L. A. Dikkers, Zeist
 Directeur Repertoire d'art et
 d'Archéologie, Parijs
 Mr. F. Doelman, Utrecht
 G. C. van Doesburg, Utrecht
 M. H. H. Doesburg, IJsselstein
 Mej. P. J. A. ten Doesschate, Zeist
 H. van Dokkum, Utrecht
 Mevr. C. H. Donker-v. Ollefen, Bussum
 P. Dons, De Bilt
 C. H. v. Donselaar, De Bilt
 W. H. Doorman, Utrecht
 G. C. van Dorp, Zeist
 M. Dorrestein, Utrecht
 T. Dorrestein, Utrecht
 D. S. v. Dorsser Keus, Utrecht
 J. A. Dortmund, Bilthoven
 Mr. F. A. Doude van Troostwijk,
 Bussum
 J. Draak, Utrecht
 J. E. C. Drabbe, Utrecht
 J. G. Drewes, Utrecht
 F. L. Driessen, Utrecht
 J. v. d. Drift, Utrecht
 Mej. C. Drok, Utrecht
 B. Droste, Utrecht
 Drukkerij van Rossum, Utrecht
 Drukkerij de Boer-Cuperus, Utrecht
 J. A. Dubois, Utrecht
 Mevr. M. G. B. Duitemeyer-Meffort,
 Utrecht
 J. F. G. Dur, Utrecht
 Zr. E. M. F. van Duren, Utrecht
 Mevr. E. P. Duvekot-de Lint, Doorn
 Prof. J. A. C. Duyzings, Badhoevedorp
 C. van Dijk, Utrecht
 Mej. J. J. van Dijk, Utrecht
 P. van Dijk, Utrecht
 Th. van Dijk, Utrecht
 Mej. M. J. A. van Dijk v. Altena,
 Wijk bij Duurstede
 Mevr. T. v. Dijk-Doorenbal, De Meern

Mevr. M. van Dijk-de Vroede,
 Noordwijk
 Mr. G. H. C. van Dijken, Utrecht
 Prof. dr. J. H. Dijkhuis, Utrecht
 Mr. L. A. Dijksman, Utrecht
 S. Dijkstra, Utrecht
 F. H. Ebell, Utrecht
 Drs. H. van Eck, Giessendam
 Mr. W. Th. D. A. van Eck, Voorburg
 W. A. van Ede, Veenendaal
 Mevr. G. J. Eekhoff-Blits, Utrecht
 G. J. Eggink, Utrecht
 H. J. Ehrenfeld, Utrecht
 Mej. G. W. van Ekeris, Utrecht
 Dr. P. F. Elbers, Tuil
 A. Elderson, Utrecht
 J. Elsenaar, Utrecht
 Mej. N. Elsenaar, Utrecht
 Fa. G. van der Elst, Scherpenzeel
 Mr. P. v. d. Elst, Utrecht
 J. D. A. van Embden, Utrecht
 Mr. P. J. Emmelot, Utrecht
 P. W. Emmelot, Utrecht
 G. H. van Empel, Utrecht
 H. Endlich, Haarlem
 Ds. C. M. van Endt, Utrecht
 Prof. dr. P. M. Endt, De Bilt
 Mr. H. W. Engelbrecht, Utrecht
 L. B. Engelen, Utrecht
 A. A. Engelman, Utrecht
 A. J. Engelsman, Utrecht
 G. C. den Engelsman, Nieuwegein
 A. Enklaar, Utrecht
 Ir. F. E. D. Enschedé, Den Haag
 Mej. M. A. H. van Es, Den Haag
 Mevr. N. van Es-Floor, Utrecht
 G. J. van Esch, De Bilt
 H. van Essen, Utrecht
 Mr. dr. H. J. Ewoudt Vermeulen,
 Utrecht
 Mevr. Chr. van Eyseren-Broer, Utrecht
 G. J. Th. Eyzenbach, Utrecht

B. Faasse, Utrecht
 F. P. R. Falet, Culemborg
 Mevr. F. van der Feen de Lille-Voet
 van Vormizeele, Utrecht
 Mevr. N. C. ten Feld-Kercher, Utrecht
 J. Felderhof, Den Haag
 Mevr. W. J. Feikema-Bout, Utrecht
 H. Ferwerda, Maarn
 A. P. M. Festen, Utrecht
 Mevr. M. M. v. Feye, Utrecht
 Mevr. A. Figee-Alta, Zeist
 I. A. S. Fischer, Amerongen
 Mr. A. P. J. Fortuin, Utrecht

Mej. M. J. Francken, Huizen
 Drs. F. P. M. Francissen, Maarn
 Mr. A. M. Fransen, Harmelen
 Prof. dr. M. Freudenthal, Utrecht
 K. A. Frowijn, Culemborg
 Mej. J. Fukkink

 Mevr. S. v. d. Gaast-Bakker Schut,
 Utrecht
 Mevr. A. H. L. Gadella-Hornix, Utrecht
 Mevr. E. van Galen, Utrecht
 Mr. J. van Galen Last, Doorn
 P. van Geelen, Utrecht
 Jhr. mr. L. E. de Geer v. Oudegein,
 Jutphaas
 Mgr. dr. J. Geerdinck, Utrecht
 Mej. F. Geerlofs, Utrecht
 Prof. dr. J. G. v. Gelder, Utrecht
 Gemeente Kockengen
 Gemeente Montfoort
 Gemeente Mijdrecht
 Gemeente Veenendaal
 Gemeente Wijk bij Duurstede
 Gemeente Politie, Utrecht
 GEVU, Utrecht
 Genealogie; Centraal Bureau v.,
 Den Haag
 Genealogical Society, Salt Lake City
 A. van Gent, Bergschenhoek
 H. Gerearts, Utrecht
 E. M. G. Gerards, Montfoort
 Ir. P. Gerbranda, Utrecht
 Mevr. E. S. v. Geuns-Ingen Housz,
 Utrecht
 Sjoerd van Geuns, Utrecht
 L. W. H. de Geus, Linschoten
 Mevr. A. de Geus-Schuurman, Utrecht
 Mevr. M. A. C. de Geus-Viëtor,
 Bilthoven
 W. Th. Geveke, De Bilt
 Ds. B. van Ginkel, Utrecht
 J. Godschalk, R'dam-Ommoord
 S. A. Goedegebuure, Utrecht
 M. Goedhart, Utrecht
 Mevr. A. Goedvree-v. Heesbeen,
 Utrecht
 J. C. B. Goemans, Zeist
 Dr. A. B. v. Gool, Utrecht
 J. v. Goors, Bilthoven
 Mej. dr. M. K. E. Gottschalk,
 Amsterdam
 A. C. de Graaf, Utrecht
 M. J. de Graaff, Utrecht
 A. Graafhuis, Utrecht
 E. Graafstal Paasche, Vleuten
 Mej. W. W. H. Graner, Utrecht
 N.V. Schildersbedr. Ph. J. Greep, Utrecht

 Ph. J. Greep, Bilthoven
 Directeur St. Gregoriushuis, Utrecht
 Mej. H. C. Gremée, Utrecht
 H. W. Gresnigt, Utrecht
 N. A. J. Gresnigt, Bilthoven
 A. Greve, Utrecht
 Jac. L. Griep, Utrecht
 H. A. v. d. Grind, Houten
 L. M. J. A. v. d. Grinten, Utrecht
 F. A. Groen, Doorn
 Mr. W. Ch. Groen, Utrecht
 J. H. Groenen, Utrecht
 Mej. D. Groeneveld, Utrecht
 G. Groeneveld, Utrecht
 H. P. Groeneveld, Wijk bij Duurstede
 J. Groeneveld, Utrecht
 Mevr. J. M. Groeneweg-Papavoine,
 Amsterdam
 G. J. van Groningen, Utrecht
 A. de Groot, Utrecht
 Mr. A. W. J. de Groot, Utrecht
 Ir. C. de Groot, Utrecht
 C. P. de Groot, Utrecht
 G. de Groot, Maastricht
 Mej. P. de Groot, Utrecht
 Mevr. T. C. G. de Groot-Haanschoten,
 Hilversum
 Mej. E. M. Grootegoed, Utrecht
 W. J. v. d. Groothveen, Hoogland
 Dr. D. Grosheide, Utrecht
 Th. C. Gruter, Holl. Rading
 C. D. Grijns, Utrecht
 C. P. Gülcher, Maartensdijk
 H. L. Gumbert, Utrecht
 Th. H. van der Gun, Aduard
 J. M. Gunneman, Utrecht

 P. J. F. C. de Haan, Utrecht
 J. van der Haar, Utrecht
 Mevr. E. S. de Haas-Tuymelaar, Utrecht
 A. Haazevoet, Utrecht
 R. W. Haentjes Dekker, Utrecht
 Prof. dr. C. B. v. Haeringen, Utrecht
 Mej. M. Hageman, Utrecht
 Mevr. L. Hagens-Groosman, Utrecht
 H. F. v. Hallem, Utrecht
 A. J. Hallebeek, Driebergen
 P. Hallebeek, Utrecht
 Mevr. C. L. R. Hallewas-Falger, De Bilt
 J. N. Halverhout, Utrecht
 Mevr. H. W. E. Hamel-Visser, Utrecht
 Mej. M. Hardebol, De Bilt
 H. W. v. Hardeveld, Utrecht
 L. H. Haring, Zoetermeer
 Drs. J. Harms, Maartensdijk
 M. P. H. Harmsen, Linschoten
 B. v. Harn, Utrecht

K. L. M. Harsveld, Utrecht
 P. D. 't Hart, De Meern
 Mej. N. Harte, Bilthoven
 T. Harteveld, Utrecht
 J. R. den Hartog, Utrecht
 J. C. v. Hasselt, Breukeleveen
 W. A. M. Harzing, Driebergen
 Mr. G. P. Hauer, Utrecht
 Mej. M. T. H. Havekes, Utrecht
 Mevr. A. E. Haverkamp-v. Temmen,
 Malaga, Spanje
 Th. v. Hazel, A'dam-Oost
 J. L. Heeg, Utrecht
 Drs. P. van Hees, Utrecht
 Mej. mr. J. Hefting, Utrecht
 W. J. Hefting, Utrecht
 G. Heilema, Utrecht
 A. Heins, Utrecht
 B. J. Hekket, Hengelo
 J. Helder, Zeist
 A. C. Hellema, Montfoort
 J. M. Hellenberg Hubar, Utrecht
 L. Hempelman, Utrecht
 Mevr. M. L. C. Hendrickx-v. d. Avert,
 Amersfoort
 A. P. J. Hendriks, Utrecht
 Pastoor W. A. Hendriks, Warga
 Drs. J. J. S. v. Hengel-Tendeloo,
 Utrecht
 Mevr. A. J. M. Heniger Koenheim,
 Vianen
 H. Henrotte, Utrecht
 N. Hermans, Utrecht
 H. Herni, Nunspeet
 E. den Hertog, Utrecht
 Prof. dr. M. W. Heslinga, Bilthoven
 W. Hessel, Utrecht
 S. S. Hesselink, Houten
 S. Hesselink, Utrecht
 J. G. van Hessen, De Bilt
 Mej. W. Hessing, Utrecht
 E. Heupers, Soest
 H. van Heuven, Utrecht
 Mevr. M. W. Heyenger-Klomp,
 Amersfoort
 Th. F. den Heijer, Hilversum
 P. Heijmerink, Utrecht
 Aannemingsbedr. Heijmerink, Utrecht
 P. M. Heijmink Liesert, Schalkwijk
 Ir. G. J. T. Heyning, Doorn
 P. van Heyningen, Utrecht
 Dr. H. Heyster, Utrecht
 A. J. Hilbers, Utrecht
 C. Hilhorst, Hoogland
 J. G. Hilhorst, Soest
 Dr. J. W. Hingst, Zeist
 J. Th. M. van Hintum, Utrecht
 Historische Vereniging „Oud Renswou-
 de”, Renswoude
 Mevr. M. E. Hoejenbos-v. Kalken,
 Utrecht
 C. J. v. d. Hoek, Leersum
 Mej. B. Hoekstra, Utrecht
 Drs. T. J. Hoekstra, Bennekom
 Mevr. A. J. J. 't Hoen-Elsendoorn,
 Utrecht
 Mevr. G. A. Hoeneveld-Röhner,
 Rotterdam
 Mej. A. Hoestra, Utrecht
 Mej. drs. M. B. van der Hoeven, Zeist
 F. M. A. Hofhuis, Utrecht
 H. Hofsté, Utrecht
 Mej. C. J. Hofstee, Utrecht
 J. Hogendoorn, Utrecht
 A. Hogeweg, Utrecht
 H. Hol jr., Utrecht
 J. G. Hol, Utrecht
 Mr. H. Hollestelle, Utrecht
 Ben Holtkamp, Utrecht
 Mevr. N. Holtkamp-Vellinga, Utrecht
 Dr. A. H. Holtz, De Bilt
 Mej. B. v. Honstede, Zeist
 Jhr. F. F. Hooft Graafland, Utrecht
 Jhr. H. J. P. Hooft Graafland v.
 Schotervlieland, Zeist
 Jhr. mr. W. C. Hooft Graafland,
 Bilthoven
 Mr. Th. A. Hoog, Bilthoven
 H. v. d. Hoogen, Utrecht
 Mej. M. Hoogendoorn, Utrecht
 Mr. H. L. L. v. Hoogenhuyze, Zeist
 J. Hoogenraad, Bilthoven
 Drs. W. H. v. h. Hoogerhuijs, Utrecht
 Ir. T. van Hoogevest, Amersfoort
 A. H. R. Hoogezand, Breukelen
 Fa. J. R. Hoogezand, Utrecht
 R. A. Hoogland, Utrecht
 Dr. G. A. Hoogland, Arnhem
 H. J. Hoogland, Zeist
 Mevr. J. J. C. v. Hoorn-Groneman,
 Utrecht
 Mevr. S. Hooykaas-v. d. Berg,
 Bilthoven
 Th. Hopman, Nieuwkuyk
 Mevr. L. A. M. A. Hopman-
 van Weelderen, Utrecht
 Mej. J. E. v. d. Horst, Utrecht
 Mej. Th. M. Hougée, Utrecht
 J. W. v. d. Hout, Utrecht
 Mevr. Th. H. A. v. d. Hout, Jutphaas
 D. van Houten, Huizen
 Mej. dr. M. E. Houtzager, Utrecht
 Dr. J. Hovy, Amersfoort
 Prof. dr. F. W. N. Hugenholtz, Bilthoven

C. J. Hugging, Vlijmen
 D. van den Hul, Utrecht
 M. C. van 't Hullenaar
 Dr. A. van Hulzen, Utrecht
 E. M. Hupkes v. d. Elst, Amersfoort
 J. v. d. Hurk, Utrecht
 J. C. van den Hurk, Utrecht
 Mevr. C. A. v. d. Hurk-v. d. Bovenkamp,
 Driebergen
 U. F. Hylkema, Utrecht
 Prof. mr. L. J. Hijmans van den Bergh,
 Utrecht

Mevr. L. Icke Weber, Utrecht
 W. A. van Impelen, Utrecht
 Ir. A. M. v. Ingen, Jutphaas
 Intern. Instituut v. landaanwinning en
 cultuurtechniek, Wageningen
 Instituut voor Middeleeuwse Geschie-
 denis, Utrecht
 Instituut voor Prae- en Protohistorie,
 Amsterdam
 Instituut voor Rechtsgeschiedenis,
 Utrecht
 M. H. Ipenburg, Nijeveen
 Mevr. C. M. d'Isendoorn-Baartmans,
 Utrecht
 Mevr. M. v. Iterson-v. Soeren, Zeist
 Mr. D. H. C. Ittman, Utrecht

A. Jacobs, Utrecht
 Prof. mr. E. H. 's Jacob, Groningen
 J. Jacobs v. d. Hof, Leersum
 T. de Jager, Utrecht
 J. Jalvingh, Utrecht
 D. Jans, Utrecht
 C. Jansen, Warnsveld
 Eveline M. Jansen, Utrecht
 G. H. Jansen, Utrecht
 Prof. dr. Jac. Jansen, Utrecht
 Dr. Jac. Jansen jr., Utrecht
 J. B. L. Jansen, Utrecht
 Louis H. Jansen, Woudenberg
 Mevr. A. M. Jansen-Straatman, Utrecht
 Mevr. B. Jansen-Hessing, Utrecht
 Mevr. S. Jansma-Dwars, Utrecht
 H. L. Janssen, Utrecht
 J. C. Janssen, Utrecht
 Drs. J. W. Janssen, Lage Vuursche
 Mevr. A. M. Jaring-Fresen, Doorn
 Mevr. J. Jobse, Utrecht
 J. B. Jonasse, Eefde (Gld)
 Mej. A. de Jong, Vianen
 H. de Jong, Utrecht
 P. de Jong, Utrecht
 Mevr. M. J. de Jong-Suurmond, Utrecht

Mevr. J. C. Jongbloed-Gerritsen,
 Utrecht
 J. Jongenelen, Utrecht
 W. Jongerius, Utrecht
 Mr. H. A. de Jongh, Utrecht
 Dr. J. Jongh, Maarn
 Mevr. F. de Jong Swemer-Hettema,
 Utrecht
 Prof. dr. A. G. Jongkees, Annen, gem.
 Anloo
 Mevr. dr. M. F. Jongkees-Vos, Utrecht
 Zr. A. M. Jongma, Utrecht
 Ir. G. J. Jonker, Utrecht
 Mevr. A. M. E. Jonker-Verhoef, Utrecht
 Ir. H. G. Joosten, Gorinchem
 Mevr. A. C. Jordan-Breukink, Zeist
 J. Th. R. Jorna, Utrecht
 Ir. J. P. Josephus Jitta, Den Haag
 W. H. F. Jurgens, Doorn
 Mevr. M. Jurling-van Wijland, Nijkerk
 Fa. H. J. Jurriëns, Utrecht

H. J. P. G. Kaajan, Utrecht
 W. F. Kaldenberg, Amersfoort
 Drs. C. v. Kalveen, Amersfoort
 Mej. N. F. Kamerbeek, Utrecht
 Mevr. A. A. S. Kamerling-van Haersma
 Buma, Doorn
 Mevr. H. E. Kamerling-Lintner,
 Hilversum
 Mevr. T. v. d. Kamp-Lulofs, Utrecht
 H. A. Kampers, Utrecht
 Mr. dr. N. J. C. M. Kappeyne v. d.
 Coppello, Loenen aan de Vecht
 Dr. H. A. C. Kamphuysen, Utrecht
 C. Karres, Utrecht
 Kath. Scholengenschap v. meisjes,
 Utrecht
 H. F. Keetell, Amersfoort
 A. J. Keizer, Utrecht
 Th. Kelder, Utrecht
 A. P. F. M. Kemme, IJsselstein
 M. S. F. Kemp, Ried
 Prof. dr. G. Th. Kempe
 A. J. van Kempen, Bunnik
 H. F. Kemper, Utrecht
 R. M. Kemperink, Amersfoort
 Th. E. Kempers, Utrecht
 Prof. dr. G. J. M. v. d. Kerk, Utrecht
 H. H. W. Kernkamp, Utrecht
 Prof. dr. J. H. Kernkamp, Bilthoven
 J. Kerskes, Utrecht
 J. Kervezee, Utrecht
 P. van Kesteren, Utrecht
 Mr. F. C. J. Ketelaar, Rijswijk
 Mevr. Ch. H. Kettner-Bol, Utrecht
 Mr. G. Keunig, Amsterdam

Ir. J. S. Keyser, Bilthoven
 B. Kieboom, Utrecht
 Mevr. mr. D. Kieboom-Jansen, Pijnacker
 Drs. C. J. Kievit, Poortugaal
 A. F. E. Kipp, Utrecht
 J. B. A. Kipp, Amsterdam
 Dr. P. J. Kipp, Utrecht
 F. Kist, Utrecht
 H. W. M. J. Kits Nieuwenkamp, Doorn
 A. A. Klarenbeek, Utrecht
 P. J. van Kleinwee, Utrecht
 Mevr. F. Klop-Veenstra, Utrecht
 Ds. W. Tj. Klumper, Utrecht
 P. Kluyver, Groenekan (Dpl. Ing.)
 Mej. M. van de Knoop, Utrecht
 J. van der Knijf, Utrecht
 H. M. J. Koch, IJsselstein
 Mr. J. A. M. Koch, Utrecht
 P. F. C. Koch, Utrecht
 J. G. Kocken, Asperen
 W. C. A. Kocken, Utrecht
 G. Koefoed, Utrecht
 J. Koehorst, Utrecht
 Mej. mr. E. Koek, Utrecht
 Mevr. J. H. F. Koelman, Utrecht
 Mej. J. W. Koenderink, Utrecht
 H. J. Koeneman, Utrecht
 J. de Kogel, Katwijk aan Zee
 Mgr. M. Kok, Utrecht
 Th. C. L. Kok, Utrecht
 Mevr. J. C. Kok-v. Mackelenbergh,
 Utrecht
 J. Kokje Jzn., Zeist
 H. te Kolsté, Utrecht
 Mej. E. A. Komproue, Utrecht
 Mr. C. Koning, Bilthoven
 J. C. Koning, Bilthoven
 Dr. W. G. Kooistra, Utrecht
 R. L. Koolstra, Utrecht
 R. O. Koop, Harmelen
 J. H. Koopman, Utrecht
 Mej. S. Koopman, Zeist
 Mevr. L. J. Koot-van Deventer, Utrecht
 A. H. van Kooten Niekerk, Zeist
 G. Koppert, Utrecht
 G. Koren, Utrecht
 C. A. W. Korenhof, Utrecht
 Mr. J. Korf, St. Johannesga
 L. J. Kortbeek, Bilthoven
 Mevr. mr. B. Kortenhoff-Nepperus,
 Utrecht
 Mej. A. H. Korteweg, Utrecht
 Mr. A. P. Korthals Altes, Markelo
 Drs. W. Kotte, Vianen
 J. W. Kraal, Driebergen
 Mej. F. P. Kramer, Utrecht
 Mevr. drs. A. C. Kranenburg-Vos, Vaass

Mr. A. J. Kronenberg, Utrecht
 R. Krooshof, Utrecht
 J. H. Kruit, Bilthoven
 G. Krijgsman, Utrecht
 William D. Kuik, Utrecht
 G. v. d. Kuilen, Breukelen
 J. Kuipers, Soest
 Prof. mr. A. J. M. Kunst, Utrecht
 J. Küppers, Utrecht
 I. C. van Kuyk, Utrecht
 Mej. H. W. Kuyvenhoven
 Dr. P. H. Kylstra, Utrecht

 J. C. van der Laan, Maarn
 W. J. van der Laar, Utrecht
 Mevr. A. M. H. v. Laar-Casander,
 Utrecht
 R. Ladrak, Utrecht
 Jan J. Lahmeyer, Utrecht
 L. P. Lagendijk, Utrecht
 J. van Lambalgen, Woudenberg
 J. Laméris, Zeist
 Mevr. C. Laméris-de Vries, Bilthoven
 Dr. N. Lamme, Utrecht
 N.V. Landbouwbank, Utrecht
 A. L. Landeweer, Utrecht
 J. Landré, Den Dolder
 F. H. Landzaat, Schalkwijk
 F. Langerveld, De Bilt
 H. de Lanoy Meyer, Driebergen
 H. P. Lansberg, Bilthoven
 J. Laterveer, Utrecht
 R. Lebbink, Utrecht
 Chr. Leeftang, Utrecht
 Mevr. mr. E. C. M. Leemans-Prins,
 Arnhem
 G. C. van Leersum, Utrecht
 A. H. van Leeuwen, Utrecht
 E. H. van Leeuwen, Utrecht
 Mevr. Cath. M. v. Leeuwen-Hamers,
 Amerongen
 J. J. H. van Leeuwen, Utrecht
 M. J. S. van Leeuwen, Utrecht
 P. D. van Leeuwen, Utrecht
 Drs. Th. J. A. van Leeuwen, Utrecht
 H. L. Th. Leeuwenberg, Vianen
 A. C. van Leeuwenhoek, De Bilt
 Fa. Leker, Utrecht
 Mevr. A. Lekkerkerker-Blok, Utrecht
 J. W. Lemaier, Utrecht
 Drs. W. H. Lenselink, Amersfoort
 Mevr. P. Lenselink-Willemsen, Utrecht
 Prof. dr. G. J. Leppink, Odijk
 A. Leyenaar, Doorn
 Drs. J. H. Lichtenbelt, Utrecht
 Mej. D. van Lier, Utrecht
 W. van Lieshout, Utrecht

- Limburgs geschied- en oudheidkundig
genootschap, Maastricht
Prof. dr. J. M. van der Linde, Zeist
Prof. dr. S. van der Linde, Utrecht
A. van der Linden, Utrecht
H. van der Linden, Oegstgeest
R. v. d. Linden, Maarssen
Mevr. J. v. d. Linden-v. Baren, Utrecht
J. J. Linnenbank, De Meern
C. van Lint, Utrecht
A. J. Lisman, Thonon les Bains,
Frankrijk
Ir. A. J. M. Lisman, Zeist
N.V. A. J. M. Lisman, Groenekan
J. C. Lissenberg, Zaltbommel
Mej. W. Lokhorst, De Bilt
C. P. van Londen, Utrecht
H. J. van Loon, Utrecht
Mr. A. Looten, Utrecht
K. G. Lorier, Utrecht
P. A. Lourens, Utrecht
H. L. B. Lubbers, Utrecht
J. H. Lubbers, Utrecht
H. v. d. Lugt, Utrecht
Mr. F. B. Lunsingh Scheurleer, Utrecht
P. J. E. Luykx, Utrecht
Mr. O. van Luyn, Utrecht
Mr. C. Th. E. Graaf van Lynden van
Sandenburg, Neerlangbroek
- R. C. J. van Maanen, Leiden
J. A. J. van Maarseveen, Utrecht
C. A. van der Made, Bilthoven
Ir. H. van der Made, Utrecht
Mevr. L. W. L. v. Malsen-Eissens,
Utrecht
J. C. de Man, Utrecht
K. Marang, Utrecht
Ir. A. Maris, Groenekan
Mej. dr. A. J. Maris, Arnhem
Mr. J. A. Markus, Alkmaar
Jhr. P. H. A. Martini Buys, Rotterdam
Mevr. M. J. Maters-Ponten, Utrecht
Drs. A. H. H. M. Mathijsen, Bilthoven
A. F. van Maurik, Odijk
J. v. d. Meer, Bunschoten
Mej. J. G. v. d. Meer, Utrecht
P. v. d. Meer, Utrecht
Mevr. J. v. d. Meer-Hendriks, Leersum
J. A. P. Meere, Utrecht
J. van Meerten, Utrecht
Ir. G. L. Meesters, Utrecht
L. J. Meiresonne, Utrecht
Dr. L. S. Meihuizen, Haren
Dr. M. A. van Melle-Drost, De Bilt
A. W. Mellema, Rotterdam
Mevr. H. C. N. Mengelberg, Utrecht
- A. C. v. d. Mersch, Baarn
Ir. H. F. Mertens, Breukelen
Drs. A. P. Messer, Maarssen
J. Methorst, Utrecht
Mej. J. N. v. d. Meulen, Bilthoven
F. Meulenbelt, Utrecht
J. C. Meulenbelt, Utrecht
C. v. d. Meijden, De Bilt
Mevr. J. P. v. d. Meijden-Bakker,
Utrecht
Mr. F. H. von Meijenfildt, Baarn
J. W. H. Meyer, De Bilt
A. K. de Meyer, Utrecht
J. A. L. de Meijere, Utrecht
J. D. Meyers, Utrecht
W. Meynen, Utrecht
E. G. Middag, Hilversum
Prof. dr. H. T. J. Miedema, De Bilt
H. J. M. A. Mieras, Utrecht
G. Mik, Utrecht
Drs. J. T. Minderaa, Utrecht
J. Th. T. Modderman, Renkum
H. H. Moers jr., Utrecht
M. R. van der Molen, Zeist
W. F. A. Molenaar, Utrecht
J. J. M. Molenbeek, Oudewater
Mej. H. Moll, Utrecht
Mr. H. J. Moltmaker, Drachten
Mevr. C. G. E. Mommersteeg-Harbord,
Amsterdam
Prof. mr. A. J. Mondria, Utrecht
Mr. G. F. Monnereau, Utrecht
W. P. Mönnich, De Bilt
Mej. C. E. Moorrees, Rhenen
D. J. Mooijaart, Utrecht
Tom van Mourik, Dordrecht
Ir. J. M. de Muinck Keizer, Bilthoven
W. F. Mulckhuysen, Lange Ruige Weide
Mr. A. A. Mulder, Utrecht
J. C. Mulder, Utrecht
Mevr. B. Mulder-de Vries, Utrecht
Multidesign Overbeek, Utrecht
N. U. J. Munsert, Utrecht
W. Th. Munster, Bilthoven
C. M. H. Muyser, Utrecht
Drs. H. J. Mijer, Groningen
Ir. R. J. Mijnlief, Zeist
- K. B. Nanning, Vleuten
Drs. Z. Narath, Bromma, Zweden
G. M. E. Nauta, Utrecht
Nederlandse Bank, Utrecht
Ned. Historisch Instituut, Rome
Ned. Jeugdbond voor de bestudering van
de Geschiedenis, Utrecht
Ned. Openlucht Museum, Arnhem
G. E. Nederhorst, Amsterdam

M. W. N. Neerincx, Amsterdam
 Mevr. S. Neerincx-Esselink, Utrecht
 Mej. A. H. M. v. Nesselrooij, De Bilt
 H. C. van Nesselrooij, Nijmegen
 B. J. Nichting, Utrecht
 J. P. Nichting, Utrecht
 Mej. H. J. Niermans, Utrecht
 A. Nieuwenhoven jr., Utrecht
 G. C. van Nieuwenhuizen, Meerkerk
 (Z.H.)
 Mr. J. J. Nieuwenhuysen, Amsterdam
 W. L. van Nieuwenhuijsen, Zeist
 Dr. M. E. van Nieuwenhuysen, Utrecht
 A. van Nimwegen, Utrecht
 Mevr. E. M. van Nispen, Utrecht
 Jhr. F. C. C. M. T. van Nispen tot Seve-
 naer, Bilthoven
 Dr. J. de Nooy, Utrecht
 Martinus Nijhoff, Den Haag
 P. Nijhoff, Utrecht
 R. Nijland, Bilthoven

 J. Offerhaus, Utrecht
 Mevr. E. L. S. Offringa-Boom, Utrecht
 A. P. Öfner, Bilthoven
 W. H. L. Ogrinô, Utrecht
 Mevr. J. v. Ogtrop-v. Erven Dorens,
 Utrecht
 W. A. Okhuijsen, Utrecht
 E. Oldenhof, Utrecht
 Mr. T. Olthoff, Bilthoven
 S. M. van Ommeren, Elst
 G. W. Onderstal, Utrecht
 J. van Oord, De Bilt
 Th. H. van Oort, De Bilt
 A. van Oosten, De Bilt
 B. Oostenbruggen, Maarssen
 D. Th. J. C. Oosterman, Utrecht
 Chr. Oosterveen, Utrecht
 H. Oostveen, Utrecht
 W. G. van Oostveen, Rijswijk (Z.H.)
 R. J. Ooyevaar, IJsselstein
 J. G. B. Ording, Utrecht
 Drs. J. M. S. Oremus, Sittard
 Mevr. G. van Os, Utrecht
 Dr. H. J. Oskam, Bilthoven
 J. Oskam, Utrecht
 Het Oude Ambacht, De Bilt
 Mej. dr. Joh. K. Oudendijk
 Oudheidkundig Genootschap Kon.,
 Amsterdam
 Oudheidk. Genootschap Niftarlake,
 Rotterdam
 Oudheidk. Vereniging Flehite,
 Amersfoort
 Oudheidk. Kring Die Goude, Gouda
 W. H. Overbeek, Utrecht

Th. A. van Overbeek, Soest
 Mevr. A. G. Overdiep-Dijkstra, Utrecht
 Ir. G. A. Overdijkink, Bilthoven
 A. van Overhagen, Naarden
 Mevr. B. Overkleeft, Vleuten/De Meern
 Mevr. W. L. A. Ozinga-Ozinga, Vianen

 W. Paap, Lage Vuursche
 G. J. Paasse, Utrecht
 J. Pama, Utrecht
 Mevr. A. v. Panhuys-Waller, Utrecht
 Mej. J. M. Papavoine, Amersfoort
 H. H. Paris, Laren
 A. Pastoors, Schalkwijk
 Mej. J. Pater, Utrecht
 J. C. Patist, Utrecht
 W. Peddemors, Utrecht
 H. Peer, Utrecht
 Mr. G. G. Pekelharing, Hilversum
 G. S. Pelt, Utrecht
 J. H. Peters-Schouten, Amerongen
 W. A. G. Perks, Utrecht
 J. P. W. Philipsen, Zeist
 Mevr. E. A. Pieper, Utrecht
 H. J. Pieters, De Bilt
 H. J. C. Pieters, Utrecht
 Fa. H. J. C. Pieters en Zn., Utrecht
 Mej. G. N. v. d. Plaat, Utrecht
 Mevr. F. v. d. Plank-Evers, Utrecht
 J. F. v. d. Plassche Visser, Utrecht
 Mevr. M. Pleus-Doffiné, Utrecht
 H. Ploeg, Utrecht
 H. J. v. d. Ploeg, Utrecht
 T. Ploeger, De Bilt
 P. Plokker, Utrecht
 N. Plomp, Zegveld
 R. Plomp, Maarssen
 H. J. Ploos v. Amstel, Bilthoven
 Prof. dr. J. J. Poelhekke, Nijmegen
 Van de Poll-Wolters-Quina Stichting,
 Zeist
 Van de Poll-Stichting, Zeist
 Ir. W. A. M. Pompe, Den Dolder
 J. A. Ponssen, Utrecht
 Mr. J. A. Ponten, Utrecht
 Ir. J. H. Pontier, Utrecht
 Dr. C. Poort, De Bilt
 Mej. I. Poort, Bilthoven
 J. W. A. Poortermans, Utrecht
 Mevr. M. A. Poortman-Verkade, Utrecht
 R. Pos, Maarssen
 Mevr. A. Pos-v. Cleef, Hilversum
 Mevr. M. Post, Utrecht
 Mevr. S. Posthumus-Pieren, Utrecht
 C. Pot, Utrecht
 Tj. Pot, Utrecht
 K. Potjewijd, Utrecht
 Prof. mr. W. F. Prins, Bilthoven

Mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel, Putten
 Dr. F. J. A. Prop, Utrecht
 Provinciaal Bestuur Prov. Utrecht
 Provinciale Griffie, Utrecht
 Provinciaal Utr. Genootschap v. Kunsten
 en Wetenschappen, Huis ter Heide
 N.V. PEGUS, Utrecht
 Mevr. W. H. Pruis-Lindner, Utrecht
 G. Puchinger, Den Haag
 J. van Putten, Utrecht
 R. L. H. M. Pijls, Utrecht

Jkvr. M. Quarles v. Ufford, Zeist

A. J. H. van Raam, Utrecht
 Drs. J. M. Raaymakers, Utrecht
 Mevr. G. Rabbie-Lambert, Utrecht
 Rabobank Centrale, Utrecht
 J. E. Ragay, Utrecht
 E. C. Rahms, Zeist
 Mej. J. M. Th. E. Rahr, Utrecht
 Jkvr. J. L. C. Ram, Bilthoven
 A. van Ramshorst, Doorn
 Mevr. G. Ramshorst, Driebergen
 Jhr. mr. C. J. A. de Ranitz, Driebergen
 Ratax Touringcarbedrijf, Utrecht
 Mr. A. Ravelli, Bilthoven
 Mevr. R. Ravensloot-Heubers, Utrecht
 Mr. F. P. v. Ravenswaaij, Utrecht
 Mej. G. H. P. Ravestijn, Utrecht
 H. Th. Reder, Utrecht
 Prof. dr. E. Reeser, Bilthoven
 E. W. C. Reeskamp, Utrecht
 A. H. van Reeuwijk, Odijk
 D. A. Regenboog, Bilthoven
 Mr. D. A. v. Regteren Altena, Bergen
 „Rehoboth”, Chr. Kweekschool, Utrecht
 Mr. G. D. Rehorst, Utrecht
 A. A. Reichwein, Zeist
 Dr. mr. A. W. Reinink, Utrecht
 J. M. Reinboud, Hilversum
 D. Reits, Utrecht
 M. Remijnse, Maarssen
 E. A. van Renswouw, Utrecht
 Jhr. H. Reuchlin, Dedemsvaart (gem.
 Avereest)
 Jhr. M. N. Reuchlin, Capelle a/dIJssel
 A. Reurink, Utrecht
 M. A. F. Reuser, Groenlo
 Dr. F. E. Revers, Utrecht
 Prof. dr. E. K. J. Reznicek, Bilthoven
 H. J. M. de Ridder, Utrecht
 J. M. de Ridder, Bunnik
 Dr. G. J. M. te Riele, Utrecht
 A. G. van Riet, Linschoten
 J. H. B. M. van Riet, Utrecht
 B. H. M. Rietmeijer, Utrecht

C. F. W. Rietveld, Harderwijk
 Mevr. A. L. A. Ringeling-Verhoeff,
 Amersfoort
 Mej. A. de Ringh de Vries, Utrecht
 Mgr. dr. A. Rinkel, Utrecht
 Mej. H. M. Rinkel, Utrecht
 Mej. J. G. Riphagen, Utrecht
 Mej. A. E. Ritsema van Eck, Utrecht
 Mr. M. L. A. Ritz, Bunnik
 G. J. Röhner, Utrecht
 Dr. J. C. Röhner, Zierikzee
 R. L. Röhner, Utrecht
 R. Roks, Driebergen
 Mr. J. H. Rombach, Alkmaar
 J. W. Rommerts, Zeist
 Dr. J. W. M. Roodenburg, Doorn
 Mej. M. C. Roodenburg, Utrecht
 Mevr. L. O. E. Rooker-Schok, Volendam
 Mr. F. Roos, Bilthoven
 J. de Roos, Vreeswijk
 F. X. Roosmalen, Utrecht
 J. W. van Roosmalen, Utrecht
 Th. van Roosmalen, Zeist
 J. de Rooy, Eindhoven
 D. A. Rozeboom, Utrecht
 A. M. Rosenbaum, Utrecht
 Mej. P. H. A. Roskam, Utrecht
 Van Rossum; drukkerij, Utrecht
 A. van Rossum, Maarssen
 K. W. J. van Rossum, Nijmegen
 M. F. M. van Rossum, Utrecht
 Th. J. A. van Rossum, De Bilt
 W. J. C. van Rossum, De Bilt
 J. de Ru, Utrecht
 Ir. J. J. de Ruiter, Delft
 Mevr. F. T. Ruiters-Harms, Utrecht
 M. Ruppert, Wassenaar
 A. Rutgers, Utercht.
 Dr. J. Rutgers, De Bilt
 Jhr. mr. L. M. Rutgers v. Rozenburg,
 Zeist
 J. W. G. M. Rutten, Schiedam
 Th. W. Ruijgrok, Bilthoven
 A. W. G. M. Ruys, Utrecht
 Mr. L. de Ruyter, Jutphaas
 J. de Ruyter Korver, Utrecht
 B. M. van Rij, Utrecht
 G. van Rijbroek, Utrecht
 Rijksbureau v. Kunsthist. Documentatie,
 Den Haag
 Rijksdienst v.d. Monumentenzorg, Zeist
 Rijksdienst Oudh.kundig Bodemonder-
 zoek, Amersfoort
 Prof. mr. dr. R. Rijkssen, Zwiep (gem.
 Lochem)
 Rijksuniversiteit Afd. Voorlichting,
 Utrecht

H. J. A. J. van Rijswijk, Utrecht

A. Salet, Gorinchem

D. Sandbrink, Rhenen

A. Sandberg, Zeist

P. A. A. v. Santen, Utrecht

Mevr. A. W. Saur-Ten Have, Zeist

M. K. F. Scager, Utrecht

J. van der Schaar, Utrecht

C. G. Schaareman, Den Dolder

Mr. P. J. Schadé, Utrecht

Drs. A. H. M. v. Schaik, Utrecht

J. W. C. van Schaik, Utrecht

Mr. dr. Th. E. E. v. Schaik, Utrecht

Mevr. D. P. Schat-Mellinck, Utrecht

W. F. van Schaverbeke, Utrecht

Ir. E. J. G. Scheffer, Bilthoven

Drs. J. G. S. Schemmekes, Houten

J. A. Schenkenveld, Utrecht

H. W. Scherpenhuyzen, Utrecht

W. van Schie-Jansen, Utrecht

C. A. Schilp, Utrecht

C. F. M. J. barones Schimmelpennick-
van der Oye-van Dam van Isselt,
Utrecht

Mevr. A. J. Schippers-de Nie,
Schalkwijk

Mej. T. Schippers, Utrecht

P. Schipper, Utrecht

Mr. W. H. Schipper, Utrecht

Mevr. drs. G. Schipper-de Nie, Macha-
kos, Kenia

J. J. Schmalhausen, Vianen

A. F. Schmidt, Bunnik

Mr. dr. J. B. M. Scholten, Utrecht

Mevr. J. Scholtus-Ming, Utrecht

Schooladviescentrum, Utrecht

A. Schoonhoven, Utrecht

Mej. H. Ch. Schoonhoven,
Soesterberg

W. J. van Schoonhoven, Utrecht

Mevr. C. Schouten, Gouda

Mej. E. N. Schouten, Hengelo (Ov)

J. C. Schouten, Oudewater

J. M. Schouten, Achterveld

J. W. A. Schouten, Arnhem

W. J. A. Schouten, Utrecht

W. J. Schrader, Utrecht

Mevr. N. A. L. Schuckink Kool-
Oudendal, Utrecht

Mevr. M. A. Schuitemaker-Koster,
Utrecht

J. Schut, Jutphaas

Mr. J. Schuttevaër, Utrecht

Mej. mr. A. A. Schwartz, Utrecht

H. R. Schwietert, Bilthoven

L. J. A. v. Schijndel, Utrecht

Dr. J. H. Sebus, Utrecht

H. L. W. Serné, Utrecht

B. J. Serrée, Utrecht

Mevr. Serton-Meyer, Utrecht

J. N. Servaas, Maarssen

M. F. M. van Seumeren, Maarssen

A. D. Severijn, Utrecht

Mej. J. A. Severijn, De Bilt

S. H. Severijn, Utrecht

A. C. van Seyderveld, Utrecht

J. Siebols, Utrecht

Mr. B. F. J. Simon, Utrecht

Mej. G. Simonis, Utrecht

T. M. A. Simonis, Woerden

H. H. Singelenberg, Utrecht

P. Singelenberg, Utrecht

C. Singerling, Utrecht

Mr. C. van Slagmaat, Utrecht

Mevr. C. A. v. d. Sluys, Utrecht

Mej. G. C. v. d. Sluys, Utrecht

L. J. M. G. Sluyters, Utrecht

L. L. C. F. Sluyters, Leeuwarden

H. J. de Smedt, Utrecht

G. Smilda, Utrecht

P. R. Sminck, Hoogland

Drs. F. Smit, Schiedam

H. C. Smit, Utrecht

Dr. P. Smit, Vreeswijk

Mej. W. Smitshuysen, Utrecht

Mevr. G. Smits-Otten, Utrecht

Mevr. H. Smoorenburg, Utrecht

E. Smorenburg, Zandvoort

Dr. H. A. M. Snelders, Bilthoven

Mevr. H. C. Snethlage-Hornstra, Utrecht

Mevr. M. L. Sneyder, Utrecht

H. R. Snijder, Utrecht

Mej. drs. I. J. Soer, Zegveld

G. H. de Soeten, Utrecht

H. J. de Soeten, Utrecht

Mr. E. Spanjaard, Utrecht

Mevr. Van Spanje-v. 't Hullenaar,
Naarden

W. Spans, Utrecht

Mej. A. P. H. M. Speet, Utrecht

G. Spekking, Tunis

G. H. F. Spitsbaard, Utrecht

Mevr. A. Spoelstra-v. d. Meulen,
Utrecht

C. H. Staal, Utrecht

Staatsbosbeheer, leesportefeuille,
Utrecht

Mr. J. J. Stael, Utrecht

R. J. F. Staffhorst, Utrecht

H. J. C. Stängel, Utrecht

A. Starrenburg, Utrecht

J. van Staveren, Utrecht

Mej. Ellen v. d. Steen, Maarssen
 Mej. W. van Steenberg, Utrecht
 Mr. H. P. M. Steenberghe, Utrecht
 Steenkolenhandelsvereniging, Utrecht
 H. J. J. Steins, Utrecht
 J. F. Steenman, Den Helder
 J. C. Stekelenburg, Nieuwegein-Z.
 R. A. Sterk, Utrecht
 J. F. van Sterkenburg, Utrecht
 Mej. D. Steur, Utrecht
 Dr. W. Stigter, Utrecht
 F. J. M. Stokhof de Jong, Utrecht
 W. H. M. Stokman, Wijk bij Duurstede
 Drs. A. H. Stolk, Utrecht
 Chr. Stoker, Vleuten
 W. Stoker, Utrecht
 W. A. Stoker, Utrecht
 Dr. J. A. Stoop, Utrecht
 W. A. Storm de Grave, Huis ter Heide
 Ir. J. A. Storm van Leeuwen, Utrecht
 Mr. J. D. M. van Straten, Utrecht
 A. van Straten, Utrecht
 Streekarchivariaat Z.W.-Utrecht, Lopik
 H. J. Stringa, Utrecht
 Dr. J. E. A. L. Struick, Utrecht
 J. J. van Stuyvesant Meijen, Utrecht
 A. J. Swaak, Utrecht
 J. W. Swane, Utrecht
 W. C. J. Swanenburg, Utrecht
 C. G. Swart, Utrecht
 Mr. J. Swart, Rotterdam
 Mevr. M. Schertz-van Wychel, Utrecht
 H. Sijthof, Amersfoort

H. J. Taalman, Utrecht
 J. J. C. baron Taets v. Amerongen,
 Renswoude
 W. E. barones Taets v. Amerongen-
 Rutgers van Rozenburg, Bilthoven
 W. Takken, Amersfoort
 F. Tap, Utrecht
 W. A. Tap, Bilthoven
 I. Tarnoczy, Zeist
 Mr. J. W. Tellegen, Utrecht
 Dr. ir. C. L. Temminck Groll, Utrecht
 Drs. W. J. van Tent, Hoevelaken
 J. Terlingen, Utrecht
 J. J. Terpstra, Utrecht
 H. B. Teunis, Utrecht
 J. Th. Teunis, Utrecht
 Mr. P. den Tex, Bilthoven
 E. M. van Thienen, Bussum
 L. H. Tholen, Utrecht
 H. W. Thomassen, Utrecht
 W. Thoomes, St. Johannesga (Fr.)
 Dr. W. J. Thijssen, Utrecht
 „Tiel-Utrecht” Brandverz. 1811, Utrecht

B. C. Tieman, Utrecht
 G. Timmer, Utrecht
 Mej. A. A. H. Timmerman
 Mr. P. Timmermans, Wassenaar
 Mr. W. A. J. Timmermans,
 A'dam-Buitenveldert
 P. F. Tjepkema, Utrecht
 A. A. van der Tol, Bunnik
 G. P. M. Tollenaar, Utrecht
 Mr. J. H. des Tombe, Utrecht
 J. P. van Tongeren, Utrecht
 C. B. van Tongerloo, Bilthoven
 Mej. drs. L. van Tongerloo, Utrecht
 Mevr. W. van Tongerloo-Charls, Zeist
 Mej. A. H. Toonen, Utrecht
 M. J. Top, Utrecht
 M. J. Top, Nunspeet
 G. C. van Tussenbroek, Utrecht
 H. G. I. baron v. Tuyll v. Serooskerken,
 Utrecht
 R. Tweehuyzen, Utrecht
 Jhr. drs. A. A. Twiss Quarles van Ufford,
 Vught
 Twijnstra's Oliefabrieken, Maarssen

W. Uittenbogaard, Vleuten
 Mej. A. H. Ulbrich, Bilthoven
 Dr. P. Ullersma, Driebergen
 Mevr. M. Ullman-Coebergh, Utrecht
 Universiteit v. Amsterdam, Amsterdam
 Universiteitsmuseum, Utrecht
 Utr. Loodgieterscombinatie, Utrecht
 Utr. Monumentenfonds, Utrecht
 Utrechts Nieuwsblad, Utrecht
 Drs. H. M. den Uyl, Gorinchem
 Ir. R. G. den Uyl, Zoetermeer
 H. J. J. Uijterwaal, Utrecht

Mevr. mr. M. J. Vaags-Kluitman,
 Utrecht
 Th. v. d. Vathorst, Utrecht
 Mr. C. J. Vader, Leeuwarden
 Mej. M. C. van Veen, Utrecht
 P. M. van Veen, Utrecht
 Dr. T. van Veen, Utrecht
 W. G. van der Veen, Utrecht
 A. Veer, Lopik
 Mej. A. v. d. Veer, Bilthoven
 Th. J. v. d. Veer, Utrecht
 Mej. R. C. A. J. ter Veer, Utrecht
 D. H. Veersema, Aalst
 Mej. mr. E. M. v. d. Vegt, Zeist
 Mej. J. C. van de Vegt, Utrecht
 J. van der Vegt, Utrecht
 U. W. Vegter, Doorn

W. H. v. d. Velde, Utrecht
 Mevr. M. v. d. Velde-Nebbeling, Utrecht
 Mevr. C. A. Velderman-Wienecke,
 Utrecht
 Drs. J. Veldman, Utrecht
 H. Veldman, Utrecht
 S. Vellenga, Utrecht
 H. J. Velo, Maartensdijk
 M. J. J. M. Veltman, Utrecht
 Drs. A. J. Vendrik, Utrecht
 R. Venema, Utrecht
 Dr. M. A. Vente, Utrecht
 P. Verbist, Utrecht
 A. W. M. Verburg, Utrecht
 Prof. mr. J. J. Verdam, Zeist
 Prof. F. Verdoorn, Utrecht
 Ver. „Oud Leyden”, Leiderdorp
 Ver. „Rhenen en Omstreken”, Oudheid-
 kamer, Rhenen
 V.V.V., Utrecht
 W. C. A. Verhaar, Utrecht
 Dr. J. G. Verhoeven, Utrecht
 O. M. Verhorst, Herpt
 A. C. Verkaik, Zeist
 H. D. Verkruysse, Utrecht
 C. Verkuil, Utrecht
 A. Verlaan, Ter Aar (Z.H.)
 Mr. W. H. Verloop, Huis ter Heide
 Mr. W. H. Verloop, Zeist
 Mevr. J. L. Verloop-Nijssens,
 Oudewater
 A. J. Vermeulen, Huis ter Heide
 J. Vermeulen, Utrecht
 Mr. W. J. G. Vermeulen
 M. Vermooten, Utrecht
 A. G. Vernooy, Vleuten
 Prof. mr. O. A. C. Verpaalen, Breda
 P. R. W. Versloot, Bunnik
 Mevr. M. M. Versnel-Schmitz, Utrecht
 Versteeg B.V., Aannemersbedr., Utrecht
 G. Versteeg, Utrecht
 J. Verwer, Utrecht
 Mevr. L. C. Verwer-Rinse, Utrecht
 C. Verwers, Utrecht
 Kapelaan C. Th. Verwey, Waddinxveen
 Verwey B.V.; Electr. Techn. Bureau,
 Utrecht
 Verzekeringsbank Moira N.V., Utrecht
 Mr. J. H. de Vey Mestdagh, Groningen
 St. Victorschool, Benschop
 W. J. van Viersen, Oosterbeek
 J. Vink, Den Dolder
 S. A. Vink, Amsterdam
 Mej. mr. dr. J. C. H. K. de Vink, Utrecht
 B. W. Vinke, Utrecht
 D. J. Vinkenborg, Yerseke

J. Vinkenborg, Utrecht
 B. J. Visschedijk, Utrecht
 Ds. C. Ch. G. Visser, Utrecht
 Mej. D. G. P. Visser, Utrecht
 Drs. J. A. Visser, Utrecht
 Drs. R. P. W. Visser, Maarn
 W. W. M. Visser, Loosdrecht
 E. E. de Visser, Bilthoven
 A. van Vliet, Zeist
 J. M. van Vliet, Utrecht
 P. van Vliet, Hilversum
 P. D. van Vliet, Utrecht
 Ir. Ch. C. van der Vlis, Haarlem
 Mej. A. M. C. Vlugs, Utrecht
 Mevr. T. P. Voermans-Jurriëns, Utrecht
 H. W. J. Volmuller, Utrecht
 Mej. B. Vondeling, Utrecht
 J. Vonk, Utrecht
 F. C. van de Vooren, Utrecht
 Mevr. H. M. Voorhoeve-Bender, Utrecht
 Mevr. A. C. F. Vorstius Kruijff-Dames
 Visser, Utrecht
 Ir. F. E. Vos, Bilthoven
 G. J. Vos, Utrecht
 H. G. T. Vos, Utrecht
 N. W. Vos, Utrecht
 P. Vos, Utrecht
 L. de Vos, Hilversum
 Mevr. R. Vos-Beijerman, Utrecht
 G. Voskamp, Utrecht
 C. A. Vosmeer, Utrecht
 C. M. Vreeswijk, Utrecht
 Mevr. P. S. Vreugdenhil, Utrecht
 A. B. R. de Vries, Utrecht
 Mevr. G. de Vries, Utrecht
 J. de Vries, Vinkeveen
 M. H. de Vries, Nijkerk
 N.V. de Vries en Co., Utrecht
 Mevr. G. D. de Vries-Bosschaart, Zeist
 Mevr. mr. J. de Vries-Nebbeling,
 Eindhoven
 Ir. R. Vriesendorp, De Meern
 N. H. Vroege, Haarlem
 Dr. I. Vijlbrief, Utrecht
 P. Vijlverberg, Utrecht
 W. G. A. de Waal, Utrecht
 Waalsteenfabr., B.V. tot Expl. v.,
 Wijk bij Duurstede
 J. van Waay, Maarssen
 C. A. Wagenaar, Driebergen
 J. Wagenaar, Amersfoort
 Pianohandel Wagenaar, Utrecht
 Van Wageningen en De Lange, Utrecht
 Prof. dr. C. A. Wagenvoort,
 Amsterdam-Buitenveldert
 Prof. dr. H. Wagenvoort, Utrecht

A. J. O. v. d. Wal, Utrecht
 Mevr. v. d. Wal-Overbeek, Utrecht
 A. H. van Walbeek, Utrecht
 Mevr. D. A. P. v. Wallene-Sweers,
 Kockengen
 Prof. dr. H. T. Wallinga, Utrecht
 H. A. Wammes, Utrecht
 P. Walma-v. d. Molen, Velp
 Mevr. J. C. Warnaar, Utrecht
 P. van de Wart, Utrecht
 M. v. d. Water, Utrecht
 E. H. Weber, Amsterdam
 H. M. de Weerd, Hardenberg
 Dr. A. G. Wellen, Utrecht
 D. Wellerdieck, Utrecht
 A. H. v. d. Werf, Utrecht
 Mej. M. L. A. v. d. Werf, Bilthoven
 P. J. K. v. Werkhoven F.G.A.,
 Hilversum
 Mej. J. Wesselo, Utrecht
 C. H. G. M. Westbroek, Utrecht
 Mr. F. H. Westermann, Bilthoven
 W. H. Westerval, Utrecht
 Drs. mr. A. M. Wetselaar, Utrecht
 F. C. H. Weytens, De Bilt
 A. W. Wicart, Utrecht
 Ir. G. Wiechers, Utrecht
 Peter Wienand, Belecke-Möhne,
 Duitsland
 J. H. Wieringa, Bunnik
 A. A. Wiesman, Bilthoven
 J. C. Wilbrenninck, Soesterberg
 Hilde de Wilde, Utrecht
 G. A. Wilschut, Utrecht
 Ir. J. Wildschut, Utrecht
 Dr. C. H. Willemse, Zaandam
 A. Willemse, Utrecht
 A. v. d. Willige Hummel, Utrecht
 P. Wilmink, Utrecht
 M. Wilmsen, Bilthoven
 W. v. d. Wilt, Utrecht
 J. J. H. A. Wilten, De Bilt
 Mr. G. J. J. v. Wimersma Greidanus,
 Eindhoven
 Dr. Tj. B. v. Wimersma Greidanus,
 Doorn
 J. Wind, Utrecht
 W. L. A. Wind, Utrecht
 C. de Winter, Utrecht
 Dr. J. M. van Winter, Utrecht
 H. Wisman, De Bilt
 Drs. H. Wissink, Oud-Zuilen (post
 Maarssen)
 H. Wit, Amsterdam-Z.
 Mevr. W. J. H. M. de Wit,
 Amsterdam-C.
 E. Witjens, Utrecht

Mej. dr. S. F. Witstein, Utrecht
 Mej. P. C. M. Witte, Utrecht
 A. Witteveen, Utrecht
 G. Witteveen, Bilthoven
 F. Witzel, Nijkerkerveen
 J. D. Wolters, Utrecht
 J. P. L. Wolters, Utrecht
 Mevr. A. R. Wolters-de Jong, Utrecht
 Dr. D. Wolvius, Utrecht
 B. van der Woord, Bilthoven
 H. L. v. d. Woord, Baarn
 Annette Wouda, Utrecht
 C. J. Wouda, Utrecht
 N. van Woudenberg, Utrecht
 O. J. Wouters, Utrecht
 W. A. Wijburg jr., Utrecht
 Mevr. A. Wijers-Gies, De Meern
 Mevr. Van Wijk, Utrecht
 G. van Wijk, Bilthoven
 H. J. van Wijk, Utrecht
 Mevr. G. L. v. Wijk-de Ruiter, Utrecht
 G. Wijnand, Utrecht
 Drs. J. S. Wijne, Utrecht
 Mr. H. A. M. Wijnne, Utrecht
 Mej. F. de Wijs, Delft

C. M. N. Ywena, Utrecht

J. Zandleven, Utrecht
 Ing. Th. Zandleven, Baarn
 Mr. P. van Zanten, Utrecht
 Dr. F. A. de Zeeuw, De Bilt
 J. P. de Zeeuw, Bussum
 H. van Zelm, De Bilt
 Ir. H. Zeydner, Schaville, Frankrijk
 Mevr. M. Zeylemaker-de Goeij, Utrecht
 C. J. Ziermans, Utrecht
 Drs. S. B. G. Zilverberg, Amsterdam-Z.
 Th. J. A. Zoetelief, Utrecht
 A. H. G. Zonneville, Den Haag
 M. H. Z. Zuidersma, Veenendaal
 C. L. Zuidervaat, arts, Utrecht
 P. J. Zuidervaat, Utrecht
 Fred. van Zutphen, Vreeswijk
 H. van Zuylen, Utrecht
 H. Zwaagman, Utrecht
 Mevr. E. J. Zwager-Gehner, Utrecht
 W. Zwanikken, Utrecht
 H. J. Zwetselaar, Utrecht
 K. Zweije, De Bilt
 R. Zwolschen, Hei- en Boeicop (Z.H.)
 J. G. Zijffers, Bilthoven
 Mevr. A. A. B. Zijlstra-Loojen, Utrecht

